ISTORIE - OPERE FUNDAMENTALE

Lucien MUSSET

INVAZIILE

Valurile germanice

CORINT

Coperta:
Walter Riess

Redactor:
Antonia Kacsó

Tehnoredactare computerizată:
Lili Gaibăr, Jora Grecea

Lucien Musset
LES INVASIONS. Les vagues germaniques
3e edition mise à jour: 1994, décembre
© Presses Universitaires de France, 1965

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-202-X
973-653-212-7

Format: 16/61x86. Coli tipo: 20

S.C. UNIVERSUL S.A.
Tel. 315.17.01 Fax 314.68.42
Str. Brezoianu 23-25, Bucureşti

ISTORIE — OPERE FUNDAMENTALE

LUCIEN MUSSET

INVAZIILE

•

Valurile germanice

Cu un supliment bibliografic
de Stéphane Lebecq

Prefață de acad. Dan Berindei
Traducere și note de Ecaterina Lung

CORINT
București, 2002

De acelaşi autor:

Les peuples scandinaves au Moyen Âge, Paris (Presses Universitaires de France), 1951.

Evrecy. Deux-Jumeaux. Saint-Fromond. Recherches sur l'art pré-roman et la très ancienne histoire monastique de la Basse-Normandie, Caen (Caron), 1957.

„La conversion des Germains", în *Histoire universelle des missions catholiques*, t. I, Paris (Gründ), 1957, pp. 105–141.

Deux-Jumeaux. Résultats des fouilles sur le site de l'ancien prieuré, Caen (Caron), 1963.

Introduction à la runologie, în colaborare cu F. Mossé, Paris (Aubier), 1965.

Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne, Paris (Presses Universitaires de France), 1965.

Normandie romane. I: Basse-Normandie, Paris (Zodiaque), 1967.

Les Actes de Guillaume le Conquérant et de la reine Mathilde pour les abbayes caennaises, Caen (Caron), 1967.

PREFAŢĂ

Invaziile lui Lucien Musset, masivă lucrare* — tradusă cu sârguință de Ecaterina Lung și Ovidiu Cristea — abordează o problematică deosebit de importantă, aceea a migrațiilor din mileniul cenușiu care desparte sfârșitul lumii vechi de deplina instalare a lumii medievale. Este și mileniul în care în Europa au avut loc — sub impactul valurilor succesive scurse asupra continentului dinspre est spre vest ori dinspre nord spre sud — decisive mutații pe plan statal, s-au pus temeiurile Europei creștine, încreștinarea succesivă a „barbarilor" desfășurându-se în același răstimp. Rezultanta avea să fie salba de state ale Evului Mediu.

Ni se înfățișează pe o uriașă scenă un întreg complex de procese, „o furtună care a durat șapte sau opt secole", antrenând „popoare extraordinar de variate". Sistematizând un uriaș material și reînviind o mișcare umană de uriașe proporții, autorul ne prezintă ceea ce s-a întâmplat în ultimele veacuri de existență ale Imperiului roman și în perioada următoare ieșirii sale de pe scena istoriei, până când Europa avea să capete, treptat, o nouă înfățișare, prin apariția și consolidarea noilor state. Analiza se întemeiază pe o informație bibliografică multiformă, care ne este și ea prezentată în amplele bibliografii, metodic organizate, de la începutul fiecăreia din cele două părți ale lucrării. Acestea — realizate de autor cu peste trei decenii în urmă — sunt completate printr-un amplu supliment bibliografic, adus la zi, de Stephane Lebecq.

Lucien Musset este neîndoielnic un erudit cunoscător al problematicii complexe pe care o abordează, dar el are totodată onestitatea de a mărturisi

* Cele două volume distincte ale acestei lucrări — *Les invasions. Les vagues germaniques* și *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII^e–XI^e siècles)* — au fost publicate în 1965, la Presses Universitaires de France, în colecția „Nouvelle Clio. L'Histoire et ses problèmes".

În mod firesc, autorul acestei prefețe, acad. Dan Berindei, are în vedere, în comentariul său, ambele volume ale lucrării lui Lucien Musset. (Nota editurii)

că „fenomenele invaziilor sunt, în esență, greu de cunoscut", și de a invoca „limitele strâmte", uneori „iritante" ale cunoașterii în domeniul dat. În privința „problemelor puse de invazii", autorul remarcă cu modestie — ținând seama de evidenta valoare a contribuției sale —: „nici un fenomen colectiv nu scapă atât de mult cercetării cauzelor primare". „Dar, dacă — continuă el în concluzia primei părți a lucrării — trebuie prea adesea să renunțăm la a sesiza cauzele, nu devine decât și mai necesar să le înțelegem". „Fenomenul migrator, adaugă el, nu era altădată perceput decât sub aspectul său exterior și brutal, cel al acțiunilor militare și al făuririi de imperii. Secolul al XIX-lea a înțeles foarte repede necesitatea de a lărgi ancheta printr-un recurs constant la istoria instituțiilor, apoi la lingvistică; cel de-al XX-lea a văzut înflorind toponimia, antroponimia și, mai ales, arheologia sub formele ei cele mai variate". Întemeiat pe această viziune „luminată și îmbogățită", Musset a realizat erudita sa lucrare, dar și de largă respirație. Trebuie, totuși, remarcat că autorul a acordat o atenție primordială Europei Occidentale, deși și celelalte zone ale continentului sunt cuprinse, chiar și într-o măsură mai restrânsă, în demersul său științific.

Împotriva bastionului extraordinar pe care-l reprezenta Imperiul aveau să se succeadă, în valuri atacatoare, popoarele în migrație. „Barbarii" înșiși au fost prinși într-o mișcare, care a avut ca rezultat final invadarea de către ei a teritoriilor imperiale, dar care se motiva și prin presiunile care erau îndeobște exercitate asupra lor dinspre Răsărit de către alte popoare. În desfășurarea procesului evocat se ajungea și la o succesivă înglobare de către ultimul năvălitor a rămășițelor celor anteriori. Inițial s-a pus în mișcare lumea germanică în această „furtună a invaziilor", la rândul ei presată de asiatica „lume a stepelor".

Prestigiul pe care îl avea Imperiul a fost totuși atât de puternic, încât în întreg procesul ce s-a desfășurat n-au putut fi ignorate realitățile imperiale și ceea ce a avut loc n-a însemnat doar distrugere, *ci și simbioză*, reflectată între altele și pe plan instituțional, în menținerea ori adaptarea înăuntrul noilor structuri a celor până atunci existente. „Barbarii" au fost nevoiți să se integreze mediului multiform pe care l-au găsit, dar și Imperiul, cât a mai ființat, a trebuit să accepte o soluție de compromis. Musset evidențiază pătrunderea din ce în ce mai accentuată, într-o primă fază, a barbarilor, care au ajuns să ocupe funcții înalte și chiar și tronul imperial, cu condiția însă de a accepta „pe deplin civilizația romană". Dar când „popoare întregi" au pătruns în Imperiu, ca niște „corpuri străine", atunci se va ajunge, într-o fază următoare, la o „suprapunere", șeful barbar avându-și trupele, iar conducerea civilă imperială rămasă „teoretic intactă", trebuind să furnizeze noilor veniți „hrană și adăpost".

Rând pe rând, autorul trece în revistă aceste popoare venite din afară spre lumea romană, în care au pătruns, în cursul primelor trei valuri, din secolul al IV-lea în secolul al VII-lea, perioadă în care se va ajunge la treptata moarte a Imperiului, dar nu fără ca acesta să lase urme puternice în noile structuri. Hunii au înspăimântat prin incursiunile lor, dar au devenit „un pericol grav" mai ales când și-au întemeiat *un stat*, care însă după moartea lui Attila aveau să dispară. Goții au jucat un rol deosebit, o perioadă cu mult mai îndelungată, nu numai deoarece au „traversat Imperiul de la un capăt la altul", dar și deoarece au întemeiat „state durabile", în care au reușit „o sinteză a elementelor germanice și romane". Ei au fost prezenți în Italia, prin statul ostrogot, în Spania prin cel vizigot, în timp ce vandalii vor întemeia statul lor în Africa, în secolul al V-lea. Personalitatea marcantă a acestui prim val, în afara evident a puternicei personalități a hunului Attila, a fost ostrogotul Teodoric, care s-a simțit solidar cu toți goții și chiar cu toate neamurile germanice. Suevii și burgunzii sunt și ei înfățișați, insistându-se asupra celor din urmă, creatori ai unui stat „bicefal" — regele avându-și reședința la Lyon, iar moștenitorul său la Geneva — cu caracter „binațional", deoarece „romanii au avut un loc aproape egal cu cel al burgunzilor". Important a fost și faptul că limba latină și instituțiile romane au continuat în bună măsură a fi liantele în noile structuri ale statelor barbare cu lumea „veche" pe care acestea o dislocau.

În al doilea val au fost cuprinși francii, alamanii și bavarezii, dar de departe cel mai însemnat rol l-au avut cei dintâi. Personalitatea dominantă a afirmării lor istorice este cea a lui Clovis, el fiind cel dintâi dintre cuceritorii barbari care s-a creștinat în dependența Romei, „împărtășind credința și cultul romanilor supuși", deoarece în bună parte conducătorii barbari când au început să accepte creștinismul au adoptat varianta sa ariană. În cel de-al treilea val au fost cuprinși longobarzii, al căror stat nord-italic a fost creat în 590 și avarii, care, după huni, au fost cei care s-au așezat în Panonia, creuzet succesiv al invadatorilor asiatici, ea oferindu-le acestora condițiile cele mai propice. Primului val germanic din Europa de Nord-Vest — previkingii, angli, saxonii, iuții și scoții — i se consacră un capitol, analizându-se procesul care a dus în cursul veacurilor V-VII la o radicală schimbare a compoziției demografice de pe teritoriul Angliei.

Romanitatea s-a găsit mai ales sub impactul germanismului, care s-a afirmat și lingvistic, o nouă frontieră lingvistică micșorându-i celei dintâi zonele de afirmare, în această „ciocnire a civilizațiilor". Dar o concluzie a lui Lucien Musset merită a fi reținută, fiind edificatoare: „Pretutindeni a existat compromis, sinteză mai mult sau mai puțin accentuată de elemente diverse și crearea unei civilizații noi, distincte în același timp de cea a Antichității

târzii și de cea a Germaniei independente". Autorul evidențiază mai ales exemplele edificatoare — în această privință — ale Galiei merovingiene și ale Spaniei vizigote. Limba latină — dar evident și cu zestrea „ideologică" pe care ea o aducea din vechile structuri imperiale! — a continuat să se afirme puternic ca liant al noilor societăți în curs de constituire sub impactul noilor veniți. „Ideea de a ridica limba cuceritorilor la nivelul celei a supușilor, remarcă Musset, nu a apărut decât sub Carolingieni". Dar, totodată, autorul înregistrează și fenomenul de interacțiune lingvistică, dând ca exemplu adoptarea de către galo-romani a cel puțin 500 de termeni din limba francică.

Un alt fenomen semnalat de autor este cel al sintezei între cele două entități, cea romană și cea barbară, dispărând simțământul originii etnice inițiale, substituindu-i-se cel al unei apartenențe regionale și totodată „centrul de greutate" al Occidentului, dominat de regatele create de germanici, fiind „transferat" la nord de Loara și de Alpi. În privința sintezei evocate, este semnificativă în vechea Galie „adoptarea de către clasa conducătoare germanică a modului de viață al proprietarilor funciari galo-romani", căsătoriile mixte și, de asemenea, fuziunea oglindită în cimitirele care-i regrupează *pe toți*, în jurul bisericii, toți considerându-se în secolul VIII *franci*! Dacă Musset îi consideră pe români „ultimul rest al romanității orientale", el nu stăruie asupra mutațiilor care au avut loc și înăuntrul acestei *romanii dacice*, deși procesele care s-au desfășurat au fost cu multă probabilitate, cel puțin în unele privințe, asemănătoare celor din Europa Occidentală.

Resuscitarea înăuntrul noilor structuri statale a unor forme de viață și de instituții anterioare cuceririi romane este și ea semnalată de autor ca unul din fenomenele caracteristice, ceea ce, de altfel, trebuie spus, a avut loc și în spațiul dacic. O paralelă poate fi făcută și în ceea ce autorul definește a fi „triumful general al satelor asupra orașelor romane" și, de asemenea, importante sunt și concluziile istoricului Musset asupra numărului relativ restrâns al năvălitorilor, importante neîndoielnic și în privința zonei continentului căreia îi aparține România, ca și cele privind amestecul care a avut loc și înăuntrul masei barbare (deseori invadatori antrenând și rămășițele predecesorilor lor), înainte de simbioza cu populațiile romanizate. În această ultimă privință, a amestecului, Musset conchide justificat: „Nici unul dintre aceste popoare [...] nu există în stare simplă, toate sunt amestecuri, uneori insolite". În privința simbiozei dintre invadatori și romanicii cuceriți, ea este precedată de acceptarea celor din urmă în structurile noi, inclusiv cele militare, ca și acceptarea — cel puțin de la un moment dat — a căsătoriilor mixte. Autorul remarcă, din nou justificat: „Între barbari și romani, nu este permis să se vorbească de ură

rasială" și în privința instituțiilor Europei barbare, el mai subliniază că „acestea nu s-au edificat pe baza unui antagonism elementar dintre «romanitate» și «germanism». Oricum, merită să fie reținută o concluzie a lui Musset: „[...] istoria invaziilor din primul mileniu al erei creștine este deosebit de instructivă. Ea ne învață că Europa nu a încetat niciodată să profite, prin sinteze novatoare, de tot ceea ce-i era oferit, chiar dacă prin constrângere".

Volumul al doilea al lucrării este consacrat celui de-„al doilea asalt împotriva Europei creștine în secolele VII–XI". Complexitatea temei — mai ales că acum atenția autorului se îndreaptă într-o măsură mai mare ca în primul volum spre Europa de Răsărit și cea de Sud-Est — a pus la încercare într-o măsură mai mare pe istoric, care remarcă, la nivelul anilor '60, referindu-se la această parte a lucrării, că „pentru a acoperi aceste invazii în întreaga amploare ar trebui reunite competențe pe care nici un istoric nu le stăpânește". Poate că, dintr-o lucrare similară, actualizată, nu ar trebui să lipsească trimiteri la lucrări ale specialiștilor români referitoare la migratorii asiatici — aș cita numai pe Victor Spinei, Petre Diaconu și pe Ioan Aurel Pop (unele au apărut și în limbi de circulație internațională!) — precum și, în privința slavilor, la bibliografia rusă (inclusiv cea sovietică), care totuși este destul de restrânsă. În ceea ce privește statele din Europa Centrală și de Sud-Est, Serbia și spațiul românesc nu se bucură de atenția acordată altora, nu numai, firesc, importantului regat al Ungariei medievale, dar și Croației.

Această parte a lucrării debutează prin înfățișarea migrațiilor către Europa a „lumii stepelor" în secolele VII–XI, respectiv a bulgarilor, chazarilor, maghiarilor, pecenegilor și cumanilor, menționându-se și „iureșul mongol" din secolul al XIII-lea. Primul stat bulgar este înfățișat ca primul stat slav creștinat, în 864, iar în privința celui de-al doilea stat, constituit în urma răscoalei fraților Petru și Asan, se arată îndrituit că a fost alcătuit din „elemente slave și vlahe". În privința maghiarilor se indică faptul că ei au trecut în 895 Carpații, emițându-se și ideea ocupării „mai întâi" a Transilvaniei, teză reflectată și în harta care prezintă frontierele stăpânirii ungare „în jurul anului 900", în care este cuprinsă o bună parte a provinciei (teză respinsă cu multă pertinență — trebuie să semnalăm — de Ioan Aurel Pop, cu câțiva ani în urmă, pe baza analizei izvoarelor). După ce, între 899 și 955, au întreprins 33 de incursiuni în Occident, devenind „teroarea Europei continentale", autorul consideră că ungurii stabilizați aveau să formeze „un baraj" între asiaticii care i-au urmat și „Europa latină". Totodată, el apreciază că stabilizarea ungurilor „a contribuit la remodelarea completă a fizionomiei Europei Centrale", între altele „continuitatea între rămășițele romanității balcanice și adriatice" — nu se amintește însă și de cea dacică! — devenind

„cu totul imposibilă". Asupra pecenegilor și cumanilor, ultimii importanți și pentru istoria României, autorul stăruie într-o măsură restrânsă.

Un capitol este consacrat „obscurei expansiuni slave" și nașterii statelor slave, insistându-se asupra celui croat, dar mai ales asupra Boemiei, a Moraviei Mari și în primul rând asupra Poloniei, trecându-se apoi la statul kievean și la rolul deținut în această privință de varegii scandinavi. Într-un capitol se analizează procesele istorice legate tot de scandinavi, dar de data aceasta de vikingi, urmărindu-se incursiunile acestora în Anglia și Galia, din secolul al IX-lea în cel de-al XI-lea, formarea statelor scandinave, prezența și rolul avut de nordici în Anglia, fixarea lor în Normandia, ca și expansiunea normandă. Nu sunt uitate nici invaziile care au primejduit dinspre sud bastionul european, urmărindu-se atât expansiunea musulmană din veacul al VIII-lea, cât și incursiunile sarazine ce i-au urmat în veacurile IX–XI. Un capitol prilejuiește autorului urmărirea rolului care l-au avut invaziile asupra Occidentului carolingian și transformările pe care le-au provocat, deși cum remarcă Musset „invaziile secolelor VIII–X nu au adus în cele din urmă retușări ale unei fizionomii deja desenate".

În privința Europei Orientale, transformările au fost cu mult mai importante sub impactul celui „de-al doilea asalt al invaziilor", autorul considerând că „cel mai mare număr al formațiunilor politice din care s-au născut statele moderne ale Europei Orientale s-au constituit în secolul al X-lea". În procesul istoric atunci desfășurat, apreciază Musset, „a urmat o catastrofă îngrozitoare" și anume: „romanitatea orientală s-a prăbușit, pentru mai bine de un mileniu, într-o prăpastie pe care istoricii moderni nu au reușit să o exploreze". „Când lumina a reapărut, continuă autorul, au ieșit la suprafață doar insule de latinitate, una, în România, viguroasă și hărăzită unei renașteri strălucitoare", altele „lipsite de vlagă și condamnate la dispariție" în spațiul balcanic.

Musset consideră că „soarta romanității danubiene este una din problemele cele mai puțin cunoscute și mai aprig discutate ale istoriei europene". Fără a se implica în dezbaterile „fără menajamente între istoricii maghiari și cei români", el evidențiază cunoscuta teză a lui Ferdinand Lot privind continuitatea românilor: „o enigmă și un miracol istoric" și înfățișează concluziile contrazicătoare ale celor două părți, recursul său la lucrările specialiștilor români fiind însă restrâns. În orice caz, legăturile spațiului dacic cu Roma sunt reduse doar la perioada ființării provinciei Dacia, fără a se avea în vedere perioada anterioară și cea următoare, iar așa-numitul „succes demografic al românilor din Transilvania" în veacurile XII–XIII pe care-l semnalează, considerându-l o „enigmă", este de fapt o teză preluată de la o istoriografie interesantă și care ne întrebăm cum ar putea fi

demonstrată concret pe baza surselor. Într-altă parte a lucrării, autorul amintește însă — ezitând evident să se pronunțe de o parte sau de alta — menținerea din perioada premaghiară a „elementelor slave și românești" în Carpați. Oricum, faptul că problema romanității orientale este cuprinsă în ultima parte a volumului II intitulată *Probleme controversate*... este, într-un fel, încurajatoare; rămâne ca istoriografia română să poată demonstra cu argumente limpezi ceea ce pentru oricare român reprezintă o certitudine.

În ansamblu, cele două volume ale lucrării lui Lucien Mussset reprezintă o îndrăzneață și competentă abordare a unui capitol de istorie universală, cuprinzând aproape un mileniu. Suntem în fața „preistoriei" nașterii Europei medievale și chiar a celei moderne și contemporane. Este vorba, de fapt, de o lungă tranziție de la extraordinara structură a Imperiului roman la noi state, dintre care multe poartă cu ele mai departe zestrea romanității, pe planul compoziției etnice și în orice caz în ceea ce privește instituțiile, dar și zestrea adusă la această operă de construcție europeană de noile popoare în migrație. Mai este vorba și de un proces de amestec, simbioză și sinteză al popoarelor, în așa fel încât într-adevăr se naște *o lume nouă*. Din „dezordinea" și incertitudinile mileniului întunecat se va alcătui *altă Europă* și Lucien Musset a reușit să cuprindă, neîndoielnic, în erudita sa lucrare procesele complexe care au dus la rezultanta evocată, el reînviind, cu talent și dăruirea omului de știință, o istorie deseori nedeplin lămurită, pe care istoricii generațiilor succesive se străduiesc s-o descifreze și să-i redea înțelesurile.

Acad. Dan Berindei
Ianuarie 2002

CUVÂNT ÎNAINTE

Această carte va forma un tot împreună cu volumele 13 și 14*, care vor evoca, unul problemele instituționale și politice, celălalt chestiunile economice și sociale. Ne-am limitat deci la foarte scurte incursiuni în aceste domenii de cercetare, atunci când ele au părut indispensabile pentru înțelegerea invaziilor, obiectul expunerii noastre. Problemele literare și artistice nu s-au bucurat nici ele decât de o atenție foarte limitată.

În vreme ce Partea I și Partea a II-a încearcă să nu omită nimic important, Partea a III-a este rezultatul unei lungi serii de alegeri, adesea subiective. Am încercat să reținem probleme variate, în speranța de a face dezvăluiri complexe asupra lumii barbare. Am invocat în mod voit aspectele geografice, lingvistice sau sociale ale invaziilor, mai degrabă decât problemele criticii izvoarelor, ale cronologiei sau interpretării politice. Formarea generală a unei optici istorice ne-a părut că trebuie să primeze în fața preocupărilor tehnice ale meseriei de medievist. În sfârșit, chiar dacă realizatorul unei astfel de lucrări este mai degrabă reprezentantul unei generații de istorici decât apărătorul propriilor sale teze, trebuie să recunoaștem că am cedat, ici și colo, tentației de a ne spune o părere personală, fără a avea mereu posibilitatea de a o apăra sau de a o întemeia pe o argumentație erudită.

Subiectul nostru fiind de fapt studierea unei mișcări neîntrerupte, nu ne permite fixarea unor limite cronologice precise. Am preluat fiecare neam invadator cu puțin înainte de momentul în care se pune în mișcare, pentru a-l părăsi după stabilirea sa definitivă pe un teritoriu sau după dispariția sa. De aici au provenit, la început, încălcările acelei perioade anterioare datei fatidice de 476, care marchează limita competențelor medievistului occidental. Vom solicita, pentru această îndrăzneală, indulgența cititorului.

* Este vorba de volumele din colecția „Nouvelle Clio" a editurii Presses Universitaires de France. (N.tr.)

ABREVIERI

AA ... *Auctores Antiquissimi.*
AESC ... *Annales (Économies, Sociétés, Civilisations)* (Paris).
BEC ... *Bibliothèque de l'École des Chartes* (Paris).
CCM ... *Cahiers de Civilisation Médiévale* (Poitiers).
CHM ... *Cahiers d'Histoire Mondiale* (Paris).
CRAI ... *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Paris).
CSEL ... *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (Viena).
DA ... *Deutsches Archiv* (Köln).
EHR ... *English Historical Review* (Londra).
HZ ... *Historische Zeitschrift* (München).
JRS ... *Journal of Roman Studies* (Londra).
MA ... *Le Moyen Âge* (Paris și Bruxelles).
MAHR ... *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École française de Rome* (Roma).
MGH ... *Monumenta Germaniae Historica.*
NA ... *Neues Archiv* (Hanovra, apoi Berlin).
RA ... *Revue Archéologique* (Paris).
REA ... *Revue des Études Anciennes* (Bordeaux).
RBPH ... *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (Bruxelles).
RH ... *Revue Historique* (Paris).
RHD ... *Revue Historique de Droit* (Paris).
RMAL ... *Revue du Moyen Âge Latin* (Strasbourg).
SS ... *Scriptores.*
Settimane ... *Centro italiano di studi sull' alto medioevo. Settimane di studio* (Spoleto).
ZRG ... *Zeitschrift der Savigny–Stiftung für Rechtsgeschichte* (Köln).

PARTEA I

INSTRUMENTE DE CERCETARE ŞI DOCUMENTARE

AVERTISMENT

Istoria invaziilor se situează în punctul de întâlnire a două domenii de cercetare: istoria Antichității clasice și cea a Evului Mediu. Ea folosește de o manieră conjugată toate resursele acestora. Ca și istoricul Antichității, specialistul în invazii folosește mult epigrafia, numismatica, arheologia monumentală, studiul ceramicii (ceramografia) etc. — dar găsește în drumul său din ce în ce mai puține materiale care sunt legate de aceste discipline: astfel, după secolul al VII-lea, epigrafia nu mai oferă un ajutor real. Ca și medievistul, el dorește să folosească documente de arhivă, dar, înainte de secolul al IX-lea, acestea sunt foarte rare — nu există decât papirusurile de la Ravenna și câteva diplome regale merovingiene. Departe de a crea un exces de bogăție, cumularea tuturor acestor discipline nu ajunge nici măcar să mascheze un hiatus.

Este obligatoriu deci recursul la ramuri ale cercetării mai hazardate, de exemplu lingvistica, toponimia, antroponimia. Cu toate că ele sunt mai puțin familiare istoricului obișnuit, nu se pune problema de a le explica aici metodele particulare. Ne-am mulțumit să le expunem limitele. Dacă învățămintele lor sunt neprețuite pentru istoria civilizațiilor, datele pe care le putem extrage cu ajutorul lor nu acoperă decât arareori lacunele istoriei politice.

Căci marea slăbiciune a epocii studiate aici este absența unei trame istoriografice clare. Câteva neamuri au cunoscut șansa de a avea mari cronicari: francii cu Grigore din Tours, anglii cu Beda, longobarzii cu Paul Diaconul. Dar acestea nu sunt decât insule în mijlocul unui vast ocean. Cele mai multe dintre fapte nu pot fi stabilite decât cu ajutorul unor documente de o mediocritate evidentă. Cele mai laconice anale, cele mai găunoase vieți de sfinți constituie deja un noroc rar! Părți întregi, esențiale, ale istoriei invaziilor nu sunt susținute de nici un text scris: este cazul începuturilor migrației anglo-saxone.

Bibliografia suferă din pricina acestor lacune fundamentale. Este nevoie deja de atâta muncă pentru a stabili și cel mai mărunt fapt, că ea se risipește prea adesea într-o multitudine de articolașe nesemnificative. Această cercetare de detaliu pierde adesea din vedere incertitudinea metodelor sale, precum și nesiguranța marilor construcții în care se inserează. Se constată cu uluire, după ce generații au muncit precum furnicile, că adevărurile primare, primite cu pioșenie de la înaintași, sunt adesea false. S-a discutat vreme de decenii despre avansul francilor ripuari înainte de a descoperi... că nu existau franci ripuari în epoca marilor invazii! Alte crude descoperiri de acest tip se pregătesc referitor la dreptul barbar: nu s-a meditat prea mult pe tema personalității legilor înainte de a exista certitudinea că ele erau întotdeauna personale? Specialiștii în toponimie au avut, cu o generație în urmă, aceleași experiențe amare. Detaliile sunt stabilite mai bine decât liniile de ansamblu.

Istoria invaziilor se află mai degrabă la vârsta erudiției decât la cea a sintezei. Ea va mai rămâne încă aici, deoarece aceste sinteze impun din ce în ce mai multe competențe arareori reunite. Nimeni n-ar trebui să riște o asemenea întreprindere fără a fi nu doar istoric, ci și lingvist, arheolog și jurist. Aceasta nu se regăsește decât în câteva cărți excepționale. Dar mulți dintre istoricii crizei secolului al V-lea nu sunt decât istorici și nu au tras din arheologie toate învățămintele pe care ea le presupune.

Se explică deci astfel aspectul bibliografiei care urmează, unde articolele de detaliu formează un procentaj major între titlurile citate. Ne-am străduit totuși să le reținem doar pe cele ce dau ocazia unei reflecții care depășește obiectul lor restrâns.

Secţiunea I — PUBLICAŢII DE IZVOARE[1]

I. IZVOARE EPIGRAFICE

Primele inscripții ale epocii barbare sunt cuprinse în diferite volume din *Corpus Inscriptionum Latinarum*, și, unele dintre ele, în:

[1] DIEHL (E.), *Inscriptiones latinae christianae veteres*, Berlin, 1924–1931, 3 vol.

a) Germanici în general

[2] ARNTZ (Helmut), ZEISS (Hans), *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes*, Leipzig, 1939.

[3] FIEBIGER (O.), SCHMIDT (L.), *Inschriftensammlung zur Geschichte der Ostgermanen*, Viena, 1917; suplimente 1939 și 1944.

[1] A se vedea Partea a III-a, Cuvânt înainte: „Cercetarea surselor" (p. 219).

b) Galia

[4] GOSE (Erich), *Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier*, Berlin, 1958.
[5] LE BLANT (Edmond), *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIII^e siècle*, Paris, 1856–1865, 2 vol.
[6] LE BLANT (E.), *Nouveau recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule*, Paris, 1892.

c) Spania

[7] HÜBNER (Aemilius), *Inscriptiones Hispaniae christianae*, Berlin, 1871–1900, 2 vol.
[8] VIVES (José), *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona, 1942.

d) Italia

[9] PANAZZA (Gaetano), „Lapidi e sculture paleocristiane e preromaniche di Pavia", în *Arte del primo millennio*, Torino, 1952, p. 211 și urm.
[10] ROSSI (J.B. de), *Inscriptiones christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Roma, 1857–1888, 2 vol.

e) Africa

A se face apel la COURTOIS, *Les Vandales et l'Afrique* [nr. 233], apendice II, pp. 365–388.

f) Marea Britanie

[11] HÜBNER (Aemilius), *Inscriptiones Britanniae christianae*, Berlin, 1876.
[12] MACALISTER (R.A.S.), *Corpus inscriptionum insularum celticarum*, Dublin, 1945–1949.

II. IZVOARE PAPIROLOGICE ŞI ASIMILATE[1]

[12 *bis*] BONNAL (J.-P.), FÉVRIER (P. A.), „Ostraka de la région de Bir Trouch", *Bull. d'Archéol. algérienne*, II, 1966–1967, pp. 239–249.
[13] COURTOIS (Christian), LESCHI (Louis), PERRAT (Charles), SAUMAGNE (Charles), *Tablettes Albertini, Actes privés de l'époque vandale*, Paris, 1952.
[14] TJÄDER (J.O.), *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens, der Zeit 445–700*, Lund, 1955.

[1] Descifrarea „ardeziilor vizigote" de către Manuel GÓMEZ-MORENO, *Documentación goda en pizarra*, Madrid, 1960, este încă prea nesigură pentru a fi folositoare trimiterea la această culegere; a se vedea critica lui Manuel G. DÍAZ y Díaz, „Los documentos hispano-visigóticos sobre pizarra", *Studi medievali*, VII, 1966, pp. 75–107.

III. IZVOARE NARATIVE[1]

a) Până la ruina unității occidentale

[15] EUGIPPIUS, „Vita Severini", ed. H. Sauppe, *MGH, AA*, I, 2, 1877, sau ediția P. Knöll, *CSEL*, IX, 2, 1886.

[16] *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seek, Berlin, 1876.

[17] OROSIUS, „Historiae adversus paganos", ed. C. Zangemeister, *CSEL*, V, 1882.

[18] „PROSPER TIRO", Chronicon, ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, IX (*Chronica minora*, I), pp. 341–485.

[19] *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. J. Schnetz, Leipzig, 1940; trad. germ. J. Schnetz, Uppsala, 1951.

[20] SALVIANUS, „De gubernatione Dei", ed. Pauly, *CSEL*, VIII, 1883; trad. fr. J.-F. Grégoire și F.-Z. Collombet, Paris, 1893, 2 vol.

b) Regate barbare

O orientare generală precisă este dată de:

[21] WATTENBACH (W.), LEVISON (W.), *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, Vorzeit und Karolinger. 1. Die Vorzeit von den Anfängen bis zur Herrschaft der Karolinger*, de W. Levison, Weimar, 1952; Beiheft. *Die Rechtsquellen*, de R. Buchner, Weimar, 1953[2].

Galia

[22] FREDEGARIUS, „Chronicon", ed. B. Krusch, *MGH, SS. Rer. Merov.*, II, 1888, pp. 1–108; trad. engl. a cărții a IV-a de J. M. Wallace–Hadrill, Edinburgh, 1960.

[23] GRIGORE DIN TOURS, *Historia Francorum*, ed. Omont, Collon și Poupardin, Paris, 1913, sau ediția din *Opera, MGH, SS. Rer. Merov.*, I, ed. a 2-a, 1951; trad. fr. de R. Latouche, Paris, 1963–1965, 2 vol.

[24] MARIUS DIN AVENCHES, „Chronicon", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XI (*Chronica minora*, II), pp. 225–239.

[25] SIDONIUS APOLLINARIS, „Opera", ed. Luetjohann, *MGH, AA*, VIII, 1887; trad. fr. de A. Loyen în curs de publicare în colecția G. Budé.

[26] VENANTIUS FORTUNATUS, „Opera", ed. F. Leo și B. Krusch, *MGH, AA*, IV, 1881–1885.

---

[1] Colecțiile de extrase referitoare la subiecte particulare sunt recenzate laolaltă cu lucrările moderne, mai jos, secțiunea a II-a.

[2] Pentru mai multe detalii despre sursele juridice, a se vedea volumul *Le haut Moyen Âge occidental: les pouvoirs*.

Spania

[27] HYDATIUS, „Chronicon", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XI (*Chronica minora*, II), pp. 1–36.

[28] ISIDOR DIN SEVILLA, „Chronicon", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XI (*Chronica minora*), pp. 391–506; Historia Gothorum, ed. Mommsen, *ibid.*, pp. 241–303.

[29] IOAN DIN BICLAR, „Chronicon", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XI (*Chronica minora*, II), pp. 207–220.

Italia

[30] CASIODOR, „Chronicon", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XI (*Chronica minora*, II), pp. 109–161; *Variae*, ed. Mommsen, *ibid.*, XII, 1894.

[31] ENNODIUS, „Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico", ed. Hartel, *CSEL*, VI.

[32] IORDANES, „Getica", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, V, 1, 1882.

[33] PAUL DIACONUL, Historia Langobardorum, ed. Bethmann și Waitz, *MGH, SS. Rer. Langob.*, 1878.

[34] PROCOPIUS DIN CAESAREA, *Bellum Gothicum*, ediție a textului grec și trad. italiană de Comparetti, Roma, 1895–1898, 3 vol.

Africa

[35] FERRANDUS DIN CARTAGINA, *Vita Fulgentii*, ed. și trad. fr. de G. Lapeyre, Paris, 1929.

[36] VICTOR DIN TUNNUNNA, „Chronicon", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XI (*Chronica minora*, II), pp. 163–206.

[37] VICTOR DIN VITA, „Historia persecutionis vandalicae", ed. Petschenig, *CSEL*, VII, 1881, sau ed. C. Halm, *MGH, AA*, III, 1.

Marea Britanie

[38] BEDA VENERABILUL, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. C. Plummer, Oxford, 1896, 2 vol.; trad. engl. L. Sherley–Price, Harmondsworth, 1955.

[39] *Cronica anglo–saxonă*. Cea mai bună ediție este: Earle și Plummer, *Two of the Saxon Chronicles Parallel*, Oxford, 1892, 2 vol., reeditată de D. Whitelock, 1952; versiunea C: Rositzke (Harry A.), *The C-text of the old-english Chronicles*, Bochum, 1940; trad. engl.: Whitelock (Dorothy), Douglas (David C.), Tucker (Susie I.), *The Anglo-Saxon Chronicle*, Londra, 1961.

[40] GILDAS, „De conquestu et excidio Britanniae", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XIII (*Chronica minora*, III), pp. 25–85.

[41] NENNIUS, „Historia Brittonum", ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, XIII (*Chronica minora*, III), pp. 111–222, sau ed. F. Lot, Paris, 1934.

IV. IZVOARE DIPLOMATICE SAU ASIMILATE

a) Galia

[42] PERTZ (K.A.F.), „Diplomata regum Francorum e stirpe merowingica", *MGH*, in-fol., Hanovra, 1872 (extrem de proastă).

[43] BRÉQUIGNY și PARDESSUS, *Diplomata, chartae et instrumenta aetatis merovingicae*, 2 vol., Paris, 1843–1849.

[44] LAUER (Philippe) și SAMARAN (Charles), *Les diplômes originaux des Mérovingiens*, Paris, 1908.

[45] LOT (Ferdinand), „Liste des cartulaires et recueils contenant des pièces antérieures à l'an mil", *Archivium Latinitatis Medii Aevi*, XV, 1940, pp. 5–24.

[46] TARDIF (Joseph), *Archives de l'Empire, Monuments historiques, Cartons des rois*, Paris, 1866.

b) Italia

[47] AGNELLUS, „Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis", ed. O. Holder Egger, *MGH, SS. rer. Langob.*, 1878, pp. 265–391.

c) Anglia

[48] BIRCH (W. de Gray), *Cartularium Saxonicum*, Londra, 1885–1893, 3 vol.

[49] KEMBLE (J.M.), *Codex diplomaticus aevi saxonici*, Londra, 1839–1848, 6 vol.

[50] HARMER (F. E.), *Anglo–Saxon writs*, Manchester, 1952.

[51] ROBERTSON (A.J.), *Anglo–Saxon charters*, Cambridge, 1939 (ed. a 2-a, 1956).

[51 *bis*] AWYER (P.H.), *Anglo–Saxon Charters. An annotated List and Bibliography*, Londra, 1968.

[52] WHITELOCK Dorothy, *Anglo–Saxon Wills*, Cambridge, 1930.

V. IZVOARE HAGIOGRAFICE

a) Colecţii şi repertorii

[53] *Acta Sanctorum*, editată de bollandiști, Bruxelles, din 1643, 67 vol.

[54] MABILLON (Jean), *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti*, Paris, 1678–1702, 9 vol.

[55] *Bibliotheca hagiographica latina*, editată de bollandiști, Bruxelles, 1898–1911, 3 vol.

[56] „Passiones Vitaeque Sanctorum Aevi Merovingici", ed. B. Krusch și W. Levison, *MGH, SS. rer. Merov.*, t. III–VII, 1896–1920.

b) Critică

[57] AIGRAIN (René), *L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*, Paris, 1953.

[58] DELEHAYE (Hippolyte), *Les légendes hagiographiques*, ed. a 4-a, Bruxelles, 1955.

Secţiunea a II-a — LUCRĂRI MODERNE

I. ANTICHITATE

a) Societatea antică în pragul ruinei

[59] ALTHEIM (Frantz), *Niedergang der alten Welt*, Frankfurt, 1952, 2 vol.

[60] BLOCH (Herbert), „The pagan revival in the West at the end of the fourth century", în *The Conflict between Paganism and Christianity*, ed. A. Momigliano, Oxford, 1963, pp. 193–218.

[61] CHÉNON (Émile), „Étude historique sur le defensor civitatis: III. Le defensor civitatis en Occident après la chute de l'Empire", *RHD*, XIII, 1889, pp. 515–537.

[62] DECLAREUIL (J.), „Des comtes de cités à la fin du V^e^ siècle", *RHD*, XXXIV, 1910, pp. 794–836.

[63] DEMOUGEOT (Émilienne), *De l'unité à la division de l'Empire romain (395–410)*, Paris, 1951.

[64] DILL (Samuel), *Roman Society in the last century of the western Empire*, Londra, 1898 (retipărit New York, 1960).

[65] HUBAUX (Jean), „La crise de la 365^e^" année", *L'Antiquité classique*, XVII, 1948, pp. 343–354.

[66] JONES (A.H.M.), „Were ancient heresies national or social movements in disguise?", *Journal of theological studies*, X, 1959, pp. 280–298.

[66 *bis*] JONES (A.H.M.), *The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964, 4 vol.

[67] LIEBESCHÜTZ (W.), „Did the Pelagian mouvement have social aims?", *Historia*, XII, 1963, pp. 227–241.

[68] LOT (Ferdinand), *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927 (ed. a 2-a, 1951).

[69] LOT (F.), *Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire*, Paris, 1955.

[70] MACMULLEN (Ramsey), *Soldier and Civilian in the later Roman Empire*, Cambridge (Mass.), 1963.

[70 *bis*] MACMULLEN (R.), *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, Cambridge (Mass.), 1967.

[71] MAZZARINO (Santo), *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951.
[72] MAZZARINO (S.), „Si puó parlare di rivoluzione sociale alla fine del mondo antico?", *Settimane...*, IX, 1961, pp. 410–425.
[72 *bis*] MAZZARINO (S.), *The End of the Ancient World*, Londra, 1966.
[73] NESSELHAUF (Herbert), *Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder*, Berlin, 1938.
[74] REITTER (Nikolaus), *Der Glaube an die Fortdauer des römischen Reiches während des V. und VI. Jahrhund.*, Münster, 1900.
[74 *a*] RÉMONDON (Roger), *La crise de l'Empire romain, de Marc Aurèle à Anastase* („Nouvelle Clio", nr. 11), Paris, 1964.
[75] ROSTOVTZEFF (Michael), *The social and economic history of the Roman Empire*, Oxford, 1926.
[76] SIRAGO (Vito Antonio), *Galla Placidia e la trasformazione politica dell'Occidente*, Leuven, 1961.
[77] STEIN (Ernest), *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1949–1959, 2 vol.
[78] STROHEKER (K.F.), „Um die Grenze zwischen Antike und abendländischen Mittelalter", *Saeculum*, I, 1950, pp. 433–465; reluat în [144 *bis*], pp. 275–308.
[79] SUNDWALL (J.), *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, Helsinki, 1919.
[80] VITTINGHOFF (Friedrich), „Zur Verfassung der spätantiken Stadt", în *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens (Reichenau –Vorträge)*, Konstanz, 1955–1956, pp. 11–39.
[81] WHEELER (Mortimer), *Rome beyond the Imperial Frontiers*, Londra, 1954.

b) Cultura antică, ruină şi supravieţuire

[82] BARDY (G.), „Les origines des écoles monastiques en Occident", *Sacris Erudiri*, VIII, 1953, pp. 86–104.
[83] BONNET (Max), *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris, 1890.
[84] CHADWICK (Nora K.), „Intellectual contacts between Britain and Gaul in the fifth century", în *Studies in Early British History*, Cambridge, 1954, p. 188 şi urm.
[85] COURCELLE (Pierre), *Les Lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, Paris, 1943.
[86] FONTAINE (Jacques), *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*, Paris, 1959, 2 vol.
[87] FONTAINE (J.), „Le problème de la culture dans la latinité chrétienne du III^e^ au VII^e^ siècle", *L'Information littéraire*, IX, 1957, pp. 208–215.
[88] LORCIN (A.), „La vie scolaire dans les monastères d'Irlande aux V^e^–VII^e^ siècles", *RMAL*, I, 1945, pp. 221–236.

[89] LOT (Ferdinand), „A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?", *Bulletin Du Cange*, VI, 1931, pp. 97–159.
[90] LOYEN (André), *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers jours de l'Empire*, Paris, 1943.
[91] LOYEN (A.), *Recherches historiques sur les panégyriques de Sidoine Apollinaire*, Paris, 1942.
[92] MANITIUS (M.), *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München, 1911–1931, 3 vol.
[93] MARROU (Henri-Irénée), *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris, 1948 (ed. a 5-a, 1960).*
[94] MARROU (H.-I.), „La place du haut Moyen Âge dans l'histoire du christianisme", *Settimane...*, IX, 1961, pp. 595–630.
[95] MOMIGLIANO (Arnaldo), „Cassiodorus and Italian culture of his time", *Proceedings of the British Academy*, XLI, 1955, pp. 218–245.
[96] PIRENNE (Henri), „De l'état de l'instruction des laïques à l'époque mérovingienne", *RBPH*, XLIII, 1934, pp. 164–177.
[97] RICHÉ (Pierre), *Éducation et culture dans l'Occident barbare (VI^e–VIII^e siècles)*, Paris, 1962 (ed. a 2-a, 1967).
[98] RICHÉ (Pierre), *La survivance des écoles publiques en Gaule au V^e siècle*, *MA*, LXIII, 1957, pp. 421–436.
[99] ROGER (Maurice), *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin*, Paris, 1905.
[100] SCHANZ (Martin), *Geschichte der römischen Literatur*, IV, München, 1914–1920, 2 vol.
[101] STEVENS (C. E.), *Sidonius Apollinaris and his age*, Oxford, 1933.
[102] TARDI (D.), *Fortunat, Étude sur un dernier représentant de la poésie latine dans la Gaule mérovingienne*, Paris, 1927.
[103] VIELLIARD (Jeanne), *Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne*, Paris, 1927.

II. INVAZIILE. GENERALITĂȚI

[104] BLOCH (Marc), „Sur les grandes invasions. Quelques positions de problème", *Revue de synthèse*, LX, 1940–1945, p. 55–81.
[105] BLOCH (M.), „Les invasions", *Annales d'Histoire sociale*, 1945, I, pp. 33–46, și II, pp. 13–28.
[106] COURCELLE (Pierre), *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, 1948 (ed. a 3-a, Paris, 1964)[1].

* Traducerea românească: *Istoria educației în Antichitate*, Ed. Meridiane, București. (N.tr.)

[1] Referințele date în text aparțin ediției din 1948.

[107] COURCELLE (P.), „Sur quelques textes littéraires relatifs aux grandes invasions", *RBPH*, XXXI, 1953, pp. 23–37.
[107 *bis*] DEMOUGEOT (Émilienne), „Variations climatiques et invasions", *RH*, CCXXXIII, 1965, pp. 1–22.
[108] FISCHER (J.), *Die Völkerwanderung im Urteil der zeitgenössischen kirchlichen Schriftsteller Galliens*, Heidelberg, 1948.
[108 *bis*] HOCHHZOLZER (Hans), „Typologie und Dynamik der Völkerwanderung", *Die Welt als Geschichte*, XIX, 1959, pp. 129–145.
[109] LATOUCHE (Robert), *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au V^e siècle*, Paris, 1946.
[110] LATOUCHE (R.), „Aspect démographique de la crise des grandes invasions", *Population*, II, 1947, pp. 681–690.
[111] LOT (Ferdinand), *Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris, 1935 (ed. a 2-a, 1945).
[112] LOT (F.), *Les invasions barbares*, Paris, 1937, 2 vol.
[113] PALANQUE (Jean Rémy), „Saint Jerome and the Barbarians", în *A Monument to Saint Jerome*, ed. F. X. Murphy, Nex York, 1952, pp. 173–199.
[114] RICHÉ (Pierre), *Les invasions barbares*, Paris, 1953 (colecția „Que sais-je?")*.
[114 *bis*] STROHEKER (Karl Friedrich), *Germanentum und Spätantike*, Zürich și Stuttgart, 1965.

III. GERMANICII

a) Generalități

[115] CAPELLE (Wilhelm), *Das alte Germanien. Die Nachrichten der griechischen und römischen Schriftsteller*, Jena, 1937.
[116] CAPELLE (W.), *Die Germanen der Völkerwanderung, auf Grund der zeitgenössischen Quellen dargestellt*, Stuttgart, 1940.
[117] DE VRIES (Jan), *Kelten und Germanen*, Berna și München, 1960.
[118] DRÖGEREIT (Richard), „Die Ausbreitung der nordwestdeutschen Küstenvölker über See", *Neues Archiv für Niedersachsen*, XXIII, 1951, pp. 229–250.
[119] FEIST (Sigmund), *Germanen und Kelten in der antiken Überlieferung*, Halle, 1927 (ed. a 2-a, Baden, 1948).

* Varianta revăzută a acestei lucrări, realizată în colaborare cu Philippe Le Maître și publicată în 1996, a apărut în traducere românească la Ed. Corint, București, 2000, cu titlul *Invaziile barbare*. (N.tr.)

[120] GUTENBRUNNER (Siegfried), *Germanische Frühzeit in den Berichten der Antike*, Halle, 1939.
[121] GUTENBRUNNER (S.), JANKUHN (H.), LAUR (W.), *Völker und Stämme Südostschleswigs im fruhen Mittelalter*, Schleswig, 1952.
[122] HOOPS (Johannes), *Reallexicon der germanischen Altertumskunde*, Strasbourg, 1911–1919, 4 vol.
[123] KARSTEN (T. E.), *Les anciens Germains*, trad. F. Mossé, Paris, 1931.
[124] MELIN (Bengt), *Die Heimat der Kimbern*, Uppsala, 1960.
[125] MUCH (R.), *Die Germania des Tacitus*, Heidelberg, 1937.
[126] REINERTH (Hans), *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, Leipzig şi Berlin, 1940, 3 vol.
[127] SCHMIDT (Ludwig), *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: I. Die Ostgermanen*, ed. a 2-a, München, 1941; II. *Die Westgermanen*, ed. a 2-a, München, 1938–1940, 2 vol.
[128] SCHÜTTE (Gudmung), *Our Forefathers, the Gothic nations*, Cambridge, 1929–1933, 2 vol.
[129] SCHWARZ (Ernst), *Goten, Nordgermanen, Angelsachsen. Studien zur Ausgliederung der germanischen Sprachen*, Berna, 1951.
[130] SCHWARZ (E.), „Probleme und Aufgaben der germanischen Stammeskunde", *Germanisch–romanische Monatsschrift*, 1955, pp. 97–115.
[131] SCHWARZ (E.), *Germanische Stammeskunde*, Heidelberg, 1956.
[131 *bis*] SCHWARTZ (E.), *Germanische Stammeskunde zwischen den Wissenschaften*, Konstanz şi Stuttgart, 1967.
[132] STEINBACH (Franz), *Studien zur westdeutschen Stammes- und Volksgeschichte*, Yena, 1926.
[133] STROHEKER (K.F.), „Die geschichtliche Stellung der otsgermanischen Staaten am Mittelmeer", *Saeculum*, XII, 1961, pp.140–157 (retipărit în [114 *bis*], pp. 101–133.
[134] SVENNUNG (J.), *Scandinavia und Scandia. Lateisch-nordische Namenstudien*, Uppsala, 1963.
[134 *bis*] THOMPSON (E. A.), *The Early Germans*, Oxford, 1965.
[135] WENSKUS (Reinhart), *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln şi Graz, 1961.

b) Civilizaţie

[136] AMIRA (Karl von), *Grundriss der germanischen Rechts*, ed. a 3-a, Strasbourg, 1913 (ed. a 4-a de K. A. Eckhardt, Berlin, 1960).
[137] BOUDRIOT (Wilhelm), *Die altergermanische Religion in der amtlichen kirchlichen Literatur des Abendlandes vom V. bis XI. Jh.*, Bonn, 1928 (retipărită, 1964).

[138] DANNENBAUER (Heinrich), „Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen", *Historisches Jahrbuch*, LXI, 1941, pp. 1–50.
[139] DANNENBAUER (H.), „Hundertschaft, centena und huntari", *Historisches Jahrbuch*, LXII–LXIX, 1949, pp. 155–219.
[140] DE VRIES (Jan), *Altergermanische Religionsgeschichte*, ed. a 2-a, Berlin, 1956–1957, 2 vol.
[141] DE VRIES (J.), „Das Königtum bei den Germanen", *Saeculum*, VII, 1956, pp. 289–309.
[142] DUMÉZIL (Georges), *Les dieux des Germains*, Paris, 1959.
[143] GIESECKE (Heinz Eberhart), *Die Ostgermanen und der Arianismus*, Leipzig, 1939.
[144] GRIERSON (Philip), „Election and inheritance in early germanic Kingship", *Cambridge Historical Journal*, VII, 1941, pp. 1–12.
[145] GUTENBRUNNER (Siegfrid), *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, Halle, 1936.
[146] KROESCHELL (Karl), „Die Sippe im germanischen Recht", *ZRG, Germ. Abt.*, LXXVII, 1960, pp. 1–25.
[147] KUHN (Hans), „Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft", *ZRG, Germ. Abt.*, LXXIII, 1956, pp. 1–83.
[148] MUSSET (Lucien) și MOSSÉ (Fernand), *Introduction à la runologie*, Paris, 1965.
[149] ROSENFELD (Hellmut), „Buch, Schrift und lateinische Sprachkenntnis bei den Germanen vor der cristlichen Mission", *Rheinisches Museum*, XCV, 1952, pp. 193–209.
[150] THOMPSON (E. A.), „Christianity and the Northern Barbarians", în *The conflict between paganism and christianity in the fourth century*, ed. A. Momigliano, Oxford, 1963, pp. 56–78.

c) Arheologie

[151] ÅBERG (Nils), *The Occident and the Orient in the Art of the seventh century*, Stockholm, 1943–1947, 3 vol.
[152] ÅBERG (Nils), *Den historiska relationen mellan folkvandringstid och Vendeltid*, Stockholm, 1953.
[153] HOLMQVIST (Wilhelm), *Kunstprobleme der Merowingerzeit*, Stockholm, 1939.
[154] HOLMQVIST (W.), *Germanic Art during the first millenium A. D.*, Stockholm, 1955.
[154 bis] HUBERT (Jean), PORCHER (Jean,) VOLBACH (W. F.), *L'Europe des Invasions*, Paris, 1967 (colecția „L'Univers des Formes").

[155] MARIËN (M. E.), *L'art mérovingien, Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, Bruxelles, 1954.
[155 *bis*] OTTO (Karl Heinz), *Bibliographie zur archäologischen Germanenforschung. Deutschprachige Literatur, 1941–1955*, Berlin, 1966.
[156] SALIN (Bernhard), *Die altgermanische Thierornamentik*, Berlin și Stockholm, 1904 (retipărit, 1935).
[157] TISCHLER (Fr.), „Der Stand der Sachsenforschung, archäologisch gesehen", *35. Bericht der röm.-germ. Kommission*, 1954, pp. 21–215.

d) Onomastica

[158] FÖRSTEMANN (E.), *Altdeutsches Namenbuch*, Bonn, 1900–1916.
[159] POLENZ (Peter von), *Landschafts– und Bezirksnamen im frühmittelalterlichen Deutschland*, Marburg, 1961 și urm.
[160] SCHÖNFELD (M.), *Wörterbuch der altgermanischen Personen– und Völkernamen*, Heidelberg, 1911.
[161] SCHWARZ (Ernst), *Deutsche Namenforschung*, Göttingen, 1950, 2 vol.
[162] WOOLF (Henry B.), *The old germanic principles of name-giving*, Baltimore, 1939.

IV. GOŢII

a) Generalităţi, origini

[163] [An.] „I Goti in Occidente", *Settimane...*, III, 1956.
[163 *bis*] GIUNTA (Francesco), „I Goti e la Romanità", în *Nuove questioni di storia medioevale*, Milano, 1964, pp. 37–56.
[164] KLEIN (K. K.), „Frithigern, Athanarich und die Spaltung des Westgotenvolkes am Vorabend des Hunneneinbruchs", *Südostforschung*, XIX, 1960, pp. 34–51.
[165] MANSION (J.), „Les origines du christianisme chez les Goths", *Analecta Bollandiana*, XXXII, 1914, pp. 5–30.
[166] OXENSTIERNA (Eric Graf), *Die Urheimat der Goten*, Leipzig și Stockholm, 1948.
[167] ROSENFELD (H.), „Ost– und Westgoten", *Die Welt als Geschichte*, XVII, 1957, pp. 245–258.
[168] SCHWARZ (Ernst), „Die Krimgoten", *Saeculum*, IV, 1953, pp. 156–164.
[169] SCHWARZ (E.), „Die Urheimat der Goten und ihre Wanderung ins Weichselland und nach Südrussland", *Saeculum*, IV, 1953, pp. 13–26.

[170] THOMPSON (E. A.), „The Passio S. Sabae and early visigothic Society", *Historia*, IV, 1955, pp. 331–338.
[171] THOMPSON (E. A.), „Early Visigothic Christianity", *Latomus*, XXI, 1962, pp. 505–519 și 794–810.
[172] THOMPSON (E. A.), „The Visigoths from Fritigern to Euric", *Historia*, XV, 1963, pp. 105–126.
[172 *bis*] THOMPSON (E. A.), *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966.
[173] VASILIEV (A. A.), *The Goths in Crimea*, Cambridge (Mass.), 1936.
[173 *bis*] WAGNER (Norbert), *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, Berlin, 1967.
[174] WÜST (Walther), „Goten in Indien?", în *Fr. Altheim, Geschichte der Hunnen* [nr. 509], t. III, pp. 141–189.

b) Cultură gotică

[175] FUCHS (Siegfried), *Kunst der Ostgotenzeit*, Berlin, 1944.
[176] LAMBERT (Élie), „La tradition visigothe en Occident et dans l'art omeiyade d'Espagne", *Annales du Midi*, LXV, 1953, pp. 295–300.
[177] MARCHAND (James W.), „Notes on gothic manuscript", *Journal of English and German Philology*, LVI, 1957, pp. 213–224.
[177 *bis*] STUTZ (Elfriede), *Gotische Literaturdenkmäler*, Stuttgart, 1966.
[178] MOSSÉ (Fernand), *Manuel de la langue gothique*, ed. a 2-a, Paris, 1956.
[179] MOSSÉ (F.), „Bibliographia Gotica", *Medieval Studies*, XII, 1950, pp. 237–324 și XIX, 1957, pp. 174–196.
[179 *bis*] PALOL SALELLAS (Pedro de), *Arqueologia paleocristiana y visigoda*, Saragosa, 1954.
[180] PLATE(Rudolf), *Geschichte der gotischen Literatur*, Berlin, 1931.
[181] SCHLUNK (Helmut), „Arte visigodo", în *Historia Universal del Arte Hispanico*, II, Madrid, 1947.

c) Vizigoții în Aquitania și în Spania

[182] ABADAL Y DE VINYALS (Ramon de), *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*, Madrid, 1960.
[183] BROËNS (Maurice), „Los Francos y el poblamiento de la península Ibérica durante los siglos VI y VII", *Ampurias*, XVII–XVIII, 1955–1956, pp. 59–77.
[184] B. (Maurice), „Le peuplement germanique de la Gaule entre la Méditeranée et l'Océan", *Annales du Midi*, LXVIII, 1956, pp. 17–38
[185] CASTRO (Américo), *La realidad histórica de España*, México, 1954.

[185 *bis*] FONTAINE (Jacques), „Conversion et culture chez les Wisigoths d'Espagne", *Settimane...*, XIV, 1966, pp. 87–147.
[186] GAMILLSCHEG (Ernst), „Historia lingüistica de los Visigodos", *Revista de Filologia Española*, XX, 1932, pp. 118–150 și 229–260.
[187] GARCIA GALLO (Alfonso), „El caracter germanico de la epica y del derecho en la edad media española", *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXV, 1955, pp. 583–679.
[188] GROSSE (Roberto), „Las fuentes de la época visigoda y bizantina", Barcelona, 1947 (*Fontes Hispaniae Antiquae*, IX).
[188 *bis*] HILLGARTH (Jocelyn N.), „La conversión de los Visigodos: notas críticas", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXIV, 1961, pp. 21–46.
[189] LANTIER (Raymond), „Le cimetière wisigothique d'Estagel", *Gallia*, I, 1943, pp. 153–188 și CRAI, 1947, pp. 226–235; 1948, pp. 154–163.
[190] LANTIER (R.), „La céramique wisigothique", în *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, Paris, 1953, pp. 23–34.
[191] LOT (Ferdinand), „La Vita Viviani et la domination visigothique en Aquitaine", în *Mélanges P. Fournier*, Paris, 1929, pp. 467–477.
[192] LOYEN (André), „Les débuts du royaume wisigoth de Toulouse", *Revue des Études Latines*, XII, 1934, pp. 406–415.
[193] MENÉNDEZ PIDAL (Ramon), *Historia de España: III. España visigoda*, Madrid, 1940.
[194] MILES (G. G.), *The coinage of the Visigoths of Spain*, New York, 1952.
[195] REINHART (Wilhelm), „La tradición visigoda en el nacimiento de Castillia", în *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, Madrid, I, 1950, pp. 535–554.
[196] REINHART (Wilhelm), „Über die Territorialität der westgotischen Gesetzbücher", *ZRG, Germ. Abt.*, LXVIII, 1951, pp. 348–354.
[197] STROHEKER (K. F.), *Eurich, König der Westgoten*, Stuttgart, 1937.
[197 *bis*] STROHEKER (K. F.), „Leowigild", *Die Welt als Geschichte*, V, 1939, pp. 446–485 (retipărit în [114 *bis*], pp. 131–191).
[198] THOMPSON (E. A.), „The settlement of the Barbarians in Southern Gaul", *JRS*, XLVI, 1956, pp. 65–75.
[199] THOMPSON (E. A.), „The conversion of the Visigoths to catholicism", *Nottingham Mediaeval Studies*, IV, 1960, pp. 4–35.
[199 *bis*] THOMPSON (E. A.), „The Barbarian Kingdoms in Gaul and Spain", *ibidem*, VII, 1963, pp. 3–33.
[200] WOHLHAUPTER (Eugen), „Das germanische Element im altspanischen Recht", *ZRG, Germ. Abt.*, LXVI, 1948, pp. 166–173.
[201] YVER (Georges), „Euric, roi des Wisigoths", în *Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod*, Paris, 1896, pp. 11–46.

[202] ZEISS (Hans), *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*, Berlin și Leipzig, 1943.
[203] ZEUMER (Karl), „Geschichte der westgotischen Gesetzgebung", *NA*, XXIII, 1898, pp. 419–516 și XXIV, 1899, pp. 39–122.
[204] ZEUMER (Karl), „Die Chronologie der westgotenkönige von Toledo", *NA*, XXVII, 1901, pp. 411–444.

d) Italia ostrogotă

[205] ÅBERG (Nils), *Die Goten und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923.
[206] CECCHELLI (Carlo), „L'arianesimo e le chiese ariane d'Italia", *Settimane...*, VII, 1959, pp. 743–774.
[207] DEGANI (Mario), *Il tesoro romano-barbarico di Reggio Emilia*, Firenze, 1959.
[208] ENSSLIN (Wilhelm), *Theoderic der Grosse*, München, 1947; ed. a 2-a, 1959.
[209] KRAUS (F. F.), *Die Münzen Odovacars und des Ostgotenreiches in Italien*, Halle, 1928.
[209 *bis*] LAMMA (Paolo), *Teoderico*, Brescia, 1951.
[210] MOMMSEN (Theodor), „Ostgotische Studien", *NA*, XIV, 1889, pp. 451–544 (= *Gesammelte Schriften*, VI, 1910, pp. 362–484).
[211] REY (Maurice), „Théodoric le Grand", în *Hommes d'État*, ed. Duff și Galy, Paris, 1936, t. I, pp. 421–511.
[212] SCHMIDT (Ludwig), „Die letzen Ostgoten", *Abhandl. der preuss. Akad. der Wiss., Phil.-Hist. Klasse*, 1943, Nr. 10.
[213] VAN DE VYVER (A.), „Cassiodore et son oeuvre", *Speculum*, VI, 1931, pp. 244–292.
[214] VISMARA (Giulio), „Romani e Goti di fronte al diritto nel regno Ostrogoto", *Settimane...*, III, 1955, pp. 409–463.
[215] WREDE (Ferdinand), *Über die Sprache der Ostgoten in Italien*, Strasbourg, 1891.
[216] ZEILLER (Jacques), „Étude sur l'arianisme en Italie à l'époque ostrogotique et à l'époque lombarde", *MAHR*, XXV, 1905, pp. 127–146.

e) Ecoul literar al măreţiei gotice

[217] BRADY (Caroline), *The Legends of Ermanaric*, Berkeley, 1948.
[218] MENÉNDEZ PIDAL (R.), *Floresta de leyendas heroicas españolas. Rodrigo, el último godo*, I, Madrid, 1942.
[219] VRIES (Jan de), „Theoderich der Grosse", *Germanisch-romanische Monatschrift*, XLII, 1961, pp. 319–330.
[220] ZINK (Georges), *Les légendes héroïques de Dietrich et d'Ermrich dans les littératures germaniques*, Lyon și Paris, 1950.

[220 *bis*] BECK (Marcel), „Bemerkungen zur Geschichte der ersten Burgundenreiches", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, XIII, 1963, pp. 433–534.
[221] BESSON (M.), *L'art barbare dans l'ancien diocèse de Lausanne*, Lausanne, 1909.
[222] BLONDEL (Louis), „Le prieuré Saint-Victor, les débuts du christianisme et la royauté burgonde à Genève", *Bull. de la Soc. d'Hist. et d'Archéol. de Genève*, XI, 1958, pp. 211–258.
[223] CHAUME (Maurice), *Les origines du duché de Bourgogne*, Dijon, 1925, 4 vol.
[224] COVILLE (Alfred), *Recherches sur l'histoire de Lyon du V^e^ au IX^e^ siècle*, Paris, 1928.
[225] DUPARC (Pierre), „La Sapaudia", *CRAI*, 1958, pp. 371–383.
[226] JAHN (A.), *Geschichte der Burgundionen und Burgundiens bis zum Ende der 1. Dynastie*, Halle, 1874, 2 vol.
[227] KÖHLER (G.), „Die Bekehrung der Burgunden zum Christentum", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LVIII, 1938, pp. 227–243.
[228] LOT (Ferdinand), „Les limites de la Sapaudia", *Revue savoisienne*, LXVII, 1935, pp. 146–156.
[229] MARTIN (P. E.), „Le problème de la Sapaudia", *Rev. suisse d'histoire*, XVIII, 1933, pp. 183–205.
[230] PERRENOT (Th.), *La toponymie burgonde*, Paris, 1942.
[231] SAUTER (Marc R.) și MOESCHLER (Pierre), „Caractères dentaires mongoloïdes chez les Burgondes de la Suisse occidentale", *Archives des Sciences*, XIII, 1960, pp. 387–426.
[232] ZEISS (Hans), „Studien zu den Grabfunden aus dem Burgundenreich an der Rhone", *Sitzungsber. der Bayer. Akad. der Wiss., Phil.-Hist. Klasse*, 1938.

VI. VANDALII

[233] COURTOIS (Christian), *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955.
[234] DIESNER (Hans Joachim), *Das Vandalenreich. Aufstieg und Untergang*, Stuttgart, 1966.
[235] FREND (W.H.C.), [„The Vandals and Africa"], *JRS*, XLVI, 1956, pp. 161–166.
[236] GAUTHIER (Ernest Félix), *Genséric, roi des Vandales*, Paris, 1932.
[237] GIUNTA (Federico), *Genserico e la Sicilia*, Palermo, 1958.

[238] HEUBERGER (R.), „Vandalische Reichskanzlei und Königsurkunden", *Mitteilungen des Inst. für Österreich. Geschichtsforschung*, XI, 1929, pp. 76–113.
[238 *bis*] JULIEN (Charles-André), *Histoire de l'Afrique du Nord*, ed. a 2-a, t. I, Paris, 1951.
[239] LE GALL (Joël), „L'itinéraire de Genséric", *Rev. de Philologie*, X, 1936, pp. 268–273.
[240] MARTROYE (Félix), *Genséric, la conquête vandale et la destruction de l'Empire d'Occident*, Paris, 1907.
[241] MARTROYE (F.), *L'Occident à l'époque byzantine, Goths et Vandales*, Paris, 1937.
[242] PALLASSE (Maurice), „Moyen Âge Vandale en Afrique du Nord. Autour des Tablettes Albertini", *RMAL*, X, 1954, pp. 161–168.
[243] SCHMIDT (Ludwig), *Geschichte der Wandalen*, ed. a 2-a, München, 1942 (trad. fr. *Histoire des Vandales*, Paris, 1953).
[244] WREDE (Ferdinand), *Über die Sprache der Wandalen*, Strasbourg, 1886.

VII. LONGOBARZII ŞI ITALIA LONGOBARDĂ

[244 *bis*] *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda, scritti... raccolti da A. Tagliaferri*, Milano, 1964.
[245] BETHMANN (L.), HOLDER-EGGER (O.), „Langobardische Regesten", *NA*, III, 1878, pp. 225–318.
[246] BLASEL (C.), „Der Übertritt der Langobarden zum Christentum", *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, LXXXII, 1903, pp. 577–619.
[247] BOGNETTI (Gian Piero), „Longobardi e Romani", în *Studi in onore di E. Besta*, Roma, 1939, pp. 353–410.
[248] BOGNETTI (G. P.), „Sul tipo e il grado di civiltà dei Longobardi in Italia", în *Art du Moyen Âge dans la région alpine*, Olten, 1954, pp. 41–75.
[249] BRUCKNER (Wilhelm), *Die sprache der Langobarden*, Strasbourg, 1895.
[250] DUCHESNE (Louis), „Les évêchés d'Italie et l'invasion lombarde", *MAHR*, XXIII, 1903, p. 83 şi XXV, 1905, p. 365.
[251] LÖFSTEDT (Bengt), *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*, Stockholm, 1961.
[252] SCHAFFRAN (E.), *Die Kunst der Langobarden*, Jena, 1941.
[253] WERNER (Joachim), „Langobardischer Einfluss in Süddeutschland während des 7. Jh. im Lichte archäologischen Funde", în *Atti del I° Congresso di Studi Longobardi*, Spoleto, 1951, pp. 521–524.

[254] WERNER (J.), „Die Langobarden in Pannonien", *Abhandl. der Bayr. Ak. der Wiss., Phil.-Hist. Klasse*, N.F., nr. 55 A, 1962.

VIII. FRANCII

a) Generalităţi şi origini; Clovis

[255] BLOCH (Marc), „La conquête de la Gaule par les rois francs", *RH*, CLVII, 1927, pp. 161–178.
[256] COURCELLE (Pierre), „Le titre d'Auguste décerné à Clovis", *Bull. Soc. Nat. Antiq. France*, 1948–1949, pp. 46–57.
[257] DE BOONE (W. J.), *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*, Amsterdam, 1954.
[258] EWIG (Eugen), „De civitas Ubiorum, die Francia Rinensis und das Land Ribuarien", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XIX, 1954, pp. 1–29.
[259] HALPHEN (Louis), „Grégoire de Tours, historien de Clovis", în *Mélanges F. Lot*, Paris, 1925, pp. 235–244.
[260] KURTH (Godefroid), *Clovis*, ed. a 3-a, Bruxelles, 1923, 2 vol.
[261] KURTH (G.), *Études franques*, Paris şi Bruxelles, 1919, 2 vol.
[262] LEVILLAIN (Léon), „La crise des années 507–508 et les rivalités d'influence en Gaule de 508 à 514", în *Mélanges N. Iorga*, Paris, 1933, pp. 537–567.
[263] LEVILLAIN (L.), „La conversion et le baptême de Clovis", *Revue d'Hist. de l'Église de France*, XXI, 1935, pp. 161–192.
[264] LOT (Ferdinand), „La conquête du pays d'entre Seine et Loire par les Francs. La ligue armoricaine et les destinées du duché du Maine", *RH*, CLXIV, 1930, pp. 242–253.
[265] LOT (Ferdinand), *Naissance de la France*, Paris, 1948.
[266] SCHMIDT (Ludwig), „Aus den Anfängen des salfränkischen Königtums", *Klio*, XXXIV, 1942, pp. 306–327.
[267] STROHEKER (K.F.), „Zur Rolle der Heermeister fränkischer Abstammung im späten 4. Jh.", *Historia*, IV, 1955, pp. 314–330 (retipărit în [114 bis], pp. 5–29).
[267 *bis*] TESSIER (Georges), *Le baptême de Clovis*, Paris, 1964.
[267 *ter*] TESSIER (G.), „La conversion de Clovis et la christianisation des Francs", *Settimane...*, XIV, 1966, pp. 149–189.
[268] VAN DE VYVER (André), „La victoire contre les Alamans et la conversion de Clovis", *RBPH*, XV, 1936, pp. 859–914; XVI, 1937, pp. 35–94; XVII, 1938, pp. 793–813.

[269] VAN DE VYVER (André), „La chronologie du règne de Clovis d'après la légende et d'après l'histoire", *MA*, LIII, pp. 177–196.
[270] VERLINDEN (Charles), „De Franken en Aetius", *Bijdragen tot de Geschiedenis Nederlanden*, I, 1946, pp. 1–15.
[271] VERLINDEN (C.), „Frankish colonization: a new approach", *Transact. of the Royal Hist. Soc.*, 1954.

b) Problemele frontierei lingvistice

[272] BLOCH (Marc), „Peuplement et régime agraire", *Rev. de synthèse hist.*, XLII, 1926, pp. 93–99.
[273] DES MAREZ (G.), „Le problème de la colonisation franque et du régime agraire dans la Basse-Belgique", *Mém. Acad. royale de Belgique*, in-4, seria a 2-a, IX, 1926.
[274] DHONDT (Jan), „Essai sur l'origine de la frontière linguistique", *L'Antiquité classique*, XVI, 1947, pp. 261–286, și XXI, 1952, pp. 107–122.
[275] FAIDER-FEYTMANS (Germaine), „La frontière du Nord de la Gaule sous le Bas-Empire", în *Mélanges J. Marouzeau*, Paris, 1948, pp. 161–172.
[276] GAMILLSCHEG (Ernst), „Germanische Siedlung in Belgien und Nordfrankreich. Die fränkische Einwanderung und junggermanische Zuwanderung", *Abhandl. der Preuss. Akad. der Wiss., Ph.-Hist. Kl.*, 1937.
[277] GYSSELING (Maurits), „La genèse de la frontière linguistique dans le Nord de la Gaule", *Revue du Nord*, XLIV, 1962, pp. 5–37.
[278] HEURGON (J.), „L'hypothèse du limes belgicus, état présent de la question", *Revue du Nord*, XXIX, 1947, pp. 212–216.
[279] JUNGANDREAS (Wolfgang), „Ein romanischer Dialekt an der Mosel zwischen Eifel und Hunsrück", *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXXI, 1955, pp. 414–421.
[280] KURTH (Godefroid), *La frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France*, Bruxelles, 1896–1898, 2 vol.
[281] PETRI (Franz), *Germanische Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich*, Bonn, 1937, 2 vol.
[282] PETRI (F.), „Zum Stand der Diskussion über die fränkische Landnahme und die Entstehung der germanisch-romanischen Sprachgrenze", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XV–XVI, 1950–51, pp. 39–86.
[283] STENGERS (J.), *La formation de la frontière linguistique en Belgique ou de la légitimité de l'hypothèse historique*, Bruxelles, 1959.

[284] VANNERUS (J.), „Le limes et les fortifications gallo-romaines de Belgique. Enquête toponimique", *Mem. Acad. royale de Belgique, Classe des Lettres*, 1943.
[285] VERLINDEN (Charles), *Les origines de la frontière linguistique en Belgique et la colonisation franque*, Bruxelles, 1955.
[286] WARTBURG (Walther von), *Umfang und Bedeutung der germanischen Siedlung in Nordgallien im 5. und 6. Jh. im Spiegel der Sprache und Ortsnamen*, Berlin, 1950.

c) Arheologia Galiei în Evul Mediu timpuriu

[287] ARBMAN (Holger), „Verroterie cloisonnée et filigrane", *Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. Årsberättelse*, 1949–1950, pp. 136–172.
[288] AUDY (Jean) și RIQUET (Raymond), „La basilique cémétériale de Montferrand (Aude), contribution à l'étude du peuplement des grandes invasions", *CRAI*, 1961, pp. 185–204.
[289] BARRIÈRE-FLAVY (M. C.), *Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule*, Toulouse-Paris, 1901, 2 vol.
[290] BLANCHET (Adrien), *Les trésors de monnaies romaines et les incursions germaniques en Gaule*, Paris, 1900.
[291] BÖHNER (Kurt), „Archäologische Beiträge zur Erforschung der Frankenzeit am Niederrheim", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XV–XVI, 1950–1951, pp. 19–38.
[292] BUTLER (R. M.), „Late Roman Town Walls in Gaul", *The Archaeological Journal*, CXVI, 1959, pp. 25–50.
[293] COCHET (abate), *La Normandie souterraine. Sépultures gauloises, romaines, franques et normandes*, Paris, 1854.
[294] COCHET (abate), *Le tombeau de Childeric I^er^, roi des Francs, restitué à l'aide de l'archéologie*, Paris, 1859.
[295] DHONDT (Jan), de LAET (S. J.), HOMBERT (P.), „Quelques considérations sur la fin de la domination romaine et les débuts de la colonisation franque en Belgique", *L'Antiquité classique*, XVII, 1948, pp. 150–156.
[296] FAIDER-FEYTMANS (Germaine), „L'aire de dispersion des cimetièrs mérovingiens en Belgique", în *Etudes mérovingiennes*, Paris, 1953, pp. 103–109.
[297] FRANCE-LANORD (Albert), „Un cimetière de lètes à Cortrat (Loiret)", *RA*, 1963, I, pp. 15–35.
[298] FRANCE-LANORD (A.) și FLEURY (Michel), „Das Grab der Arnegundis in St-Denis", *Germania*, XL, 1962, pp. 241–359.

[299] HUBERT (Jean), *L'art pré-roman*, Paris, 1938.
[300] KNÖGEL (E.), „Schriftquellen zur Kunstgeschichte der Merovingerzeit", *Bonner Jahrbücher*, CXL–CXLI, 1936, pp. 1–258.
[301] LANTIER (Raymond), „Un cimetière du IV^e siècle (Vert-la-Gravelle)", *L'Antiquité classique*, XVII, 1949, pp. 373–401.
[302] LANTIER (R.) şi HUBERT (J.), *Les origines de l'art français*, Paris, 1947.
[303] LINDENSCHMIDT (Ludwig), *Handbuch der deutschen Altertumskunde*: I. *Altertümer der merowingischen Zeit*, Brunswick, 1880–1889.
[304] ROBLIN (Michel), „Cités ou citadelles? Les enceintes romaines du Bas-Empire d'après l'exemple de Paris", *REA*, LIII, 1951, pp. 301–311.
[305] SALIN (Édouard), „Sur le peuplement des marches de l'Est après les grandes invasions", *CRAI*, 1945, pp. 498–504.
[306] SALIN (É.), *Manuel des fouilles archéologiques:* I. *Les fouilles de sépultures du V^e au VIII^e siècle*, Paris, 1946.
[307] SALIN (É.), „Les techniques de la damasquinure en Gaule mérovingienne", *Gallia*, IX, 1951, pp. 31–52.
[308] SALIN (É.), *La civilisation mérovingienne*, Paris, 1949–1959, 4 vol.
[309] SALIN (É.) şi FRANCE-LANORD (A.), *Le fer à l'époque mérovingienne. Étude technique et archéologique*, Paris, 1943.
[310] WERNER (Joachim), *Münzdatierte austrasische Grabfunde*, Berlin şi Leipzig, 1935.
[311] WERNER (J.), „Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation", *Archaeologia Geographica*, I, 2, 1950, pp. 23–32.
[311 *bis*] WERNER (J.), „Frankish Royal Tombs in the Cathedral of Cologne and St. Denis", *Antiquity*, XXXVIII, 1964, pp. 201–216.
[312] WUILLEUMIER (P.), AUDIN (A.), LEROI-GOURHAN (A.), *L'église et la nécropole Saint-Laurent dans le quartier lyonnais de Choulans*, Lyon, 1949.
[313] ZEISS (H.), „Die germanischen Grabfunde des frühen Mittelalters zwischen mittleren Seine und Loiremündung", *Bericht der röm.-germ. Kommission*, XXXI, 1941, pp. 5–174.

d) Probleme de onomastică şi de lingvistică în Galia

[314] DAUZAT (Albert), *La toponymie française*, Paris, 1939.
[315] DAUZAT (A.), *Les noms de famille de France*, Paris, 1945.
[316] GAMILLSCHEG (Ernst), *Romania Germanica. Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreichs*, Berlin şi Leipzig, 1934–1936, 3 vol.

[317] GRÖHLER (H.), *Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen*, Heidelberg, 1913.
[318] JOHNSON (J.), *Étude sur les noms de lieu dans lesquels entrent les éléments court, ville et villiers*, Paris, 1946.
[319] LEBEL (Paul), *Les noms de personnes*, Paris, 1946.
[320] LEGROS (Élisée), „Le nord de la Gaule. Linguistique et toponymie", *Bull. Comm. roy. toponymie et dialectologie*, XVI, 1942, pp. 161–228.
[321] LONGNON (Auguste), *Les noms de lieu de la France*, Paris, 1920–1929.
[322] LOT (Ferdinand), „De l'origine et de la signification des noms de lieu en ville et en court", *Romania*, LIX, 1933, pp. 199–246.
[322 *bis*] LÜDTKE (Helmut), „Die Entstehung romanischer Schriftsprache", *Vox Romanica*, XXIII, 1964, pp. 3–21.
[322 *ter*] NORBERG (Dag), „A quelle époque a-t-on cessé de parler latin en Gaule?", *AESC*, XXI, 1966, pp. 346–356.
[323] ROBLIN (Michel), *Le terroir de Paris aux époques gallo-romaine et franque*, Paris, 1951.
[324] VINCENT (Auguste), *Toponymie de la France*, Bruxelles, 1937.
[325] WARTBURG (W. von), *Die Entstehung der romanischen Völker*, Halle, 1939 (trad. fr. *Les origines des peuples romans*, Paris, 1941).

IX. ANGLO-SAXONII

a) Generalităţi

[326] ABERG (Nils), *The Anglo-Saxons in England*, Uppsala, 1926.
[327] BLAIR (Peter Hunter), *An Introduction to Anglo-Saxon England*, Cambridge, 1956.
[328] BLAIR (P.H.), „The Origins of Northumbria", *Archaeologia Aeliana*, XXV, 1947.
[329] CHADWICK (H.M.), *The Origins of the English Nation*, Cambridge, 1907.
[330] CHADWICK (Nora K.), *Studies in early British History*, Cambridge, 1954.
[331] CHADWICK-HAWKES (Sonia), „Soldiers and Settlers in Britain, 4th. to 5th. century", *Medieval Archaeology*, V, 1961, pp. 1–70.
[331 *bis*] CHADWICK (N.K.), *Celts and Saxons. Studies in the early British Border*, Cambridge, 1963.
[332] CLARKE (R. Rainbird), *East Anglia*, Londra, 1960.
[333] COLLINGWOOD (R.G.), „The Roman evacuation of Britain", *JRS*, 1922, pp. 74–89.
[334] COLLINGWOOD (R.G.), MYRES (J.N.L.), *Roman Britain and the English settlement*, Oxford, 1936.

[335] COPLEY (Gordon J.), *The Conquest of Wessex in the sixth century*, Londra, 1954.
[336] CORDER (Philip), „The re-organisation of the defences of Romano-British towns in the 4th. century", *Archaeological Journal*, LXII, 1955, pp. 20–42.
[337] CRAWFORD (O.G.S.), „Cerdic's Landing-place", *Antiquity*, XXVI, 1952, pp. 193–200.
[338] DEMOUGEOT (Émilienne), „Les invasions germaniques et la rupture des relations entre la Bretagne et la Gaule", *MA*, LXVIII, 1962, pp. 1–50.
[339] DRÖGEREIT (Richard), „Sachsen und Angelsachsen", *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, XXI, 1949.
[339 *bis*] EVISON (Vera I.), *The fifth-century Invasions south of the Tames*, Londra, 1965.
[340] HAWKES (C.F.C.), „The Jutes of Kent", în *Dark Age Britain* [nr. 361], pp. 91–111.
[341] HODGKIN (R.H.), *A History of the Anglo-Saxons*, ed. a 3-a, Oxford, 1953, 2 vol.
[342] HOSKINS (W.G.), *The westward Expansion of Wessex*, Leicester, 1960.
[343] JACKSON (Kenneth), *Language and History in early Britain*, Edinburgh, 1953.
[344] JANKUHN (Herbert), „The Continental home of the English", *Antiquity*, XXVI, 1952, p. 14 și urm.
[345] JOLIFFE (J.E.A.), *Pre-feudal England, The Jutes*, Oxford, 1933.
[346] LETHBRIDGE (T.C.), „The Anglo-Saxon settlement in Eastern England. A reassessment", în *Dark Age Britain* [nr. 361], pp. 112–122.
[347] LOT (Ferdinand), „Les migrations saxonnes en Gaule et en Grande-Bretagne", *RH*, CXIX, 1915, pp. 1–40.
[348] LOT (F.), „De la valeur historique du «De excidio...» de Gildas", în *Mediaeval Studies in memory of G. S. Loomis*, 1927, pp. 229–264.
[349] LOT (F.), *Nennius et l'Historia Britonnum*, Paris, 1934.
[350] LOT (F.), „Bretons et Anglais aux V^e^ et VI^e^ siècles", *Proceedings of the British academy*, 1930.
[351] MYRES (J.N.L.), „The «adventus Saxonum»", în *Aspects of Archaeology, presented to O. G. S. Crawford*, Londra, 1951, pp. 221–241.
[352] MYRES (J.N.L.), „Pelagius and the End of Roman Rule in Britain", *JRS*, L, 1960, pp. 21–36.
[353] SAYLES (G.), *The medieval foundations of England*, Londra, 1948.

[354] SISAM (Kenneth), „Anglo-Saxon royal genealogies", *Proceedings of the British Academy*, XXXIX, 1953, pp. 287–348.
[355] STENTON (F.M.), *Anglo-Saxon England*, ed. a 2-a, Oxford, 1947.
[356] STEVENS (C.E.), „Gildas sapiens", *EHR*, LVI, 1941, pp. 353–373.
[357] SUTHERLAND (E.H.V.), „Coinage in Britain in the 5th. and 6th. centuries", în *Dark Age Britain* [nr. 361], pp. 3–10.
[358] WHITE (Donald A.), *Litus Saxonicum. The British Saxon Shore in scholarschip and History*, Madison, 1961.
[359] WHITELOCK (Dorothy), *The beginnings of English Society*, Harmondsworth, 1952.
[360] WILSON (D. M.), *The Anglo-Saxons*, Londra, 1960.

b) Arheologie

[361] [An.] *Dark-Age Britain, Studies presented to E. T. Leeds*, ed. D.B.Harden, Londra, 1956.
[362] [BRUCE-MITFORD (R.L.S.)], *The Sutton-Hoo ship-burial. A provisional Guide*, ed. a 6-a, Londra, 1957.
[363] FOX (Cyril), *Offa's Dyke*, Oxford, 1955.
[364] FOX (C. și Aileen), Wansdyke reconsidered, *The Archaeological Journal*, CXV, 1958, pp. 1–48.
[365] JESSUP (R.F.), *Anglo-Saxon jewellery*, Londra, 1950.
[366] KENDRICK (T.D.), *Anglo-Saxon Art to A. D. 900*, Londra, 1938.
[367] LEEDS (E.T.), *The archaeology of the anglo-saxon settlement*, Oxford, 1913.
[368] LEEDS (E.T.), *Early anglo-saxon Art and Archaeology*, Oxford, 1936.
[369] LEEDS (E.T.), „The distribution of the Angles and Saxons archaeologically considered", *Archaeologia*, XCI, 1945, pp. 1–106.
[370] MYRES (J.N.L.), „Cremation and inhumation in anglo-saxon cemeteries", *Antiquity*, XVI, 1941.
[371] MYRES (J.N.L.), „Some parallels to the anglo-saxon pottery of Holland and Belgium in the migration period", *L'Antiquité classique*, XVII, 1948, p. 453 și urm.
[372] MYRES (J.N.L.), „Romano-Saxon Pottery", în *Dark Age Britain* [nr. 361], pp. 16–39.
[373] THOMPSON (J.D.A.), *Inventory of British Coin Hoards*, Londra, 1956.
[373 *bis*] WAINWRIGHT (F.T.), *Archaelogy and Place-Names and History*, Londra, 1962.

[374] EKWALL (Eilert), *The concise Oxford Dictionary of English Place-Names*, ed. a 4-a, Oxford, 1960.
[375] FÖRSTER (Max), *Keltisches Wortgut im Englischen*, Halle, 1921.
[376] FÖRSTER (M.), *Der Flussname Themse und seine Sippe*, München, 1941.
[376 *bis*] GELLING (Margaret), „Place-Names and Anglo-Saxon Paganism", *University of Birmingham Historical Journal*, VIII, 1961, pp. 7–25.
[377] JACKSON (Kennet), „The British Language during the period of the English settlement", în *Studies in Early British History* nr. 330, pp. 60–82.
[378] MAWER (Allen), *The chief elements used in english place-names*, Cambridge, 1924.
[379] MOSSÉ (Fernand), *Esquisse d'une histoire de la langue anglaise*, Lyon, 1947.
[380] SMITH (A. H.), *English Place-Names elements*, Londra, 1956, 2 vol.
[381] SMITH (A. H.), „Place-names and the anglo-saxon settlement", *Proceedings of the British Academy*, 1956, pp. 67–88.
[382] STENTON (F. M.), „The historical bearing of place-name studies. Anglo-saxon heathenism", *Transactions of the roy. hist. soc.*, 1941, pp. 1–24.

X. POPOARE GERMANICE DIVERSE

Alamani

[382 *bis*] DEMOUGEOT (Émilienne), „Les martyrs imputés à Chrocus et les invasions allémanniques en Gaule méridionale", *Annale du Midi*, LXXIV, 1962, pp. 5–28.
[382 *ter*] LANGENBECK (Fritz), „Zwei Ortsnamenprobleme aus der frühmittelalterlichen Elsass", *Beiträge zur Namenforshung*, N.F., I, 1966, pp. 2–42.
[383] SCHWARZ (E.), „Die Herkunft der Alamannen", *Vorträge und Forschungen, hrsg. von Th. Mayer*, I, 1954, pp. 37–51.
[383 *bis*] STROHEKER (Karl-Friedrich), „Alamannen im römischen Reichsdienst", în *Germanentum und Antike* [114 *bis*], pp. 30–53.

Bavarezi

[383 *ter*] BOSL (Karl), *Zur Geschichte der Bayern*, Darmstadt, 1965.
[383 *quater*] WERNER (Joachim), „Die Herkunft der Bajuwaren und der «östlichmerowingische» Reihengränerkreis", în *Aus Bayerns Frühzeit, Festschrift für F. Wagner*, München, 1963, pp. 229–250.

Frizoni

[384] BOELES (P.C.J.A.), *Friesland tot de elfde eeuw*, ed. a 2-a, Haga, 1951.

Gepizi

[385] CSALLANY (D.), *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapesta, 1961.

[386] SEVIN (Heinrich), *Die Gebiden*, München, 1955.

Saxoni de pe continent

[387] EHMER (Helmut), *Die sächsischen Siedlungen auf dem französischen Litus Saxonicum*, Halle, 1937.

[388] LINTZEL (Martin), *Der sächsische Stammestaat und seine Eroberung durch die Franken*, Berlin, 1933.

[389] LOISNE (contele de), „La colonisation saxonne dans le Boulonnais", *Mém. Soc. Nat. Antiq. France*, 1906, pp. 139–160.

[390] SALIN (E.), „Les traces d'industrie et du peuplement saxon ou anglo-saxon en Gaule mérovingienne", *RA*, seria a 6-a, XXXII, pp. 917–925.

[391] SLICHER VAN BATH (B. H.), „Dutch tribal problems", *Speculum*, XXIV, 1949, pp. 319–338.

A se vedea de asemenea TISCHLER [nr. 157] și LOT [nr. 347].

Suevi

[392] REYNOLDS (R. L.), „Reconsideration of the history of the Suevi", *RBPH*, XXXV, 1957, pp. 19–47.

XI. STUDII REGIONALE ASUPRA OCCIDENTULUI BARBAR

a) Galia

[393] BERGENGRUEN (Alexander), *Adel und Grundherrschaft im Merowingerreich*, Wiesbaden, 1958.

[394] BODMER (J. P.), *Der Krieger der Merowingerzeit und seine Welt*, Zürich, 1957.

[395] BOYER (Georges), „Remarques sur la charte de Nizezius", în *Études d'histoire du droit privé offertes à P. Petot*, Paris, 1959, pp. 39–48.

[396] BUCHNER (Rudolf), *Die Provence in merowingischer Zeit*, Stuttgart, 1933.

[397] DE LAET (S.J.), DHONDT (Jan), NENQUIN (J.), „Les Laeti du Namurois et l'origine de la civilisation mérovingienne", în *Études d'histoire et d'archéologie Namuroises dédiées à F. Courtoy*, Gembloux, 1952, pp. 149–172.

[398] DHONDT (Jan), „L'essor urbain entre Meuse et mer du Nord à l'époque mérovingienne", în *Studi in onore di A. Sapori*, Milano, 1957, pp. 57–78.
[399] EWIG (Eugen), *Die fränkischen Teilungen und Teilreiche, 511–613*, Wiesbaden, 1952.
[400] EWIG (E.), „Volkstum und Volkbewusstsein im Frankenreich", *Settimane...*, V, 1957, pp. 587–648.
[400 *bis*] FAVEZ (Charles), „La Gaule et les Gallo-Romains lors des invasions du V^e siècle d'après Salvien", *Latomus*, XVI, 1957, pp. 77–83.
[400 *ter*] FAIDER-FEYTMANS (G.), *La Belgique à l'époque mérovingienne*, Bruxelles, 1964.
[401] FLEURY (Michel), „Paris du Bas-Empire au début du XIII^e siècle", în *Paris, croissance d'une capitale*, Paris, 1961, pp. 73–96.
[401 *bis*] FOURNIER (Gabriel), *Les Mérovingiens*, Paris, 1966 (col. „Que sais-je?").
[402] GARAUD (Marcel), „Le peuplement du Poitou et la conquête franque", *REA*, LII, 1950, pp. 90–102.
[403] GARAUD (M.), „Note sur la cité de Poitiers à l'époque mérovingienne", în *Mélanges L. Halphen*, Paris, 1951, pp. 271–279.
[404] LATOUCHE (Robert), „De la Gaule romaine à la Gaule franque, Aspects sociaux et économiques de l'évolution", *Settimane...*, IX, 1961, pp. 379–409.
[405] LUGGE (Margret), *Gallia und Francia im Mittelalter*, Bonn, 1960.
[406] MAILLÉ (marchiza de), *Recherches sur les origines chrétiennes de Bordeaux*, Paris, 1959.
[407] PROU (Maurice), *La Gaule mérovingienne*, Paris, 1897.
[407 *bis*] WALLACE-HADRILL (J.M.), *The Long-haired Kings*, Londra, 1962.

b) Renania, Germania

[408] [An.], *Germania romana: I. Römerstädte in Deutschland (Gymnasium*, Beihefte, 1), Heidelberg, 1960.
[409] BÖHNER (Kurt), *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, Berlin, 1958, 2 vol.
[410] BÜTTNER (Heinrich), „Das Bistum Worms und der Neckarraum während des Früh- und Hochmittelalters", *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, X, 1958, pp. 9–38.
[411] DEMOUGEOT (É.), „Note sur l'évacuation des troupes romaines en Alsace au début du V^e siècle", *Revue d'Alsace*, 1953, pp. 7–16.

[411 *bis*] DEMOUGEOT (É.), „La Gaule nord-orientale à la veille de la grande invasion germanique de 407", *RH*, CCXXXVI, 1966, pp. 17–46.
[412] EWIG (Eugen), *Trier im Merowingerreich, Civitas, Stadt, Bistum*, Trier, 1954.
[413] EWIG (E.), „Civitas, Gau und Territorien in den trierischen Moselländern", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XVII, 1952, pp. 120–137.
[414] FRINGS (Th.), *Germania Romana*, Halle, 1932.
[415] SPRANDEL (Rolf), *Der merowingische Adel und die Gebiete östlich des Rheins*, Freiburg im Breisgau, 1957.

c) Elveţia, Raetia

[416] FRANKEN (M.), *Die Alamannen zwischen Iller und Lech*, Berlin, 1944.
[417] HEUBERGER (R.), „Das ostgotische Rätien", *Klio*, XXX, 1937, pp. 77–109.
[418] MARTIN (Paul-Edmond), *Études critiques sur la Suisse à l'époque mérovingienne (534–715)*, Paris şi Geneva, 1910.
[419] MEYER-MARTHALER (Elisabeth), *Rätien im frühen Mittelalter*, Zürich, 1948.
[420] SCHMIDT (Ludwig), „Zur Geschichte Rätiens unter der Herrschaft der Ostgoten", *Zeitschrift für schweizerische Geschichte*, XIV, 1934, pp. 451–459.
[421] SCHMIDT (L.), „Zur Geschichte der alamannischen Besiedlung der Schweiz", *ibidem*, XVIII, 1938, pp. 369–379.

d) Spania

[422] DAVID (Pierre), *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VI^e^ au XII^e^ siècle*, Lisabona, 1947.
[423] GARVIN (Joseph N.), *The Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium*, Washington, 1946.
[424] GIBERT (Rafael), „El reino visigodo y el particularismo español", *Settimane...*, III, 1955, pp. 537–583.
[425] MESSMER (Hans), *Hispania-Idee und Gotenmythus*, Zürich, 1960.

e) Africa de Nord

[426] CARCOPINO (Jérôme), „Un empereur maure inconnu d'après une inscription latine découverte dans l'Aurès", *REA*, XLVI, 1944, pp. 94–120.
[427] COURTOIS (Christian), *Victor de Vita et son oeuvre*, Alger, 1954.

[428] DEMOUGEOT (Émilienne), „Le chameau et l'Afrique du Nord romaine", *AESC*, XV, 1960, pp. 209–247.
[429] DIESNER (H. J.), „Die Lage der nordafrikanischen Bevölkerung im Zeitpunkt der Vandaleninvasion", *Historia*, XI, 1962, pp. 97–111.
[429 *bis*] DIESNER (H.J.), *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika*, Weimar, 1964.
[430] FREND (W. H.C.), *The donatist Church*, Oxford, 1952.
[431] GAUTIER (E.F.), *Le passé de l'Afrique du Nord. Les siècles obscurs*, Paris, 1937.
[432] HEURGON (J.), *Le trésor de Ténès*, Paris, 1958.
[433] LAPEYRE (G.G.), *Saint Fulgence de Ruspe. Un évêque africain sous la domination vandale*, Paris, 1929.
[434] LEZINE (A.), PICARD (Mme C.), PICARD (G.-CH.), „Observations sur la ruine des thermes d'Antonin à Carthage", *CRAI*, 1956, pp. 425–430.
[435] ROMANELLI (Pietro), *Storia delle provincie romane dell'Africa*, Roma, 1959.
[436] SALAMA (A.), „Deux trésors monétaires du V^e siècle trouvés en Petite-Kabylie", *Bull. Soc. Nat. Antiq. France*, 1959, pp. 238–240.
[436 *bis*] TENGSTRÖM (E.), *Donatisten und Katholiken, Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, Göteborg, 1964.
[437] ZEILLER (Jacques), „L'arianisme en Afrique avant l'invasion vandale", *RH*, CLXXIII, 1934, pp. 535–541.

f) Italia

[438] BERTOLINI (O.), *Roma di fronte a Bisanzio e ai Longobardi (Storia di Roma*, IX), Roma, 1941.
[438 *bis*] BONFANTE (Giuliano), *Latini e Germani in Italia*, Brescia, 1959 (ed. a 3-a, 1965).
[438 *ter*] CHASTAGNOL (André), *Le Sénat romain sous le règne d'Odoacre*, Bonn, 1966.
[439] HARTMANN (Ludo-Moritz), *Geschichte Italiens im Mittelalter*, I, ed. a 2-a, Gotha, 1923.
[440] HODGKIN (Thomas), *Italy and her invaders*, Oxford, 1880–1899, 8 vol.
[441] PARIBENI (R.), *Da Diocleziano alla caduta del Impero d'Occidente (Storia di Roma*, VIII), Roma, 1941.
[442] PEPE (Gabriele), *Il medio evo barbarico d'Italia*, ed. a 3-a, Torino, 1945.
[442 *bis*] RUGGINI (Lellia), *Economia e società nell' „Italia annonaria". Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d. C.*, Milano, 1961.

XII. PROBLEME ALE CONTINUITĂŢII: DE LA IMPERIUL ROMAN LA EVUL MEDIU

a) Generalităţi

[443] [An.], „Il passaggio dall'Antichità al Medioevo in Occidente", *Settimane...*, IX, 1961.

[444] AUBIN (Hermann), *Vom Altertum zum Mittelalter*, München, 1949.

[445] EWIG (Eugen), „Résidence et capitale pendant le haut Moyen Âge", *RH*, CCXXX, 1963, pp. 25–72.

b) Galia şi Germania

[446] BÖHNER (Kurt), „Die Frage der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter im Spiegel der fränkischen Funde des Rheinlandes", *Trierer Zeitschrift*, XIX, 1950, pp. 82–106.

[447] GARAUD (Marcel), „Le droit romain dans les chartes poitevines du IX^e^ au XI^e^ siècle", în *Mélanges G. Cornil*, Gent, 1926, I, pp. 399–424.

[448] GAUDEMET (Jean), „Survivances romaines dans le droit de la monarchie franque du V^e^ au X^e^ siècle", *Tijdschrift voor Rechtgeschiedenis*, XXIII, 1955, pp. 149–206.

[449] KURTH (Godefroid), „Les sénateurs en Gaule au VI^e^ siècle", în *Études franques* [nr. 261], pp. 97–115.

[450] LEMARIGNIER (Jean-François), „Les actes de droit privé de l'abbaye de Saint-Bertin au Haut Moyen Âge. Survivances et déclin du droit romain dans la pratique franque", *Rev. int. des droits de l'Antiquité*, V, 1950, pp. 35–72.

[451] LOT (Ferdinand), „La nomination du comte à l'époque mérovingienne et la novelle 149 de Justinien", *RHD*, 1924, pp. 272–286.

[452] LOT (F.), „Du régime de l'hospitalité", *RBPH*, VII, 1928, pp. 975–1011.

[453] PETRIKOVITS (Harald von), „Das Fortleben römischer Städte an Rhein und Donau", *Trierer Zeitschrift*, XIX, 1950, pp. 73–81.

[454] REY (Raymond), „La tradition gallo-romaine dans la civilisation méridionale jusqu'à l'invasion sarrasine", *Pallas*, II, 1954, pp. 155–175.

[455] RICHARD (Jean), „Tribunal et notariat aux temps mérovingiens", *Annales de Bourgogne*, XXXIV, 1962, pp. 194–195.

[456] STROHEKER (K.F.), *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*, Tübingen, 1948.

[457] TARDIF (Joseph), „Les chartes mérovingiennes de Noirmoutier", *RHD*, XXII, 1898, pp. 763–790.

c) Elveţia, Raetia, Alamania

[458] FELLMANN (Rudolf), „Neue Forschungen zur Schweiz in spätrömischer Zeit", *Historia*, IV, 1955, pp. 209–219.

[459] LAUR-BELART (R.), „The late limes from Basel to the lake of Constance", în *The Third Congress of Roman Frontier Studies*, ed. E. Birley, Durham, 1952, pp. 55–67.

[460] MARTIN (P.E.) „La fin de la domination romaine en Suisse", *Bull. Soc. hist. et archéol. de Genève*, XVI, 1935, pp. 3–30.

[460 *bis*] VETTERS (Hermann), „Die Kontinuität von der Antike zum Mittelalter in Ostalpenraum", în *Die Alpen in der europäischen Geschichte des Mittelalters*, Konstanz şi Stuttgart, 1965, pp. 29–48.

d) Noricum, Panonia, Dacia

[461] ALFÖLDI (Andreas), *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin şi Leipzig, 1924–1926, 2 vol.

[462] IORGA (N.), *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, II, Bucureşti, 1937.

[463] JANDA (Anna), *Die Barschalken, Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Mittelalters*, Viena, 1926.

[464] KAPHAHN (Fritz), *Zwischen Antike und Mittelalter. Das Donau-Alpenland im Zeitalter St. Severins*, München, 1947.

[465] KOLLER (H.), „Der Donauraum zwischen Linz und Wien im Mittelalter", *Hist. Jahrbuch des Stadt Linz*, 1960, pp. 11–53.

[466] LOZOVAN (Eugen), „Byzance et la romanité scythique; Romains et Barbares sur le moyen Danube", în F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* [nr. 509], II, pp. 197–244.

[467] SCHWARZ (E.), „Die bairische Landnahme um Regensburg im Spiegel den Völker- und Ortsnamen", *Beiträge zur Namenforschung*, I, 1949, p. 70.

[468] ZIBERMAYR (Ignaz), *Noricum, Baiern und Österreich. Lorch als Hauptstadt und die Einführung des Christentums*, Horn, 1956.

e) Spania

[468 *bis*] BALIL (Alberto), „Aspectos sociales del Bajo Impero (s. IV–VI). Los senadores hispànicos", *Latomus*, XXIV, pp. 886–904.

[468 *ter*] FONTAINE (Jacques), „Die westgotische lateinische Literatur. Probleme und Perspektiven", *Antike und Abendland*, XII, 1966, pp. 63–87.

[469] LACARRA (José Maria), *Il tramonto della Romanità in Hispania*, Madrid şi Roma, 1961.

[470] SÁNCHEZ-ALBORNOZ (Claudio), *Ruína y extinción del municipio romano*, Buenos Aires, 1943.
[471] SÁNCHEZ-ALBORNOZ (C.), „El tributum quadragesimale. Supervivencias fiscales romanas en Galicia", în *Mélanges L. Halphen*, Paris, 1951, pp. 645–658 (retipărit în [472 *bis*], pp. 353–368).
[472] SÁNCHEZ-ALBORNOZ (C.), „Pervivencia y crisis de la tradicion juridica romana en la España goda", *Settimane...*, IX, pp. 128–199.
[472 *bis*] SÁNCHEZ-ALBORNOZ (C.), *Estudios sobre las instituciones medievales españolas*, Mexico, 1965.
[472 *ter*] STROHEKER (Karl-Friedrich), „Spanische Senatoren der spätrömischen und westgotischen Zeit", în *Germanentum und Spätantike* [114 *bis*], pp. 54–87.

f) Africa de Nord

[473] CARCOPINO (Jérôme), „La fin du Maroc romain", *MAHR*, LVII, 1940, pp. 349–448.
[474] COURTOIS (C.), „Grégoire VII et l'Afrique du Nord. Remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique au XI[e] siècle", *RH*, CXLV, 1945, pp. 97–122 și 193–226.
[475] GAGÉ (Jean), „Nouveaux aspects de l'Afrique chrétienne", *Annales de l'École des Hautes-Études de Gand*, I, 1937, pp. 181–230.
[476] MÉNAGE (J.), *Le christianisme en Afrique. Déclin et extinction*, Paris și Alger, 1915.
[477] PIGANIOL (André), „En marge des tablettes Albertini", în *Hommage à L. Febvre*, II, Paris, 1953, pp. 67–70.
[478] RÖSSLER (Otto), „Die lateinische Reliktwörter im Berberischen", *Beiträge zur Namenforschung*, XIII, 1962, pp. 258–262.
[479] SESTON (William), „Sur les derniers temps du christianisme en Afrique", *MAHR*, LIII, 1936, pp. 101–124.

g) Italia

[480] BOGNETTI (Gian Pietro), „La continuità delle sedi episcopali e l'azione di Roma nel regno Longobardo", *Settimane...*, VII, 1959, pp. 415–454.
[481] BOGNETTI (G. P.), „L'influsso delle istituzioni militari romane sulle istituzioni longobarde del sec. VI e la natura della «fara»", *Atti del Congresso intern. di diritto romano, Verona, 1948*, t. IV, Milano, 1951, pp. 167–210.
[482] CECCHELLI (Carlo), „Continuità storica di Roma antica nell'alto medioevo", *Settimane...*, VI, 1958, pp. 89–149.

[483] LEICHT (P.S.), „Gli elementi romani nella costituzione longobarda", în *Scritti vari di storia del diritto italiano*, I, Milano, 1943.

[483 *bis*] LEICHT (P.S.), „Territori longobardi e territori romani", în *Atti del I° congresso di Studi Longobardi*, Spoleto, 1951, pp. 177–202.

[484] VACCARI (Pietro), *Ricerche di storia giuridica: I. Il colonato romano e l'invasione longobarda*, Pavia, 1907.

XIII. MIGRAŢIILE POPOARELOR CELTICE

a) Generalităţi, Marea Britanie

A se vedea, în principal, JACKSON [nr. 343] şi [nr. 377].

[484 *bis*] DILLON (Myles), CHADWICK (Nora K.), *The Celtic Realms*, Londra, 1967.

[485] MARCUS (G. J.), „Factors in early celtic navigation", *Études celtiques*, VI, 1953–1954, pp. 312–327.

[486] RALEGH RADFORD (C.A.), „Imported Pottery found at Tintagel, Cornwall", în *Dark age Britain* [nr. 361], pp. 59–70.

[487] RIDGEWAY, „Niall «of the Nine Hostages»", *JRS*, XIV, 1924, pp. 123–136.

[488] STEVENS (C.E.), „L'Irlande et la Bretagne romaine", *REA*, XLII, 1940, pp. 671–681.

[489] VENDRYÈS (Joseph), „Pharamond, roi de France, dans la tradition irlandaise", în *Mélanges Ferd. Lot*, Paris, 1925, pp. 743–767.

[490] WAINWRIGHT (F. T.), *The Problem of the Picts*, Edinburgh, 1955.

b) Armorica

[491] COUFFON (René), *Limites des cités gallo-romaines et fondation des évêchés dans la péninsule armoricaine*, Saint-Brieuc, 1943.

[492] FALCH'UN (François), „Le breton, forme moderne du gaulois", *Annales de Bretagne*, LXII, 1955, pp. 202–213.

[493] FALCH'UN (F.), *Histoire de la langue bretonne d'après la géographie linguistique*, I, Paris, 1963.

[494] FLEURIOT (J.L.), „Recherches sur les enclaves romanes anciennes en territoire bretonnant", *Études celtiques*, VIII, 1958, pp. 164–178.

[494 *bis*] FLEURIOT (J.L.), *Dictionnaire des gloses en vieux-breton*, Paris, 1964.

[495] GIOT (P.R.), „Un type de céramique antique inédit de Cornouaille et d'ailleurs", *Annales de Bretagne*, LXII, 1955, pp. 164–178.

[496] LARGILLIÈRE (René), *Les saints et l'organisation chrétienne primitive dans l'Armorique bretonne*, Rennes, 1925.

[497] LOTH (Joseph), *L'émigration bretonne en Armorique*, Rennes, 1883.
[498] LOTH (J.), „Les langues romane et bretonne en Armorique", *Revue celtique*, XXXVII, 1907, pp. 374–403.
[499] REINACH (Salomon), „Les Francs et la Bretagne armoricaine", *RA*, 1928, I, pp. 246–253.

c) Spania

[500] DAVID (Pierre), „Études sur les églises celtiques de Galice", în *Études Historiques sur la Galice* [nr. 422], pp. 57–63.

XIV. POPOARELE STEPEI

a) Generalităţi

[500 *bis*] BACHRACH (Bernard S.), „The alans in Gaul", *Traditio*, XXIII, 1967, pp. 476–489.
[501] DARKÓ (Eugène), „Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain", *Byzantion*, XVIII, 1946–48, pp. 85–97.
[502] GROUSSET (René), *L'Empire des steppes*, Paris, 1939.
[503] MORAVCSIK (Gyula), *Byzantinoturcica*, ed. a 2-a, Budapesta, 1958, 2 vol.
[504] SINOR (Denis), „Les Barbares", *Diogène*, nr. 18, 1957, pp. 52–68.
[505] VERNADSKY (George), „Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung", *Saeculum*, II, 1951, pp. 340–392.
[506] VERNADSKY (G.), „The Eurasian nomads and their impact on medieval Europe", *Studi Medievali*, IV, 1963, pp. 401–434.

b) Hunii

[507] ALFÖLDI (Andreas), „Attila", în *Menschen die Geschichte machten*, Viena, 1930, t. I, pp. 229–234.
[508] ALTHEIM (Franz), *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden, 1951 (trad. fr. *Attila et les Huns*, Paris, 1952).
[509] ALTHEIM (F.), *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1959–1962, 4 vol.
[510] ALTHEIM (F.) şi HAUSSIG (H. W.), *Die Hunnen in Osteuropa, Ein Forschungsbericht*, Baden-Baden, 1958.
[511] BOOR (H. de), *Das Attila-Bild in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung*, Berna, 1932 (retip., Darmstadt, 1963).
[512] BROWNING (R.), „Where was Attila's Camp?", *Journal of Hellenic Studies*, LXXIII, 1953, pp. 143–145.
[513] DEMOUGEOT (Émilienne), „Attila et les Huns", *Mém. de la soc. d'Agric. de la Marne*, LXXIII, 1958, pp. 7–42.

[514] GORDON (C.D.), *The Age of Attila. Fifth century Byzantium and the Barbarians*, Ann Arbor, 1960 (ed. a 2-a, 1966).
[515] HAMBIS (L.), „Le problème des Huns", *RH*, CCXX, 1958, pp. 249–270.
[516] HARMATTA (J.), „Hun Society in the Age of Attila", *Acta Archaeologica* (Budapesta), 1952, pp. 277–305 (trad. fr. „La société des Huns à l'époque d'Attila", în *Recherches à la lumière du marxisme*, II, 1957, pp. 179–238).
[517] HOMEYER (H.), *Attila. Der Hunnenkönig von seinen Zeitgenossen dargestellt*, Berlin, 1951.
[518] MAENCHEN-HELFEN (O.), „Huns and Hsiung-Nu", *Byzantion*, CVII, 1944–45, pp. 222–243.
[519] MOOR (Elemer), „Zur Herkunft der Hunnen", *Beiträge zur Namenforschung*, XIV, 1963, pp. 63–104.
[519 *bis*] PARDUCZ (M.), „Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn" *(Studia Archaeologica*, I), Budapesta, 1963.
[520] THOMPSON (E.A.), *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948.
[521] WERNER (Joachim), *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1965.

c) Avarii

[522] BARIŠIĆ, „Le siège de Constantinople par les Avares et les slaves en 626", *Byzantion*, XXIV, 1954, pp. 371–395.
[522 *bis*] ERDÉLYI (István), *L'art des Avars*, Budapesta, 1966.
[523] HAUSSIG (H.W.), „Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren", *Central Asiatic Journal*, II, 1956.
[524] KOLLAUTZ (Arnulf), *Quellenbuch zur Geschichte der Awaren*, Praga, 1944.
[525] KOLLAUTZ (A.), „Die Awaren", *Saeculum*, V, 1954, pp. 129–178.
[526] LABUDA (G.), „Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les slaves à la fin du VI^e^ siècle", *Byzantinoslavica*, XI, 1950, pp. 166–173.
[527] LIPTÁK (P.), „Avaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet", *Acta Archaeologica Hungarica*, VIII, 1957, pp. 199–268.
[528] REINECKE (P.), „Die archäologische Hinterlassenschaft des Awaren", *Germania*, XII, 1928, pp. 87–98.

TABEL CRONOLOGIC

Data	Imperiul		Germanicii occidentali	Goți	Popoarele stepei
	din Orient	din Occident			
1	2	3	4	5	6
350				341: Ulfila, episcop al goților.	
			358: Salienii în Toxandria.		
	364–378: Valens.	364–375: Valentinian.			
375		375–392: Valentinian al II-lea.		375: Hunii distrug regatul gotic al lui Hermanaric.	
				376: Goții în imperiu.	
				378: Bătălia de la Adrianopol.	
	379–395: Teodosiu.				
		392–395: Teodosiu.			
	395–408: Arcadiu.	395–423: Honoriu.			
				397: Goții în Illyricum.	
400					
			406: Străpungerea Rinului. Radagaisus în Italia.		
	408–450: Teodosiu al II-lea.		409: Vandalii în Spania.		409: Alanii în Spania.
				410: Alaric la Roma.	
				413: Vizigoții în Aquitania.	
				418: Întemeierea regatului de la Toulouse.	
425		423–455: Valentinian al III-lea.	429: Vandalii în Africa.		
					434: Attila, regele hunilor.
			436: Distrugerea regatului burgund de pe Rin.		
			439: Genseric la Cartagina.		
			443: Întemeierea regatului burgund de la Geneva.		

1	2	3	4	5	6
450	450–457: Marcian.		449: Hengist și Horsa în Anglia.		451: Bătălia de la Câmpiile Catalaunice. 452: Attila în Italia. 453: Moartea lui Attila. 454: Sfârșitul Imperiului hunic.
	457–474: Leon.	455–456: Avitus. 457–461: Majorian. 467–472: Antemiu.	455: Jefuirea Romei de către Genseric. cca 472: Burgunzii la Lyon.	466–484: Domnia lui Euric. 473: Teodoric, rege al ostrogoților. cca 470–480: Codul lui Euric.	
475	474–491: Zenon.	476: Detronarea lui Romulus Augustulus.	476: Odoacru stăpân al Italiei. cca 480–516: Gundovald, rege al burgunzilor. 481: Înscăunarea lui Clovis. 486: Înfrângerea lui Syagrius.	484–507: Alaric al II-lea, regele vizigoților. 488: Plecarea ostrogoților către Italia. 493: Teodoric cucerește Ravenna.	
	491–518: Anastasie.		cca 495: Nașterea Wessex-ului. cca 501–515: Legea Gombette. cca 507–511: Prima redactare a legii salice. 511: Moartea lui Clovis.	506: Breviarul lui Alaric. 507: Înfrângerea lui Alaric al II-lea la Vouillé.	
500					
	518–527: Iustin.			524: Executarea lui Boethius.	

Data	Imperiul Orient	Germanicii occidentali	Goți	Popoarele stepei
1	2	3	4	5
525	527–565: Iustinian.	cca 530: Protectorat franc în Thuringia. 533–534: Recucerirea bizantină în Africa. 534: Cucerirea regatului burgund de către franci.	526: Moartea lui Teodoric. 531: Dispariția dinastiei regale vizigote.	
550	565–578: Iustin al II-lea.	cca 536: Protectorat franc în Alamania. cca 555: Protectorat franc în Bavaria. 568: Longobarzii în Italia. 572: Longobarzii cuceresc Pavia. 574–584: Interregn la longobarzi.	536: Începutul recuceririi bizantine în Italia. 552: Moartea lui Teias, ultimul rege ostrogot. 554: Capitala vizigoților la Toledo. 561: Ultima ridicare a ostrogoților. 568–586: Leovigild, rege al vizigoților.	570: Avarii în Panonia.
575		590–616: Agilulf, rege al longobarzilor. 597: Începutul misiunii creștine în Anglia.	585: Anexarea regatului suev de vizigoți. 587: Convertirea vizigoților la catolicism sub regele Reccared.	582: Avarii cuceresc Sirmium.
600		607: Convertirea la catolicism a regelui longobard Agilulf.	612–621: Sisebut, rege al vizigoților.	cca 600: Slavii în fața Salonei.

1	2	3	4	5
				617: Slavii în fața Constantinopolului. cca 625: Samo, rege al slavilor în Boemia.
625		cca 626: Capitala longobardă stabilită la Pavia. 628–652: Rothari, rege al longobarzilor.		626: Avarii în fața Constantinopolului.
		cca 640: Longobarzii cuceresc Genova.	636: Moartea lui Isidor din Sevilla.	
650		643: Edictul lui Rothari.		
		cca 662: Ultima reacție ariană la longobarzi (Grimoald). 671: Abandonarea definitivă a arianismului.	654: Regele Receswinth promulgă *Liber Judiciorum*.	
675			672: Prima încoronare regală cunoscută (Wamba).	
				cca 680: Bulgarii la sud de Dunăre.
700				705: Hanul bulgar Tervel recunoscut Cezar.
			711: Musulmanii în Spania. Sfârșitul regatului vizigot.	

SUPLIMENT BIBLIOGRAFIC

INTRODUCERE

De când au apărut, în 1965 și 1969, cele două ediții succesive ale magistralei sinteze a lui Lucien Musset *Invaziile. Valurile germanice*, privirea aruncată de istorici asupra acestei perioade esențiale a istoriei Europei (care, datorită preluării controlului societăților occidentale de către elitele barbare, dar de asemenea, și poate îndeosebi, datorită creștinării, a văzut trecerea de la Antichitate la Evul Mediu), s-a modificat puțin. Sau mai degrabă, sub influența conjugată a reînnoirii perspectivelor istoriografice asupra Imperiului roman târziu și a înmulțirii descoperirilor arheologice și antropologice, a dat o turnură mai sistematică — uneori, în ochii unora, prea sistematică — câtorva idei deja existente în anii 1960 și la care Lucien Musset reacționa cu erudiție.

1. Pe de o parte, ca urmare a eseului fundamental al lui Reinhart Wenskus asupra originii și formării popoarelor (*Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln/Graz, 1961; ed. a 2-a 1972), conținutul însuși al noțiunii de „popor barbar" s-a schimbat. Un popor barbar apare de acum înainte mai puțin ca o entitate etnică, cât ca o entitate politică sau, și mai bine, culturală. Primele secole după Iisus Hristos au văzut în Europa Centrală și Septentrională toate tipurile de mișcări, de explozii și de apropieri între grupuri, astfel încât este rareori posibil de a stabili o filiație clară între popoarele distinse de Tacit în a sa *Germania* din secolul I după Hristos și popoarele cu care Roma a trebuit să intre în contact în secolele III–IV. Adesea, una sau mai multe familii aristocratice de origine în general germanică au provocat în jurul lor, prin constrângere sau printr-o regrupare voluntară, unirea succesivă a altor grupuri, întâlnite de exemplu de-a lungul unui itinerar de migrație, și adesea resturi ale unor formațiuni mai vechi acum atomizate, și le-au sudat în jurul

lor prin adeziunea la etnogeneza lor, adică la acest sentiment al unei origini și al unei istorii devenite în curând mitice, asupra cărora Helmut Beumann, Herwig Wolfram și istoricii din Școala de la Viena au făcut anchete de pionierat.

2. Pe de altă parte, împotriva tradiției istoriografice franceze care se încăpățânează să vorbească de *invazii*, istoricii de azi preferă să utilizeze conceptul de *migrații*, împrumutat de la termenul *Volkerwanderung* al istoricilor germani, într-atât este de clar că, deși au existat multe raiduri barbare distrugătoare și intruziuni masive marcate de confruntări militare, înaintarea popoarelor venite din Nord și din Est și, mai ales, integrarea lor în Imperiul roman în secolele IV–V s-au făcut adesea fără altă violență decât cea a „șocului culturilor". După modelul istoricului Walter Goffart (*Barbarians and Romans A. D. 418–584. The techniques of accommodation*, Princeton, 1980), s-a acordat mai multă importanță „tehnicilor de acomodare", adică mijloacelor juridice de apropiere pașnică între romani și barbari (care merg de la conceptul general de *foedus*, sau tratat, la implicațiile mai practice ale *hospitalitas*, sau ospitalității), decât marilor bătălii care au, sau ar fi ritmat reculul primilor și avansul celor din urmă.

3. Ceea ce frapează mai mult în tendințele istoriografice din ultimii douăzeci și cinci de ani este accentul pus mai degrabă pe ideea de continuitate decât pe cea de ruptură. Citindu-i pe cei mai mulți autori, se pare că romanitatea s-a perpetuat pînă în secolele VII–VIII, și nu doar în câmpul structurilor economice dragi lui Henri Pirenne, dar și în cel al structurilor de putere: chiar sistemul roman al fiscalității directe continuă să fie folosit timp de secole de regii barbari. Fără îndoială că o parte a cadrelor conducătoare s-a schimbat; sigur, o dată cu ele, dar mai ales cu creștinismul, mentalitățile și privirea oamenilor asupra societății au evoluat — dar aceasta pare să se fi făcut progresiv, și ar fi început în tot cazul cu mult înainte ca Imperiul roman din Occident să fi dispărut complet. Din acest punct de vedere, detronarea de către scirul Odoacru a lui Romulus Augustulus, ultimul împărat de la Ravenna al cărui nume îl asocia pe cel al fondatorului mitic al orașului și pe cel al fondatorului imperiului, nu a fost niciodată decât o lovitură de stat printre altele, și nimeni nu mai acordă o altfel de importanță decât simbolică datei de 4 septembrie 476, care, cum nota în derâdere Lucien Musset la sfârșitul Cuvântului său înainte, „marchează limita competențelor medievistului occidental".

Bibliografia care urmează este organizată după un plan aproape identic cu cel pe care îl folosise Lucien Musset. Dar în studiul documentației (de la I la III), ea adaugă tradiționalelor surse scrise raporturile de săpături (cel

mai adesea de necropole) cele mai semnificative; câteva lucrări de reflecție metodologică asupra materialului săpat (excluzând marile sinteze arheologice, pe care le vom găsi menționate mai departe, la VI); foarte rare studii antropologice; și, în fine, cataloagele numeroaselor expoziții pe care prodigioasa dezvoltare a arheologiei le-a multiplicat în acești din urmă ani în diverse țări din Europa Occidentală, mai ales în Franța.

Ea recenzează apoi lucrările asupra Imperiului roman târziu (IV), asupra migrațiilor și asupra modalităților de integrare a barbarilor în imperiu (V). Apoi, ea urmărește sublinierea fiecăruia dintre „popoarele barbare", așa cum continuă să fie desemnate, de la origine până la stabilire și, eventual, până la dispariția în creuzetul care devenise atunci Europa Occidentală (VI).

În sfârșit, ea acordă o atenție specială lucrărilor care, dintr-un punct de vedere general sau particular, se înscriu în actuala dezbatere asupra ideilor de continuitate și de ruptură între Imperiul roman și Evul Mediu foarte timpuriu (VII).

Dacă acest mod de organizare este comod din punct de vedere intelectual, el ar putea să pară cu totul artificial; cum multe titluri și-ar găsi locul și într-o rubrică și în alta, mi s-a întâmplat — în mod excepțional — să îl reproduc pe unul și același în două rubrici diferite. Regret acest lucru, cum regret și faptul că a trebuit să fac o selecție în multitudinea de publicații pe care progresul cercetării, considerabil în acești ultimi douăzeci și cinci de ani, le-a dezvoltat în toate direcțiile.

Stéphane Lebecq

I. DOCUMENTARE 1: SURSELE SCRISE

a) Publicații de surse narative și literare de ansamblu

AGATHIAS, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque,* ed. Rudolf KEYDELL (Corpus fontium historiae Byzantinae, 2), Berlin, 1967; sau extrase editate și traduse (în engl.) de A. CAMERON, „Agathias on the early Merovingians", *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, 37, 1968, pp. 95–140.

AMMIANUS MARCELLINUS, *Histoire*, ed. și trad. Edouard GALLETIER, Jacques FONTAINE, Marie-Anne MARIE (Collection des Universités de France), 5 vol, Paris, 1969–1985.

AURELIUS VICTOR, *Livre des Césars*, ed. și trad. P. DUFRAIGNE (Collection des Universités de France), Paris, 1975.

BEDA VENERABILUL, *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, ed. și trad. engl. Bertram COLGRAVE și R.A.B. MYNORS (Oxford Medieval Texts), Oxford, 1969.

CASIODOR, *Variarum libri XII*, ed. Ake J. FRIDH (Corpus Christianorum, Series latina, 96), Turnhout, 1973.
GILDAS, *The Ruin of Britain and other works*, ed. și trad. engl. Michael WINTERBOTTOM (Arthurian Period Sources, 7), Londra/Chichester, 1978.
GRIGORE DIN TOURS, *Gregor von Tours. Zehn Bücher Geschichten (Fränkische Geschichte)*, ed. și trad. germ. Rudolf BUCHNER (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters, 1 și 3), ed. a 6-a, 2 vol., Darmstadt, 1974–1986.
The Historia Brittonum. The Vatican Recension, ed. David N. DUMVILLE, Roma, 1985. A se vedea de asemenea Nennius.
HYDATIUS, *Chronique*, ed. și trad. Alain TRANOY (Sources chrétiennes, 218 și 219), 2 vol., Paris, 1975.
ISIDOR DIN SEVILLA, *Etymologies*, ed. și trad. Jacques ANDRÉ, Peter K. MARSHALL, Marc REYDELLET ș. a. (Auteurs latins du Moyen Âge), Paris, apare din 1981.
ISIDOR DIN SEVILLA, *Isidore of Seville's History of the Goths, Vandals and Suevi*, trad. engl. Guido DONINI și Gordon B. FORD, ed. a 2-a, Leiden, 1970.
IORDANES, *Jordanis Goten Geschichte nebst Auszügen aus seiner Römischen Geschichte*, ed. W. MARTENS, Essen/Stuttgart, 1985.
NENNIUS, *British History and the Welsh Annals*, ed. și trad. engl. Johen MORRIS (Arthurian Period Sources, 8), Londra/ Chichester, 1980. A se vedea, de asemenea, *Historia Brittonum.*
OROSIUS, *Histoires (Contre les païens)*, ed. și trad. Marie-Pierre ARNAUD-LINDET (Collection des Universités de France), 2 vol., Paris, 1990–1991.
Panégyriques latins, ed. și trad. Edouard GALLETIER (Collection des Universités de France), 3 vol., Paris, 1949–1955.
PAUL DIACONUL, *Histoire des Lombards*, prezentare și traducere François BOUGARD, Turnhout, 1994.
PROCOPIUS DIN CAESAREA, Opere complete: *Procopius, with an english translation*, ed. și trad. engl. H. B. DEWING (Loeb Classical Library), 8 vol., Londra, 1914–1940; sau *Prokop*, ed. și trad. germ. Otto VEH, 4 vol., München, 1966–1977.
PROCOPIUS DE CAESAREA, *Histoire secrète*, trad. Pierre MARAVAL (Collection „La roue à Livres"), Paris, 1990.
PROCOPIUS DE CAESAREA, *La guerre contre les Vandales (Guerres de Justinien, livres III et IV)*, trad. Denis ROQUES (Collection „La roue à Livres"), Paris, 1990.

SALVIANUS DIN MARSILIA, *Oeuvres*, ed. și trad. Georges LAGARRIGUE (Sources Chrétiennes, 176 și 220), 2 vol., Paris, 1971 și 1975.
SIDONIUS APOLLINARIS, *Poèmes* (1 vol.) și *Lettres* (2 vol.), ed. și trad. André LOYEN (Collection des Universités de France), 3 vol., Paris, 1960–1970.
SYNESIUS DIN CYRENE, *Epistolae*, ed. Antonio GARYZIA, Roma, 1979.
VENANTIUS FORTUNATUS, *Poèmes*, ed. și trad. Marc REYDELLET (Collection des Universités de France), Paris, apar din 1994.
ZOSIMOS, *Histoire nouvelle*, ed. și trad. François PASCHOUD (Collection des Universités de France), 5 vol., Paris, 1971–1989.

b) Culegeri de documente, antologii, reflecţii critice asupra textelor scrise

BLOCKLEY R.C., *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, 2 vol., Liverpool, 1983.
BRUCKNER Albert și MARICHAL Robert, ed., *Chartae Latinae Antiquiores*, Dietikon/Zürich, apar din 1954.
CHASTAGNOL André, *La fin du monde antique, de Stilicon à Justinien (V^e^ siècle et début VI^e^)*. Culegere de texte traduse, Paris, 1976.
DIRLMEIER Camilla, GOTTLIEB Gunther ș. a., *Quellen zur Geschichte der Alammanen* (Schriften der Kommission für Alamannische Altertumskunde), 7 vol., Sigmaringen, 1976–1987.
FISCHER DREW Katherine, ed. și trad. engl., *The Laws of the Salian Franks*, Philadelphia, 1991.
FLEURIOT Léon, „Tradition orale et textes brittoniques du haut Moyen Âge", *Études celtiques*, 22, 1985, pp. 226–233.
GOFFART Walter, *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550–800). Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon*, Princeton, 1988.
GORDON C.D., *The Age of Attila: Fifth-Century Byzantium and the Barbarians*, Ann Arbor, 1960.
HEINZELMANN Martin, *Gregor von Tours (538–594). „Zehn Bücher Geschichte": Historiographie und Gesellschaftskonzept im 6. Jahrhundert*, Darmstadt, 1994.
HUGUES Kathleen, *Early Christian Ireland: Introduction to the Sources*, Londra/New York, 1972.
KERLOUEGAN François, *Le „De Excidio Britanniae" de Gildas. Les destinées de la culture latine dans l'île de Bretagne au VI^e^ siècle*, Paris, 1987.

KLINGENBERG Heinz, *Runenschrift, Schriftdenken, Runeninschriften*, Heidelberg, 1973.
LAKATOS Pazl, *Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden* (Opuscula Byzantina, 2), Szeged, 1973.
LAPIDGE M. și DUMVILLE D.N., ed., *Gildas: New Approaches*, Woodbridge, 1984.
LEDUC Gwenaël, „L'Historia Britannica" avant Geoffroy de Monmouth, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 79, 1972, pp. 819–835.
MARSH Henry, *Dark Age Britain. Some sources of History*, Newton Abbot (Devon), 1970.
MUSSET Lucien și MOSSE Fernand, *Introduction à la runologie* (Bibliothèque de Philologie germanique), Paris, 1965.
PAGE R. I., *Runes*, Londra, 1987.
Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule, Paris, apare din 1975.
RIVERS T. J., *Laws of the Salian and Ripuarian Franks*, New York, 1986.
La Storiografia altomedievale, Actele celei de-a XVII-a „Settimana di studio" de la „Centro italiano di studi sull'alto medioevo", Spoleto, 1970.
VISMARA Giulio, *Scritti di storia giuridica. Fonti del diritto nei regni germanici*, vol. I, Milano, 1987.
WATTENBACH Wilhelm, LEVISON WILHELM și LÖWE Heinz, *Deutschland Geschichtsquellen im Mittelalter*, partea I: *Vorzeit und Karolingen*, ed. nouă, 6 vol. apărute, Weimar, 1952–1990.
WOLFRAM Herwig, „Le genre de l'«Origo Gentis»", *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 68, 1990, pp. 789–801.

II. DOCUMENTAŢIE 2: MARI MIGRAŢII ŞI ARHEOLOGIE. RAPORTURI ALE CÂTORVA SĂPĂTURI IMPORTANTE ŞI REFLECŢII FUNDAMENTALE ASUPRA MATERIALULUI ARHEOLOGIC ŞI ANTROPOLOGIC

a) Galia şi Germania

AMENT Hermann, *Fränkische Adelsgräber von Flonheim in Rheinhessen*, Berlin, 1970.
AMENT Hermann, „Das Gräberfeld von Dieue-sur-Meuse, ein Bestattungsplatz von Franken und Romanen", *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 7–8, 1976–1977, pp. 301–309.
AMENT Hermann, „Franken und romanen in Merowingerreich als archäologisches Forschungsproblem", *Bonner Jahrbücher*, 178, 1978, pp. 377–394.

BÖHME Horst Wolfgang, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte*, 2 vol., München, 1974.

BRULET Raymond, *Les fouilles du quartier Saint-Brice à Tournai. L'environnement funéraire de la sépulture de Childéric*, vol. 1, Louvain-la-Neuve, 1990.

CHRISTLEIN Rainier, în colaborare cu Hans-Jürgen HUNDT și Maria HOPF, *Das alemannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu*, Kallmünz (Oderpfalz), 1966.

DIERKENS Alain, „Cimetières mérovingiens et histoire du haut Moyen Âge: chronologie, société, religion", *Acte Historica Bruxellensia*, IV: *Histoire et méthode*, Bruxelles, 1981, pp. 15–70.

DOPPELFELD Otto și PIRLING Renate, *Fränkische Fürsten im Rheinland. Die Gräber aus der Kölner dom, von Krefeld-Gellep und Morken*, Bonn, 1966.

DOPPELFELD Otto și WEYRES W., *Die Ausgrabungen im Dom zu Köln* (Kölner Forschungen, 1), Mainz, 1980.

JAMES Edward, *The Merovingian Archaeology of South-West Gaul* (British Archaeological Reports, International Series, 25), 2 vol., Oxford, 1977.

JOFFROY René, *Le cimetière de Lavoye (Meuse), nécropole mérovingienne*, Paris, 1974.

KAZANSKI Michel, „Deux riches tombes de l'époque des grandes invasions au nord de la Gaule: Airan et Pouan", *Archéologie médiévale*, 12, 1982, pp. 17–34.

KAZANSKI Michel, „Un témoignage de la présence des Alano-Sarmates en Gaule", *Archéologie médiévale*, 16, 1986, pp. 33–40.

LEGOUX René și PÉRIN Patrick, „De la permutation matricielle manuelle à la permutation matricielle automatique: application à la datation des sépultures mérovingiennes", *Archéologie médiévale*, 23, 1993, pp. 219–246.

MARTIN Max, *Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernering*, Basel/Mainz, 1976.

MENGHIN Wilfried, *Das Schwert im frühem Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr.*, Stuttgart, 1983.

NEUFFER-MÜLLER Christiane și AMENT Hermann, *Das fränkische Gräberfeld von Rübenach (Stadt Koblenz)*, Berlin, 1973.

PÉRIN Patrick, în colaborare cu LEGOUX René, *La datation des tombes mérovingiennes. Historique, méthodes, applications*, Paris/Geneva, 1980.

PÉRIN Patrick, „La tombe de Clovis", în *Media in Francia... Recueil de Mélanges offert à Karl Ferdinand Werner,* Maulévrier (Hérault Éditions), 1989, pp. 363–378.

PILET Christian, *La nécropole de Frénouville. Étude d'une population de la fin du III^e^ à la fin du VI^e^ siècle* (Britisch Archaeological Reports, International Series, 83), 3 vol., Oxford, 1980.

PILET Christian, ed., *La nécropole de Saint-Martin-de-Fontenay (Calvados). Recherches sur le peuplement de la plaine de Caen du V^e^ siècle avant J.-C. au VII^e^ siècle après J.-C.* (Supplément à Gallia, 54), Paris, 1994.

PIRLING Renate, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gelles,* 3 t. în 6 vol., Berlin, 1966–1979.

PITON Daniel, *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu,* Berck-sur-Mer, 1985.

SEILLIER Claude, „Développement topographique et caractères généraux de la nécropole de Vron (Somme)", *Archéologie médiévale,* 16, 1986, pp. 7–32.

STEIN Frauke, *Alamannische Siedlung und Kultur. Das Reihengräberfeld in Gammertingen,* Sigmaringen, 1991.

WERNER Joachim, „Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation", *Archaeologica Geographica,* 1950, pp. 23–32; reeditată în Franz PIETRI, ed., *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich,* Darmstadt, 1973, pp. 285–325.

WERNER Joachim, „Frankish royal tombs in the cathedrals of Cologne and Saint-Denis", *Antiquity,* 38, 1964, pp. 201–216.

YOUNG Bailey, *Quatre cimetières mérovingiens de l'est de la France: Lavoye, Dieue-sur-Meuse, Mézières-Manchester et Mazerny* (British Archaeological Reports, International Series, 208), Oxford, 1984.

b) Marea Britanie

BRUCE-MITFORD Rupert, ed., *The Sutton Hoo Ship Burial,* 3 vol., Londra, 1975–1983.

CARVER Martin, ed., *Bulletin of the Sutton Hoo Research Committee,* mai multe volume apărute de la nr. 1 (Londra/Birmingham, 1983).

EVANS Angela Care, *The Sutton Hoo Ship Burial,* Londra, 1987.

EVISON Vera I., *Dover: the Buckland Anglo-Saxon Cemetery,* Londra, 1987.

HILLS C.M., *The Anglo-Saxon Cemetery of Spong Hill, North Elmham* (East Anglian Archaeology Reports), 4 vol., Gressenhall, 1977–198 .

HOPE-TAYLOR B., *Yeavering: an Anglo-British centre of early Northumbria* (Department of the Environment Archaeological Reports, 7), Londra, 1977.

MYRES J. N. L., și GREEN B., *The Anglo-Saxon cemeteries of Caistor-by-Norwich and Marshall (Norfolk)*, Londra, 1973.
RAHTZ P. A., DICKINSON T. și WATTS I., ed., *Anglo-Saxon cemeteries* (British Archaeological Reports, British Series, 82), Oxford, 1980.
WOOD Ian N., „The Franks and Sutton Hoo", în *People and Places in Northern Europe (500–1600)*, Woodbridge, 1991, pp. 1–14.

c) Italia

BIERBRAUER Volker, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien* (Biblioteca degli Studi Medievali, 7), Spoleto, 1975.
MALONE C. și STODDART S., ed., *Papers in Italian Archaeology. The Cambridge Conference* (British Archaeological Reports, International Series, 243–247), 4 vol., Oxford, 1985.
MENGHIN Wilfried, *Gotische und Langobardische Funde aus Italien* (Germanische Ladesmuseum), Nürnberg, 1983.

d) Peninsula Iberică

BLAGG T. F. C., JONES R. R. J. și KEAY S. J., *Papers in Iberian Achaeology* (British Archaeological Reports, International Series, 122), 2 vol, Oxford, 1984.
DE PALOL „Pere, Demografia e Arqueología hispanicas de los siglos IV al VIII. Essayo de cartografia", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueologia* (Valladolid), 31, 1966, pp. 5–66.
HÜBENER Wolfgang, „Zur Chronologie der westgotenzeitlichen Grabfunde in Spanien", *Madrider Mitteilungen*, 6, 1965, pp. 195–214.
RIPOLL Lopez Gisela, *La necropolis visigoda de El Carpio de Tajo (Toledo)* (Excavaciones arqueologicas en España, 142), Madrid, 1985.
RIPOLL Lopez Gisela, „Materiales funerarios de la Hispania Visigoda: problemas de cronología y tipología", în *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*, Actele celei de-a VII-a reuniuni „Zilele internaționale de arheologie merovingiană", ed. Patrick PÉRIN, Rouen, 1991, pp. 111–132.

c) Europa Centrală și Orientală

BARKOCZI L., „A 6th century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20, 1968, pp. 275–311.
DIACONU G. H., *Târgșor, necropola din secolele III–IV* (Academia Republicii Populare Române), București, 1963.
HOREDT K. și PROTASE P., „Das zweite Fürstengrab von Apahida", *Germania*, 50, 1972.

KAZANSKI Michel şi LEGOUX René, „Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations. La chronologie de la culture de Cernjahov récente", *Archéologie médiévale*, 18, 1988, pp. 8–53.

SALAMON A. şi ERDELYI I., *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe* (Studia Archaeologica, 5), Budapesta, 1971.

SHCHUKIN M. B., „Das Problem der Tchernjahov-Kultur in der sowjetschen archäologischen Literatur", *Zeitschrift für Archäologie*, 9, 1975, pp. 25–41.

f) Arheo-antropologia

ALDUC-LE BAGOUSSE Armelle, BLONDIAUX Joël, BUCHET Luc, „Les Barbares de la mer en chair et en os?", *Les migrations des peuples du nord-ouest de l'Europe du V^e^ au X^e^ siècle*, Publications du Musée de Normandie, 10, Caen, 1992, pp. 139–144.

BLONDIAUX Joël, *Essai d'anthropologie physique et de paléopathologie des populations du nord de la Gaule au haut Moyen Âge*, teză dactilografiată, Lille, 1989.

BLONDIAUX Joël, „La présence germanique en Gaule du Nord: la preuve anthropologique? A propos des nécropoles de Vron (Somme) et de la Neuville-sur-Escaut (Nord)", *Studien zur Sachsenforschung*, 8, 1993, pp. 13–20.

BUCHET Luc, „La nécropole gallo-romaine et mérovingienne de Frénouville (Calvados). Etude anthropologique", *Archéologie médiévale*, 8, 1978, pp. 5–53.

BUCHET Luc, ed., *Le phénomène des grandes „invasions". Réalité ethnique ou échanges culturels? L'anthropologie au secours de l'histoire*, Actele primei reuniuni „Zilele antropologiei" de la Valbonne, Valbonne, 1983.

BUCHET Luc, „La déformation crânienne en Gaule et dans les régions limitrophes pendant le haut Moyen Âge: son origine, sa valeur historique", *Archéologie médiévale*, 18, 1988, pp. 55–71.

BUCHET Luc şi PILET Christian, „Peuplement de la Gaule du I^er^ au VIII^e^ siècle. Orientations actuelles de la recherche", *Studien zur Sachsenforschung*, 8, 1993, pp. 21–28.

BUCHET Luc şi PILET Christian, „Des femmes orientales en Basse-Normandie au V^e^ siècle, în *La femme pendant le Moyen Âge et l'époque moderne*, Actele celei de-a VI-a reuniuni „Zilele antropologiei" de la Valbonne, Valbonne, 1994, pp. 111–127.

FORSTER R. și RANUM O., ed., *The Biology of Man in History. Selections from the Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, Baltimore, 1975.
HERRMANN Bernd și SPRANDEL Rolf, ed., *Determinanten der Bevölkerungsentwicklung*, Weinheim, 1987.
KISZELY I., *The Origins of Artificial Cranial Formation in Eurasia from the Sixth Millenium B.C. to the Seventh Century A. D.* (British Archaeological Reports, International Series, 50), Oxford, 1978.
KISZELY I., *The Anthropology of the Lombards* (British Archaeological Reports, International Series, 61), Oxford, 1979.
Menschen des Frühen Mittelalters im Spiegel der Anthropologie und Medizin (Würtembergische Landesmuseum), München/Speyer, 1985.
RÖSING F. și SCHWIDETZKY I., „Vergleichend-statistiche Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500–1000 n. d. Z)", *Homo*, 29, 1977, pp. 65–115.

III. DOCUMENTAŢIE 3: CATALOAGE DE EXPOZIŢII ŞI MUZEE

a) În Franţa

A l'aube de la France. La Gaule de Constantin à Childeric, Paris, 1981.
Des Burgondes à Bayard. Mille ans de Moyen Âge, recherches archéologiques et historiques, Grenoble, 1981.
De la Gaule à la Normandie. 2000 ans d'histoire, 30 ans d'archéologie, Rouen, 1990.
Gaule mérovingienne et monde méditerranéen. Les derniers Romains en Septimanie (IV^e–VIII^e siècles), colocviu și expoziție ed. de Christian LANDES, Lattes, 1988.
L'Ile-de-France de Clovis à Hugues Capet, du V^e au X^e siècle, Guiry-en-Vexin, 1993.
Lorraine mérovingienne (V^e–VIII^e siècles), ed. Xavier DELESTRE, Metz, 1988.
Les migrations des peuples du nord-ouest de l'Europe du V^e au X^e siècles, Caen, 1992.
La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de Dagobert à Charles le Chauve, ed. Patrick PÉRIN și Laure-Charlotte FEFFER, Rouen, 1985.
Le nord de la France de Théodose à Charles Martel. Trésors des musées du nord de la France, Lille, 1984.
La Normandie souterraine, Rouen, 1975.
Paris mérovingien, Paris, 1981.

La Picardie, berceau de la France. Clovis et les derniers Romains, Amiens, 1986.
Premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Antiquité tardive et haut Moyen Âge (III^e–VIII^e siècles), Lyon, 1986.
Romains et Barbares entre Loire et Gironde (IV^e–X^e siècles), Poitiers, 1989.
Rome face aux Barbares. 1000 ans pour un Empire, Daoulas, 1993.

b) În afara Franței

The Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art (third to seventh century), New York, 1977.
Archaeology in Britain since 1945, ed. Ian LONGWORTH și John CHERRY, Londra (British Museum), 1986.
Archäologie in Nordrhein Westfalen, Mainz, 1990.
Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes (6.–8.Jh.), ed. Bela KÜRTI și Wilfried MENGHIN, Frankfurt am Main, 1985.
Die Bajuwaren, von Severin bis Tassilo (488–788), ed. H. DANNHEIMER și H. DOPSCH, München/Salzburg, 1988.
Childéric-Clovis rois des Francs (482–1983). De Tournai à Paris, naissance d'une nation, Tournai, 1982.
Colonia Antiqua. Fouilles archéologiques à Cologne, ed. E. BORGER ș. a., Bruxelles, 1977.
Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit: die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlichmerowingische Reihengräberkreis, Nürnberg, 1987.
I Longobardi, Udine, 1990.
The Making of England. Anglo-Saxon Art and Culture (A. D. 600–900), ed. Leslie WEBSTER și Janet BACKHOUSE, Londra (British Museum), 1991.
Les nécropoles mérovingiennes, ed. G. FAIDER-FEYTMANS, 2 vol., Colecții ale muzeului din Mariemont, 1970.
I ritrovamenti barbariche nelle collezioni civiche veronesi del Museo di Castelvecchio, ed. O. von HESSEN, Verona, 1968.
The Romans in Scotland, Edinburgh, 1980.
Römer illustrierte, Romisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 2 vol., Köln, 1974–1975.
Römer und Franken am Niederrhein, ed. Renate PIRLING, Ladschaftsmuseums Burg Linn de Krefeld, Mainz, 1986.
Sachsen und Angelsachsen, ed. Claus AHRENS, Hamburg, 1978.
Wealth of the Roman World (A.D. 300–700), ed. J.P.C. KENT și K.S. PAINTER, Londra (British Museum), 1977.

IV. IMPERIUL ROMAN, IMPERIUL CREŞTIN: STUDII GENERALE ŞI STUDII REGIONALE ASUPRA ANTICHITĂŢII TÂRZII

a) 4 septembrie 476: detronarea ultimului împărat roman din Occident

CHASTAGNOL André, *Le Sénat romain sous le règne d'Odoacre. Recherches sur l'épigraphie du Colisée au V^e siècle*, Bonn, 1966.

McCORMICK, Michael, „Odoacer, the Emperor Zeno and the Rugian victory Legation", *Byzantion*, 47, 1977, pp. 212–222.

MOMIGLIANO M., „La caduta senza rumore di un impero nel 476 d. c.", *Rivista Storica Italiana*, 85, 1973, pp. 5–21.

PIETRI Charles, „Aristocratie et société cléricale dans l'Italie au temps d'Odoacre et de Théodoric", *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité*, 43, 1981, pp. 417–467.

WES M. A., *Das Ende des Kaisertums im Westen des Römischen Reiches*, Haga, 1967.

b) Studii generale asupra Imperiului târziu

BARNES T. D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge (Massachusetts), 1982.

BROWN Peter, *La genèse de l'Antiquité tardive*, Paris, 1983 (ediția engleză originală, Cambridge [Massachusetts], 1978).

BROWN Peter, *Le culte des saints: son essor et sa fonction dans la chrétienté latine*, Paris, 1984 (ediția engleză originală, Chicago, 1981).

BROWN Peter, *La société et le sacré dans l'Antiquité tardive*, Paris, 1984 (ediția engleză originală, Berkeley, 1982).

CHASTAGNOL André, *Evolution politique, sociale, économique du monde romain de Dioclétien à Julien: mise en place du régime du Bas-Empire*, Paris, 1982.

DELMAIRE Roland, *Largesses sacrées et* Res privata. L'aerarium *impérial et son administration du IV^e au VI^e siècle*, Roma/Paris, 1989.

DELMAIRE Roland, *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IV^e–VI^e siècles). Etude prosopographique*, Bruxelles, 1989.

DEMANDT Alexander, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München, 1984.

DEMANDT Alexander, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284–565 n. Chr.*, München, 1989.

DEMOUGEOT Emilienne, „La «Notitia Dignitatum» et l'histoire de l'Empire d'Occident au début du V^e siècle", *Latomus*, 34, 1975, pp. 1079–1134.

DEPEYROT Georges, *Le Bas-Empire romain. Economie et numismatique (284–491)*, Paris, 1987.
FERRILL A., *The Fall of the Roman Empire: the Military Explanation*, Londra, 1986.
GOFFART Walter, *Caput and Colonate: towards a History of Late Roman Taxation*, Toronto, 1974.
HOFFMANN D., *Das spätrömische Bewegungsheer und die* Notitia Dignitatum, Düsseldorf, 1969.
JOHNSON Stephen, *Late Roman Fortifications*, Londra, 1983.
JONES A. H. M., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I: *260–395*, Cambridge, 1971.
KING A. și HENIG M., ed., *The Roman West in the Third Century: contributions from Archaeology and History* (British Archaeological Reports, International Series, 109), Oxford, 1981.
MACMULLEN Ramsey, *Le déclin de Rome et la corruption du pouvoir*, Paris, 1991 (ediția engleză originală, Cambridge [Massachusetts], 1967).
MARKUS Robert, *The End of Ancient Christianity*, Cambridge/New York, 1990.
MARTINDALE John Robert, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II, *395–527*, Cambridge, 1980.
MATTHEWS John, *Western Aristocracies and Imperial Court (364–425)*, Oxford, 1975.
MATTHEWS John, *Political Life and Culture in Late Roman Society*, culegere de articole, Londra, 1985.
MAZZARINO Santo, *La fin du monde antique. Avatars d'une thème historiographique*, Paris, 1973.
PIGANIOL André, *L'Empire chrétien (325–395)*, ed. a 2-a, revăzută de André CHASTAGNOL, Paris, 1972.
RICH John, ed., *The City in Late Antiquity*, Londra/New York, 1992.
WHITE Lynn T., ed., *The Transformation of the Roman World*, Berkeley/Los Angeles, 1966.

c) Studii regionale

BECHERT T., *Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas: die Provinz Germania Inferior*, München, 1982.
BLAGG T. F. C. și KING A. C., *Military and Civilian in Roman Britain: Cultural Relarionships in a Frontier Province* (British Archaeological Reports, British Series), Oxford, 1984.
CASEY P. J., ed., *The End of Roman Britain* (British Archaeological Reports, British Series, 71), Oxford, 1979.

DRINKWATER John și ELTON Hugh, ed., *Fifth century Gaul: a crisis of Identity?*, Actele colocviului de la Londra, Cambridge, 1992.
DUVAL Paul-Marie, *La Gaule jusqu'au milieu du V^e siècle*, Paris, 1971.
GALLIOU Patrick, *L'Armorique romaine*, Brasparts, 1983.
GÜNTHER R. și KÖPSTEIN H., ed., *Die Römer an Rhein und Donau: zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert*, Viena/Graz/Köln, 1975.
HANSON W. S. și KEPPIE L. J. F., *Roman Frontier Studies 1979* (British Archaeological Reports, International Series, 71), Oxford, 1980.
JOHNSON Stephen, *The Roman forts of the Saxon shore*, Londra, 1976.
JOHNSTON D. E., ed., *The Saxon Shore* (Council for British Archaeology, Research Report, 18), Londra, 1977.
LEPELLEY Claude, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, Paris, 1979.
PETRIKOVITS Harald von, „Urgeschichte und römische Epoche", în *Altertum*, vol. I/I din *Rheinische Geschichte*, ed. Georg PETRI și Georg DROEGE, Düsseldorf, 1978.
ROUCHE Michel, „Le changement de nom des chefs-lieux de cité en Gaule au Bas-Empire", *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, seria a 9-a, 4, 1969, pp. 47–64.
SCHIAVONE Aldo, ed., *Storia di Roma, L'Eta Tardoantica*, vol. 2: *I luoghi e le culture*, Torino, 1993.
SOPRONI S., *Die letzen Jahrzehnte des pannonischen Limes* (Münchner Beiträge zur Vorund Frühgeschichte, 38), München, 1985.
STROHEKER Karl Friedrich, *Der Senatorische Adel im spätantike Gallien*, ed. a 2-a, Darmstadt, 1970.
UNZ C., ed., *Studien zu den Militärgrenzen Roms* (Forschungen und Berichte zur Vorund Frühgeschichte in Baden-Würtemberg, 20), Stuttgart, 1986.
VAN DAM Raymond, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Berkeley, 1985.
VARADY L., *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–470)*, Amsterdam, 1969.

V. BARBARII ŞI CONTACTELE LOR CU ROMA, DE LA MIGRAŢII LA STABILIRE

L'armée romaine et les Barbares du III^e au VII^e siècle, Colocviul Muzeului de Antichități Naționale, Saint-Germain-en-Laye, 1993.

BEUMANN Helmut și SCHRÖDER Werner, ed., *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum* (Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter, 5), Sigmaringen, 1985.

BIERBRAUER Volker, „Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa", în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau*, ed. Herwig WOLFRAM și Falko DAIM, citat mai jos.

BIERBRAUER Volker și MOR Carlo Guido, ed., *Romani e Germani nell'arco alpino (secoli VI–VII)* (Annali dell'Istituto storico italo-germanico, 19), Bologna, 1986.

BIRKHAN Helmut, *Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit*, Viena, 1970.

BONA Istvan, „Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23, 1971, pp. 256–333.

BRUNNER Karl și MERTA Brigitte, *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*, Viena/München, 1994.

CHRYSOS Evangelos K. și SCHWARCZ Andreas, ed., *Das Reich und die Barbaren* (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 29), Viena, 1989.

DEMOUGEOT Émilienne, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, 2 t. în 3 vol., Paris, 1969–1979.

DEMOUGEOT Émilienne, *L'Empire romain et les barbares d'Occident (IV^e–VII^e siècles)*, culegere de articole, Paris, 1988.

DURLIAT Jean, „Le salaire de la paix sociale dans les royaumes barbares (V^e–VI^e siècles)", în H. WOLFRAM și A. SCHWARCZ, ed., *Anerkennung und Integration*, Viena, 1988, pp. 21–72.

FRIESINGER H. și ADLER H., *Völkerwanderung in Niederösterreich*, Viena, 1979.

GODLOWSKI Kazimierz, *The Chronology of the Later Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Cracovia, 1970.

GOFFART Walter, *Barbarians and Romans (A. D. 418–584): the Techniques of Accommodation*, Princeton, 1980.

GÜNTHER R., „Laeti, Foederati und Gentiles in Nord und Nordostgallien im Zusammenhang mit der sogennanten Laetizivilisation", *Zeitschrift für Archäologie*, 5, 1971, pp. 39–59.

GUNTHER R. și KORSUNSKY A. R., *Germanen erobern Rom. Der Untergang des Weströmischen Reiches und die Entstehung germani-*

scher Königsreiche bis zum Mitte des 6. Jahrhunderts, ed. a 2-a, Berlin, 1988.
GUTERMAN Simeon L., *The Principle of the Personality of Law in the Germanic Kingdoms of Western Europe from the Fifth to the Eleventh Century*, New York/Frankfurt am Main, 1990.
HASELÖFF G., *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil 1*, Berlin/New York, 1981.
HAUCK Karl, ed., *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit*, Berlin/New York, 1985.
HERRMANN Joachim, ed., *Die Germanen*, Berlin, 1976.
HUBERT Jean, PORCHER J. și VOLBACH W. F., *L'Europe des Invasions*, Paris, 1967.
JANKUHN Herbert, *Archäologie und Geschichte. Vorträge und Aufsätze*, culegere de articole, Berlin/New York, 1976.
KALTOFEN A., *Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa*, Oxford, 1984.
KRÜGER Bruno, ed., *Die Germanen. Geschichte und Kultur des germanischen Stämme in Mitteleuropa*, 2 vol., ed. a 2-a, Darmstadt, 1987.
KRÜGER K. H., *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur Mitte des 8 Jahrhunderts*, München, 1971.
KUHN Hans, „Das Fortleben des germanischen Heidentums nach der Christianisierung", în *La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'alto Medioevo*, Actele celei de-a 14-a *Settimana di studio del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1967, pp. 743–758.
KUHN Hans, „Das römische Kriegwesen im germanischen Wortschatz", *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 101, 1972.
LADNER Gerhard B., „On Roman Attitudes towards Barbarians in Late Antiquity", *Viator*, 7, 1976.
LIEBESCHUETZ J. H. W. G., *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, 1990.
LOT Ferdinand, *Recueil des travaux historiques de Ferdinand Lot*, culegere de articole, 3 vol., Geneva, 1968–1973.
MARTIN J., *Spätantike und Völkerwanderung*, München, 1987.
MILDENBERGER Gerhard, „Probleme der germanischen Frühgeschichte im östlichen Mitteleuropa", *Zeitschrift für Ostforschung*, 24, 1975.
MITRE-FERNANDEZ E., *Los Germanos y las grandes invasiones*, Bilbao, 1968.
MURRAY Alexander C., *Germanic Kinship Structure. Studies in Law and Society in Antiquity and the Early Middle Ages*, Toronto, 1983.

Popoli e Paesi nella cultura altomedievale, Actele celei de-a 29-a *Settimana di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo*, Spoleto, 1983.
Reallexicon der Germanischen Altertumskunde, ed. a 2-a, coord. de Heinrich BECK, Herbert JANKUHN și Reinhard WENSKUS, Berlin/New York, apare din 1971.
ROOSENS H., „Laeti, Foederati und andere spätrömische Bevölkerungsniederschläge im Belgischen Raum", *Die Kunde*, serie nouă 18, 1967.
SAWYER Peter H. și WOOD Ian, ed., *Early Medieval Kingschip*, Leeds, 1977.
SAWYER Peter H., ed., *Names, words and graves. Early medieval settlement*, Leeds, 1979.
SCHÄFERDIEK Knut, „Der germanische Arianismus", în *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, III, Bibliothèque de la *Revue d'Histoire ecclésiastique*, 50, Louvain, 1970.
STEUER Heiko, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa*, Göttingen, 1982.
STROHEKER Karl Friedrich, *Germanentum uns Spätantike*, Zürich/Stuttgart, 1965.
THOMPSON E. A., *Romans and Barbarians: the Decline of the Western Empire*, culegere de articole, Madison, 1982.
TODD Malcolm, *Everyday Life of the Barbarians. Goths, Franks and Vandals*, ed. a 2-a, New York, 1988.
TODD Malcolm, *Les Germains aux frontières de l'Empire romain (100 av. J.-C.–300 ap. J.-C.)*, Paris, 1990 (ed. engl., orig. *The Northern Barbarians (100 B.C. – A.D. 300)*, Londra, 1975).
TODD Malcolm, *The Early Germans*, Oxford, 1992.
WAHLE Ernst, *Ur- und Frühgeschichte im Mitteleuropäischen Raum* (Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 1), Stuttgart, 1970.
WENSKUS Reinhard, „Probleme der germanisch-deutschen Verfassungs- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosoziologie", în *Historische Forschungen. Festschrift für Walter Schlesinger*, vol. 2, Köln/Viena, 1974, pp. 19–46.
WILSON David, ed., *Les mondes nordiques. Histoire et héritage de l'Europe barbare (V^e–XII^e siècle)*, Paris, 1980 (ed. engl. orig., Londra, 1980).
WOLFRAM Herwig, *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*, ed. a 2-a, Berlin, 1992.
WOLFRAM Herwig și DAIM Falko, *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 145), Viena, 1980.

WOLFRAM Herwig și SCHWARCZ Andreas, ed., *Anerkennung und Integration. Zu den wirtschaftlichen Grundlagen der Völkerwanderungszeit (400–600)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 193), Viena, 1988.

VI. „POPOARELE BARBARE", DE LA ORIGINI PÂNĂ LA ÎNTEMEIEREA STATELOR

a) Ostrogoți și vizigoți, de la Baltica până în peninsulele mediteraneene

ALBERT Gerhard, *Goten in Konstantinopel. Untersuchungen zur oströmischen Geschichte um das Jahr 400 nach Christus*, Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, f.l., 1984.

BIERBRAUER Volker, „Zur ostgotischen Geschichte Italiens", *Studi Medievali*, 1973, pp. 10–20.

BIERBRAUER Volker, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*, Spoleto, 1975.

BIERBRAUER Volker, „Frühgeschichtliche Akkulturatinsprozesse in den Germanischen Staaten am Mittelmeer (Westgoten, Ostgoten, Langobarden) aus der Sicht des Archäologen", *Atti del 6º Congresso internazionale di studi sull'alto Medioevo*, Spoleto, 1980, vol. 1, pp. 89–106.

BURNS Thomas S., „The Battle of Andrinople: a reconsideration", *Historia*, 22, 1973.

BURNS Thomas S., *The Ostrogoths. Kingship and Society*, Wiesbaden, 1980.

BURNS Thomas S., *A History of the Ostrogoths*, Bloomington (Indiana), 1984.

CHRYSOS Evangelos K., „Gothia Romana: zur Rechtsgrundlage des Föderatenstandes der Westgoten im vierten Jahrhundert", *Dacoromania*, 1973.

CLAUDE Dietrich, *Geschichte der Westgoten*, Stuttgart, 1970.

CLAUDE Dietrich, *Adel, Kirche und Königtum im Westgotenreich*, Sigmaringen, 1971.

CLAUDE Dietrich, „Die ostgotischen Königshebungen", în *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse*, 145, 1980.

COLLINS Roger, *Early Medieval Spain. Unity in Diversity (400–1000)*, Basingstoke/Londra, 1983.

DE PALOL Pedro și RIPOLL Gisela, *Los Godos en el occidente Europeo. Ostrogodos y Visigodos en los siglos V–VIII*, Madrid, 1988.

FRIDH Ake, „Die Bekehrung der Westgoten zum Christentum", în *Studia Gotica*, Stockholm, 1972.
GARCIA MORENO L. A., *Historia de España visigoda*, Madrid, 1989.
HACHMANN Rolf, *Die Goten und Skandinavien* (Quellen und Forschungen zur Sprach - und Kulturgeschichte der germanischen Völker, 34), Berlin, 1970.
HEATHER Peter J., „The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 27, 1986.
HEATHER Peter J., *Goths and Romans (332–489)*, Oxford, 1991.
HEATHER Peter J. și MATHEWS John, *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool, 1991.
KAZANSKI Michel, *Les Goths (I^er–VII^e s. après J.-C.)*, Paris, 1991.
KAZANSKI Michel, „Les Goths et les Huns. A propos des relations entre les Barbares sédentaires et les Nomades", *Archéologie médiévale*, 22, 1992, pp. 191–230.
KRIEGER Rommel, *Untersuchungen und Hypothesen zur Ansiedlung der Westgoten, Burgunder und Ostgoten*, Frankfurt am Main, 1991.
LÖNNROTH Erik, „Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffasung", în *Studia Gotica*, Stockholm, 1972.
MITREA Bucur, „Die Goten an der unteren Donau — einige Probleme in 3.–4. Jahrhundert", în *Studia Gotica*, Stockholm, 1972.
ORLANDIS Jose, *Historia del reino visigodo español*, Madrid, 1983.
Peregrinatio Gotica I, Lodz, 1986.
PÉRIN Patrick, ed., *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*, Actes des VII^es Journées d'Archéologie mérovingienne, Rouen, 1991.
ROUCHE Michel, *L'Aquitaine des wisigoths aux Arabes (418–781). Naissance d'une région*, Paris, 1979.
SCARDIGLI Barbara, „Die gotisch-römischen Beziehungen im 3. und 4. Jahrhundert n. Chr.: ein Forschungsbericht 1950–1970", în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 5, 1976.
SCARDIGLI Barbara, „Conveniunt itaque Gothi Romanique", *Romano-barbarica*, 4, 1979.
SCARDIGLI Piergiuseppe, *Die Goten : Sprache und Kultur*, München, 1973.
SCHRAMM Gottfried, „Die nordöstlichen Eroberun der Russland-Goten (Merens, Mordens und andere Völknamen bei Jordanes, Getica, XXIII, 116)", *Frühmittelalterliche Studien*, 8, 1974, pp. 1–14.
SVENNUNG Joseph, „Jordanes und die gotische Stammsage", în *Studia Gotica*, Stockholm, 1972.

TEILLET Suzanne, *Des Goths à la nation gothique. Les origines de l'idée de nation en Occident du V^e au VII^e siècle*, Paris, 1984.
Teoderico il Grande e i Goti d'Italia, Actele colocviului de la Milano, Spoleto, 1993.
WICKHAM Chris, *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society (400–1000)*, Basingstoke/Londra, 1981.
WOLFRAM Herwig, „Gotisches Königtum und römisches Kaisertum von Theodosius dem Grossen bis Justinian I.", *Frühmittelalterliche Studien,* 13, 1979, pp. 1–28.
WOLFRAM Herwig, „Gothic History and Historical Ethnography", *Journal of Medieval History*, 7, 1981, pp. 309–319.
WOLFRAM Herwig, *Histoire des Goths*, Paris, 1990 (ed. orig. în germ., *Geschichte der Goten*, München, 1979; trad. engl. cu aducere la zi, Berkeley/Los Angeles, 1988).

b) Francii şi întemeierea statului merovingian

BLOK Dirk, *De Fränken in Nederland*, ed. a 3-a, Bussum, 1979.
EWIG Eugen, *Spätantikes und Fränkisches Gallien. Gesammelte Schriften (1952–1973)*, culegere de articole editată de Hartmut ATSMA, 2 vol., München, 1976–1979.
EWIG Eugen, *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart, 1988.
Les Francs, des origines au VI^e siècle: histoire et archéologie, Actele celei de-a VIII-a reuniuni „Zilele arheologiei merovingiene", *Revue archéologique de Picardie*, nr. 3–4, 1988.
GEARY Patrick, *Le monde mérovingien. Naissance de la France*, Paris, 1989 (ed. engl. orig., *Before France and Germany: the creation and the transformation of the Merovingian world*, Oxford, 1988).
GRAHN-HOEK Heike, *Die fränkische Oberschicht im 6. Jahrhundert. Studien zu ihrer rechtlichen und politischen Stellung*, Sigmaringen, 1976.
IRSIGLER Franz, *Untersuchungen zur Geschichte des frühfränkischen Adels*, Bonn, 1969.
JAMES Edward, *Les origines de la France. De Clovis à Hugues Capet (de 486 à l'an mil)*, Paris, 1986 (ed. engl. orig., *The Origins of France. From Clovis to the Capetians (500–1000)*, Basingstoke-Londra, 1982.
JAMES Edward, *The Franks*, Oxford, 1988.
KAISER Reinhold, *Das Römische Erbe und das Merowingerreich* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 26), München, 1993.
LEBECQ Stéphane, *Les origines franques (V^e–IX^e siècle)* (Nouvelle Histoire de la France médiévale, 1), Paris, 1990.

PÉRIN Patrick, „À propos de publications récentes concernant le peuplement en Gaule à l'époque mérovingienne: la «question franque»", *Archéologie médiévale*, 11, 1981, pp. 125–145.
PÉRIN Patrick şi FEFFER Laure-Charlotte, *Les Francs*, 2 vol., Paris, 1987.
PÉRIN Patrick, ed., „Les Francs sont-ils nos ancêtres?", *Histoire et Archéologie*, dosarele, 56, 1981.
PETRI Franz, ed., *Siedlung, Sprache und Bevölkerungstruktur im Frankenreich*, Darmstadt, 1973.
POLY Jean-Pierre, „La corde au cou. Les Francs, la France et la loi salique", în *Genèse de l'État moderne en Méditerranée. Approches historique et anthropologique des pratiques et des représentations*, Roma/Paris, 1993, pp. 287–320.
SPENCER Mark, „Dating the baptism of Clovis (1886–1993)", *Early Medieval Europe*, 3, 1994, pp. 97–116.
WOOD Ian N., *The Merovingian North Sea*, Alingsas, 1983.
WOOD Ian N., „Gregory of Tours and Clovis", *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 63, 1985, pp. 249–272.
WOOD Ian N., *The Merovingian Kingdoms (450–751)*, Londra/New York, 1994.
ZÖLLNER Erich, *Geschichte der Franken, bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts*, München, 1970.

c) De la câmpiile maritime ale Europei continentale la cucerirea Marii Britanii: angli, saxoni, iuţi şi frizoni

Angli e Sassoni al di qua e al di la del mare, Actele celei de-a 32-a *Settimana di studio del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1986.
Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History, ed. Sonia CHADWICK HAWKES, James CAMPBEL ş. a. (British Archaeological Reports, British Series), Oxford, mai multe volume apărute din 1979.
ARNOLD C.J., *An Archaeology of the early Anglo-Saxon Kingdoms*, Londra/New York, 1988.
BÖHME Horst Wolfgang, „Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 33, 1986.
CAMPBELL James, ed., *The Anglo-Saxons*, Oxford, 1982.
CAPELLE Torsten, „Eine Auswanderungsflotte der Völkerwanderungszeit", *Deutsches Schiffahrtsarchiv*, 11, 1988, pp. 15–19.
CAPELLE Torsten, *Archäologie der Angelsachsen. Eigenständigkeit und kontinentale Bindung vom 5. bis 9. Jahrhundert*, Darmstadt, 1990.

CLARKE Helen, „The North Sea: a Highway of Invasions, Immigration and Trade in the fifth to ninth centuries A. D.", în *The North Sea: a Highway of Economic and Cultural Exchange*, ed. A. BANG-ANDERSEN, B. GREENHILL și E. H. GRUDE, Oslo, 1985.

EVISON Vera I., *Angles, Saxons and Jutes. Essays presented to J.N.L. Myres*, Oxford, 1981.

FISHER D. J. V., *The Anglo-Saxon Age (c. 400–1042)*, Londra, 1973.

GENRICH A., *Die Altsachsen*, Hildesheim, 1981.

HALBERTSMA Herre, *Friesland Oudheid*, teză dactilografiată, 2 vol., Groningen, 1982.

HÄSSLER Hans-Jürgen, ed., *Ur- und Frühgeschichte in Nidersachsen*, Stuttgart, 1991.

HIGHAM Nicholas, *Rome, Britain and the Anglo-Saxons*, Londra, 1992.

HILL David, *An Atlas of Anglo-Saxon England*, Oxford, 1981.

HODGES Richard, *The Anglo-Saxon Achievement. Archaeology and the beginnings of English Society*, Londra, 1989.

HOWE Nicholas, *Migration and Mythmaking in Anglo-Saxon England*, Newhaven (Yale University)/Londra, 1989.

JANKUHN Herbert, „Zur Frage der friesischen Einwanderung in Nord-Friesland", *Philologia Frisica anno 1959*, Grins, 1960.

JANKUHN Herbert, SCHIETZEL Kurt și REICHSTEIN Hans, ed., *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11 Jahrhundert n. Chr.*, vol. 2: *Handelsplätze des frühen und hohen Mittelalters*, Weinheim, 1984.

JAPPE ALBERTS W., „Friesland und Friezen im ersten Jahrtausend", *Die erste Jahrtausend*, t. 2, Düsseldorf, 1964.

JONES Michael E., „The Logistics of the Anglo-Saxon Invasion", în Daniel MASTERSON, ed., *Naval History. The sixth symposium of the U. S. Naval Academy*, Wilmington (Delaware), 1987.

KOSSACK Georg, BEHRE Karl Erns și SCHMID Peter, ed., *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11 Jahrhundert n. Chr.*, vol. 1: *Ländliche Siedlungen*, Weinheim, 1984.

LAMMERS W., ed., *Entstehung und Verfassung des Sachsenstammes* (Wege der Forschung, 50), Darmstadt, 1967.

LAST Martin, *Niedersachsen in der Merowinger- und Karolingerzeit*, în Hans PATZE, ed., *Geschichte Niedersachsens*, I: *Grundlagen und frühes Mittelalter*, ed. a 2-a, Hildesheim, 1985.

LEBECQ Stéphane, „De la protohistoire au haut Moyen Âge, le paysage des «terpen» le long des côtes de la mer du Nord, spécialement dans l'ancienne Frise", în *Le paysage rural: réalités et représentations*, Actes du colloque de Lille, *Revue du Nord*, 63, 1981, pp. 125–154.

LEBECQ Stéphane, *Marchands et navigateurs frisons du haut Moyen Âge*, 2 vol., Lille, 1983.

LEBECQ Stéphane, „Les Frisons entre paganisme et christianisme", în *Christianisation et déchristianisation* (Colloque de Fontevraud), Angers, 1986, pp. 19–45.

LORREN Claude, „Des Saxons en Basse-Normandie au VI^{e} siècle? A propos de quelques découvertes archéologiques funéraires faites récemment dans la basse vallée de l'Orne", *Studien zur Sachsenforschung*, 2, 1980, pp. 231–259.

McGRAIL Sean, ed., *Maritime Celts, Frisians and Saxons*, Actes du Colloque d'Oxford (Council for British Archaeology, Research Report, 7), Londra, 1990.

MOISL Hermann, „Anglo-Saxon royal genealogies and Germanic oral tradition", *Journal of Medieval History*, 7, 1981, pp. 215–248.

MYRES J. N. L., *Anglo-Saxon Pottery and the Settlement of England*, Oxford, 1969.

MYRES J. N. L., „The Angles, the Saxons and the Jutes", *Proceedings of the British Academy*, 56, 1970.

MYRES J. N. L., *The English Settlements*, ed. a 2-a, Oxford, 1989.

OWEN Gale R., *Rites and Religions of the Anglo-Saxons*, Londra/Totowa (New Jersey), 1981.

RUSSCHEN A., „Jutes and Frisians", *It Beaken*, 26, 1964.

RUSSCHEN A., *New Light on Dark Age Frisia*, Drachten, 1967.

Sachsen und Angelsachsen, ed. Claus AHRENS, catalog de expoziție cu numeroase expuneri sintetice și bibliografii, Hamburg, 1978.

SAWYER Peter H., *From Roman Britain to Norman England*, Londra, 1978.

WENSKUS Reinhard, *„Sachsen, Angelsachsen, Thüringer"*, în W. LAMMERS, ed., *Entstehung und Verfassung des Sachsenstammes*, Darmstadt, 1967, pp. 483–545.

WILSON David, ed., *The Archaeology of Anglo-Saxon England*, Cambridge, 1976.

d) Longobarzii, de la origini la cucerirea Italiei

BARNI Gianluigi, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris, 1975.
BIERBRAUER Volker, „Frühgeschichtliche Akkukturationsprozesse in den Germanischen Staaten am Mittelmeer (Westgoten, Ostgoten, Langobarden) aus der Sicht des Archäologen", *Atti del 6º Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1980.
BOGNETTI Gian Piero, *L'eta Longobarda*, culegere de articole, 4 vol., Milano, 1966–1968.
BONA István, *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*, Budapesta, 1976.
CAMMAROSANO Paolo și GASPARI Stefano, ed., *Langobardia*, Udine, 1990.
DELOGU Paolo, GUILLOU André și ORTALLI G., *Longobardi e Bizantini* (Storia d'Italia, 1), Torino, 1980.
FASOLI Gina, *I Longobardi in Italia*, Bologna, 1965.
HESSEN Otto von, *Die langobardische Keramik aus Italien*, Wiesbaden, 1968.
JARNUT Jörg, *Prosopografische und sozialgeschichtliche Studien zum Langobardenreich in Italien*, Bonn, 1972.
JARNUT Jörg, *Geschichte der Langobarden*, Stuttgart/Berlin, 1982.
JARNUT Jörg, „Zur Frühgeschichte der Langobarden", *Studi Medievali*, 24, 1983, pp. 1–16.
MENGHIN Wilfried, *Gotische und langobardische Funde aus Italien* (Germanischen Nationalmuseum), Nürnberg, 1982.
MENGHIN Wilfried, *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*, Stuttgart, 1985.
WICKHAM Chris, *Early Medieval Italay. Central Power and Local Society (400–1000)*, Basingstoke/Londra, 1981.

e) Migrațiile și stabilizarea altor popoare germanice

Alamanii

BEHR Bruno, „Das alemannische Herzogtum bis 750", *Geist und Werk der Zeiten*, 41, 1975.
CHRISTLEIN Rainer, *Die Alamannen: Archäologie eines lebendigen Volkes*, Stuttgart, 1978.
KELLER H., „Alamannen und Sueben nach den Schriftquellen des 3. bis 7. Jahrhunderts", *Frühmittelalterliche Studien*, 23, 1989, pp. 89–111.

Bavarezii

Die Bajuwaren , catalogul citat mai sus (III), cu referate sintetice și notițe bibliografice.

Burgunzii

BOYSON D., „Romano-Burgundian Society in the age of Gundobald", *Nottingham Medieval Studie*, 32, 1988, pp. 90–118.

GAILLARD DE SÉMANVILLE Henri, „Quelques observations sur le peuplement en Bourgogne et en Franche-Comté à l'époque mérovingienne", *Bulletin de liaison de l'Association française d'archéologie mérovingienne*, 2, 1980, pp. 68–73.

GUICHARD R., *Essai sur l'histoire du peuple burgonde, de Bornholm vers la Bourgogne et les Bourguignons*, Paris, 1965.

KRIEGER Rommel, *Untersuchungen und Hypothesen zur Ansiedlung der Westgoten, Burgunder und Ostgoten*, Frankfurt am Main, 1991.

LEGUAY Jean-Pierre, „Les Burgondes et la «Sapaudia»", *L'histoire en Savoie*, 22, Chambéry, 1988.

PERRIN O., *Les Burgondes. Leur histoire des origines à la fin du premier royaume (534)*, Neuchâtel, 1968.

Gepizii

BONA István, *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*, Budapesta, 1976.

HOREDT Kurt, „Zur Geschichte der frühen Gepiden im Karpatenbecken", *Apulum*, 9, 1971.

Skirii

KISS A., „Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35, 1983.

Suevii

KELLER H., „Alamannen und Sueben nach den Schriftquellen des 3. bis 7. Jahrhunderts", *Frühmittelalterliche Studien*, 23, 1989, pp. 89–111.

LOTTER Friedrich, „Zur Rolle der Donausueben in der Völkerwanderungszeit", *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* (Linz), 11, 1974.

Vandalii

CLAUDE Dietrich, „Probleme der vandalischen Herrschaftsnachfolge", *Deutsches Archiv*, 30, 1974.

f) Popoarele stepei, din câmpiile Asiei Centrale până în Panonia

BACHRACH Bernard S., *A History of the Alans in the West*, Minneapolis, 1973.

BONA Istvàn, „Die archäologischen Denkmäler der Hunnen und der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung", în *Nibelungenlied*, Catalog de expoziție, Bregenz, 1979, pp. 297–342.

BONA István, „Die Hunnsen in Norikum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung", în *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, catalog de expoziție, Linz, 1982, pp. 179–200.

Germanen, Hunnen und Awaren, Catalog al expoziției citate mai sus (III), cu câteva referate sintetice și cu numeroase notițe bibliografice.

HAMBIS Louis, *Attila et les Huns*, Paris, 1972.

KAZANSKI Michel, „Les Goths et les Huns. A propos des relations entre les Barbares sédentaires et les Nomades", *Archéologie médiévale*, 22, 1992, pp. 191–230.

KOLLAUTZ Arnulf și MIYAKAWA Hisayuki, *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomandenvolkes. Die Jouan-Jouan, des Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, 2 vol., Bonn, 1970.

MAENCHEN-HELFEN Otto, *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, ed. a 2-a, Viena/Graz/Köln, 1978.

g) Mişcările şi stabilizarea popoarelor celtice în finistere europene

BOWEN E. G., *Britain and the Western Seaways*, Londra, 1972.

BOWEN E. G., *Saints, Seaways and Settlements in the Celtic Lands*, Cardiff, 1977.

CHADWICK Nora K., *The Colonization of Brittany from Celtic Britain*, Londra, 1969.

CHEDEVILLE André și GUILLOTEL Hubert, *La Bretagne des saints et des rois*, Rennes, 1984.

FLEURIOT Léon, *Les origines de la Bretagne*, Paris, 1980.

GALLIOU Patrick și JONES Michael, *Les anciens Bretons. Des origines au XV^e siècle*, Paris, 1933 (ed. engl. orig., Oxford, 1991).

GIOT Pierre-Roland, „Early Brittany", *Antiquity*, 51, 1977, pp. 106–116.

GIOT Pierre-Roland, „Armoricains et Bretons: perspectives nouvelles sur les Bretons", *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 70, 1973, pp. 129–136.

HENDERSON I., *The Picts*, Londra, 1967.

LÖWE Heinz, ed., *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*, 2 vol., Stuttgart, 1982.

McGRAIL Sean, *Maritime Celts, Frisians and Saxons*, Actele Colocviului de la Oxford (Council for British Archaeology, Research Report, 71), Londra, 1990.
MAC NIOCAILL Gearoid, *Ireland before the Vikings*, Dublin, 1972.
MORRIS John, *The Age of Arthur. A History of the British Isles from 350 to 650*, 3 vol., Londra/Chichester, 1977.
RICHTER Michael, *Irland im Mittelalter. Kultur und Geschichte*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1983.
WAINWRIGHT F. T., ed., *The Problem of the Picts*, ed. a 2-a, Perth, 1980.

VII. SFÂRŞITUL LUMII ANTICE ŞI ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU. RUPTURĂ SAU CONTINUITATE?

a) Aspecte generale

BROWN Peter, *The World of Late Antiquity, from Marcus Aurelius to Muhammad*, Londra, 1971.
COLLINS Roger, *Early Medieval Europe (300–1000)*, Basingstoke/Londra, 1991.
D'une déposition à un couronnement (476–800). Rupture ou continuité dans la naissance de l'Occident médiéval, Colloque de Bruxelles, Bruxelles, 1976.
DESPY Georges şi VERHULST Adriaan, ed., *La fortune historiographique des thèses d'Henri Pirenne*, Bruxelles, 1986.
FOLZ Robert, GUILLOU André, MUSSET Lucien, SOURDEL Dominique, *De l'Antiquité au monde médiéval* (Peuples et civilisations, 5), ed. a 2-a, Paris, 1990.
FOVIAUX Jacques, *De l'Empire romain à la féodalité*, Paris, 1986.
HODGES Richard şi WHITEHOUSE David, *Mohammad, Charlemagne and the Origins of Europe. Archaeology and the Pirenne Thesis*, Londra, 1983.
JONES A. H. M., *Le déclin du monde antique (284–610)*, Paris, 1970 (ed. engl. orig., Oxford, 1964).
MAIER Franz Georg, *Die Verwandlung der Mittelmerwelt* (Fischer Weltgeschichte, 9), Frankfurt am Main, 1968.
MARROU Henri-Irénée, *Décadence romaine ou Antiquité tardive (III^e–VI^e siècles)?*, Paris, 1977.
PETRIKOVITS H. von, „Der diachorische Aspekt der Kontinuität von der Spätantike zum frühen Mittelalter", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, 1982, pp. 211–224.

PIRENNE Henri, LYON Bryce, GUILLOU André, GABRIELI Francesco, STEUER Heiko, *Mahomet et Charlemagne. Byzance, Islam et Occident dans le haut Moyen Âge*, Milano, 1987 (ed. italiană orig., Milano, 1986).

RANDSBORG Klavs, ed., *The Birth of Europe. Archaeology and Social Development during the first Millenium A. D.*, Roma, 1989.

RANDSBORG Klavs, *The first Millenium A. D. in Europe and the Mediterranean: an Archaeological Essay*, Cambridge, 1991.

SCHIEFFER Th., ed., *Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter* (Handbuch der europäischen Geschichte, 1), Stuttgart, 1976.

WALLACE-HADRILL John Michael, *The Barbarian West (400–1000)*, ed. a 3-a, Londra, 1967.

WERNER Joachim și EWIG Eugen, ed., *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Aktuelle Probleme in historischer und archäologischer Sicht* (Vorträge und Forschungen, 25), Sigmaringen, 1979.

WICKHAM Chris, „The other transition: from the Ancient World to Feudalism", *Past and Present*, 103, 1984, pp. 3–37.

b) Câteva demersuri particulare

BIERBRAUER Volker, „Kontinuitätsproblem im Mittel- und Ostalpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht", *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 53, 1979, pp. 343–370.

BERTELLI Carlo, ed., *Milano, una capitale da Ambrogio ai Carolingi*, Milano, 1987.

BUCHET Luc și PILET Christian, „Peuplement de la Gaule du I^er^ au VIII^e^ siècle. Orientations actuelles de la recherche", *Studien zur Sachsenforschung*, 8, 1993, pp. 21–28.

CLAUDE Dietrich, *Der Handel im westlichen Mittelmeer während des Frühmittelalters*, Göttingen, 1985.

DURLIAT Jean, „Du caput antique au manse médiéval", *Pallas*, 29, 1982, pp. 67–77.

DURLIAT Jean, *Les finances publiques de Dioclétien aux Carolingiens (284–889)*, Sigmaringen, 1990.

FONTAINE Jacques și HILLGARTH J. N., ed., *Le VII^e^ siècle. Changements et continuités*, Actele Colocviului de la Institutul Warburg al Universității din Londra, Londra, 1992.

GAUTHIER Nancy, *L'évangélisation des pays de la Moselle. La Province romaine de Première Belgique entre Antiquité et Moyen Âge (III^e^–VIII^e^ siècle)*, Paris, 1980.

GOFFART Walter, „From Roman Taxation to Medieval Seigneurie", *Speculum*, 47, 1972, pp. 165–187 și 373–394.
HEINZELMANN Martin, *Bischoffsherrschaft in Gallien. Zur Kontinuität römischer Führungsschichten vom 4. bis zum 7. Jahrhundert*, München, 1976.
KRAUTHEIMER Richard, *Rome. Profile of a City (312–1308)*, Princeton, 1980.
McCORMICK Michael, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986.
PAROLI Lidia și DELOGU Paolo, ed., *La Storia economica di Roma nell'alto Medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici*, Actele seminarului de la Roma, Firenze, 1993.
PÉRIN Patrick, „Des nécropoles romaines tardives aux nécropoles du haut Moyen Âge", *Cahiers archéologiques*, 35, 1987, pp. 9–80.
PIETRI Luce, *La ville de Tours du IV^e^ au VI^e^ siècle. Naissance d'une cité chrétienne*, Roma/Paris, 1983.
WARD-PERKINS Bryan, *From Classical Antiquity to the Middle Ages public building in Northern and Central Italy (A.D. 300–850)*, Oxford, 1984.
WERNER Karl Ferdinand, *Les origines* (Histoire de France, 1), Paris, 1984.
WOLFRAM Herwig, *Intitulatio. Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*, 2 vol., Viena, 1967–1973.
WOLFRAM Herwig, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung (378–907)*, Viena/Berlin, 1987.
WORMALD C. P., „The decline of the western Empire and the survival of its aristocracy", *Journal of Roman Studies*, 66, 1976, pp. 217–226.

PARTEA A II-A

STADIUL CERCETĂRII

INTRODUCERE

EPOCA INVAZIILOR

Stabilitatea populației din Europa Occidentală și Meridională, pe care noi o acceptăm atât de ușor ca pe un dat imuabil, este o stare relativ recentă, la care Europa Orientală încă nu a ajuns. Optica tradițională consideră perioada „marilor invazii" ca pe o paranteză de tulburări între două epoci de stabilitate normală: cea a Imperiului roman și a noastră. Ar fi mai înțelept să adoptăm o atitudine inversă și să considerăm epoca romană ca o excepție, o haltă în mijlocul unei furtuni de invazii.

Este oare justificat să le izolăm, printre aceste invazii, pe cele care sunt posterioare dizlocării unității romane? Nu, căci o diferență considerabilă separă ultimele invazii ale protoistoriei de cele pe care le vom studia. Migrațiile care au precedat cucerirea romană au fost făcute dinspre Europa Centrală și, în parte, în sensul de la vest la est: este vorba de mișcările celtice, care se îndreaptă către vest în Galia și în Britania, către sud în Italia (cucerirea Romei în 391 î.Hr.), către sud-est în Grecia (cucerirea orașului Delfi în 278) și în Asia (instalarea galatilor către 275–270). Începând cu mijlocul secolului al III-lea înaintea erei noastre și mai ales din secolul al II-lea al erei noastre, marile migrații se fac de la est la vest, sau dinspre nord-est către sud-vest. Cucerirea romană, apoi construirea *limes*-ului renan și danubian opresc momentan manifestările acestei noi tendințe, a cărei apariție oferă un punct de pornire pentru cercetarea noastră.

Este începutul unei crize căreia îi putem fixa cu dificultate un termen. Dacă avem în vedere faptele la scară europeană, este imposibil să ne oprim la epoca în care puterea francilor s-a stabilizat în Galia. A mai existat încă o mișcare de primă importanță către sfârșitul secolului al VI-lea, marcată de invazia longobarzilor în Italia, de sosirea avarilor în bazinul panonian și de presiunea slavă de-a lungul Dunării. Nu se pot separa, câtuși de puțin, datorită efectelor lor, cucerirea musulmană din secolele al VII-lea și al VIII-lea din Africa, apoi din Spania și Galia, nici întreprinderile piraterești care o

prelungesc în lumea mediteraneană dincolo de secolul al XI-lea. Și, aproape imediat, alte două mișcări s-au alăturat presiunii islamice: cea a vikingilor (care debuta, sub forma sa definitivă, către 790 și se prelungea, fără ruptură evidentă, cel puțin până în 1066), și cea a ungurilor (care acoperă aproximativ perioada 875–955). Ar constitui un gest arbitrar să nu înregistrăm, ca ultim val al marilor invazii, cucerirea mongolă din secolul al XIII-lea, care a atins Rusia în 1237 și Ungaria în 1241; dar, cum ea nu a afectat deloc Europa Occidentală, principalul centru al preocupărilor noastre, vom pune capăt acestei cercetări, într-un alt volum, către mijlocul secolului al XI-lea.

Această furtună care a durat șapte sau opt secole a antrenat popoare extraordinar de variate. Jocul interacțiunilor este atât de complex încât rareori este posibil să se spună cine poartă responsabilitatea declanșării fiecărei mișcări. Valul din secolele IV–V a adus în față mai ales germanici: dar neamuri turanice (hunii) au jucat un rol decisiv în declanșarea sa; iranieni (alanii) și celți (scoții) s-au amestecat de asemenea în el. Cel din secolul al VI-lea a împins spre vest, de-a valma, germanici (longobarzii), asiatici (avarii) și o masă de slavi. Cel din secolul al IX-lea privește — pe arii, ce-i drept, separate — scandinavi, arabi, berberi, fino-ugrici, turci... Studiul trebuie deci făcut mai degrabă pe mari etape cronologice decât pe grupuri etnice.

O mișcare atât de extinsă și atât de compozită nu poate avea decât cauze complexe. Pentru fiecare mare val, se pot discerne câțiva factori comuni. Slăbiciunea Imperiului târziu, în secolul al V-lea, eșecul recuceririi lui Iustinian, la sfârșitul secolului al VI-lea, decadența Imperiului carolingian, la sfârșitul secolului al IX-lea, sunt cele mai evidente. Dar cum să ne mulțumim cu o explicație a invaziilor care se referă întotdeauna la invadați, niciodată la invadatori? De altfel, este imposibil, chiar pentru un popor foarte original, precum hunii, să se atribuie migrația unei singure cauze. Au fost ei oare împinși spre Occident de politica chineză în Asia Superioară? Au fost atrași către vest de mai marea bogăție a stepelor occidentale, cele ale „pământului negru"? Au fost împinși din urmă de amenințările altor călăreți nomazi? Sau, pur și simplu, au fost puși în mișcare de atracția prăzii? Fără îndoială, toate acestea la un loc. De asemenea, considerăm înțelept să respingem de la început toate sistemele globale de explicație: cel simplist și preferat de clericii din Evul Mediu, care punea totul pe socoteala poligamiei (considerată în mod greșit un factor de expansiune demografică) și a urii față de creștini, sau cele, mai moderne, care caută cauzele tuturor migrațiilor în relațiile lumii chineze cu vecinii săi sau în fluctuațiile climatice.

Fenomenele invaziilor sunt, în esență, greu de cunoscut. Descumpănirea generală nu favorizează elaborarea de însemnări istorice; tulburările se

traduc în distrugeri de documente; dezastrele sunt supraestimate și învinșii au o tendință naturală de a explica succesul adversarului prin irezistibila superioritate numerică; datorită panicii, poveștile cele mai extraordinare, și mai ales cele despre trădare, sunt cele mai crezute. În plus, de-a lungul Evului Mediu timpuriu, după adoptarea creștinismului, spiritele superioare au tendința de a nu vedea în evenimentele istorice decât un reflex, în cele din urmă secundar, al scopurilor profunde ale divinității, singurele care merită atenție. Cum, pe de altă parte, ei au moștenit de la Antichitate un dispreț absolut pentru noțiuni care nouă ni se par esențiale — precum limba sau „naționalitatea" exactă a barbarilor — se poate înțelege aspectul adesea dezamăgitor al informațiilor pe care ni le transmite istoriografia. În sfârșit, să ne amintim că, după secolul al V-lea, orice scriere derivă dintr-o sursă ecleziastică. Voit sau nu, toate faptele sunt apreciate în raport cu Biserica și cu clericii: astfel, barbarii arieni* au fost sistematic disprețuiți, în vreme ce catolicii** franci erau ridicați în slavă.

Va trebui întotdeauna să ne reamintim aceste limite strâmte și adesea iritante care sunt puse cunoștințelor noastre. Un apel, chiar dacă foarte amplu, la științele auxiliare, nu ne permite decât rareori să evadăm dintre ele. Multe probleme vor rămâne deci fără un răspuns sigur.

* Partizanii lui Arius, care îl considera pe Iisus inferior Tatălui. Condamnată la Niceea, considerată dreaptă-credință în timpul succesorilor lui Constantin, doctrina ariană este definitiv considerată erezie din timpul lui Teodosiu I. (N.tr.)

** În această perioadă, reamintim că termenii *catolic* și *ortodox* sunt sinonimi, și îi desemnează pe cei ce au îmbrățișat confesiunea creștină stabilită la Niceea, considerată dreapta-credință universală. (N.tr.)

CAPITOLUL I

FURTUNA INVAZIILOR

1) REFERITOR LA BARBARI

A) Lumea germanică

Către epoca lui August, romanii au luat cunoștință despre amploarea și relativa unitate a lumii germanice. Le trebuia un termen pentru a o desemna: acesta a fost *germani*, fără îndoială introdus în limba literară de către istoricul grec Poseidonios, în secolul I înaintea erei noastre, în orice caz popularizat de *Comentariile* lui Cezar. Acest nume pare să fi desemnat la început triburile mai mult de jumătate celtizate de pe malul stâng al Rinului, *germani cisrhenani*. Ne putem deci întreba dacă nu cumva cuvântul nu era de origine celtică (cf. *cenomani*, *paemani*)[1]. Oricum, germanicii înșiși nu și-au dat niciodată un nume generic; doar cei rămași pe continent după migrația anglo-saxonă și-au inventat târziu (în secolul al VIII-lea?) numele puțin semnificativ de *deutsche*, literal „oameni ai poporului", care servea la început pentru a sublinia diferența dintre elementele germanice și romanice în Imperiul carolingian. Scandinavii n-au avut decât denumiri comune de origine savantă (*nordboer*, *skandinaver*).

Descoperirea lumii germanice de către Antichitatea clasică a fost la început făcută pe cale maritimă (Pytheas din Marsilia, secolul al IV-lea înaintea erei noastre)[2]. Apoi vin câteva contacte cu avangărzile primelor migrații: bastarnii și skirii la Marea Neagră (sfârșitul secolului al III-lea î.Hr.), cimbrii și teutonii în Noricum, Galia, Hispania și Italia (113–101 î.Hr.). Dar a fost

[1] Problema rămâne subiect al unor discuții violente; se poate contura o idee rezonabilă pe baza lui De Vries, *Kelten und Germanen* [nr. 117], p. 55 și urm. Ipoteza care este acum la modă constă în a face din cuvânt un termen iliric, ceea ce este comod, dat fiind ignoranța noastră asupra acestei limbi...

[2] Asupra acestui aspect, vezi excelenta carte a lui Emile JANSSENS, *Histoire ancienne de la mer du Nord*, ed. a 2-a, Bruxelles, 1946.

nevoie de campaniile lui Cezar și ale lui August pentru a avea o vedere de ansamblu. După un secol de războaie și de contacte comerciale, romanii au fost în stare să încerce sinteze: a geografului Strabon (către anul 18 al erei noastre), a lui Pliniu cel Bătrân (înainte de 79), a lui Tacit, în a sa *Germanie*, din nefericire prea literară (în 98), în sfârșit, a lui Ptolemeu (către 150).

Autorii latini au propus diverse clasificări ale germanicilor. Cea a lui Pliniu este topografică. Ea distinge 5 grupe: *vandili* (cuprinzându-i pe *burgundiones, varini, charini* și *gutones*), *ingaevones* (*cimbri, teutoni* și *chauci*), *isthaeones* (un singur popor, cu nume stâlcit, fără îndoială sicambri), *hermiones* (cuprinzându-i pe *suebi, hermunduri, chatti* și *cherusci*), în sfârșit *peucini* și *bastarni*. Clasificarea lui Tacit adoptă forma, agreată de istoriografia antică, a unei genealogii mitice. Ea îi face pe germanici să urce până la un strămoș comun, *mannus* („om") și la cei trei fii ai săi, strămoși pentru *ingaevones* care sunt apropiați de ocean, pentru *hermiones* și *istaevones*. Dar, cum adevărata unitate germanică este de ordin lingvistic, le cerem lingviștilor bazele unei clasificări raționale a popoarelor germanice actuale sau dispărute.

De la nașterea gramaticii comparate la începutul secolului al XIX-lea, cadrul admis în mod curent este tripartit:

— dialecte nordice: scandinava veche și limbile moderne care au derivat din ea;

— dialecte răsăritene: gotic, probabil cel burgund, vandal, al rugilor, cel bastarn etc., toate dispărute;

— dialecte vestice: celelalte dialecte, între care cel al francilor, alamanilor, bavarezilor, longobarzilor, anglilor, saxonilor, frizonilor; germana, neerlandeza și engleza moderne.

Cu condiția să nu-i acordăm decât o valoare relativă, mai mult geografică decât istorică și genealogică, această schemă poate încă servi pentru a stabili succint popoarele implicate în invazii. Dar lingviștii sunt pe cale să o bulverseze, atât pentru a sublinia apropierea relativă dintre limba nordică și cea gotică și dialectele înrudite, cât și pentru a pune în evidență tranzițiile care leagă limba nordică de dialectele din interiorul Germaniei. Protagonistul acestei revizuiri, E. Schwarz[1], propune, pentru epoca invaziilor, o clasificare tripartită: celor doi poli opuși, germanica continentală (dialectele francilor, alamanilor, bavarezilor, longobarzilor...) și goto-scandinava (dialectele nordice și estice din clasificarea tradițională), le adaugă la jumătatea drumului o limbă „germanică a Mării Nordului" (*Nordseegermanisch*), la originea anglo-saxonei și frizonei, și poate o limbă „germanică a Elbei" (*Elbgermanisch*).

[1] *Goten, Nordgermanen, Angelsachsen* [nr.129].

Istoricii și lingviștii le cer în general arheologilor să fixeze primul habitat al germanicilor: sarcină aventuroasă, căci este utopic să crezi că un facies arheologic din protoistorie poate fi atribuit unui grup lingvistic dat. Se identifică totuși în general cu cultura germanică primitivă o anumită civilizație din faza recentă a epocii bronzului, care, pornind dintr-o vatră din Scandinavia Meridională[1], începe să se răspândească între Oder și Weser. Apoi se poate urmări extinderea acestei civilizații în marea câmpie europeană: către 1000 î. Hr., se întinde de la Ems în Pomerania Centrală; către 800, atinge Westfalia la vest și Vistula la est; către 500, ajunge la Rinul Inferior, în Thuringia, în Silezia Inferioară.

Toate acestea sunt foarte îndoielnice; dar este sigur că, din secolul al V-lea până în secolul al II-lea înaintea erei noastre, în timpul epocii La Tène, înaintarea germanică spre sud a fost frânată de expansiunea celtică. Galii, stăpîni pentru o vreme ai Europei Centrale, s-au bucurat de un asemenea prestigiu, încât instituțiile lor au fost imitate de germanici până în Scandinavia. Acest obstacol celtic s-a redus în timpul ultimelor secole înaintea erei noastre, fără îndoială din cauză că galii înaintaseră prea repede și prea departe pentru a ocupa ținutul în profunzime. Germanicii au intrat în contact cu mediteraneenii mai întâi prin est (bastarnii), apoi prin vest (cimbrii și teutonii), în sfârșit prin centru. Cucerirea romană a fixat repede limitele expansiunii lor, mai întâi către vest (cucerirea Galiei în 58–51 î.Hr.), apoi la sud (organizarea provinciilor Raetia și Noricum în 16–15 î.Hr.); doar expansiunea către est a putut să continue câtva timp prin spațiile prea puțin delimitate ale istmului Marea Baltică–Marea Neagră.

Începând cu secolul al III-lea înaintea erei noastre — și poate mai devreme — lumea germanică nu a încetat să fie afectată de pulsații migratorii, într-un ritm mai întâi lent, apoi din ce în ce mai precipitat. Istoricii contemporani au fost conștienți de aceasta; se cunoaște formula lapidară a gotului Iordanes: *Scandza insula, quasi officina gentium aut certe vagina nationum* (*Getica*, IV, 25). Ca întotdeauna în cazuri asemănătoare, este imposibil să se atribuie fenomenului cauze simple. O deteriorare climatică s-a produs fără îndoială către mijlocul ultimului mileniu înaintea erei noastre în Scandinavia și în regiunile baltice, dar ea nu pare să fi declanșat emigrarea. N-avem nici un indiciu de suprapopulare; dimpotrivă, ultimele secole înaintea erei noastre sunt printre cele mai sărace în descoperiri în Danemarca. Trebuie să ne gândim oare la explicații sociologice? Germanicii au cunoscut *ver sacrum*, obligându-i pe tinerii unei generații să-și caute norocul în exterior cu ajutorul armelor. Sau e vorba

[1] Regiune unde lingviștii n-au putut niciodată să evidențieze un substrat pregermanic.

doar de o dorință generală de aventură și de pradă? Fără îndoială că nu vom ști niciodată.

Prima mișcare afectează popoare insuficient cunoscute, destul de puțin desprinse de influențele celtice, care se deplasează cu o libertate extraordinară de-a lungul unei Europe în aparență slab populată[1].

Migrația bastarnilor și începutul acțiunii cimbrilor ilustrează o primă direcție de expansiune germanică: coborârea către sud-est, din Scandinavia pe coasta sudică a Balticii, apoi de acolo către Ucraina și stepe. La ceva distanță în urma bastarnilor, goții trebuie să urmeze de la un cap la altul același drum; vandalii și burgunzii îi vor parcurge, după ei, primele etape.

Sfârșitul expediției cimbrilor inaugurează o a doua direcție, către sud-vest, care a fost mai bine ilustrată în anul 58 înaintea erei noastre de către Ariovist. Era vorba de a cuceri teren pe seama celților din Europa Centrală, pe atunci în plină decădere, și dacă era posibil a celor din Galia, care au fost salvați de supunerea lor față de Roma[2]. Limita meridională a populării germanice, în timpul lui August, atingea astfel Dunărea pe tot cursul său până în bazinul panonic.

O relativă stabilitate a marcat perioada următoare până la Marc Aureliu. Nu fiindcă germanicii ar fi încetat să se deplaseze: se întrevăd, în special către est, amestecuri constante de populații care îi reînnoiesc pe adversarii Romei de-a lungul *limes*-ului, pe măsură ce aceștia se epuizau luptând

[1] Către 230 înaintea erei noastre, coloniștii greci de la Olbia (azi Nikolaiev), aproape de gurile Niprului, au văzut ieșind din stepă — până atunci domeniul sciților și sarmaților, nomazi iranieni — noi popoare amenințătoare: galatii (gali) și împreună cu ei două triburi germanice, bastarnii și skirii. Dacii de la Dunărea de Jos, apoi regii Macedoniei au avut de luptat cu acești vecini incomozi, al căror centru părea situat în Carpații Orientali. Se presupune că ar fi fost veniți din nord prin istmul Baltica-Marea Neagră. Romanii i-au bătut în 29 î.Hr., dar bastarnii au rămas pe loc în regiune până în secolul al III-lea al erei noastre. Skirii au fost prinși în migrația goților; independența lor a durat până în 469; din rândurile lor a ieșit Odoacru, groparul Imperiului de Apus în 476. Puține popoare germanice au avut o activitate atât de îndelungată.

Este inutil să povestim în amănunt dramatica, dar rapida, aventură a cimbrilor, teutonilor și ambronilor. Plecați din Peninsula Iutlanda, au traversat Europa Centrală, s-au ciocnit cu boienii de neam celtic din Boemia și au ajuns în 113 în fața așezării romane Noreia, în Carintia. Zdrobind rând pe rând patru consuli, au urmat un itinerar ilogic, prin Bavaria, estul Galiei, valea Ronului, Catalonia. Marius i-a distrus pe teutoni la Aix-en-Provence în toamna lui 102, apoi pe cimbri la Verceil, în Piemont, în vara lui 101.

Cimbrii au dat numele localității Himmerland, la sud de Aalborg, și poate la fel teutonii așezării Ty, în jurul Thiested-ului, și ambronii insulei Amrum. În mod greșit, unii autori hipercritici, înșelați de o eroare a lui Strabon, au afirmat, ca suedezul L. Weibull, că migrația a început de pe malurile Elbei Inferioare.

[2] O avangardă care se aventurase la vest de Rin, *germani cisrhenani*, a fost despărțită de rest prin cucerirea Galiei și supusă unei intense romanizări.

împotriva legiunilor. Dar barajul a fost destul de puternic și contraatacurile destul de frecvente pentru a împiedica orice câștig teritorial. În favoarea acestei stabilizări, influențe venite din sud pătrund în lumea germanică. Mulți germanici servesc ca auxiliari în armatele romane și deprind cunoștințe de latină, precum batavul Civilis și cheruscul Arminius, care ajunge până la scandinavi. Se stabilesc schimburi. Descoperirile arheologice jalonează marile drumuri comerciale: unul, din Aquileia la Baltica, trecea peste *limes* la *Carnuntum* (în amonte de Bratislava); un altul, pornit din Galia prin Westfalia, ajungea la coasta ambrei din Iutlanda Occidentală[1]. Clasele bogate din Germania au adoptat câteva trăsături ale luxului roman. În sfârșit, o scriere alfabetică, de origine mediteraneană, runele, s-a născut, fără îndoială în Danemarca, în secolul al II-lea; fără a face niciodată mari servicii vieții intelectuale, ea a supraviețuit pe continent până în secolul al VII-lea, în Anglia până în secolul al XI-lea și în Scandinavia până în secolul al XV-lea. Această creație manifestă o anume voință de a ridica civilizația germanică la nivelul lumii mediteraneene[2].

Acest calm relativ a luat sfârșit definitiv în a doua jumătate a secolului al II-lea al erei noastre, probabil din cauza unei slăbiri a apărării romane, fără îndoială deoarece populația din Germania Mijlocie a devenit mai densă, presiunea asupra *limes*-ului mai putenică, dar mai ales pentru că, asupra părții orientale a lumii germanice migrația goților declanșase o reacție în lanț. Această mare trezire a început în 166: o dublă străpungere i-a adus pe cvazi și marcomani în Veneția, pe costoboci și bastarni în Ahaia și Asia. N-a fost decât o scurtă văpaie, dar a fost nevoie de un război încrâncenat pentru a repara daunele.

O nouă intensitate maximă se atinge la mijlocul secolului al III-lea. *Limes*-ul din Germania Superioară cade în 254, o puternică presiune barbară se produce către 259 în Belgia, între 268 și 278, tot interiorul Galiei e răvășit; unele bande pătrund până în Spania. O parte a orașelor sucombă, altele se înconjoară cu o linie de apărare îngustă, adesea zidită cu ruinele din *suburbium*; *villae*-le* ard cu sutele: este cea mai mare catastrofă din istoria Galiei. Ea dă naștere unei cezuri fără îndoială mai profundă decât „marile

[1] A se vedea hărțile lui H. J. EGGERS, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951, și accesibila lucrare a lui WHEELER, *Rome beyond the imperial frontiers* [nr. 81].

[2] Originea alfabetului runic (numit *futhark* după ordinea primelor semne) a făcut obiectul unor discuții pasionate. Astăzi s-a căzut oarecum de acord (dar oare pentru câtă vreme?) ca ă fie căutată în scrierile nord-italice, așa cum existau ele în ajunul cuceririi romane. Primele texte, foarte scurte, sunt gravate pe arme și bijuterii din secolul al III-lea; cf. MUSSET și MOSSÉ, *Introduction à la runologie* [nr. 148].

* Reședințele de pe marile latifundii; prin extensie, domeniile de la țară. (N.tr.)

invazii" din secolul al V-lea[1]. Alamanii se năpustesc asupra Italiei în 260 și 270, apoi goții, pe pământ și pe apă, jefuiesc Tracia, Grecia și Asia Mică din 258 până în 269. Aurelian reușește să restabilească *limes*-ul pe vechiul său traseu, mai puțin în Dacia, care a fost abandonată goților, și în Galia, unde această sarcină nu a fost realizată decât de Probus în jurul anului 278. A mai existat o pătrundere catastrofală în Galia sub Maximian[2]. În sfârșit, energia brutală a lui Dioclețian a reușit, după o generație sinistră, să închidă germanicilor accesul în imperiu. Dar ei îi remarcaseră în același timp bogăția și slăbiciunea și nu aveau să le uite[3].

Dacă secolul al III-lea este marcat de eșecul repetat al străpungerilor *limes*-ului, el cunoaște de asemenea o prefacere a lumii germanice. Confederațiile, mai degrabă de cult decât politice, citate de Pliniu și Tacit, s-au dezagregat, și noi formațiuni, cu un caracter mai pronunțat militar, au văzut lumina zilei de la sfârșitul secolului al II-lea. Riveranii Mării Nordului au renunțat la numele de chauci pentru cel de saxoni. La începutul secolului al III-lea, popoarele din Germania Centrală se regrupează sub numele de alamani, apoi triburile opuse *limes*-ului Rinului Inferior formează poporul francilor. În secolul al IV-lea, thuringienii preiau ștafeta de la hermunduri. Evoluția durează până în secolul al V-lea, când ia naștere ultima dintre aceste grupări, cea a bavarezilor. Simultan, mișcări confuze transformă Scandinavia Meridională; vechile triburi din Iutlanda (cimbri, teutoni, charudi) au dispărut, herulii din insulele daneze emigrează și în locul lor apar iuții și danezii. În fine, germanicii de la Marea Nordului își descoperă vocația maritimă; aproximativ din 285, Galia, provincia Bretagne și chiar nordul Spaniei au țărmurile invadate de pirați veniți din Germania și din Danemarca actuală. Astfel lumea germanică își dobândea fizionomia pe care i-o găsim în vremea marilor migrații.

Începând cu această perioadă, civilizația germanicilor este complexă și variată. Cei din stepe (goții și vecinii lor), cei din păduri (cea mai mare parte

[1] Adoptăm datele lui H. KOETHE, „Zur Geschichte Galliens im 3. Viertel des 3. Jahrhunderts", *32. Bericht der römisch-germanischen Kommission*, 1942 (1950), pp. 199–224.

[2] Vezi Jean GRICOURT, „Les événements de 289–292 en Gaule d'après les trésors monétaires", *REA*, LVI, 1954, pp. 366–376.

[3] Crizele din secolul al III-lea se cunosc aproape exclusiv datorită arheologiei și numismaticii. De unde imposibilitatea în care ne găsim, în privința Galiei, să împărțim pagubele între invaziile terestre și cele maritime. Barbarii nu par să fi avut alt program decât să jefuiască și să trăiască în țara dușmană; nici un indiciu nu relevă intenția de a crea state: nu o fac nici chiar în Dacia, unde rămân stăpâni ai locului. *Romania* a câștigat mult din faptul că nu a fost invadată decât cu un secol, un secol și jumătate mai târziu: între timp, germanicii au putut concepe planuri mai puțin rudimentare. Roma, la rândul său, a putut să-și perfecționeze mecanismele de asimilare.

a celor din Germania actuală) și cei ai mării (saxoni și frizoni, danezi etc.) au genuri de viață foarte diferite. Ne vom limita deci la trăsăturile generale (adesea comune germanicilor și altor popoare asociate destinului lor, precum alanii).

Către secolul al V-lea, limbile germanice sunt deja destul de diversificate pentru a nu mai permite înțelegerea între ele. Numai două încep să se fixeze printr-o tradiție scrisă. Nordica se scrie cu rune, pe o scară restrânsă (germanicii de pe continent adoptă runele, cu timiditate, abia către secolul al VI-lea). Gotica devine dintr-o dată, sub impulsul unui om extraordinar, episcopul arian Ulfila (cca 311–cca 383), o limbă literară, folosită la început la traducerea Noului Testament; având un alfabet inspirat din cel grec, ea s-a afirmat ca egala marilor limbi de cultură, apoi a pierit fără a lăsa urme către sfârșitul secolului al VI-lea. Celelalte dialecte au trebuit să-și deschidă singure, lent și cu multe eșecuri, drumul către condiția de limbă literară[1].

În lipsa coerenței lingvistice, există oare unitate religioasă? Problema este aproape de nerezolvat: ignorăm cultele unor popoare esențiale (precum goții) și sursele aproape lipsesc între Tacit și era misiunilor creștine. Se întrevede un panteon comun, format din mai multe straturi cronologice; cât despre mitologie, nu se cunoaște decât versiunea scandinavă, fixată în scris în secolul al XIII-lea (*Edda în versuri*, comentată de *Edda în proză* a islandezului Snorri Sturluson). Marile figuri divine sunt *Wôthanaz* (germ. Wotan, nord. Ôdhinn), zeul magiei și al victoriei; *Tîuz* (Ziu, Tyr), zeu al dreptului și al adunărilor; *Thunraz* (Donar, Thôrr), zeul tunetului; în sfârșit, divinitățile războiului și ale fecundității, Njördhr (forma nordică), care, pentru Tacit, era o zeiță, Nerthus, și Freyr cu paredra sa Freyja. Care era rolul lor printre invadatorii imperiului? Singura mărturie clară este încorporarea lor în numele zilelor săptămânii... Nu se cunosc decât puține urme ale cultului și ritualului: sacrificiul masiv al armelor și al prizonierilor după o victorie, prin imersiune, atestat prin povestirile despre războiul cu cimbrii și confirmat de arheologia daneză; procesiunile cu care sacre; câteva practici divinatorii și ofrande aduse divinităților. Păgânismul germanicilor meridionali părea lipsit de forță, aproape decăzut, în ajunul invaziilor; el nu a opus rezistență creștinismului decât sub forma degradată a superstițiilor populare. La saxoni și suedezi va fi altfel, poate și la danezi, unde se constată, începând cu secolul al VIII-lea, un cult național și sanctuare centrale — dar acest fenomen cobora oare mult în trecut[2]?

[1] Limba germanică occidentală datorează goticei o parte a vocabularului său creștin; împrumutul de termeni politici este foarte discutat.

[2] Există totuși un indiciu că, din secolul al V-lea, păgânismul saxon era relativ puternic: este vorba de importul său în Anglia.

Ar fi încă și mai periculos să-i tratăm pe germanici drept o unitate antropologică. Se cunoaște portretul barbarului occidental conform autorilor și sculptorilor greco-romani: înalt, blond, cu trăsături accentuate, expresie feroce, portret transmis de la secol la secol, de la galații din Asia la galii din Galia și de la aceștia, în fine, la germanici. Strabon, într-un pasaj faimos, admite că între gali și germani nu există decât nuanțe, ceea ce pe noi trebuie să ne pună în gardă[1]. Scheletele descoperite arată o relativă omogenitate a tipului dolicocefal — care nu este niciodată exclusiv — în partea Scandinaviei, o varietate mai marcată în sudul Germaniei și un progres al dolicocefaliei și al taliei în zonele cucerite de germanici în timpul invaziilor. Nu se poate spune mai mult decât că anumite popoare răsăritene, în principal burgunzii, prezintă trăsături prea puțin îndoielnice de încrucișare cu elemente mongoloide. Folosirea foarte extinsă a incinerării în primele secole ale erei noastre ne lipsește de materiale pentru perioadele cele mai vechi.

Viața economică era foarte diversă. Toți germanicii cunoșteau agricultura sedentară, dar saxonii și frizonii, ale căror case sunt ridicate pe movilele din *geest*, în mijlocul unei câmpii umede, insistă pe creșterea bovinelor. Germanicii din păduri practică pe parcele incendiate în prealabil o cultură mai mult sau mai puțin intermitentă organizată fără îndoială în comun. Cei din stepe, fără a ignora satele sau agricultura, acordă un spațiu important pentru creșterea animalelor, în special a cailor. Meșteșugurile rămân puțin evoluate în ceea ce privește ceramica și, de asemenea modeste, pentru textile; dar ei devin capabili de adevărate capodopere în metalurgie și orfevrărie[2]. Este semnificativ că mulți termeni relativi la comerț, transporturi și măsuri sunt împrumutați din latina garnizoanelor (germ. *Kaufen*, dan. *købe*, din lat. *caupo*; germ. *Pferd*, din lat. *paraveredus*; dan. *øre*, din lat. *aureus* etc.). În pofida pătrunderii de monede romane, în număr imens, în Germania și în Scandinavia, acestea n-au acceptat niciodată folosirea propriu-zisă a monedelor; etalonul de valoare rămân turmele sau barele și inelele din metal prețios. Germania continuă să fie refractară vieții urbane. Un decalaj considerabil există deci de o parte și de alta a *limes*-ului germanic, promițând profituri frumoase traficanților.

Din structura socială noi nu cunoaștem, pentru timpurile independenței, decât trăsăturile generale. Mai multe aspecte sunt nesigure, ca de exemplu, la multe popoare, existența unei nobilimi în afara familiei regale. Baza societății era constituită din oameni liberi, războinici a căror ucidere antrena

[1] STRABON, VII, 1, 2: „Germanii locuiesc dincolo de Rin, la est de celți; ei se deosebesc puțin de neamul celților, doar printr-o sălbăticie mai accentuată, o statură mai înaltă și un păr mai blond; în rest, ei sunt foarte apropiați ca aspect fizic, obiceiuri și mod de viață."

[2] Vezi pp. 261–262.

plata celei mai ridicate răscumpărări. Sub acești oameni liberi, care nu constituiau probabil peste tot o majoritate, exista o clasă numeroasă de „semiliberi" — termenul este discutabil — care își aveau fără îndoială originea în populațiile învinse. În sfârșit, existau sclavi, parte domestici și parte afectați cultivării pământului; adesea, aceștia erau prizonieri. În secolul al IV-lea, supuși romani transplantați (precum strămoșii cappadocieni ai apostolului goților, Ulfila) joacă la anumite popoare un apreciabil rol de sprijinire. Indiferent dacă poporul are o organizare monarhică sau „republicană", scopurile fundamentale ale statului sunt de ordin militar și singurele subdiviziuni solide sunt cele ale armatei. Liantul ierarhiei sociale este o instituție esențial militară, tovărășia (lat. *comitatus*, germ. *Gefolgschaft*), care-i unește de șefii de grup legați prin jurământ pe tinerii războinici, de o fidelitate verificată[1].

În timp de pace, cei puternici nu au decât autoritatea pe care le-o conferă influența lor socială și numărul fidelilor lor; regii îi adaugă un prestigiu religios, dar adevărata putere aparține adunărilor locale ale oamenilor liberi (germ. *mahal*, lat. *mallus*, scand. *thing*) care se țin periodic în aer liber. În timp de război, dimpotrivă, șefii ereditari sau aleși (lat. *duces*) se bucură de o putere aproape absolută, cu condiția să respecte câteva drepturi elementare (precum cel al soldaților asupra prăzii). Lumea scandinavă, Saxonia, într-o anumită măsură regatele anglo-saxone sunt credincioase primului tip, celui al societății pașnice. Cea mai mare parte a statelor implantate pe teritoriul roman sunt rezultate din cucerire și amintesc mai degrabă structura poporului sub arme. Monarhia merovingiană, unde *mallus*-ul juca un mare rol, dar unde autoritatea regelui era considerabilă, se situa la confluența acestor două tipuri[2].

Se poate vedea ce prăpastie separă lumea germanică de societatea romană: prima, animată de un dinamism singular, dar exclusiv rural,

[1] Acest aspect, care va fi aprofundat în volumele următoare, evită în mod voit câteva discuții: existența unei proprietăți private sau comunitate agrară (*Markgenossenschaft*); originea „centenei" la diversele popoare (ea pare diferită la goți, franci, scandinavi); influențe celtice asupra originii tovărășiei; rolul factorilor romani și germanici în formarea armatelor private ale Imperiului târziu, etc.

[2] Ar rămâne de stabilit portretul pitoresc al războinicului germanic din epoca invaziilor, de exemplu prin intermediul lui Sidonius Apollinaris. Veșmântul său este ajustat și cusut, nu drapat, precum cel al vechii Rome (care nu mai este în secolul al V-lea decât un veșmânt de gală); piesa cea mai caracteristică este reprezentată de pantaloni, sub numele galic de *braies*; el poartă plete lungi (până la a forma, ca la suevi, un coc, „nodul suev") și le unge cu grăsime; unii dintre ei poartă barbă. Prepararea mâncării folosind untura îi oripilează pe romani, dar ei se convertesc repede la rețetele mediteraneene (un medic grec va compune un tratat culinar pentru regele merovingian Teodoric I). În sfârșit, ei ignoră, supremă oroare, termele și sportul gimnic.

aproape analfabetă, fără o reală organizare de stat; a doua, puțin decrepită, bazată pe orașe și pe dreptul scris, și supusă, din vremea lui Dioclețian, zdrobitoarei autorități a unei birocrații totalitare.

Societatea germanică din secolul al V-lea reprezenta continuarea unui tip pe care romanii îl întâlniseră și îl distruseseră către începutul secolului nostru în Galia, în Britania și în regiunile danubiene, mai arhaic și mai rudimentar decât construcțiile savante moștenite de către Roma de la lumea greco-orientală. Revanșa militară a germanicilor asupra Romei semnifica deci o anumită regresie, o întoarcere la un trecut ce fusese crezut depășit. Cu deosebire, punerea în contact a două civilizații atât de diferite obliga la o reînnoire generală a cadrelor sociale. Din acest episod decisiv s-a născut Evul Mediu european.

B) Fundalul asiatic şi lumea stepelor

Există, în nord-estul lumii mediteraneene, o imensă fâșie de stepă care se întinde de la Carpați până la Amur, cu o anexă în bazinul panonic. Este domeniul civilizațiilor nomade, mobile și instabile, în contact la marginea lor meridională cu civilizații sedentare foarte variate, de la care primesc, propagă și îmbină influențele. În pofida apartenențelor etnice și lingvistice diverse, popoarele stepei oferă trăsături sociale și culturale vecine care permit să fie considerate un ansamblu omogen.

Până în secolul al II-lea al erei noastre, acest spațiu încă nu se manifestă ca un tot. Sectorul occidental este relativ autonom; cei de aici nu rezistă plăcerii de a face incursiuni la popoarele sedentare vecine, dar este vorba de atacuri limitate, care nu antrenează în general decât un singur popor, și care nu au nici o repercusiune asupra echilibrului Europei. Această situație se schimbă brusc o dată cu apariția hunilor, primul popor ne-indoeuropean venit din străfundul Asiei. În curând, toată lumea stepelor, de la Pacific la Dunărea Mijlocie, este unificată; vârtejul migrator antrenează din ce în ce mai multe popoare periferice, străine de civilizația nomadă. Avalanșele se declanșează la intervale scurte.

Stepa occidentală a fost mai întâi domeniul popoarelor iraniene, sciții, apoi, începând cu secolul al IV-lea î.Hr., al sarmaților; în secolul al II-lea, roxolanii ocupă teritoriul dintre Don și Nipru, împingându-le pe rudele lor, iazigii, către bazinul panonic. Din secolul I până în secolul al IV-lea al erei noastre, *limes*-ul Dunării trebuie să facă față iranienilor pe tot frontul din aval de Aquincum (Budapesta). Dar acești iranieni se epuizează în războaie

de poziție și sunt atacați din spate de nou-veniți, germanicii; mulți cer azil împăraților, până în Galia (de unde toponime precum Sermaize). Totuși, un element de înnoire le este adus de tribul iranian al alanilor, care ies din actualul Turkestan în secolul I al erei noastre[1].

Din secolul al III-lea înaintea erei noastre, se găseau, amestecați cu sarmații de la Dunărea de Jos, și niște germanici, bastarnii. În secolul al II-lea d.Hr., au fost întăriți cu nou-veniți care aparțineau grupului ostic, costobocii, apoi cu goții și acoliții lor. Acești germanici au trăit în simbioză cu iranienii; numeroase texte evocă, din secolul I, contactele între bastarni pe de o parte, sarmați și roxolani pe de alta; pentru secolul al IV-lea, există dovezi ale unor căsătorii între alani și goți. Iranienii, care au o civilizație mai avansată, și în special mai adaptată la un mediu în care germanicii sunt novici, le-au transmis numeroase elemente de cultură: lupta călare, costumul (costumul din blană al regilor goți părea de tip iranian) și, mai ales, faimoasa „artă a stepelor", ale cărei rădăcini sunt sarmatice și sassanide.

Această coexistență părea destul de stabilă atunci când echilibrul lumii stepelor a fost răsturnat de sosirea unui nou grup de nomazi, care urmau să se tot reverse vreme de șapte sau opt secole: turcii și sateliții lor, a căror avangardă e reprezentată de huni.

Prima mențiune a hunilor se găsește în *Geografia* lui Ptolemeu, terminată în anul 172 al erei noastre: ea îi citează în stepa de la nord de Caucaz, nu departe de roxolani și de bastarni, fără îndoială între Manâci și Kuban. Nu se mai aude vorbindu-se despre ei înainte de succesul lor neașteptat din 374–375 asupra alanilor și goților, care a fost ca un trăsnet pentru lumea romană: Ammianus Marcellinus spune despre *Hunnorum gens, monumentis veteribus leviter nota*, apoi vorbește despre *repentinus impetus, subita procella**. Din 378, ei sunt în contact cu armatele romane din Tracia. În același timp, triburi omonime, și fără îndoială identice, se revarsă asupra Iranului Septentrional și Oriental: sunt hunii albi (eftaliți), citați

[1] La început, ei și-au îndreptat atacul către sud, împotriva Imperiului part, peste Caucaz. Înlocuirea, în 226, a șubredului stat part cu Imperiul Sasanid i-a incitat să se arunce asupra vestului. Au format un stat slab închegat între Ural, Caucaz și Don. Sub efectul presiunii hunice, la sfârșitul secolului al IV-lea au fost antrenați împreună cu goții de-a lungul Europei, mai puțin niște rămășițe care s-au agățat de flancul nordic al Caucazului și supraviețuiesc încă acolo, oseții.

* „Neamul hunilor, puțin cunoscut în monumentele din vechime"; „atac neașteptat, furtună fără de veste"; Ammianus Marcellinus, II, 1; III, 1. (N.tr.)

pentru prima oară către 390; s-au instalat în Bactriana și în Sogdiana în secolul al V-lea, apoi au cucerit nord-vestul Indiei, unde regatul lor a durat până către 650[1].

Cine sunt acești huni? Li se atribuie în general o origine turanică, dar argumentele nu sunt absolut decisive. În tot cazul, este vorba despre un popor nomad cu trăsături accentuate, cu obiceiuri originale. Nu poartă barbă, practică deformarea craniană, își ucid bătrânii, își incinerează morții și apar mediteraneenilor ca întruparea urâțeniei și a barbariei. Probabil prezentau un facies mongoloid, dar nu este sigur. Aveau oare o artă? Da, dacă li se atribuie bronzurile de la Ordos, mormintele de la Minussinsk și de la Pazârâk, la poalele Munților Altai, prototipuri ale „artei stepelor"; nu, dacă acestea sunt legate de xiongnu, popor europoid care a supus o parte din China de Nord în secolele care au precedat era noastră. În tot cazul, hunii participă la civilizația stepelor și joacă un rol considerabil în propagarea ei către vest.

Cariera lor europeană începe printr-o lovitură de maestru. În 374–375, în Ucraina, regele hun îi atacă pe goții regelui Hermanaric, care, învins, se sinucide. Hunii au nevoie de douăzeci de ani pentru a-și exploata victoria. Către 396, ocupă câmpiile actualei Românii și se revarsă în bazinul panonic; câțiva ani mai târziu, puterea hunică se întinde de la Alpii Orientali la Marea Neagră și un stat aproape demn de acest nume se formează sub regii Uldin și Mundziuch.

În urma presiunii hunice nu s-au manifestat la început decât populațiile secundare de origine turanică: sabirii, care vin la sfârșitul secolului al V-lea din Siberia în nordul Caucazului și se războiesc până la sfârșitul secolului al VI-lea cu bizantinii la est de Marea Neagră; ogurii care, împinși de sabiri, au părăsit stepa fluviului Ural pentru cea a Volgăi, apoi au făcut la sfârșitul secolului al VI-lea câteva raiduri în Balcani înainte de a contribui la formarea poporului bulgar în secolul al VII-lea și a poporului maghiar în secolul al VIII-lea; în sfârșit, vechii turci, care, fără a depăși Volga, au întreținut în secolul al VI-lea relații strânse cu Bizanțul. Nici unul dintre ele n-a jucat un rol apreciabil în istoria europeană. Dar imediat în urma lor, către 461, primii

[1] Problema originii hunilor este dintre cele mai complexe. Eforturile depuse începând din secolul al XVIII-lea (De Guignes, 1756) pentru a armoniza sursele chineze și cele occidentale par să fi eșuat în mare parte, astfel că vederile de ansamblu asupra evoluției migrației hunice sunt astăzi considerate drept iluzii de majoritatea orientaliștilor (Haussig, Moor, Altheim, Hambis). Expunerea următoare folosește numai faptele sigure. Ea respinge ipotezele bazate pe presupusa identitate dintre termenul chinez *xiongnu* și cel grec de *khounoi*. Aceasta amputează istoria hunilor de toată preistoria extrem-orientală care i se atașază în mod tradițional.

avari au apărut la orizontul istoriografilor de la Constantinopol. Aceștia urmau să ocupe primul plan al scenei vreme de circa trei secole[1].

Rolul avarilor în Europa începe în 558: împinși de neamurile turanice, cer pământuri lui Iustinian, care îi refuză. Între anii 551–552, ajung la Dunăre; în 567, au început să se instaleze în bazinul panonic, liber de la prăbușirea hunilor, în același timp sondând în interiorul Balcanilor și amenințând ocazional Bizanțul. După un secol de eforturi împotriva Imperiului din Orient, se întorc către Occident la mijlocul secolului al VII-lea; luptele lor împotriva francilor au durat până în timpul lui Carol cel Mare. Mai solid și mai bine organizat decât cel al hunilor, statul lor a avut asupra istoriei Europei o influență considerabilă. Ea se manifestă mai înainte de toate prin întreruperea marelui drum comercial de la Adriatica la Dunărea Mijlocie și la Baltica, una din axele Europei antice.

În urma avarilor veneau grupuri compacte de popoare turanice. Mai întâi bulgarii, citați pentru prima oară în 482 în Ucraina, dar care nu apar cu adevărat pe scenă decât în 680, când, sub conducerea marelui hagan Asparuh, forțează Dunărea și ocupă Moesia. O parte a poporului nu a urmat mișcarea și a rămas până în secolul al XII-lea pe Volga Mijlocie, împinsă puțin câte puțin către pădure de triburi mai norocoase. În migrația lor, bulgarii au cules rămășițele mai multor mișcări anterioare, în primul rând ale ogurilor.

Apoi sunt chazarii, semnalați către 626 la nord de Iran și foarte repede fixați între Caucaz, Marea Azov, Don și Volga Mijlocie, și fluviul Ural. Nu s-au mai deplasat până la dispariția lor, la sfârșitul secolului al X-lea, sub loviturile rușilor și pecenegilor.

În această maree turcică, presiunea maghiarilor, în majoritate fino-ugrici, a constituit un intermezzo, din secolul al VIII-lea până în secolul al X-lea. Apoi, revin alte neamuri turanice: pecenegii (secolele IX–XI), înlocuiți de către cumani (secolele XI–XIII). O dată cu năvălirea mongolă din secolul al XIII-lea, continuă aceeași mișcare, într-un anume sens; o ultimă deplasare va fi constituită de sosirea calmucilor, în secolul al XVII-lea, în stepa de la vest de Volga Inferioară.

[1] Originea avarilor este nu puțin mai controversată decât a hunilor. Din secolul al XVIII-lea, sunt identificați în mod curent cu un popor tungus, juan-juan, citați de sursele chineze drept fondatorii unui imperiu efemer între Coreea și Turkestan. În 552, acești juan-juan, pe care o sursă bizantină îi mai numește și *abaroi*, au fost zdrobiți de către turci. Dar se pare că acest popor nu avea nimic de-a face cu acei *abaroi* semnalați de Priscus către 461 ca nomazi în Kazahstan; cel mult, ar fi fost vorba de o uzurpare a numelui de la unii la alții. Avarii care interesează Europa erau oare turanici (cum indică numele șefului lor, hagan) sau iranieni răsăriteni (Haussig)? Nu știm nimic despre aceasta, dar s-a demonstrat că civilizația lor a suferit o puternică influență turcică.

Deci, vreme de o mie de ani și jumătate, stepele au văzut succedându-se valuri venite din est, conform unui scenariu monoton. Apar popoare, venind de nu se știe unde, în țara ierburilor, către Orient. Mai întâi infime, ele se măresc, și dau năvală spre vest. Dacă nu reușesc să cucerească un sector bine delimitat al câmpiei, în contact cu populația stabilă pe care pot să o exploateze, activitatea lor este foarte scurtă. Dacă nu, ea se desfășoară pe trei, cinci sau zece generații. Se formează un stat mai mult sau mai puțin solid, este atinsă o anume prosperitate, care naște invidii; vin alții din est pentru a distruge totul, și poporul ieri puternic dispare mai repede decât a apărut. Doar maghiarii au știut să scape de acest cerc infernal. Cum se pot explica aceste repetiții, aceste nașteri rapide, aceste morți subite?

Mai întâi este vorba de sursele de care dispunem, care ne oferă mai mult istoria unor nume etnice decât a oamenilor. În jurul unui popor care a reușit, se adună oameni veniți de pretutindeni — de unde aceste generații spontanee; în cazul unui popor care eșuează, se abandonează totul, până și numele. Iar prestigiul numelui este împrumutat adesea abuziv (fără îndoială, acesta este cazul avarilor, iar pentru unii și a hunilor). Oamenii, foarte adesea, rămân pe loc, așteaptă să se schimbe norocul, și intră repede într-o altă combinație. Mai multe imperii, care ne par foarte diferite pentru că nu ni se menționează decât conducătorii lor, care se schimbă într-adevăr, pot să se construiască astfel succesiv cu aceleași materiale. Nici etichetele lingvistice nu trebuie supraestimate: multe dintre aceste confederații efemere sunt plurilingve (cum vor fi statele lui Genghis-han din secolul al XIII-lea), și numele poporului subzistă adesea chiar când tot conținutul lui s-a schimbat, inclusiv limba (este cazul bulgarilor, deveniți din neam turcic, slavi).

Nu trebuie, totuși, negată realitatea și amploarea migrațiilor. Ele par legate de o resurgență a nomadismului care afectează, între secolele V–XI, nu doar stepele reci, dar și deșerturile subtropicale ale lumii vechi (presiunea arabă și selgiucidă, renașterea nomadismului berber în Africa de Nord). Este oare vorba de o variație climatică? Ipoteza seduce, dar climatologia istorică este încă în perioada de început. Pentru Africa, istoricii rămân sceptici; rușii și ungurii cred în aceasta mai ales pentru a explica mișcările avarilor și maghiarilor. În tot cazul, oprirea migrațiilor către vest se datorează în general și sedentarizării într-un ținut semiumed. Cum este nevoie de un spațiu de zece ori mai mare pentru a întreține un călăreț în stepă decât un țăran pe ogorul său, valurile umane pot să se așeze unul după altul în câmpia panonică, fără a duce în final la o suprapopulare.

Contribuția popoarelor de stepă la formarea Europei nu este comparabilă cu cea a germanicilor. Ea a fost totuși importantă în perioada imediat următoare. Ei au adus în Occident obiecte, arme, bijuterii produse de artizanatul oriental, și au fost deci, într-o măsură discutabilă, la originea unei

reînnoiri a esteticii și a tehnicilor[1]. Prestigiul hunilor a făcut atâta impresie, încât Attila a devenit unul din personajele centrale ale epopeii germanice, și câțiva germanici (burgunzii) au imitat ciudata practică a deformărilor craniene. Tactica folosită de călărețiі nomazi a adus o transformare a artei militare la Bizanț și în Persia, dând o importanță crescândă arcașilor călări. Unii autori au crezut chiar în influențe instituționale, desigur conjecturale[2].

Lumea nomazilor pare să fi fost atrasă mai mult de China decât de Occident, și fațada europeană a istoriei sale este în mod sigur mai puțin importantă decât cea asiatică. Ele sunt de altfel în mod curios simetrice: etapele de evoluție la contactul cu sedentarii, precum și reacțiile diplomatice ale vechilor imperii sunt aproape aceleași în orizontul Bizanțului sau în cel al capitalelor chineze[3]. În cele două cazuri, sedentarul a încercat întotdeauna mai degrabă să-l potolească pe barbar cu ajutorul altor barbari mai îndepărtați, să semene discordie între barbari decât să-i supună în mod direct.

2) REFERITOR LA ROMA

Nu dorim să refacem tabloul Imperiului târziu la sfârșitul decadenței sale. S-a putut vedea în altă parte cum se ridică și cum cade în ruină acest stat totalitar, aproape constant supus stării de asediu, asigurând prin mijloace dure supraviețuirea unei clase conducătoare limitată, formată din senatori învățați și din ofițeri grosolani. S-a văzut Biserica Catolică dobândind în interiorul său o situație dominantă acceptând să se plieze cadrelor pe care i le trasează puterea civilă. S-a văzut viața economică degradându-se în Occident, în vreme ce Orientul rămânea prosper[4]. Vom aminti aici doar destinele a două instituții: armata și imperiul, pentru a arăta cum descompunerea lor a pregătit triumful barbarilor.

---

[1] Vezi pp. 261–262. Să notăm câteva din aceste transporturi: un medalion cu text pehlevi a fost găsit într-un mormânt din Wolfsheim în Hessa renană (secolul al V-lea); mormintele de șefi de la Wolfsheim, Hochfelden și Mundolsheim (aproape de Strasbourg) aparțin aceluiași orizont ca cele din Panonia, din Ucraina sau Siberia Occidentală. La Airan (Calvados), un tezaur de orfevrărie pontică din secolul al V-lea a fost găsit în 1876; mormântul din Pouan (Aube), fără îndoială cel al regelui vizigot Teodoric I, ucis în 451, conține două arme venite din Rusia de Sud.

[2] DARKO, *Rôle* [nr. 501].

[3] Cf. SINOR, *Barbares* [504] și E. F. Balazs, „Les invasions barbares", în *Aspects de la Chine*, Paris, 1959, t. I, pp. 72–76.

[4] A se vedea Roger RÉMONDON, *La crise de l'Empire romain de Marc-Aurèle à Anastase* (Nouvelle Clio, nr. 11), Paris, 1964.

A) Modalităţile rezistenţei romane

Atacată la toate hotarele sale, lumea romană trebuise să recurgă la reforme militare pe care le cunoaștem de altminteri destul de puțin. Sursa noastră fundamentală, *Notitia dignitatum* (către 428–430), este un volum format din documente disparate, reprezentând fără îndoială pentru Orient armata lui Diocleţian, pentru cea mai mare parte a Occidentului pe cea a lui Constantin, pentru frontiera Rinului probabil pe cea a lui Iulian[1]. Ea arată că unei apărări lineare, agățată de malurile Rinului și ale Dunării, i s-au preferat din ce în ce mai mult în secolul al IV-lea armatele de campanie, aflate la ordinele imediate ale principelui sau ale comandanților militari, capabile să intervină rapid în punctele amenințate. Între aceste două forme de apărare, conducerea imperiului fără îndoială că nu a făcut niciodată o alegere conștientă; evenimentele au fost cele care au hotărât. Dacă efective importante au rămas mult timp imobilizate la paza *limes*-ului sau al echivalentului său de coastă, *litus saxonicum* din Galia și din Britania, se pare că acestea erau trupe din zona a doua. De fapt, în secolul al V-lea, nici o bătălie decisivă nu s-a dat chiar pe graniță sau pe coastă. Regiunile care n-au avut pentru a le apăra decât *ripenses* sau *limitanei* au fost sacrificate, de exemplu Britania după 407, sau Noricum.

Apărarea nu prezenta incisivitate și eficacitate decât acolo unde staționau armatele de intervenție. Fără îndoială că utilizarea lor era oneroasă pentru provincii: ca să se pună în mișcare, ele așteptau cel mai adesea ca inamicul să se fi angajat profund în teritoriul roman — pagubele erau deci deja considerabile — și, cum erau frecvent compuse din cei mai cruzi barbari — Aetius, de exemplu, a avut o predilecție pentru alani și huni —, vecinătatea lor nu era în mod sigur prietenoasă. Dar valoarea lor militară și politică este incontestabilă. Au repurtat adesea adevărate succese, precum în fața lui Attila în 451, și n-au trădat niciodată Roma. Cea mai mare parte au supraviețuit chiar imperiului.

Una dintre cele mai importante se găsea în nordul Galiei; a fost comandată succesiv de Aetius, de comitele Paul, de Aegidius și Syagrius. Lăsată în voia ei după moartea lui Majorian în 461, s-a menținut douăzeci și cinci de ani în izolare, până la victoria lui Clovis în 486. Cartierul său general era atunci la Soissons. O altă armată era în Italia de Nord, între Milano și Ravenna și pe râul Isonzo; ea a fost comandată de Ricimer până în 472, apoi de Oreste și, în sfârșit, de Odoacru și nu a dispărut cu adevărat decât atunci când Teodoric

[1] Rezumăm în mare vederile, destul de revoluționare, ale lui D. VAN BERCHEM, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952, care au întrunit o largă adeziune, scutindu-ne să recurgem la vasta literatură anterioară.

cucerea Ravenna în 493. O a treia, mai puțin importantă, rămășiță a armatei Dunării, se repliase în Dalmația; din 454 până în 481, autonomia sa a fost aproape completă sub Marcellinus și nepotul său Iulius Nepos (împărat efemer în 474–475); ea s-a divizat apoi în partea care se supunea lui Odoacru și cea supusă Imperiului din Orient. Britania își pierduse mica sa armată de campanie în 407, când uzurpatorul Constantin al III-lea o dusese pe continent. Armata din Africa pare să-și fi pierdut corpul de bătălie înainte de sfârșitul secolului al IV-lea. Spania n-a avut niciodată așa ceva.

Localizarea acestor armate explică unele supraviețuiri ale romanității, mai ales în Dalmația și în nordul Galiei. De o importanță capitală este faptul că regatul merovingian a încorporat de la primii săi pași unul dintre ultimele și cele mai solide bastioane ale apărării romane; orientarea sa a fost astfel influențată de o manieră decisivă. Germanismul nu a făcut cuceriri profunde decât în afara razei de acțiune a acestor armate.

Soarta apărărilor frontaliere fusese pecetluită mult mai devreme. Criza efectivelor făcea imposibilă menținerea simultană a nenumăratelor posturi de pe *limes*. Sectoare întregi au fost abandonate fără luptă. Zidul lui Hadrian, în Britania, nu și-a mai regăsit cea mai mare parte a soldaților după atacul din 367 și părea părăsit în 388, cu excepția câtorva corpuri cu recrutare locală; esențialul apărării este de acum înainte constituit din incinte urbane și luptele împotriva picților se duc în secolul al V-lea adânc în interior. În Galia, se pare că partea inferioară a *limes*-ului renan, în aval de Xanten, nu a mai fost refăcută după invaziile din secolul al III-lea. O linie fortificată care poate că a înlocuit-o, de-a lungul drumului de la Köln la Tongeren, Bavai și Boulogne[1], a încetat să mai fie solid ocupată de Gratian. Restul apărării de pe Rin și-a pierdut toată coeziunea după 406; nu mai rămân decât câteva *castella* și orașe fortificate pierdute în mijlocul câmpiei deschise. În Elveția actuală, *limes*-ul pare să fi fost evacuat puțin după 401; aici, nu rămân decât câteva refugii consolidate în grabă. La frontiera dunăreană, Stilicon, către 395–398, a desființat toate garnizoanele, trupele fiind expediate armatelor de campanie din Galia și din Italia; cea mai mare parte dintre *castella* a mai rezistat încă o generație. Locuitorii s-au repliat către orașe, pe care le-au apărat până spre 440 în Panonia și spre 475 în Noricum, în așteptarea evacuării generale din 488.

Această tactică era fără îndoială singura posibilă, în lipsă de oameni siguri și de bani. Dar aplicarea ei compromitea esențialul. Civilizația romană se baza pe complementaritatea dintre orașe și sate, pe securitatea și rapiditatea comunicării. Zonele interstițiale — care au fost mai mult sau mai

[1] Vezi p. 284.

puțin deliberat abandonate — nu erau mai puțin necesare prosperității sale decât nucleele centrale — care au fost apărate până la capăt. Când autoritatea imperială nu s-a mai aplicat cu adevărat decât în patru sau cinci sectoare care comunicau prost între ele, și anume începând din anii 405–410, imperiul a fost rănit de moarte[1].

B) Descompunerea Imperiului din Occident Odoacru

Destinul imperiului a fost pecetluit în momentul în care, în interstițiile nucleelor de rezistență, barbarii au reușit să se fixeze, fără a intra însă, cu titlu individual, în sistemul societății romane.

În toată perioada Imperiului târziu, barbarii nu încetaseră să pătrundă în interiorul frontierelor romane, unii prin forță — până în 378 eșuaseră cu toții și aventura lor se terminase prin moarte, capturare sau expulzare —, alții pașnic, sclavi, vânduți de către negustori, țărani în căutare de pământuri sau soldați căutându-și norocul. Aceștia reușiseră decele mai multe ori, ocupând adesea posturi foarte înalte, chiar și tronul, dar pentru aceasta acceptaseră pe deplin civilizația romană.

Aspectul lucrurilor s-a schimbat atunci când popoare întregi, considerându-se și comportându-se ca niște corpuri străine, au pătruns în grup în imperiu și au reușit să se mențină aici. La început a fost doar o stare de fapt, bazată numai pe violență: Roma reacționa încă și păstra nădejdea într-un triumf final, la fel ca după criza din secolul al III-lea. Apoi, aceasta a devenit o situație de drept: *foedus*-ul, acest contract politic aplicat la început vecinilor de la frontieră care intrau în atenția stăpânirii romane, a fost propus barbarilor implantați în însăși inima teritoriului imperial. Printr-o ficțiune juridică, două puteri au fost suprapuse pe aceeași bucată de pământ: cea a șefului barbar care continua să fie stăpânul absolut al trupelor sale, cu condiția de principiu de a nu le folosi decât în serviciul Romei, și cea a conducerii civile romane, care rămânea teoretic intactă, cu condiția să furnizeze barbarilor hrană și adăpost. Bineînțeles, prima dintre aceste puteri, care deținea forța, era infinit superioară celei de-a doua, care, în afara zonei unde se găseau armatele, nu avea decât autoritatea morală și resursele

[1] Deoarece nu a sesizat clar această înlănțuire, opinia publică romană, de-a lungul unei bune părți a secolului al V-lea, constatând că armatele erau neînvinse dar țara continua să fie totuși ruinată, a acuzat de trădare ofițerii cu origine sau educație barbare. Nimic nu era mai puțin justificat: aproape toți au rămas până la moarte credincioși ideii romane (dacă nu împăraților efemeri). Armatele sunt cele în care Roma, până la capăt, au reușit cele mai solide asimilări.

unui tezaur instabil. Din ziua în care acest regim s-a generalizat, imperiul era condamnat să ajungă, din abandon în abandon, la dezmembrare[1].

Teritoriul o dată dezmembrat, rămânea instituția imperială. Nu vom trata aici istoria dispariției sale în Occident. Dar este important să amintim câteva date și fapte.

De drept, imperiul nu a dispărut. Când armata „romană" din Italia s-a răsculat, cerând pământuri, sub conducerea lui Odoacru, și când ultimul împărat, copilul Romulus Augustulus, a fost detronat (4 septembrie 476), s-a produs o simplă reunificare a imperiului în beneficiul principelui care avea sediul la Constantinopol, Zenon. În ochii romanilor, Odoacru nu este decât un patriciu asemănător lui Ricimer și lui Oreste[2]. Teodoric, dușmanul și succesorul său, a respectat ficțiunea autorității împăratului în Italia. Cum autoritatea unui Glycerius sau a unui Romulus era deja fictivă, tranziția de la o ficțiune la alta a fost fără îndoială puțin remarcată[3].

Din ce era alcătuită această fantomă în momentul dispariției sale? Trebuie să facem distincție între provincii. Britania, de fapt, era cu totul pierdută și nimeni nu păstra aici contactul cu Roma, cu toate că unii șefi celtici se prevalau încă de ea uneori. În Galia Septentrională exista încă o putere romană, armata lui Syagrius; ea, de altfel, nu mai recunoscuse nici un împărat din 461. Aquitania, supusă de fapt vizigoților, trăia de drept sub un *foedus* reînnoit în 453 sau 454; nimănui nu-i mai păsa aici de prerogativele imperiale. Teritoriile de pe Ron, supuse burgunzilor, arătau pentru acestea mai mult respect; regele Gundovald avea din 472 titlul de patriciu. Galia de

[1] Vizigoții au fost primii care au reușit intrarea în imperiu, la început pașnic, în 376, apoi prin forță în 378, după victoria lor de la Adrianopol; au rămas apoi douăzeci și trei de ani să rătăcească prin Balcani fără să poată fi expulzați. Au fost de asemenea primii care s-au bucurat pe o scară largă de regimul de *foedus* în interiorul imperiului, începând din 418. Un al doilea val pătrundea în imperiu străpungând *limes*-ul Rinului în 406; principalele sale elemente — vandali, alani, suevi și burgunzi — n-au mai putut să fie neutralizate; cei mai mulți ajung apoi să beneficieze de *foedus*: vandalii în 435, burgunzii în 443. În sfârșit, ostrogoții, după ce au trăit într-un cadru mai mult sau mai puțin reglementat în Balcani, vreme de douăzeci de ani, au devenit în 489 federați exemplari. Întreg secolul al V-lea, până la Clovis, este deci dominat de această schemă, care face din invadator, la capătul unui termen mai lung sau mai scurt, un ocupant având un titlu legal. În lipsa unui imperiu care să fi supraviețuit în Occident, secolul al VI-lea a renunțat la aceasta, dar formulele de coexistență puse la punct în decursul acestei îndelungate tranziții au influențat chiar și popoarele care n-au traversat-o.

[2] În detaliu, lucrurile sunt mai complicate: Imperiul de Răsărit, posesor al întregii legitimități, nu-i recunoscuse pe împărații din Apus, Glycerius (473–474) și Romulus (475–476); candidatul său era Iulius Nepos, comandantul armatei din Dalmația, care nu a dispărut decât la 9 mai 480. Doar atunci Zenon s-a resemnat cu combinația propusă de Odoacru.

[3] CARCOPINO, *Un empereur maure* [nr. 426], și-o imaginează în mod greșit repercutându-se până în străfundul Africii romane.

Sud-Est, în schimb, rămânea autentic romană, în jurul prefectului pretoriului instalat la Arles și a numeroșilor aristocrați refugiați în regiune. Această insulă se diminua de altfel repede: Auvergne, bastionul său, capitulase în fața vizigoților la sfârșitul lui 475; Lyon, cel mai mare oraș al său, era ocupat de burgunzi (din 472?). Nu mai rămânea decât regiunea Provence, pe care Odoacru a abandonat-o de fapt vizigoților din 477[1].

În Spania, singurul titlu juridic al vizigoților era *foedus*-ul din 453–454, care îi însărcina să pună capăt mișcării bagauzilor* din Tarraconensis. El a fost confirmat în 475 și 477 de către Odoacru în numele împăraților; pentru celelalte provincii nu a existat decât o ocupație fără titlu. În Africa, existau tratate care reglementaseră în 435 și 442 situația vandalilor; Mauritania și Tripolitania au fost incluse în acestea în 455. În Dalmația, Roma a păstrat drepturi concrete până la dispariția lui Nepos în 480; apoi, statutul ținutului a fost aliniat celui al Italiei. Raetia, Noricum și Panonia, sau cel puțin ceea ce mai rămânea organizat din ele, au urmat de asemenea soarta Italiei după 476.

Astfel, patru redute romane rezistaseră până la sfârșit: zonele de operațiuni ale armatei de campanie și „reduta civilă" din sud-estul Galiei. Ele văzuseră, în cursul ultimului secol, numeroase lovituri de stat, date sub pretextul de a aduce la tron un pretendent sau altul, în realitate pentru a sigura succesul de moment al unui partid, în general sprijinit de un popor barbar. În urma unei astfel de lovituri de stat, realizată pe față, fără pretext imperial, a căzut Romulus Augustulus în 476. Imperiul a fost răsturnat din interior, nu distrus de o invazie.

Beneficiarul manevrei era de această dată un barbar. Venirea sa la putere a fost ca o tranziție între conducerea romană și regalitățile germanice, cărora el le-a transmis câteva din soluțiile pe care le pusese la punct. Odoacru (*Odovacar*) era fără îndoială un scir[2]; tatăl său, Edica, făcuse parte din anturajul lui Attila și fusese ucis în 469 de Thiudimer, tatăl lui Teodoric; fratele său mai mare, Hunwulf, făcuse o strălucită carieră în Orient. El însuși venise în Italia la moartea tatălui său, împreună cu alți refugiați sciri, și devenise garda de corp a lui Anthemius. Nu cunoaștem calitățile prin care s-a impus trupelor care l-au ales rege la Pavia, în 23 august 476.

---

[1] O relație romană cu prefectura din Arles a fost restabilită în 508–509 pentru nevoile politicii lui Teodoric; ea a durat până în 537.

* Răsculați împotriva abuzurilor administrației romane, mai ales împotriva impozitelor zdrobitoare. (N.tr.)

[2] Unele texte îl prezintă ca herul; s-a dorit în mod greșit să se facă din el un hun. Scirii trăiau la Dunărea Mijlocie; erau un popor ostic, multă vreme asociat cu bastarnii; ultimii dintre ei par să fi ajuns în Bavaria.

Regimul pe care l-a inaugurat, și pe care dușmanul său ereditar l-a imitat îndeaproape, este un curios dualism. Pe de o parte, Odoacru este rege, în virtutea apartenenței sale la un neam princiar și a alegerii de către soldații săi; se numește *Odoacrius rex* și atât, căci trupele sale sunt foarte amestecate[1]: deci nu este o regalitate națională, ci o regalitate a armatei. El își instalează trupele în Italia de Nord, în jurul unor cartiere generale (Ravenna, Verona și Milano), le împarte între marile domenii conform modalităților deja familiare de plasament — prezența barbarilor nu este deloc mai vizibilă ca înainte de 476 — și exercită asupra lor o autoritate directă. Dar, pe de altă parte, patriciul Odoacru, care preia la sfârșitul administrației sale gentilicul imperial de Flavius, guvernează precum ultimii împărați din Occident, cu ajutorul birourilor de la Ravenna și al Senatului Romei. Aristocrația, care ținea mai mult la păstrarea tradiției aulice și a birocrației decât la persoana unui împărat, s-a arătat în mod constant loială și mulțumită[2].

Suveranul controlează singur numirile militare, se înconjoară de un serviciu personal germanic și rămâne arian, dar respectă administrația civilă romană și întreține cu Biserica Catolică relații satisfăcătoare. Regimul instaurat de către acest „distrugător al imperiului" este deci un compromis conservator care protejează mai bine interesele romane decât o făcea un împărat ridicol. El aduce pacea internă și externă, promisiunea de a îndepărta de Italia marile popoare barbare, cu mult mai lacome decât modestele triburi care formau armata lui Odoacru. Acestea au fost plătite cu prețul câtorva abandonuri: cedarea provinciei Provence către goți în 477, evacuarea regiunii Noricum în 488; opinia publică italiană n-a fost deloc șocată.

Odoacru nu-și permite să se abată de la acest cadru prudent decât la sfârșitul domniei sale, când Zenon i-a lăsat pe ostrogoți să vină împotriva lui[3]. Aceasta n-a vut însă consecințe. Odoacru a pierit la 15 martie 493, dar, dincolo de mormânt, el a lăsat moștenire Italiei forma sa de guvernământ care a durat până la recucerirea lui Iustinian și care a servit drept model Spaniei reorganizate după 507. Herulii, scirii, rugii și turcilingii din Italia au pierit în aceeași catastrofă ca și suveranul pe care îl aleseseră, dar goții au cules roadele operei lor.

---

[1] Într-o majoritate herulă, sunt amestecați și sciri, rugi și turcilingi, aceștia din urmă atât de obscuri, încât nu există despre ei o altă mențiune.

[2] Inclusiv fostul împărat Romulus, care a trăit ca un bogat proprietar în Sud până către 510.

[3] A bătut câteva monede în numele său și apoi, când a ajuns la strâmtoare, l-a proclamat împărat pe fiul său Thela.

CAPITOLUL II

INVAZIILE TERESTRE: PRIMUL VAL (SECOLELE IV–V)

Trei mari unde migratorii s-au propagat de-a lungul Europei de la sfârșitul secolului al IV-lea până la sfârșitul secolului al VI-lea. Doar primul, adevărat val de profunzime, a afectat-o în întregime, de la Marea Caspică la Gibraltar și chiar dincolo, și a purtat până în Africa un popor format pe malurile Balticii. Undele următoare au fost mai puțin ample și intensitatea lor a slăbit progresiv; referitor la cei din urmă, precum bavarezii, doar cu greu se poate vorbi de o veritabilă invazie. Dar, chiar dacă cel mai durabil dintre statele ieșite din primul val nu a reușit să supraviețuiască dincolo de anul 711, un stat modern, Franța, își trage încă, mai mult sau mai puțin direct, originea din valul următor.

Către 375, în stepa pontică, hunii năvăleau asupra goților: Imperiul roman, reconstituit de Dioclețian de aproape un secol pe baze care păreau solide, era încă intact, de la ținuturile de jos ale Scoției până la prima cataractă a Nilului. În 439, Genseric intra în Cartagina, și jumătatea occidentală a imperiului era redusă la câteva fragmente mutilate, între care barbarii circulau liber. Între aceste date, o înlănțuire teribilă de catastrofe, marcată prin două puncte culminante — bătălia de la Adrianopol în 378, forțarea Rinului în 406 — a adus civilizația romană la marginea prăpastiei. Ea s-a apărat însă încă multă vreme, și, în Orient, cu atât succes încât Imperiul de la Constantinopol și-a îngropat în cele din urmă toți adversarii. În Occident, formele politice romane, lovite de moarte, au dispărut după o lungă agonie, dar formele sociale au reușit, din interior, să se impună statelor întemeiate de către cuceritori. Când acest prim val s-a liniștit, s-a putut constata că nicăieri pe continent romanitatea n-a fost ștearsă; că unele dintre popoarele victorioase pregăteau ralierea lor sinceră la civilizația învingătorilor, și că forța brută nu prevalase pretutindeni. Este îndoielnic că, fără aportul valurilor succesive, Europa medievală ar fi diferit profund de Europa romană.

1) GRUPUL ORIENTAL

Un grup heteroclit de trei popoare — turanici, iranieni, germanici de la răsărit — a fost motorul acestei prime pulsații migratorii. Traiectoriile trasate de deplasările lor de-a lungul Europei sunt cele mai lungi și cele mai capricioase; ele ricoșează fără încetare unele asupra altora și desenează trama întregii istorii a secolelor al IV-lea și al V-lea.

A) Hunii

Ar fi greșit să credem că hunii, în pofida rolului lor decisiv în declanșarea puternicului val migrator de la sfârșitul secolului al IV-lea, au apărut de la început ca dușmani necesari și implacabili ai Romei. Evenimentul premonitoriu din 375 — atacarea și distrugerea statului gotic din Ucraina — nu a fost înțeles. Imperiul din Orient a avut la început cu nou-veniții relații pașnice și a favorizat poate instalarea lor în bazinul panonic către 390. Atâta timp cât vizigoții lui Alaric au reprezentat principalul pericol în Balcani, prietenia hunilor reprezenta un atu prețios. Ruptura nu a început decât după plecarea goților către Italia, când, în jurul anului 408, regele hun Uldin a încercat să se stabilească în Tracia și în Moesia. Cât despre Occident, deoarece nu s-a considerat direct amenințat, a putut, vreme de aproape o jumătate de secol, să practice o politică de înțelegere cu hunii. Principalul artizan al acesteia a fost Aetius: viitorul *magister militum* își petrecuse tinerețea (începând din 406, fără îndoială) ca ostatic la huni; de acolo adusese, în afara unor relații personale, o vie admirație pentru capacitățile lor militare. În momentele decisive ale carierei sale, Aetius a recurs la ajutorul hunilor — împotriva vizigoților în 427, contra francilor în 428, și a burgunzilor în 430 — și la ei a căutat refugiu în timpul dizgrației sale din 432–433. Din recunoștință, i-a ajutat să se consolideze în Panonia. Hunii au fost pentru mai multă vreme prietenii și auxiliarii Romei, sau ai anumitor romani, decât „biciul lui Dumnezeu", pentru a relua un epitet faimos.

Hunii nu au constituit un pericol grav decât din momentul în care, către 425–434, au format în Panonia un veritabil stat, transformare care părea datorată regilor Mundziuch și Rua, tatăl și, respectiv, unchiul lui Attila. Există destule motive serioase pentru a crede că modelul urmat a fost cel al statului sassanid, a cărui influență asupra artei hunice a fost de altfel stabilită. Ritualurile desfășurate în prezența regelui, precum *proskynesis*-ul și libațiile, păreau împrumutate din ceremonialul iranian, la fel ca și diadema ca semn al suveranității. În jurul regalității, ereditare, o reorganizare socială substituie vechii structuri tribale dominația unei nobilimi aulice îmbogățită

din prăzi. Aparent, această clasă era destul de amestecată: în afara adevăraților huni, ea cuprindea germanici și cel puțin un roman din Panonia, Oreste (tatăl viitorului împărat Romulus Augustulus), șef al administrației regelui. Sub Attila, potrivit mărturiei lui Priscus, ambasador venit de la Constantinopol în 449, ar fi existat chiar și o încercare de a înzestra regatul cu un fel de capitală: în afara taberei sale mobile, regele avea un palat de lemn și terme de piatră executate cu materiale importate din imperiu.

Această monarhie născândă își datora forța instrumentului militar moștenit de la triburile nomade. Cavaleria hună nu valora, poate, cât cea a alanilor — ai căror cai erau vestiți din secolul al III-lea pentru calitățile lor — dar ea era numeroasă și neobosită, experimentată în tactica arcașilor orientali. Cuprindea oare în plus vreun element greu, o cavalerie în zale asemănătoare celei din Iran sau a eftaliților? Nu putem ști sigur. Arcul curbat, cu săgeți triunghiulare, șaua de lemn, biciul, lasoul, sabia cu unul sau două tăișuri constituie echipamentul său. În jurul acestui nucleu hunic se adăugau contingentele popoarelor subordonate, germanice în cea mai mare parte.

Este dificil să se atribuie unui stat nomad un teritoriu definit. Unii au vorbit despre un imperiu care se întindea de la Oder la Irtâș, alții au restrîns statul lui Attila la Ungaria și România (cu rezerve în ceea ce privește Dunărea de Jos). Prima interpretare este în mod sigur prea largă: este vorba de o arie de civilizație, nu de o dominație politică. A doua nu este acceptabilă decât dacă se nuanțează cu considerații asupra densității populării; doar partea orientală a pustei era ocupată în mod compact de către huni, dar ei își împingeau avangărzile în câmpiile adiacente, în Serbia, Valahia, Ucraina și chiar Silezia.

În timpul generației lui Attila, hunii au fost puterea conducătoare a lumii barbare. Multe popoare germanice au învățat de la ei și le-au adoptat modele (în special burgunzii). Se cunoaște locul considerabil care le revine în cântecele epice ale Nibelungilor[1]. Arheologia confirmă unul din elementele acestui prestigiu: extrema bogăție în aur a aristocrației hunice.

Puterea construită de predecesorii săi a fost pusă la încercare de către Attila. Născut către 395, a ajuns la conducere în 434 (împreună cu fratele său Bleda până în 445). În primii cincisprezece ani ai domniei sale, și-a îndreptat toate acțiunile către Orient. Occidentul, pe atunci condus de Aetius, se arată atât de prietenos, încât în 439 dă hunilor Panonia Occidentală. În fiecare an, hunii și sateliții lor — ostrogoți, gepizi, rugi, heruli și skiri — pătrund în Balcani; în 447, ei ajung prin Macedonia până la Termopile. Aproape toate

[1] Acestea confundă de altfel hunii auxiliari ai lui Aetius cu oștenii lui Attila.

orașele mari sunt pustiite: Naissus, Viminacium, Singidunum, Sirmium. În 449, Attila, aflat la apogeul puterii sale în Orient, primește ambasada pe care i-o trimite Teodosiu al II-lea în tabăra sa, fără îndoială în Valahia: despre această călătorie Priscus a lăsat o relatare care constituie principala noastră sursă pentru cunoașterea statului hunic.

Anul următor, Attila și-a schimbat brusc politica. De câțiva ani, unele solicitări îl atrăgeau în Occident. În 449, îl primise pe Eudoxiu, șeful răsculaților bagauzi din Galia, care fără îndoială că îl pusese la curent cu slăbiciunile regimului roman. Un clan franc i se adresase pentru a fi ajutat să triumfe un pretendent al său. Poate că vandalii îi făcuseră avansuri în vederea unei înțelegeri împotriva goților. În fine, și în special, Honoria, sora lui Valentinian al III-lea, furioasă pe fratele său, care îi ucisese amantul, îi oferise mâna. Se vede că această schimbare nu este capriciul irațional al unui barbar care se repede înainte, ci mai degrabă rezultatul unei instruiri diplomatice bine pusă la punct. Scopul rămânea de altfel același ca al expedițiilor orientale: nu să se facă cuceriri, ci să se adune cu cele mai mici riscuri cea mai mare pradă posibilă.

Un prim raid pornește la începutul anului 451, urcând pe Dunăre pe malul stâng, apoi avansând repede către Rin, care este trecut în apropierea orașului Mainz; Belgia e devastată, orașul Metz incendiat la 7 aprilie. Apoi, la sfârșitul lui mai, hunii ajung în fața Orléans-ului. Aetius, din Italia, vine în ajutor, cu oarecare întârziere (așteptă, fără îndoială, ajutoare de la goți)[1]. Attila a făcut atunci cale-ntoarsă, urmărit de „romani" (de fapt o adunătură extraordinară de barbari, de la franci la burgunzi și câțiva gali armoricani) și de către armata regelui vizigot Teodoric. Este ajuns în Champagne la 20 iunie 451 și suferă, după o luptă sângeroasă (zisă de la „Câmpiile Catalaunice" sau de la *Campus Mauriacus*) o înfrângere de altfel puțin marcantă. Fără a se neliniști, el revine în Panonia.

În primăvara lui 452, pornește din nou, de această dată spre Italia. Fortificațiile de la Friuli sunt forțate, Aquileia, Padova, Vicenza, Verona, Brescia, Bergamo sunt cucerite rând pe rând. Poate că Attila se gândește să se îndrepte spre Roma (Ravenna este în afara pericolului, în spatele mlaștinilor sale). Atunci are loc pe Mincio o întrevedere cu papa Leon, pe cât de cunoscută pe atât de dificil de apreciat. Attila dorește să-i fie oferită Honoria și un tribut. Oare de aceea se întoarce precipitat către est, sau pentru că împăratul Marcian atacă la Dunăre? Puțin după întoarcerea sa, moare (453).

[1] Orléans-ul era apărat de regele alan Sangiban. A fost el oare cu adevărat asediat (conform povestirii tradiționale și celebre a lui Sidonius Apollinaris și a vieții Sfântului Anianus)? Acest fapt a fost recent pus la îndoială, fără motive temeinice (SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76], p. 359 și nota 4).

Fiii săi, Ellac și Ernac, își dispută moștenirea, și popoarele germanice satelite profită de situație pentru a-și recăpăta autonomia. Ellac îi atacă pe revoltați: este învins și ucis pe fluviul Nedao, în Panonia (454). Acesta este sfârșitul măreției hunice. Lipsiți de prestigiul lor, hunii supraviețuitori nu mai sunt decât un neam oarecare. Mai multe grupuri intră în serviciul Imperiului din Orient și sunt cantonate la sud de Dunăre; altele rămân ca tributare Romei în Panonia Orientală; unele se întorc în stepa ucraineană. Un război între ultimii doi fii ai lui Attila, Ernac și Dengizik, desăvârșește ruina hunilor. Se mai aude sporadic numele lor până la domnia lui Zenon (474–491), pe urmă se lasă tăcerea.

Datorită vâlvei stârnite de Attila, numele hunilor a rămas celebru. Unii istoriografi l-au aplicat altor popoare ale stepei (avari, maghiari...). În sens invers, mai multe triburi au revendicat moștenirea lor, în special bulgarii și secuii (munteni unguri din Transilvania)*.

În pofida aptitudinilor politice ale șefilor săi, poporul hun nu a lăsat în istorie decât o urmă negativă, puțin îngroșată de către literatură. El nu a fost cu adevărat mare decât în fruntea unei coaliții în care, fără îndoială, popoarele germanice dominau. Când l-a părăsit norocul, sateliții săi și-au recâștigat libertatea și o generație a fost de ajuns pentru a-l șterge de pe hartă.

B) Alanii

Istoria europeană a alanilor începe în același timp cu cea a hunilor, în 375, când aceștia din urmă distrug Imperiul Alan din regiunea Caspicii. După acest șoc, alanii nu au mai reușit niciodată să formeze o unitate politică. Bandele alane au rătăcit fără vreo țintă prin toată Europa Occidentală și prin Africa de Nord, în secolul al V-lea, apoi s-au topit, în pofida originilor etnice foarte diferite, în masa cuceritorilor germanici. Rolul lor istoric este secundar[1].

Din 406, alanii sunt divizați în bande care ignoră orice solidaritate. Toți iau parte la trecerea Rinului; dar un grup, imediat, sub regele Goar, trece în serviciul roman, mai întâi în Renania, apoi în Galia Centrală. Un altul, sub regele

* Secuii se pare că sunt de fapt o populație maghiarizată, a cărei origine nu s-a stabilit cu certitudine. (N.tr.)

[1] Nu se știe aproape nimic despre trecera alanilor de la est la vest între 375 și 406. Unii istorici s-au îndoit de ea (COURTOIS, *Vandales* [nr. 233], pp. 40–41). Totuși, opoziția între alani și huni, care a jucat un mare rol în evenimentele din 451 din Galia, se explică mai bine dacă alanii de la Orléans descindeau din învinșii de la 375.

Respendial, face cauză comună cu vandalii și, în urma lor, năvălesc în Spania în 409. Altele asediază Bazas-ul către 414. În sfârșit, bande alane, treizeci de ani mai târziu, sunt semnalate pe Ron, lângă Valence, sub un rege Sambida.

Majoritatea alanilor din Galia se raliază în cele din urmă Romei, intră sub controlul lui Aetius și sunt cantonați pe Loara Mijlocie, mai întâi pentru a-i opri pe vizigoți, apoi pentru a bara drumul hunilor. Regele lor Sangiban, în pofida unei fidelități ușor ezitante, a jucat un rol decisiv în eșecul lui Attila în fața Orléans-ului. La puțin timp după aceea, ei s-au supus vizigoților. Aetius se gândise să așeze federați alani în Armorica; fără îndoială de la ei derivă toponime ca Allaines (Eure-et-Loir, Somme)[1].

Cât despre alanii trecuți în Spania în 409, ei au primit, prin tragere la sorți, Lusitania și zona Cartagenei, parte considerabilă, pentru care erau prea puțin numeroși ca s-o poată bine stăpâni. Din 418, vizigoții trimiși de Roma pun capăt autonomiei lor. Ceea ce a rămas din alani s-a raliat vandalilor hasdingi și i-a urmat în Galicia, în Andaluzia, apoi în Africa: regii vandali au purtat până la sfârșit titlul de *rex vandalorum et alanorum*, dar alanii nu au scăpat unei fuziuni rapide și nu au exercitat asupra vandalilor nici o acțiune cu urmări profunde.

C) Goții

Cu goții, abordăm un grup de o cu totul altă importanță, singurul care a traversat imperiul de la un capăt la altul, primul care a întemeiat state durabile și a reușit o sinteză a elementelor germanice și romane, în fine, singurul care s-a bucurat de o cultură intelectuală autonomă. Până la Iustinian, goții au reprezentat un *leadership* pentru lumea barbară, și prestigiul pe care l-au dobândit față de alți germanici s-a exprimat vreme de un mileniu în tradiția epică.

Asupra problemei obscure a originilor gotice, cel mai bine este să ne raportăm la tradițiile pe care Casiodor și Iordanes le-au cules în secolul al VI-lea de la ostrogoții din Italia[2]. Goții ar veni din „insula Scandza", ar fi trecut pe mare „pe malul oceanului de dincoace", ar fi cucerit țara „ulmerugilor" și i-ar fi supus pe vandali. Înțelegem că, veniți din Scandinavia, ei s-au instalat pe coasta meridională a Balticii, spre litoralul polonez de azi[3]. Chiar

[1] Li se atribuie de asemenea, cu mai multă certitudine, unele descoperiri arheologice (bronzurile de la Vendômois, etc.).

[2] IORDANES, *Getica*, IV, 25 și XVII, 94. Cf. WAGNER, Getica [nr. 173 *bis*].

[3] Numele Scandza este identic cu Scania, deci cu Scandinavia, ulmerugii par să fie „rugii din insule", fără îndoială din insulele de la gura Oderului.

dacă sunt însoțite de detalii legendare, aceste date nu par de neacceptat. Ele prezintă destul de bine formarea unui grup de popoare multă vreme legate — goți, rugi, vandali, foarte curând heruli și sciri. Ea datează din vremea șederii lor împreună pe malul Mării Baltice.

Deși limba gotică este, datorită lui Ulfila, perfect cunoscută, lingvistica ne lămurește prea puțin asupra originii goților: ea indică doar că nu trebuie să căutăm prea mult în mediul nordic. Dar care erau limitele acestuia în ajunul erei noastre? Nu se știe. Două popoare scandinave din Evul Mediu poartă nume care par să-l amintească pe cel al goților, *gutar*-ii din Insula Gotland și *götar*-ii din Götaland (jumătatea meridională a vechii Suedii). Nici un argument decisiv nu permite departajarea acestor presupuși veri[1].

Nici chiar arheologia nu aduce decât lămuriri destul de contradictorii. Din fericire, goții oferă, începând cu șederea lor în Pomerania, un obicei funerar foarte caracteristic, opus aproape tuturor celor întâlnite la alte popoare germanice: nu depun arme în mormintele bărbaților. Or, această practică se regăsește, în ajunul erei noastre, în partea vestică din Götaland (Västergötland), regiune care pare să se fi golit de oameni chiar în momentul în care sursele romane atestă instalarea goților la sud de Baltica[2]. Dar, pe de altă parte, goții de pe Vistula par să fi practicat aproape toți înhumarea, în vreme ce Scandinavia nu cunoaște decât incinerarea... Arheologii nu pot nici să conteste, nici să demonstreze cu adevărat teza lui Iordanes.

Adevărata istorie a goților începe cu Pliniu, care, către anul 75 al erei noastre, îi citează pe *gutones*, și cu Tacit, care, către anul 98, îi cunoaște pe *gothones*. Ei sunt atunci în nord-estul Germaniei — Ptolemeu precizează imediat: pe malul drept al Vistulei de Jos. Dominația lor se întinde fără îndoială către nord, căci se crede că se regăsesc în limbile baltice numeroase împrumuturi din gotică. Cu puțin înainte de 150, regele Filimer ar fi hotărât o migrație spre sud-est, peste mlaștinile Pripetului, în direcția stepei pontice. Către 230, îi regăsim pe goți stabiliți în nord-vestul Mării Negre; ei formează între Carpați, Don, Vistula și Marea Azov un stat cu contururi instabile, al cărui centru pare să fi fost valea inferioară a Niprului. Acesta primește resturile bastarnilor și scirilor și suferă profund influența vechilor ocupanți iranieni ai teritoriului. Goții au devenit călăreți seminomazi, au adoptat cămașa din zale și — cel puțin pentru regii lor — costumul iranian,

[1] Dacă cea mai mare parte a istoricilor se pronunță în favoarea regiunii Götaland, aceasta este deoarece suprafața sa mai mare părea să convină mai bine pentru a fi patria unui mare popor. Dialectele din cele două regiuni (nordice) nu au nimic de-a face cu limba gotică aparținând grupului răsăritean al limbilor germanice.

[2] A se vedea, înainte de toate, OXENSTIERNA, *Urheimat* [nr. 166].

astfel încât autorii greco-romani îi confundă adesea cu sciții sau îi consideră pe alani una dintre ramurile lor. Adevărații goți nu formau, fără îndoială, decât o parte a populației de pe acest spațiu imens, unde strămoșii slavilor se instalaseră deja.

Atunci se manifestă diviziunea bipartită care domină toată istoria goților; la început se face distincția între *tervingi* și *greutungi*, denumiri foarte curând înlocuite cu cele de vizigoți și ostrogoți[1]. Nici unitatea limbii, nici sentimentul, rămas foarte viu, al unei strânse rudenii, nu au fost afectate. Grupuri și indivizi au trecut întotdeauna fără dificultate de la un ansamblu la altul. Dar au existat, fără îndoială, două regalități, cea a ostrogoților bucurându-se de o oarecare întâietate. Două popoare satelite, gepizii și taifalii, și-au păstrat autonomia.

Primul contact între goți și imperiu a avut loc în Dacia, sub Gordian al III-lea; în 238, e notată o incursiune în Tracia. Apoi, goții au descoperit marea — cum o vor face mai târziu, în același sector, slavii și varegii. În înțelegere cu herulii, au făcut razii pe țărmurile Mării Negre, au forțat Bosforul în 257–258, și au recidivat de cinci-șase ori până în 276, anul în care au atins chiar Cilicia. După aceste acțiuni susținute, au revenit la treburi pașnice, de altminteri foarte profitabile; în 271, Aurelian le-a abandonat Dacia[2]. Vreme de un secol, dominația lor se întindea de-a lungul celei romane, pe tot cursul Dunării, din bazinul panonic până în Deltă, fără vreun incident notabil. Precum toți vecinii imperiului, goții au furnizat recruți armatelor și au încasat tributuri. După o victorie romană în 332, a fost încheiat un *foedus* cu vizigoții. Respectat vreme de treizeci și cinci de ani, el a permis remarcabile schimburi de civilizație și, în special, pătrunderea creștinismului la goți.

Misiunea din Goția a început în primii ani ai secolului al IV-lea (unul dintre episcopii săi își avea sediul la Niceea). Arianismul a obținut aici cel mai remarcabil succes al său, dând unui vizigot cu ascendență anatoliană, Ulfila, consacrarea episcopală în 341. Ulfila s-a dovedit un spirit cu adevărat superior, creând o scriere și o limbă literară gotice pentru a realiza o traducere a Noului Testament. El a făcut creștinismul să iasă din cercul strâmt al descendenților prizonierilor atât de bine încât în 348, apoi în 369, șefii goți au declanșat persecuții.

[1] Aceste nume au făcut să curgă multă cerneală. Ele apar, sub o formă alterată, în *Historia Augusta*, cu privire la evenimentele din 269. Se admite în general că *tervingi* înseamnă „oamenii din pădure" (taigaua rusă sau pădurile din Carpați?), și *greutungi* „oamenii de pe țărmuri". Cel de-al doilea cuplu, *ostrogoti* și *vesi* (mai târziu *visigoti*), a fost mai întâi interpretat ca „goții din est" și „goții din vest"; această glosă, căzută de o generație într-o totală dizgrație (s-a propus „goții strălucitori" și „goții înțelepți"), câștigă iarăși teren, căci ea se sprijină pe Iordanes.

[2] Singurul efect durabil al acestei faze maritime a fost instalarea printre goți a unui grup important de captivi cappadocieni, care au fost mediatorii între cultura greacă și lumea germanică. Ulfila își avea originea în acest grup.

Apostolul goților a murit în exil la Constantinopol, fără îndoială în 383. Credința sa n-a fost adoptată de aristocrație decât după trecerea în imperiu. În acest fel, poporul got a devenit teatrul unei experiențe intelectuale și religioase unice printre cei care au fost implicați în invazii.

Toate acestea s-au întâmplat la vizigoți. Despre ostrogoți nu știm aproape nimic înainte de 375. La această dată, Athanaric era șeful vizigoților (cu titlul de „jude") și Hermanaric, cuceritor activ, domnea asupra ostrogoților.

Societatea gotică, ce părea angajată pe drumul unei stabilizări rapide, a fost bulversată de incursiunea hunilor în 375. Ostrogoții, atacați pe Donul Inferior, au fost cuprinși de panică, Hermanaric s-a sinucis, succesorul său a fost ucis în luptă. Doi șefi, gotul Alatheus și alanul Safrac, au condus poporul către vest, dincolo de Nipru, apoi dincolo de Dunăre. Au urmat vizigoții, precum și alanii, rugii, scirii, taifalii și herulii[1].

În toamna anului 376, goții au cerut azil în imperiu. Cea mai mare parte, condusă de vizigotul Fritigern, a fost primită și stabilită în Tracia, unde traficanții romani i-au exploatat suferința. Restul a urcat în susul Dunării, pe malul stâng și, sub Athanaric, s-a stabilit în Carpați și în Moldova, sub protectorat hunic[2]. În cele două grupe se întâlneau ostrogoți și vizigoți, dar majoritatea celor dintâi a rămas la nord de Dunăre, și cvasitotalitatea celor din urmă a trecut în imperiu. Până către 470, vizigoții au fost aproape singurii care au contat în preocupările romanilor.

Vizigoții s-au revoltat în 377 împotriva felului în care erau tratați în Tracia. Valens a dorit să-i nimicească. Dar și-a găsit el moartea în bătălia de la Adrianopol, din 9 august 378, și goții au blocat capitala imperiului. Teodosiu i-a făcut repede să abandoneze. A fost construit un baraj de-a lungul Dunării, dar goții au rămas să rătăcească prin Peninsula Balcanică; nu au acceptat *foedus*-ul decât la sfârșitul lui 382, fără îndoială în schimbul cedării unor pământuri în Moesia, provincie total dezorganizată în urma invaziilor. Această pace n-a durat decât opt sau nouă ani; în 392, Stilicon a reușit să impună reînnoirea *foedus*-ului noului șef vizigot, Alaric; o nouă ruptură, în 395, îi aducea pentru a doua oară pe goți înaintea Constantinopolului. Estul Balcanilor a fost curând atât de devastat încât Alaric a

[1] Aceasta este cel puțin povestirea singurului martor demn de crezare, Ammianus Marcellinus. Iordanes prezintă lucrurile cu totul altfel și îi arată pe goți supunându-se hunilor. Dincolo de detaliile inventate, această tradiție păstrează un sâmbure de adevăr: o parte a goților a rămas în Ucraina sub suzeranitate hunică. Despre grupul care s-a refugiat în munții din Crimeea, vezi p. 282.

[2] Li se atribuie construirea acelui *vallum* din Moldova, de la Siret la Dunăre, destinat să separe așezările gotice din Moldova de Sus de stepele din sud lăsate hunilor: Radu VULPE, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le mur d'Athanaric*, La Haye, 1957.

pornit spre Illyricum, nu fără a pustii în trecere Grecia. În 397, imperiul a trebuit să se resemneze să-i abandoneze Epirul și să-l numească *magister militum* pentru Illyricum, ceea ce-i conferea toate puterile militare în jumătatea occidentală a peninsulei. Între timp, alți goți, conduși de un ofițer aflat de mult în serviciul Romei, Gainas, se răsculau în împrejurimile Bizanțului (400): a trebuit să fie chemați hunii pentru a-i birui. Părea că *pars Orientis* era pe cale să ajungă sub puterea goților. Dar ea era fără îndoială prea epuizată pentru a mai reprezenta o pradă adevărată. În 401, Alaric a decis brusc să-și ducă poporul în Italia[1].

Unei perioade balcanice de douăzeci și cinci de ani, îi succede deci în istoria vizigoților o alta italiană de unsprezece ani, dar nimic esențial nu s-a schimbat în comportamentul poporului, care și acum nu este decât o armată rătăcitoare, care epuizează unele după altele sursele de aprovizionare cu hrană. Aproape fără luptă, Alaric se instalează mai întâi în Venetia, în iarna lui 401–402, apoi se îndreptă către Milano, unde se află reședința lui Honoriu, dar acesta ajunge în inaccesibila Ravenna și anii următori sunt ocupați cu manevrele temporizatoare ale lui Stilicon de-a lungul Italiei de Nord. Un tratat aduce pentru moment replierea goților în Dalmația, apoi în Noricum, și în acest interval de timp are loc invazia lui Radagaisus asupra Italiei, care antrenează alte elemente gotice. Apoi tratatul este rupt și în 408 Alaric, cerând enorma sumă de 4 000 livre de aur, se prezintă din nou în Câmpia Padului. Este momentul pe care Honoriu îl alege pentru a pune să fie asasinat Stilicon. În octombrie 408, fără a întâmpina vreo rezistență, Alaric sosește la porțile Romei. Cere un tribut enorm, din care obține o parte, se retrage în Toscana, susține interminabile negocieri, apoi se supără, silește Senatul să proclame un uzurpator, Attalus[2], și blochează Ravenna. Imposibilitatea de a încheia un acord cu Honoriu îl exasperează. Atunci, pentru a se răzbuna, hotărăște să jefuiască Roma, pe care nimeni n-o apără și pe care o revoltă din Africa a adus-o la foamete. La 24 august 410, șeful got

[1] În timpul acestei șederi în Balcani, politica romană a căutat să-i dividă pe goți, să suscite o facțiune proromană, sub Fravittas și, în special, sub Gainas. Ofițeri goți au obținut posturi strălucite. Dar majoritatea poporului a rămas ostilă. Alaric pare să fi șovăit toată cariera sa între două tendințe: să-și câștige o poziție personală în imperiu sau să asigure poporului său o așezare definitivă. Este aproape sigur că în timpul acestor ani petrecuți în Balcani s-a încheiat convertirea vizigoților la arianism. Toate acestea sunt remarcabil evidențiate de E.A. THOMPSON, *The Visigoths from Fritigern to Euric* [nr. 172].

[2] Attalus a fost detronat înaintea devastării Romei, dar a rămas un credincios consilier al vizigoților, cărora li s-a raliat atât de bine încât acest păgân a primit botezul arian.

intră în Roma, fără îndoială prin trădare, și Orașul Etern este jefuit, cu excepția câtorva sanctuare. Evenimentul a părut o veritabilă catastrofă, dar mai ales un fapt tulburător, făcându-i pe unii să se îndoiască de destinul Romei, iar pe alții chiar de Providență. Șocul moral a fost mai grav decât pagubele materiale și pierderile omenești, cu toate acestea considerabile[1]. O bună parte a populației a fugit pentru a nu mai reveni niciodată. Episodul nu a durat totuși decât trei zile. Din 27 august, goții părăsesc Roma, luând-o ca ostatică pe Galla Placidia, sora împăratului. Intenția lor este să caute în Africa un alt teren pentru jaf, dar lipsa de nave îi împiedică să treacă în Sicilia. Alaric moare în Calabria la puțin timp după acest eșec (sfârșitul anului 410).

Athaulf, cumnatul său, i-a dus pe vizigoți spre nord. După un an și jumătate de ezitări, trece în Galia, prin muntele Genèvre, în primăvara lui 412. Galia era atunci domeniul unui uzurpator efemer, Jovinus; Athaulf îi propune lui Honoriu să-l înlăture. Dar cum proviziile promise nu soseau, regele cucerește Narbonne, Toulouse și Bordeaux (413). Astfel s-a terminat lungul marș al goților: ei au rămas trei generații în Aquitania și trei secole la Narbonne.

Athaulf, pentru a pregăti o conciliere definitivă între goți și romani, s-a căsătorit la Narbonne (ianuarie 414) cu ostatica sa Galla Placidia, fiica lui Teodosiu, în cadrul unor ceremonii în întregime romane[2]. Apoi a format la Bordeaux un fel de guvern, condus de aristocrați aquitani (între care Paulinus din Pella). Războiul continua totuși cu Ravenna; pentru a găsi provizii, regele a trecut în Spania; a fost asasinat la Barcelona (august 415).

Acest asasinat demonstra existența unei tensiuni între goți, unde doar aristocrația înțelesese și urmase politica de stabilire în teritoriu hotărâtă de Athaulf. Noul rege, Wallia, și-a impus ca program reluarea migrației; asemenea lui Alaric, a vrut să treacă în Africa (prin Gibraltar) și a eșuat. În acel moment, un șef abil, patriciul Constantius, a reușit să-l atragă în serviciul imperiului (416), limitând blocada și măsurile militare. Wallia a ieșit din Spania, a tratat despre posibilitatea unei cantonări în Aquitania, dar a murit în momentul în care intra în vigoare acest acord, care dădea viață primului stat barbar fixat în teritoriul imperiului: regatul numit în mod tradițional „de la Toulouse"[3].

---

[1] Vezi p. 242; documentele sunt reunite și comentate de COURCELLE, *Histoire littéraire* [nr. 106], pp. 35–55; cf. de asemenea André PIGANIOL, *Le sac de Rome*, Paris, 1964.

[2] Asupra ideilor politice ale lui Athaulf, vezi p. 246.

[3] Deși capitala sa a oscilat multă vreme între Bordeaux și Toulouse (și adesea Arles, sub Euric). Bazele *foedus*-ului din 418 ne scapă. De ce Constantius i-a chemat pe goții din Spania în Galia? Și ce provincii le-a acordat? Dar două fapte sunt stabilite: concesiunea teritoriului s-a făcut sub regimul ospitalității: ea reda Romei provincia Narbonnensis I, punte între Galia rămasă romană și Spania.

Teritoriul unde vizigoții și-au realizat experiența politică era unul din cele mai bogate din Galia, unul dintre cele mai puțin atinse de invaziile anterioare, și fără îndoială unul dintre cele mai puțin combative (spre deosebire de Auvergne). Concesiunea sa a calmat scrupulele goților celor mai potrivnici Romei. Teodoric I (418–451) a putut să respecte *foedus*-ul, să ofere de trei sau patru ori ajutor militar și să moară luptând împotriva lui Attila, apărând în același timp interesele șefilor goți, de acum transformați într-o aristocrație funciară. Fiul său, Teodoric al II-lea (453–466), putea, se spune, să-l citească pe Vergiliu și cunoștea dreptul roman; blândețea regimului său i-a adus laudele lui Salvianus*. După ce reînnoise *foedus*-ul, el a trecut în serviciul Romei pentru a-i hărțui pe bagauzii din Spania, apoi pentru a elimina pericolul suev. Dar marele său gând a fost să-l aducă la tronul imperial pe protejatul său Avitus, socrul lui Sidonius Apollinaris. Operațiunea a costat scump și a eșuat. A trebuit să i se dea lui Majorian tot beneficiul pe care se crezuse că l-au obținut în Spania. Odată Majorian mort, s-a despăgubit ocupând Novempopulania și Septimania.

Teodoric al II-lea fiind asasinat în 466, fratele său Euric (466–484) a dus regatul de la Toulouse la apogeu. Profitând de decăderea imperiului, a dus o politică dublă: să-și mărească partea în Galia (victorie împotriva bretonilor în Berry în 469, și ocuparea Aquitaniei I; ocuparea temporară a orașelor Arles, Avignon și Valence în 470–471; cucerirea provinciei Auvergne în 474–475), întărindu-și în același timp protectoratul asupra Spaniei (începând din 468). Nu este totuși sigur că înstăpânirea brutală în două dintre redutele romanității, Auvergne și Tarraconensis, ar fi antrenat denunțarea *foedus*-ului. În tot cazul, Euric nu a întâmpinat nici o dificultate în a-și legaliza cuceririle: pentru Auvergne prin Nepos în 475, pentru Tarraconensis (la care a adăugat regiunea Provence) prin Odoacru și Zenon în 477. Măsuri relativ blânde — precum exilul lui Sidonius la Bordeaux și la Llivia — au fost de ajuns pentru a curma rezistențele locale.

Euric a fost un rege legislator, aparent sensibil la literatura latină; curtea sa de la Bordeaux a atras toate felurile de barbari, între care ostrogoți și chiar saxoni: ea o prefigurează pe cea a lui Teodoric cel Mare de la Ravenna. Sfetnicul său Leon îl anunță pe Casiodor. Euric a respectat cadrele administrative romane și a numit conți și duci fără să facă diferențe între goți și romani. El însuși, păstrând costumul regilor goți, își asumă cu plăcere titlurile minore ale protocolului imperial (*clementia vestra, mansuetudo vestra*); însă își marchează independența renunțând la datele consulare în favoarea datării prin anii de domnie.

* Preot din Marsilia, care în secolul al V-lea a scris *De gubernatione Dei*, în care realizează o imagine favorabilă barbarilor. (N.tr.)

Goții au rămas fără îndoială cantonați în regiunile în care s-au stabilit prima dată și în jurul punctelor strategice (valea fluviului Garonne, Bazadais, Bas-Quercy, Montagne Noire). Nu li se pot atribui cu siguranță decât acele numeroase toponime în *-ens* al căror prim termen este un nume gotic de persoană, căci tipul părea să fi rămas răspândit după cucerirea francă. Urmele arheologice sigure lipsesc, în afara celor de la granițele Septimaniei.

Alaric al II-lea, fiul lui Euric (484–507), pare să fi fost un mediocru, ocupat să se bucure de ceea ce adunase tatăl său. El a consolidat totuși dominația gotică în Spania, adăugând ocupației militare un început de colonizare civilă: *Cronica de la Saragosa* indică pentru anii 494-497 o „intrare a goților în Spania", apoi o „așezare a goților". Diferite insule de rezistență au fost în mod brutal eliminate. Nu este demonstrat că această primă implantare, ca și următoarea, ar fi avut loc în Vechea Castilie. Dar marea realizare a domniei este de a fi oprit înaintarea francă la sud de Loara; din 498 trupele lui Clovis ajungeau la Bordeaux. Cronologia acestor lupte este foarte puțin cunoscută (a se vedea pp. 287–288); ele s-au terminat printr-o catastrofă: Alaric a fost învins și ucis la Vouillé, în 507. Aquitania catolică s-a raliat fără greutate învingătorului.

Poporul vizigot a fost salvat de intervenția ostrogoților, în numele solidarității care unea cele două ramuri. Timp de o generație, Teodoric și locotenenții săi au luat în mâinile lor destinele învinșilor. Această salvare nu a fost asigurată decât cu prețul unei transformări radicale: regatul de la Toulouse, în esență galic și larg deschis spre exterior, devine regatul de la Toledo, aproape complet spaniol și închis între granițele sale; dar instituțiile fundamentale — arianism, *modus vivendi* cu romanii, structura statului — au fost păstrate. Teodoric pare să fi dorit să extindă în Spania regimul dualist pe care îl practica în Italia[1]. Dar obiceiurile din regatul de la Toulouse au revenit după 531, când regatul s-a resemnat să nu mai fie decât spaniol.

La adăpostul acestor structuri consolidate, poporul vizigot a emigrat în masă din Aquitania către Vechea Castilie, gonit fără îndoială mai ales de decizia luată în 511 de un conciliu galic de a închide bisericile ariene. Principala coloană a trebuit să treacă Pirineii pe la Roncevaux sau Somport, dar un mic număr de goți a rămas în Septimania.

Acțiunea ostrogotă s-a terminat cu o nouă dramă. Amalaric, devenit major, a vrut să se amestece în disputele dintre fiii lui Clovis, cumnații săi. Învins în 531, el a fost ucis aproape de Barcelona. Acesta a fost sfârșitul dinastiei Balthilor. Vechiul guvernator ostrogot, Theudis, s-a încoronat și s-a stabilit la Barcelona. El s-a împăcat cu romanii favorizând reunirea

[1] Este una dintre cele mai interesante idei ale lui R. de ABADAL, *Del reino de Tolosa al reino de Toledo* [nr. 182], p. 61 și urm.

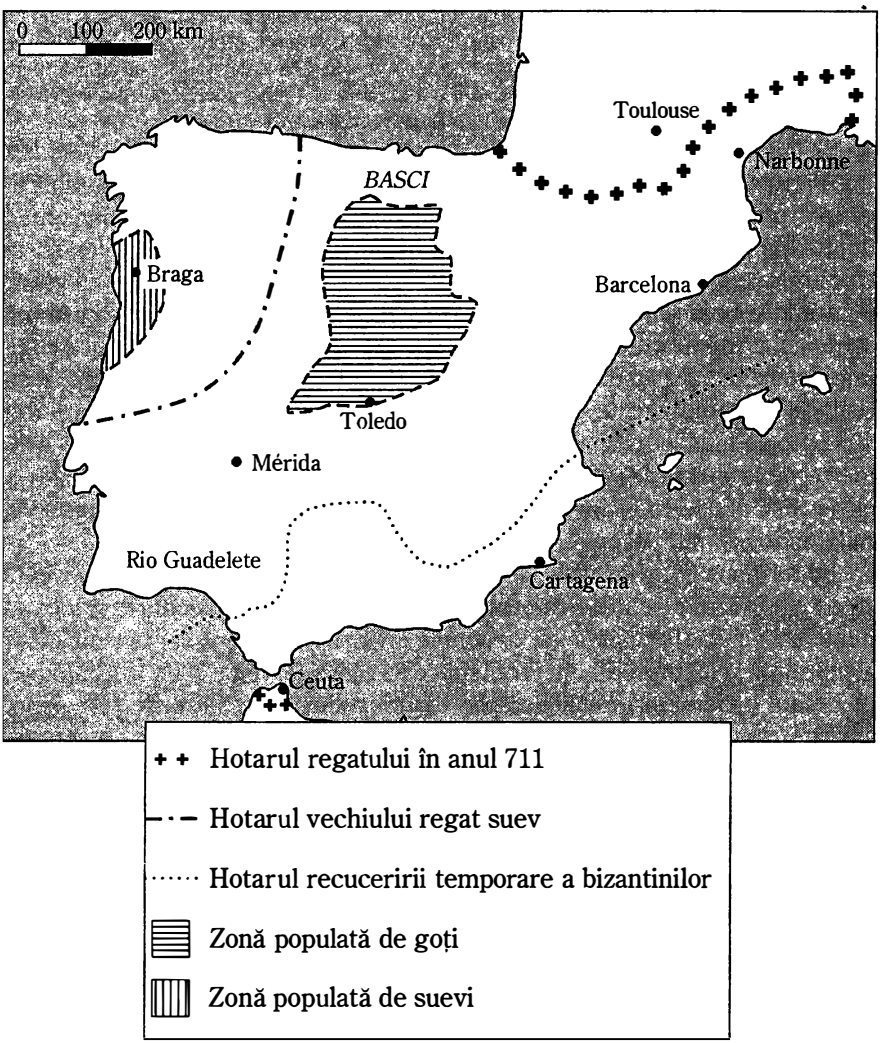

Harta 1 – Spania vizigotă (după J.-M. Lacarra)

conciliilor catolice și s-a căsătorit cu o romană. Politica sa externă prudentă a salvat esențialul: a respins o invazie francă în 541, i-a descurajat pe bizantini (instalați la Ceuta după căderea vandalilor) să traverseze strâmtoarea și mai ales a ferit Spania să suporte repercusiunile victoriilor lui Iustinian asupra ostrogoților. Când a fost ucis în 548 — asasinatul politic a fost una din bolile naționale ale vizigoților — un alt general ostrogot, Theudisclus, l-a înlocuit, și a fost la rândul său asasinat la Sevilla (549).

Un vizigot căruia nu i se cunoaște originea, Agila, a luat atunci puterea și, în fața amenințării unei debarcări bizantine (551), și-a transferat reședința la Mérida; dar intoleranța sa ariană a fost rău primită într-un Sud în întregime roman. A fost asasinat în 554. Succesorul său, Athanagild, văzând progresele bizantinilor (conduși de un fost ministru al lui Teodoric, patriciul Liberius), s-a repliat în inima platoului, chiar la limita teritoriilor de colonizare gotică, la Toledo.

Acest eveniment a marcat sfârșitul migrației poporului vizigot. Regatul de la Toledo a rămas ferm pe bazele sale până la cucerirea islamică, în 711. Pericolul bizantin, atât de amenințător la mijlocul secolului al VI-lea, a sfârșit printr-un eșec, căci armatele lui Iustinian, epuizate de o luptă interminabilă în Italia, nu au fost capabile în Spania de un efort susținut. O enclavă costieră, de la Denia la Cádiz, a fost tot ceea ce ele au ocupat din nou, cu baza navală de la Cartagena drept centru; ea a supraviețuit în mod obscur până prin 620–630. Simpatiile pe care Bizanțul putea să le găsească printre catolicii spanioli nu au fost exploatate în profunzime. Puțin câte puțin, vizigoții au realizat, cu o veritabilă pasiune, în jurul curții de la Toledo, unitatea hispanică. Mai întâi unitatea religioasă, pe care Leovigild a încercat fără succes, în anii 570–580, să o realizeze în sânul arianismului și pe care Reccared a stabilit-o triumfal, convertindu-se la catolicism în 587. De aici au rezultat instituțiile originale ale conciliilor de la Toledo, adunări în același timp ecleziastice și politice care au fost până la sfârșit creierul monarhiei. Apoi unitatea politică: regatul suev a fost desființat în 585 de către Leovigild, enclava bizantină distrusă de Sisebut (612–621), separatismul basc a fost combătut cu mai multă sau mai puțină eficiență. Cât despre unitatea spirituală, ea s-a născut rapid (mai puțin pentru evrei, numeroși în zonele mediteraneene și în general persecutați) din comuniunea într-o aceeași credință, aceeași cultură, marcată de renașterea pornită din Baetica în jurul lui Isidor din Sevilla, o aceeași lege (dreptul a fost unificat cel mai târziu în 654 de către Recesvinth)[1].

[1] Asupra unificării dreptului, a se vedea pp. 270–271.

În pofida slăbiciunilor sale (politica evreiască a fost de o stângăcie vădită, creând de dinainte aliați ai Islamului) și a diviziunilor sale cronice (cărora goții le-au adăugat o pasiune cu totul spaniolă), monarhia de la Toledo merită un loc special în istoria statelor barbare. Ea a fost singura, după moartea lui Teodoric, care să favorizeze viața intelectuală. În special a lăsat moștenire Europei unele dintre instituțiile cele mai caracteristice ale regalității medievale: promisiunea ungerii (atestată pentru prima oară în 638) și ritul ungerii regale (care a apărut în 672 pentru regele Wamba). Astfel, ea a meritat să inspire atașamentul postum aproape fanatic pe care i l-au purtat primele generații spaniole ale Reconquistei[1].

Care a fost, în ansamblu, aportul gotic în Spania? O antroponimie bogată, destul de viguroasă pentru a supraviețui crizelor din secolul al VIII-lea (de exemplu *Adefonsus*, *Alvarus*, *Fredenandus*, *Rodericus*), o toponimie mult mai limitată (mai ales în provinciile din Burgos și din Segovia), elemente de drept și de vocabular administrativ, câteva mode vestimentare și funerare. Limba gotică, deja muribundă, a fost ucisă prin abandonarea arianismului. Dar, mai ales, se născuse un spirit național, cel mai puternic care a văzut lumina zilei în Occidentul barbar, capabil să cucerească latini atât de hotărâți precum Isidor din Sevilla.

*
* *

Cariera ostrogoților a fost mai scurtă, dar mai strălucită. I-am lăsat, după bătălia de la Adrianopol, divizați în două grupuri; unul, în Panonia, a trăit ca satelit al hunilor într-un fost teritoriu roman, atât de devastat încât nu au putut să primească acolo decât frânturi de civilizație, în vreme ce altul, trecut în serviciul imperiului, este cantonat în Peninsula Balcanică. Acest al doilea grup, net minoritar și fără autonomie politică, a fost un intermediar între civilizația Constantinopolului și ostrogoți, atunci când, către 482, supraviețuitorii i s-au alăturat lui Teodoric cel Mare.

Goții din Panonia, conduși de Valamer, descendent dintr-un frate al lui Hermanaric, s-au arătat vasali fideli ai lui Attila, pe care l-au urmat în Galia și în Italia; dar nu s-au simțit legați de fiii săi și au rămas neutri când, în 454, puterea hunică a sucombat. În furtuna care a urmat, Valamer s-a apropiat de imperiu: un *foedus* i-a recunoscut, către 455, regiunea lacului Balaton. Tot în această perioadă, fratele regelui, Thiudimer, a avut de la o concubină catolică un fiu care va fi Teodoric cel Mare. Din când în când,

[1] Atașament abuziv, după părerea unor autori spanioli contemporani, care vor să nege „hispanitatea" istoriei vizigote. În mod greșit, după părerea noastră. Cronica din Albelda îl arată pe Alfons al II-lea (791–842) restituind la Oviedo *omnem Gotorum ordinem sicut Toledo fuerat.*

atunci când Orientul plătea prost tributul, Valamer făcea câte o incursiune în Iliria, apoi acordul era reînnoit. După *foedus*-ul din 461, tânărul Teodoric a fost trimis ca ostatic la Constantinopol, episod cu consecințe decisive.

În capitală, Teodoric a fost pus la dispoziția stăpânului din acel moment, un metis de alan și got, Flavius Ardabur Aspar, care juca pe lângă Leon I rolul de tutore, asemenea lui Ricimer față de suveranii de la Ravenna. Vreme de nouă ani — cei ai formării unui om, de la 8 la 17 ani — Teodoric a putut să observe în același timp măreția imperiului și mijloacele de a-l pune sub tutelă în profitul barbarilor. Lecția a fost folositoare; Leon a pus în 471 să fie asasinat supărătorul său protector, dar Teodoric își recâștigase de un an libertatea.

Între timp, Valamer fusese ucis de către sciri; Thiudimer îi succedase și îi venise de hac în bătălia de la Bolia (470) celui mai rău dintre adversarii săi, scirul Edica (tatăl lui Odoacru), apoi unui rege sarmat, Babai. Acest succes i-a încurajat pe tată și pe fiu — când asasinarea lui Aspar îi eliberase de orice supunere față de Roma — să-și încerce norocul în Illyricum. Prin culoarul Morava-Vardar, ostrogoții au pornit să amenințe Salonicul, apoi Adrianopolul. În 473, Leon a tratat cu Teodoric, care în urma morții părintelui său urca la tron. Goții ar fi fost federați, cantonați în Macedonia și ar fi perceput un tribut; regele lor devenea *magister militum praesentalis*. După un secol de așteptare la frontiere, ostrogoții obțineau un statut asemănător celui acordat vizigoților în 418.

Ostrogoții nu au rămas totuși pe loc, au trecut în 475 în Moesia, din nou în Macedonia în 479, în Epir în 480, în Dacia Ripuarică în 483. Cu noul împărat, Zenon, Teodoric este când învrăjbit, când aliat; din aceasta dobândește câteva avantaje substanțiale: gentilicul imperial de Flavius, consulatul ordinar în 484, triumful în 485 după o scurtă campanie în Asia Mică împotriva unui uzurpator; dar nu se abține, dacă e cazul, să acționeze militar împotriva împăratului: în 488, blochează Constantinopolul pe cele două maluri ale Bosforului. Deschizând drum, reunește cu poporul său diferite bande gotice din Balcani, îndeosebi cele pe care le comanda omonimul său, Teodoric Strabon.

Zenon a înțeles în cele din urmă că singurul mijloc de a se debarasa de goți era să-i trimită cât mai departe. De câtva timp se gândea să-l alunge pe Odoacru din Italia. Teodoric ar fi fost instrumentul potrivit.Un acord a fost încheiat în 488, cu atât mai ușor cu cât între Odoacru și regele got exista un soi de vendetă familială. Teodoric i-a concentrat la Novae (Sistova, în Bulgaria) pe toți voluntarii. A fost o grupare aproape la fel de heteroclită precum cea a lui Radagaisus și în care goții veritabili nu puteau să fie decât

o minoritate; se află acolo toate soiurile de alți goți, resturile rugilor[1], în fine un corp „roman" sub comanda unei rude de-a lui Zenon. Coloana s-a adunat în toamnă, a iernat în Croația, apoi a ajuns la porțile Italiei în primăvara lui 489. Odoacru avusese timp să organizeze puncte de apărare pe Isonzo, dar au fost distruse pe 28 august 489; s-a repliat atunci pe Adige și a fost învins la 30 septembrie, în fața Veronei. O parte a armatei sale l-a abandonat și restul s-a închis în Ravenna. Teodoric a putut să ocupe fără luptă câmpiile din Italia de Nord, și chiar Milano și Pavia. Dar i-au mai trebuit încă patru ani pentru a-l înfrânge pe Odoacru, în 493[2].

Experiențele acumulate de Teodoric, în calitatea sa de ostatic la Constantinopol, ca șef al federaților din Balcani, apoi în anii de lupte din Italia, îi vor permite să realizeze o operă foarte diferită de ceea ce ar fi lăsat să se întrevadă trecutul poporului său, încă atât de puțin șlefuit de civilizație. Dar această operă a avut, cu mult mai mult decât cea a regilor vizigoți, caracterul precar al unei reușite personale. Totul a mers bine atât timp cât regele a trăit; dar a fost nevoie de mai puțin de o generație după moartea sa, pentru ca realizările sale să dispară complet. Ideea fundamentală a lui Teodoric a fost să organizeze Italia pe o bază dualistă: goții și romanii trăiau acolo sub administrații paralele, dar separate, a căror singură legătură era persoana principelui și câteva aspecte organizatorice. Acest sistem delicat a fost edificat cu o veritabilă pricepere; fiecare parte a Italiei îi dădea celeilalte ajutorul său: dacă forța materială venea de la armata gotică, Teodoric a înțeles că civilizația romană era singura bază pe care se putea construi un stat capabil să asigure ostrogoților un primat durabil printre barbari.

Pentru armata sa, Teodoric trăiește și gândește ca un rege germanic[3] și duce o politică de alianțe familiale cu alți principi barbari: se căsătorește cu

[1] Rugii aveau de răzbunat înfrângerea lor de către Odoacru, înspre Viena, la sfârșitul lui 487. Ei și-au păstrat o oarecare autonomie în cadrul armatei gotice, chiar după cucerirea Italiei. Nu se căsătoreau cu goții și aveau administratori separați. În 541, în momentul dispariției statului got, și-au ales un rege al lor, Eraric, care a domnit cinci luni. Aceasta nu i-a împiedicat să dispară în aceeași catastrofă ca ostrogoții.

[2] Peripețiile acestei campanii sunt puțin importante; când Teodoric îl blochează pe Odoacru în Ravenna, când este el blocat de acesta în Pavia. Odoacru încearcă în van să trezească patriotismul roman, restabilind demnitatea imperială (în profitul fiului său Thela). Totul se termină printr-o teribilă blocadă a Ravennei, grație unei flote pe care Teodoric a stabilit-o la Rimini. Odoacru capitulează la 25 februarie 493, cu condiția unei coregențe în Italia, pe care s-o exercite Teodoric și el. Dar când Teodoric intră în capitala Occidentului, pe 5 martie, organizează asasinarea lui Odoacru, a familiei acestuia și a locotenenților săi — început destul de dur pentru o domnie care, în ansamblu, va fi rezonabilă și umană. A fost ultimul sacrificiu făcut de Teodoric unei politici pur barbare.

[3] Rege pur și simplu — *Flavius Theodoricus rex* — ca Odoacru, și nu rege al goților, căci armata este plurinațională. Este o trăsătură pe care trebuie să o subliniem. Toți germanicii liberi, *capillati*, sunt egali în Italia.

o soră a lui Clovis, își căsătorește una dintre fiice cu burgundul Sigismund, o alta cu vizigotul Alaric al II-lea, în fine, își căsătorește sora cu vandalul Thrasamund. Îi asigură pe toți germanicii aflați în dificultate de solicitudinea sa, și ministrul său Casiodor trimite regilor din Thuringia amenințați de franci scrisori conforme cu cele mai alese canoane ale retoricii latine. Îi atrage în clientela sa pe herulii din Panonia, pe varnii de pe Rin, pe alamanii învinși de Clovis, rămășițele poporului gepid. Toți războinicii disponibili sunt primiți și vin aici tocmai din Scandinavia, atât de bune solde plătește. Pe scurt, regele ostrogot este providența și tutorele barbarilor din Occident.

Chiar ținând seama de faptul că, grație corespondenței lui Casiodor, cunoaștem politica lui mult mai bine decât pe cea a contemporanilor săi, Teodoric apare ca un spirit superior altor regi barbari, care n-au văzut niciodată altceva decât problemele personale, cel mult tribale sau dinastice. El a avut sentimentul puternic al unei solidarități necesare între germanici și a știut să dezvolte o diplomație la scară europeană, atitudine facilitată de liniștea extraordinară de care s-au bucurat atunci goții. Nimeni nu-i presa din spate, iar popoarele stepei dispăruseră pentru un timp din scenă. Dar poporul ostrogot era oare pe măsura ambițiilor pe care Teodoric le dorea pentru el?

Pentru romanii din Italia, Teodoric este un patriciu barbar mai suportabil decât mulți alții. El își exprimă față de trecutul Romei și față de instituțiile acesteia un atașament demonstrativ; este aproape sincer atunci când vorbește despre vechii împărați numindu-i *majores nostri* și când se proclamă *bono reipublicae natus.* Călătoria sa de încoronare la Roma, în anul 500, a dat ocazia unui discurs-program care n-ar fi fost dezavuat nici de cel mai convins de superioritatea sa dintre vechii romani: „Ne bucurăm să trăim după legea romană, pe care dorim să o apărăm cu armele în mână... La ce bun să fi înlăturat dezordinea barbară, dacă nu trăim în conformitate cu legea? Ambiția noastră este, și Dumnezeu să ne ajute, să obținem astfel de victorii încât supușii noștri să regrete că nu au intrat mai devreme sub stăpânirea noastră"[1]. Dar Teodoric a știut să-și păstreze mintea limpede; amintindu-și ascendența sa barbară, s-a oprit înainte să revendice în mod expres imperiul, ale cărui prerogative formale le-a respectat întotdeauna[2].

[1] Casiodor, *Variae* [nr. 30], III, 43 (ed. Mommsen, p. 100).

[2] Se discută asupra naturii puterilor exercitate de Teodoric în Italia în numele lui Zenon. Soluția cea mai probabilă este cea a lui E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire* [nr. 77], t. II, p. 40, nota 1: Teodoric ar fi fost *magister militum per Italiam*, deci teoretic coleg al regelui burgund Gundovald, care ocupa aceeași funcție în Galia; dar el își interpreta funcțiile ca reprezentând o împuternicire generală a drepturilor împăratului. Inscripția de la Terracina este formulată cu înțelepciune: este *Augustus*, dar nu *Caesar*, *triumphator*, dar nu *imperator* (FIEBIGER-SCHMIDT, *Inschriftensammlung* [nr. 3], nr. 193). Regele s-a încumetat și a bătut o monedă de

Inspirat din această dublă ideologie, Teodoric i-a condus pe goți prin *comites Gothorum*, în același timp civili și militari, cărora agenți speciali, *saiones* (și nu *cursus publicus*) le transmiteau direct ordinele. Generalii germanici, precum Ibbas sau Tuluin, sunt executanții cei mai siguri ai politicii sale. Pentru romani, el păstrează ierarhia tradițională a funcțiilor aulice și senatoriale pe care le face să funcționeze cu o regularitate exemplară. „Testamentul său politic" îndeamnă goții „să iubească Senatul și poporul roman și să respecte întotdeauna voința împăratului din Orient"[1]. Dar regele intervine în alegerea oamenilor, preferând aproape sistematic aristocrația provincială conducătorilor Senatului[2]. Din acest mediu și-a recrutat principalul consilier și purtător de cuvânt în fața romanilor, pe Casiodor, calabrez, fiu al unui înalt funcționar al lui Odoacru. Guvernator al Lucaniei, consul în 514, apoi *magister officiorum*, în fine, prefect al pretoriului din 534 până în 536, și-a legat numele de postul de *questor palatii*, pe care l-a ocupat din 507 până în 534. Faima sa literară a îngăduit să se păstreze, sub numele de *Variae*, 500 de scrisori din corespondența sa administrativă.

Administrația militară gotică și birourile Palatului Sacru din Ravenna au coexistat fără conflicte. Regele a avut mai puțin succes cu cele două Biserici paralele, cea ariană și cea catolică, dar a evitat conflictele deschise. Metoda sa a fost o separare riguroasă a atribuțiilor și a funcțiilor (portul armelor a fost interzis romanilor, prozelitismul arian goților), mergând până la o adevărată segregare socială[3].

---

aur (monopol imperial), pe care el apare în costum imperial, dar totul s-a făcut cu discreție și nu a existat decât un singur exemplar! La curte, respecta elemente ale protocolului imperial, printre care cultul purpurii (CASIODOR, *Variae*, XI, XX și XXXI).

[1] IORDANES, *Getica* [nr. 32], c. 308.

[2] STEIN, *Histoire du Bas-Empire* [nr. 77], t. II, pp. 127–128.

[3] Armata a fost cantonată, în regimul ospitalității, de către prefectul Liberius, în același loc în care fuseseră încartiruite trupele lui Odoacru: mai întâi de toate în Câmpia Padului și în jurul Ravennei, și de asemenea în Toscana, Picenum și Samnium, apoi câteva garnizoane izolate din Campania și din Dalmația. Din cauza stratului longobard suprapus, aportul toponimic al goților este dificil de demarcat; el constă mai ales într-o parte a numelor în *-engo* din Lombardia actuală (de exemplu Gottolengo, Marengo, Offanengo). Aportul lingvistic pare nesemnificativ; Gamillscheg îl evaluează, în exces, la 70 de cuvinte, mai ales termeni ai vieții practice. Întreținerea acestor colonii a ridicat puține probleme, căci goții erau așezați în Italia annonară, organizată la începutul secolului al IV-lea în vederea unor aprovizionări masive de cereale și de vin. În zonele dependente de Italia, Teodoric a aplicat, de o manieră simplificată, același regim. Acestea erau Raetia (al cărei Nord nu este decât un protectorat), Illyricum de Nord, Dalmația și o mică parte din Panonia (unde regele era reprezentat de un metis între huni și gepizi, Mundo). Insulele italiene, cu excepția estului Siciliei, au fost lăsate vandalilor. După Vouillé, Teodoric a luat în stăpânire regiunea Provence, fără a o anexa în mod formal, și a instalat aici un embrion de guvernământ autonom, sub un prefect care își avea sediul la Arles.

Nucleul acestui vast stat a fost curtea de la Ravenna. Teodoric este singurul rege barbar care a asimilat conceptul roman de capitală. El a iubit și a înfrumusețat Ravenna, a continuat aici opera Gallei Placidia și a lui Valentinian al III-lea. A fost un mare constructor, ridicând palate, biserici, baptisterii și chiar propria sa statuie ecvestră, în așteptarea mausoleului său. La Roma, a fost mai mult restaurator decât constructor, dar s-a arătat aproape la fel de activ. Edificiile sale sunt de o înaltă calitate, egală cu a celor ale lui Iustinian, care le-au continuat. Dar domeniul intelectual este cel în care regimul a strălucit cu deosebire. El este dominat de trei nume: Ennodius, viitorul episcop de Pavia, al cărui talent este mai ales formal; Casiodor, om de stat înainte să creeze, în mănăstirea sa de la Vivarium, un fel de conservator al culturii; și în special Boethius, ultimul spirit cu adevărat original pe care l-a produs Antichitatea, de asemenea administrator, dar în special matematician influențat de cultură greacă. Speranțele pe care regele și le punea în nașterea unei culturi gotice nu s-au realizat.

Regimul, în ansamblu, a fost îndelungat și fericit: treizeci și șase de ani, dintre care treizeci și trei de pace completă în Italia. Dar ultimii ani au arătat semne prevestitoare ale dificultăților care, imediat ce regele a dispărut, au atacat creația sa. Teodoric a văzut mai întâi pregătindu-se o criză de succesiune: el voia să lase Italia ginerelui său Eutharic, și obținuse asentimentul împăratului Iustin, dar Eutharic a murit și nu a rămas decât un copil de 7 ani, Athalaric, nepotul bătrânului rege. A urmat eșecul politicii sale de solidaritate barbară: la burgunzi și la vandali prietenii săi au fost eliminați. În sfârșit, și mai ales, colaborarea cu aristocrația romană și cu Biserica Catolică a fost grav compromisă în anii 523–525: Boethius a fost executat (pentru trădare în folosul Orientului) și papa Ioan pus sub acuzație (pentru a nu fi știut să apere la Constantinopol politica religioasă a regelui, care cerea libertate pentru arienii din Orient).

Teodoric a murit la 30 august 526. Transmiterea puterii s-a făcut fără violență. Athalaric a domnit sub regența mamei sale Amalaswintha. Până în 534, nimic nu a părut schimbat, chiar dacă Spania și-a recâștigat libertatea. Dar contextul extern evolua în mod periculos; burgunzii erau eliminați de către franci, recucerirea bizantină începea în Africa și regatul nu mai avea decât un aliat oficial, pe Iustinian! Or, în 534, Athalaric a murit, fără moștenitor. Regenta, pentru a se agăța de putere, s-a asociat cu vărul său Theodahad; dar, după puțin timp, acesta s-a debarasat de ea printr-o dramă sumbră care a revoltat opinia publică. Iustinian nu aștepta decât o ocazie pentru a interveni: el s-a erijat în răzbunătorul Amalaswinthei și l-a trimis pe Belizarie în Italia. Primele debarcări au avut loc în iulie 536, în sud, și au provocat reacție. Theodahad a fost înlăturat, asasinat și înlocuit

cu un bun general, Vitiges[1]. Dar armata, al cărei dispozitiv era îndreptat către nord, nu a putut să-l împiedice pe Belizarie să intre în Roma la 10 decembrie 536 și să execute aici gesturile simbolice ale unei reîntoarceri la unitatea imperială.

Statul romano-gotic se dezagrega; dar rămânea o armată gotică luptând, sub șefi electivi, împotriva unei alte armate care, chiar dacă se afla sub stindarde romane, nu era mai puțin barbară[2]. De o parte și de alta, interesele Italiei și ale civililor au fost sacrificate. Peninsula nu avea altă perspectivă decât să schimbe barbarii îmblânziți de o lungă ședere pe aceste teritorii, cu alții, evident mai rapace. Mai mult, imperialii au fost aproape întotdeauna în număr insuficient, astfel încât nu au putut să desfășoare decât câte o operațiune o dată. Războiul a trenat, semănat vreme de douăzeci și cinci de ani cu episoade atroce. În fapt, a fost mai degrabă o distrugere decât o eliberare pentru Italia.

Se înțelege atitudinea rezervată a romanilor, care nu se recunoșteau deloc în soldații lui Belizarie. Doar Sudul, unde nu au fost deloc lupte și unde legăturile cu Orientul erau strânse, i-a primit destul de bine. În alte părți, atitudinea dominantă a fost cea de neutralitate dezolantă. Câțiva romani, puțin numeroși, au îmbrățișat cauza goților. Cadrele de la Ravenna au fost descurajate de „rebarbarizarea" progresivă a armatei lui Vitiges; Casiodor, rămas la postul său atâta timp cât a existat speranță într-o soluție negociată, s-a retras când a înțeles că e vorba de un război de exterminare. Goții, neîncrezători, au luat ostatici din clasa senatorială — 300 de tineri, care au fost uciși în catastrofa finală din 552. Supraviețuitorii au fost îndepărtați din posturile de conducere, în părțile recucerite, de funcționarii trimiși de Constantinopol. În fine, mulți au fost ruinați în mod atroce: în 546, Rusticiana, fiica lui Symmachus și văduva lui Boethius, ajunsese să cerșească! Aristocrația senatorială nu și-a revenit niciodată după aceste lovituri, prăbușire care marchează o cotitură a istoriei italiene, deoarece această clasă fusese cea care, activă, competentă, învățată, asigurase, de-a lungul regimurilor succesive ale împăraților-marionetă și ale regilor barbari, continuitatea Italiei romane.

Ostrogoții, condamnați la moarte, au făcut dovada unei altfel de soliditați decât vandalii în fața lui Iustinian în 534, sau chiar decât vizigoții în fața arabilor în 711. Timp de aproape o generație, au ținut piept cu curaj. Când primul lor șef, Vitiges, disperat de starea Italiei, a capitulat în 540 — ceea ce

[1] Care a dorit să se atașeze liniei Amalilor căsătorindu-se împotriva voinței ei cu sora lui Athalaric.

[2] Vezi John L. TEALL, „The barbarians in Justinian's Army", *Speculum*, XL, 1965, pp. 294-322.

i-a permis lui Belizarie să intre în Ravenna — ei l-au înlocuit cu un anume Ildibad, apoi cu nepotul acestuia, Totila, care a rezistat unsprezece ani cu un geniu inventiv și care a încercat probabil să poarte războiul pe teren social. Totila fiind ucis în luptă în 552, a fost înlocuit cu Teia, care a pierit într-o ultimă bătălie, la poalele Vezuviului (1 octombrie 552). Câteva detașamente au mai rezistat în unele locuri până în 555, iar o ultimă răscoală a izbucnit la Brescia și la Verona în 561.

În fața unei asemenea încrâncenări, Iustinian s-a hotărât să suprime poporul ostrogot. În timpul falselor sale victorii, se gândise la clemență. În 540, soldații fuseseră pur și simplu trimiși la casele lor. Chiar și în 550, Iustinian trimitea în Italia doi șefi hotărâți să fie concilianți. Dar în 552, cu întoarcerea lui Narses la comandă, s-a terminat cu menajamentele: au fost chemați în Italia până și perși și longobarzii regelui Audoin; toți goții capturați au fost deportați în Orient. Cei care se raliaseră de la început și-au salvat situația, mici grupuri au supraviețuit la poalele Alpilor; despre alții, papirusurile de la Ravenna spun că erau întâlniți ca sclavi în orașul care le fusese metropolă[1]. Dar, ca forță istorică, ostrogoții au încetat să mai existe. Consolarea lor a fost să ducă la moarte ultima rămășiță a Antichității romane[2].

Longobarzii, inconștient, au preluat sarcina, la mai puțin de douăzeci de ani după moartea lui Teia, de a-i răzbuna pe ostrogoți. Dar aceasta nu a redat viață Italiei.

2) GRUPUL OCCIDENTAL

Cu intrarea în masă a ostrogoților în imperiu se termină seria de migrații ieșite din Europa Orientală sub presiunea hunică. Imperiul s-a bucurat apoi în această privință de o relativă securitate până la mijlocul secolului al VI-lea:

---

[1] Asupra ultimilor ostrogoți, lucrarea clasică a lui SCHMIDT, *Die letzten Ostgoten* [nr. 212] trebuie completată cu datele papirologice, bine rezumate de Fulvio CROSARA, „Dal V al VIII secolo, sulla tracia dei papiri giuridici d'Italia", *Annali di Storia del Diritto*, III–IV, 1959–1960, pp. 349–390, în special pp. 372–381.

[2] Soarta celor două capitale poate fi luată ca simbol. Milano, care se pronunțase în 538 pentru imperiali, a fost distrus în 539 de către Vitiges și s-a eclipsat pentru patru secole, în beneficiul Paviei. Roma a suferit în 537 un prim asediu de un an: pentru a-l face să se predea pe Belizarie, închis în oraș, Vitiges a tăiat paisprezece apeducte care n-au mai fost niciodată reparate, și pentru a supraviețui, Belizarie a expulzat "gurile inutile", care n-au mai revenit niciodată. Un al doilea asediu, condus de Totila, a durat doi ani, din 544 până în 546, și s-a soldat cu dărâmarea parțială a zidurilor cetății și cu ruina din Transteverus. Un al treilea asediu a durat din primăvara lui 547 până în ianuarie 550: în total, aproape șase ani de blocadă din treisprezece! Roma nu a datorat decât funcției sale religioase faptul că nu a pierit. Doar Ravenna a supraviețuit relativ intactă.

limes-ul danubian a rezistat până la migrația avaro-slavă. Dar *limes*-ul occidental, rămas aproape de netrecut, în pofida câtorva scurte străpungeri, pe tot parcursul secolului al IV-lea, a fost afectat, în primii zece ani ai secolului al V-lea, de un val uriaș care a inundat în cele din urmă Occidentul întreg. Majoritatea popoarelor care îl compuneau au trecut dincolo de Rin, în urma memorabilei străpungeri din 31 decembrie 406[1]. Alții, sub Radagaisus, încercaseră un drum mai direct către Italia în 405, dar soarta lor a fost incomparabil mai puțin favorabilă: tentativa lor a fost zădărnicită de Stilicon la Fiesole, în august 406, în vreme ce membrii primului grup își urmau până în Africa o carieră fructuoasă[2].

Este inutil să trasăm o demarcație prea netă între detașamentul oriental și detașamentul occidental. Se găsesc și de o parte și de alta popoare din același grup; loviturile pe care le dau apărărilor romane au loc aproape paralel; acțiunile lor se completează reciproc (fără Radagaisus, Alaric este greu de explicat) și, din 412, cele două detașamente se reunesc în Galia Meridională. Este imposibil să punem la îndoială faptul că exista o legătură între cele două mișcări: repercusiunile marii năvăliri a popoarelor din stepă s-au simțit până în Germania Occidentală, de vreme ce atât alanii, cât și hunii au sfârșit prin a forța nu Dunărea Inferioară, ci Rinul. Contemporanii, în pofida absenței unei viziuni generale asupra lumii barbare, au perceput clar această înlănțuire, cel puțin în măsura în care ea ducea din stepa pontică până în Illyricum[3].

Beneficiarii străpungerii din 406 nu au jucat un rol comparabil cu goții și nici cu marile popoare din cel de-al doilea val. Mulți n-au reușit să fondeze state. Printre cele care au reușit, două n-au avut decât o existență efemeră — regatele spaniole ale vandalilor silingi și ale alanilor. Numai trei au supraviețuit, fără însă să fi durat prea mult: regatele vandal și burgund, ambele dispărute în 534, și regatul suev, în 585. Doar statul burgund a reușit să realizeze o sinteză destul de stabilă între barbari și romani. Istoria vandală nu este, în mijlocul celei a Africii de Nord, decât o paranteză curioasă. Cât despre suevi, de-abia au o istorie: sursele remarcă în legătură cu ei aproape un secol de tăcere totală, de la 469 la 558!

---

[1] Data a fost discutată: 406 sau 405? În ce ne privește, urmăm concluziile lui COURTOIS, *Vandales* [nr.233], p. 38, n.3.

[2] Expediția zisă a lui Radagaisus este puțin cunoscută. Este vorba de o masă compozită care a intrat în Italia prin nord-est și a atins Toscana. O singură bătălie a fost de ajuns pentru a o nimici. Armata „romană" avea, la Fiesole, o compoziție etnică apropiată de cea a invadatorului: comandantă de un șef de sânge vandal, Stilicon, și de un vizigot, Sarus, ea reunea mai ales alani și huni.

[3] Vezi textul Sfântului Ambrozie, *Expositio in Lucam*, X, 10, și comentariul său la COURTOIS [nr. 233], p. 40.

A) Vandalii

Istoria primitivă a vandalilor se sprijină pe date nesigure, amestecate cu tradiții gotice, longobarde sau ale anglilor, și pe câteva date onomastice și arheologice. Cea mai mare parte trimit către Scandinavia, într-un context apropiat de cel al originilor gotice. Vandalii puteau să-și fi lăsat numele micului ținut Vendsyssel (ai cărui locuitori se numesc încă *vendel-boer*), în extremul nord al Iutlandei, dincolo de Limfjord[1]. Limba lor pare să fi fost un dialect ostic, apropiat de gotică. În fine, arheologia indică similitudini între materialul disponibil în Vendsyssel și în Silezia (primul habitat atestat al vandalilor) în zorii erei noastre. Este deci posibil ca vandalii să fi urmat drumuri paralele cu cele ale cimbrilor și goților.

Istoria îi găsește pentru prima oară pe vandali, în secolul I al erei noastre, pe malul sudic al Balticii. Numele de *vandali* sau *vandili* desemnează atunci un vast grup de neamuri, printre care Pliniu îi citează pe burgunzi și pe varini; habitatul lor este situat ipotetic către Pomerania sau Posnania. Apoi, acest nume s-a restrâns la două triburi, silingii (menționați de către Ptolemeu în Silezia actuală) și hasdingii (care apăreau în secolul al III-lea la Dio Cassius, fără îndoială între Vistula Superioară și Nistrul Superior[2]. Aceste triburi au dus din secolul al III-lea până în al V-lea existențe paralele, dar separate.

Prima tentativă de punere în mișcare către imperiu se înregistrează în 171 la hasdingi: ei încearcă în zadar să pătrundă în Dacia, duși de curentul care îi împingea pe goți către Marea Neagră. La mijlocul secolului al III-lea, cele două popoare operează o translație rapidă către sud-vest: se găsesc hasdingi în Câmpia Panonică din 248, silingi pe Mainul Superior din 277. În aceste noi habitaturi, rămân stabili vreme de un secol și jumătate, până la apariția hunilor; la contactul prelungit cu *limes*-ul, grupul oriental evolua destul de repede[3].

Puțin înainte de 400, hasdingii, fără îndoială sub presiunea hunilor, s-au îndreptat către vest urcând pe malul drept al Dunării; pe drum, i-au întâlnit pe silingi și o anume coordonare a fost restabilită între cele două fracțiuni. Către 401, sunt în fața Raetiei, către 405 ajung pe Rin, în mijlocul popoarelor care încearcă să străpungă *limes*-ul. Regele hasding Godagisel a fost învins și ucis în timpul pătrunderii, dar masa celor două popoare, condusă de fiul

[1] Dar același radical se regăsește de asemenea în alte părți în Scandinavia.

[2] Silingii au dat numele Sileziei; numele hasdingilor pare să nu fi desemnat decât familia regală.

[3] Dar nu este sigur că arianismul lor datează din această perioadă; fără îndoială, conversiunea lor n-a avut loc decât la trecerea în Spania.

său, a reușit să treacă în Galia. Ei s-au năpustit, fără îndoială, spre Mediterana; dar amenințarea unui dublu contraatac roman, prin forțe venite din Bretagne și din Italia, i-a determinat să caute la sud de Pirinei un alt teren pentru jaf[1]. Pe tot parcursul acestei deplasări ei au făcut parte din aceeași bandă cu alanii și, neîndoielnic, cu suevii.

Când vandalii au invadat Spania în toamna lui 409, aceasta era nu numai dezarmată, dar și divizată de un război civil. Dezastrul a fost total; doar câteva orașe au rezistat. Barbarii și-au împărțit țara ca pe o pradă. Hasdingii și silingii au avut loturi separate, primii în nord-vestul Galiciei, ceilalți în bogata Baetica (411 sau 412). Sosirea vizigoților în Galia le-a înlăturat orice gând de întoarcere; Wallia a fost însărcinat de către Roma să facă ordine în Spania și a acționat cu brutalitate. Regele silingilor a fost prins și expediat la Ravenna; în 418, poporul său a fost zdrobit în asemenea măsură, încât a încetat să mai ducă o existență autonomă. Hasdingii, cruțați, își sporesc numărul cu resturile alanilor, învinși de asemenea de Wallia. Toți vandalii rămași s-au raliat cu hasdingii. Aceștia, nemulțumiți de aspra Galicie și de vecinătatea suevilor, au cucerit Baetica în 419–420, fără ca imperiul să-i fi putut împiedica.

Nu se știe prea bine ce a însemnat statul vandal din Spania[2]. Fără îndoială, nu a depășit niciodată nivelul elementar al unei armate cantonate în țară dușmană. Dar, în pofida legii care interzicea sub pedeapsa cu moartea inițierea barbarilor în construcția navală, vandalii au luat contact cu marea și au devenit pirați redutabili. Din 426, au atacat Balearele și Mauritania, în 428 au cucerit baza navală de la Cartagena. Vreme de douăzeci de ani, par să nu fi trăit decât din jaf; în acest ritm, Spania s-a epuizat. Atunci, regele Genseric (sau Geiseric) a avut ideea — inconștient moștenită de la Alaric — de a merge să exploateze singura provincie încă intactă a Occidentului, Africa, a cărei apărare era paralizată de un război civil.

Era o acțiune hazardată și complexă. Lăsăm deoparte detaliile, mai puțin unul: concentrarea tuturor celor care plecau — hasdingi, silingi, alani, câțiva hispano-romani — la Tarifa, în mai 429. Fără îndoială, au debarcat aproape de Tanger și au urmat un drum terestru prin strâmtoarea de la Taza[3]. Armata a ajuns în fața Annabei în mai sau iunie 430: aproape 2 000 de km dintr-un ținut anevoios au fost străbătuți într-un an. În pofida acestei întâr-

[1] Este imposibil de reconstituit itinerarul vandalilor în Galia, deoarece reputația lor urâtă a făcut să li se atribuie numeroase dezastre de care erau străini.

[2] Apropierea tradițională între numele vandalilor și cel al Andaluziei nu este fondată.

[3] Este ipoteza lui Le Gall, *L'itinéraire de Genséric* [nr. 239], reluată de Courtois, *Vandales* [nr. 233].

zieri, comitele Africii nu a putut să opună vreo ripostă eficientă; el s-a închis în Annaba, care a rezistat mai mult de un an (Sfântul Augustin a murit în timpul acestui asediu). Unele avangărzi atinseseră deja, fără îndoială, Proconsulara.

Incapabili să-i respingă pe vandali, romanii le-au propus un *foedus*; temându-se că nu va putea cuceri celelalte orașe fortificate, Genseric l-a acceptat (Annaba, 11 februarie 435). Domeniul cedat cuprindea, desigur, nordul Numidiei, Proconsulara Occidentală (cu Annaba și Guelma) și aproape toată Mauritania sitifiană (regiunile mai vestice au rămas fără îndoială în afara acordului). Genseric nu s-a mulțumit multă vreme cu acestea: la 19 octombrie 439, a atacat Cartagina, pe care a ocupat-o aproape fără luptă. Orașul a fost jefuit și unele dintre edificiile sale incendiate sau demolate[1]. Tot restul Africii, până la Tripolitania, a fost atunci invadat. Apoi, Genseric a amenințat că va ataca Italia dinspre sud; vandalii au debarcat în Sicilia în 440. Pentru a-i opri, Valentinian al III-lea le-a oferit un nou *foedus* (442), care i-a stabilit în Proconsulara, în Byzacena și într-o parte a Tripolitaniei și a Numidiei. Aceasta a fost forma definitivă a statului vandal[2].

Grosul vandalilor a fost cantonat în Proconsulara, mai ales în jurul Cartaginei. Câteva grupuri mici s-au stabilit în nordul Byzacenei și pe coastele Mauritaniei, la Tipasa și la Cherchell. Episcopi arieni au fost instalați în principalele comunități. Limba uzuală a fost de la început latina (nimic n-a supraviețuit din limba vandală în afara numelor proprii). În a treia generație, regele Thrasamund a manifestat oarecare interes pentru literatura latină, chiar teologică, și a avut poeții săi oficiali, de altminteri mediocri.

Pentru a-și instala armata, Genseric s-a dedat la imense confiscări, în loc să adopte, precum ceilalți regi barbari, principiul unui partaj. O parte din pământurile luate a format loturile (*sortes*) vandalilor, restul a revenit Coroanei. Vandalii au devenit proprietari funciari, trăind viața confraților lor romani, rămași numeroși; nimic nu arată că ar fi cultivat pământul cu mâinile lor. Au adoptat gusturile celor pe care îi deposedaseră, inclusiv plăcerile

[1] Courtois s-a împotrivit fără temei acestei aserțiuni a lui Victor din Vita. Arheologia nu i-a dat dreptate (pentru termele din Cartagina cf. [nr. 434]).

[2] Roma a păstrat deci teoretic cele trei Mauritanii, vestul Numidiei, estul Tripolitaniei. Erau regiunile cele mai sărace, cele cu resurgențele berbere cele mai marcate: imperiul nu a reintrat în posesia lor multă vreme. Nu mai există nici o urmă a intervenției sale în Africa latină după 455. O bună parte din vest a căzut în puterea triburilor berbere; câteva orașe de pe coastă, ca Tipasa, au adăpostit la o dată necunoscută o garnizoană vandală și au existat influențe vandale, directe sau nu, până în Orania, poate până la Tanger. Statul vandal propriu-zis nu a depășit, către vest, meridianul Constantinei.

termelor și ale circului. Foștii proprietari au fost expediați în Italia sau în Orient; descendenții lor au ajuns uneori să recupereze câte ceva[1], dar episodul a creat o prăpastie de ură pe care arianismul a făcut-o și mai sensibilă. Până la sfârșit, regii vandali nu au putut să se bazeze decât pe forță pentru a-și asigura viitorul.

Instituțiile au purtat marca acestei situații. Poporul a rămas, ca o armată, divizat în grupuri de o mie de oameni. Genseric a lăsat la moartea sa dispoziții pentru a perpetua unitatea de comandă, în pofida tradiției partajului familial. Șeful administrației a avut titlul, împrumutat din vocabularul militar, de *praepositus regni*. Nici un post important nu a fost la început încredințat romanilor și cadrele provinciale au dispărut. Câțiva *notarii* au fost de ajuns pentru nevoile esențiale, mai înainte de toate pentru o nouă percepere a impozitului funciar, care apăsa doar asupra romanilor. În ansamblu, o guvernare sumară, care nu se sinchisea de tradiții și funcționa, fără falsă pudoare, în profitul exclusiv al învingătorilor[2].

Vandalii din prima generație africană par să nu fi avut decât o idee politică: expansiunea continuă, jaful aplicat fără încetare unor noi regiuni. Stabiliți în Africa, poate pur și simplu pentru că nu au îndrăznit să înfrunte deșertul Libiei, s-au grăbit să jefuiască sistematic lumea mediteraneană. Este ceea ce se numește, cu cuvinte mari, constituirea regatului „barbar"[3]. Genseric s-a folosit aici de toată inteligența sa; o flotă cu baza la Cartagina i-a permis din 440 să intre în Sicilia (adevărata cucerire nu a avut loc decât în 468). Insula a servit mai ales drept miză diplomatică, din pricina annonei: în 476, Odoacru a obținut-o în schimbul unui tribut; în 491, Teodoric a ocupat-o, dar a redat către 500 Vestul vandalilor (ca zestre pentru sora sa) și ea a rămas împărțită până la victoria lui Iustinian. Către 455, Genseric a cucerit Corsica și Sardinia, neîndoielnic și Balearele; acestea n-au fost decât colonii de exploatare și de deportare. Paralel, continuau atacurile asupra coastelor spaniole, italiene și grecești, culminând cu jefuirea Romei în 455. Vandalii n-au părăsit această atitudine agresivă decât la moartea lui Genseric (477), după o generație

[1] Cf. *Vie de Fulgence de Ruspe*, ed. Lapeyre, p. 11.

[2] Acest tablou, bazat pe documente laconice și ostile, este incomplet și fără îndoială parțial; sursele nu autorizează un altul. Singurele documente ale situației practice, faimoasele *Tablete Albertini* [nr. 13], și acele ostraka din regiunea Khenchela [nr. 12 *bis*], arată că poporul de rând a păstrat instituții pur romane. În pofida brutalității lor, vandalii au arătat un anume respect prerogativelor imperiale (baterea monedei de aur, tributul); actele regale au fost totuși datate cu anii de domnie a regilor.

[3] Asupra dezbaterilor pe care le suscită interpretarea acestuia, vezi p. 279.

în care s-au bucurat în pace de bogățiile Cartaginei. Doar atunci se poate opri istoria migrației lor, după trei sferturi de secol[1].

Că opera vandalilor a fost precară o demonstrează sfârșitul său: s-a prăbușit ca un castel din cărți de joc sub loviturile lui Iustinian. Belizarie a debarcat la 30 august 533; la 15 septembrie era la Cartagina; două bătălii i-au adus toată Africa utilă; în martie 534, Gelimer, refugiat în Vest, s-a predat și a fost transferat în Asia. Poporul său l-a urmat, ca sclavi, deportați sau încorporați cu forța în armata bizantină. Grupuri foarte mici s-au ascuns la mauri, dar au pierit într-o a doua razie, în 539–540.Vandalii trimiși în Orient au dispărut în haosul etnic al trupelor bizantine opuse perșilor. „Istoria vandalilor sfârșește în neant" (Courtois). Africa de Nord a fost lipsită deci de componenta germanică: evenimentele din 534 au contribuit tot atât cât și cucerirea islamică la orientarea într-o direcție diferită de cea a restului Occidentului. Principala urmă lăsată de vandali a fost negativă: Africa romană a pierdut, în acest secol de regim brutal, ceea ce era mai bun din forțele sale spirituale și din clasa sa conducătoare, precum și o bună parte din teritoriile sale periferice.

B) Suevii din Spania

Numele suevilor, ca și cel al vandalilor, s-a bucurat de un trecut ilustru, mult superior locului acestui popor în 406. Aceasta a fost la început denumirea unui vast subgrup al acelor *herminones*, și în același timp unui nucleu mai restrâns, care își face intrarea în istorie în anul 72 înaintea erei noastre, cu Ariovist. Ei se găseau atunci pe Rinul Mijlociu. Mai târziu sunt regăsiți, sub același nume sau sub cel de cvazi, către actuala Moravie. Este destul de dificil să facem să coincidă cu aceste date numele de *Suebicum mare* pe care Tacit îl dă Balticii și mențiunea de *Suebi Nicretes* pentru Neckar. Fără îndoială că poporul suev era fragmentat în mai multe ramuri

[1] Se vede imediat, numai urmărind șirul regilor, cum romanizarea realiza progrese rapide. Dar prăpastia religioasă împiedica aceste progrese să fie fructuoase; ele n-au reușit decât să tocească ascuțișul forței vandale. Huniric (477–484) fusese ostatic la Constantinopol, se căsătorise — cu forța — cu fiica lui Valentinian al III-lea și a dorit în van să impună o succesiune ereditară în manieră romană. Nu se știe practic nimic despre Gunthamund (484–496). Thrasamund (496–523) a fost, păstrând proporțiile, Teodoric al vandalilor: nu numai că s-a căsătorit cu sora regelui got, dar a și înțeles ca și acesta că minoritatea germanică nu poate supraviețui decât adaptându-se la mediul roman; el a iubit poezia și construcțiile, a fost interesat de teologie, dar nu a putut, spre deosebire de cumnatul său, să găsească ecou în singura clasă apta să-i furnizeze cadre, aristocrația senatorială. Hildiric (523–530) a fost, prin sânge și moravuri, mai mult de jumătate roman, dar în rest cu totul incapabil. Geilimer (530–533) nu a lăsat în urmă nimic semnificativ.

care duceau, față de Roma, politici diferite. În epoca invaziilor, se găsesc suevi, în planul secund, aproape peste tot: în Suabia (căreia i-au lăsat numele), în Venetia, în Flandra, în Marea Britanie și, în sfârșit, în Spania.

Numai aceștia din urmă au avut o adevărată importanță. Se poate admite că au trecut Rinul în 406–407; în 409, au intrat în Peninsula Iberică.[1] Împărțirea din 411 le-a atribuit partea meridională a Galiciei, teritoriu pe care l-au dublat cu partea septentrională în 419, o dată cu plecarea hasdingilor. Îmbarcarea acestora pentru Africa și retragerea momentană a vizigoților au permis regelui suev Hermeric să constituie un veritabil stat, în jurul orașelor Braga (care i-a servit drept capitală) și Lugo. Hispano-romanii au încercat să-l înăbușe cu ajutorul lui Aetius, la care l-au trimis pe episcopul galician Hydatius — singura noastră sursă; dar Aetius, prea ocupat în Galia, a refuzat să intervină, și autoritățile locale au încheiat cu supărătorii lor oaspeți un fel de *foedus* (sunt cunoscute păcile din 433, 437 și 438).

Suevii nu și-au oprit marșul înainte, de-a lungul vidului iberic. În 439, au cucerit Mérida, apoi Sevilla (441) și chiar o parte din Carthaginensis. Se părea că toată Spania urma să cadă în mâna regelui Rechiarius, dar suevii n-aveau capacitatea necesară pentru a o ocupa și guverna. O expediție de represalii, întreprinsă în numele împăratului Avitus de către regele vizigot Teodoric a spart acest balon de săpun. Rechiarius a fost învins la 5 octombrie în fața orașului Astorga, pe râul Orbigo; două săptămâni mai târziu, goții intrau în Braga și jefuiau acest oraș, fără a face distincție între suevi și romani. Rechiarius a fost ajuns pe coastă, aproape de Porto, și ucis. Familia regală s-a stins. Dar de îndată ce goții s-au retras, suevii și-au recăpătat independența. Către 464, regele Remismundus a putut să obțină recunoașterea oficială a curții de la Toulouse. După care regatul, ca și Galicia însăși, a dispărut din istoriografie pentru mai mult de un secol.

Acest stat suev părea, asemenea celui al vandalilor, instabil și brutal, chiar sclavagist[2]. Din istoria sa internă nu se cunosc decât oscilațiile religioase, reflex al slăbiciunii sale externe: regele Rechila, mort în 448, era păgân; fiul său Rechiarius (448–456) se convertește la catolicism pentru a capta bunăvoința imperiului și pentru a evita intervenția goților; către 465, un episcop trimis din Galia vizigotă, Ajax, îi readuce pe suevi la arianism. Către mijlocul secolului al VI-lea, regele Chararic devenise pentru moment catolic pentru a obține intervenția Sfântului Martin din Tours și poate o

[1] Vezi p. 282 discuția asupra itinerarului.

[2] Amploarea distrugerilor cauzate orașelor din nord-vestul Spaniei este confirmată de texte și de arheologie; se cunosc cel puțin trei cetăți romane și două burguri indigene care nu și-au mai revenit niciodată; cf. J.-M. LACARRA, „Panorama de la historia urbana en la peninsula ibérica desde el siglo V al X", *Settimane...*, VI, 1958, p. 328.

alianță francă; dar arianismul și-a recâștigat avantajul. A fost însă repede atacat în urma misiunii altui Martin, Martin din Braga. Către 561, regele Teodemir s-a făcut catolic. Era o provocare pentru regatul de la Toledo, încă arian: Leovigild l-a atacat pe regele suev Miro în 576. În 585, ultimul rege, Andeca, a fost capturat și statul său anexat — un an înaintea adeziunii vizigoților la catolicism. Au mai avut loc încă două revolte sueve în anul următor, apoi totul s-a sfârșit: suevii s-au asimilat printre goți.

Suevii au lăsat în Galicia câteva urme onomastice și arheologice neînsemnate, concentrate pe coastă, de o parte și de alta de Braga. Aproape nimic din limba lor nu a trecut în portugheză (cinci sau șase cuvinte); dar Galicia datorează neîndoielnic trecerii lor o parte a originalității sale, mai ales în domeniul ecleziastic. Nu se știe nimic despre instituțiile lor, în afara faptului că băteau monedă de tip imperial înainte de 456. În afara operei lui Martin din Braga — care datorează puțin mediului local[1] — nu există nici urmă de cultură suevă, și arta galiciană nu este decât o ramură a artei hispano-gotice. Nimic notabil nu s-ar fi schimbat în istorie dacă suevii din Spania n-ar fi existat niciodată.

C) Burgunzii

Burgunzii (sau mai exact burgundionii)[2] au apărut în secolul I în regiunea baltică, ca element al grupului *vindili*-lor; apoi se afundă în interior, pe Vistula Mijlocie. Dar limba și tradițiile lor permit fără îndoială să-i considerăm veniți din Scandinavia. Dialectul lor estic era apropiat de gotică și tradițiile lor, culese târziu, conduc către „insula numită *Scandinavia*"[3]. De fapt, mai multe teritorii scandinave poartă nume analoage cu al lor: ținutul Borgund, pe Sognefjord în Norvegia, și mai ales insula baltică Bornholm (*Borgundarholm*, în secolul al XIII-lea).

Din habitatul lor polonez, burgunzii, în cursul secolului al III-lea, au început să înainteze către vest. După 260, ei sunt alături de alamani în tentativele lor de a străpunge *limes*-ul Câmpiilor Decumate, dar nu au reușit

---

[1] Cf. *Martini episcopi Bracarensis opera omnia*, ed. Barlow, Newhaven, 1950. Martin dobândise, în urma unei lungi ședere în Palestina, o solidă cultură grecească.

[2] Istoriografia franceză (în afara lui COVILLE, *Recherches sur l'histoire de Lyon* [nr. 224]), preferă forma „burgunzi", puțin atestată (patru sau cinci exemple), în vreme ce poporul se numea în mod obișnuit *Burgundiones*; pentru alternanță, cf. cu *Goti/Gutones* și *Frisii/Frisones*. A se evita opera, perimată încă de la apariție, a lui René GUICHARD, *Essai sur l'origine du peuple burgonde, De Bornholm vers la Bourgogne et les Bourguignons*, Paris, 1965.

[3] *Passio s. Sigismundi*, *MGH*, *SS.Rer. Merov.*; II, 333. Acest text a suferit fără îndoială puternica influență a lui Iordanes.

să se stabilească pe teritoriu roman. Habitatul lor, de la Ron până în Suabia Centrală, se stabilizează în așa măsură, încât în 359 sunt citate borne de frontieră între romani și burgunzi[1]. Timp de o sută patruzeci de ani, contactul lor cu imperiul permite dezvoltarea unei anumite activități economice. Fără îndoială că, în pofida dorinței lor, au fost antrenați către vest în mișcările care anunțau străpungerea din 406. Aceasta i-a aruncat la vest de Rin, în Germania Secunda, adică în aval de Koblenz[2].

Din 411, acești burgunzi au trecut în serviciul unei grupări romane, cea a uzurpatorului Iovinus; în 413, au încheiat un *foedus* cu împăratul legitim și au obținut „partea din Galia cea mai apropiată de Rin". Acest regat renan a durat în jur de treizeci de ani. Veleitățile sale de expansiune în Belgia i-au adus ostilitatea lui Aetius: în 436, acesta i-a dezlănțuit asupra lor pe prietenii săi huni. Regele Gunthiarius a fost ucis, casa regală distrusă, burgunzii au fost siliți să migreze. Întregul popor a plecat către sud[3].

Aetius nu dorea totuși să-i distrugă pe burgunzi, care puteau furniza buni soldați; îi ajungea să-i îndepărteze din Galia de Nord. Le-a asigurat deci un teritoriu în Galia Orientală, în fața altor germanici mai amenințători, alamanii, dușmanii lor tradiționali. În 443, burgunzii au beneficiat de un nou *foedus* care i-a fixat în *Sapaudia*, adică, fără îndoială, în Elveția romandă și la sud de Masivul francez Jura, în jurul Genevei[4]. Aici, ei s-au dovedit federați model, gata să execute orice servicii în slujba Romei, împotriva lui Attila în 451 sau împotriva suevilor din Spania în 456. În 457, la întoarcerea din Spania, ei și-au luat plata în natură, ocupând o bună parte din provinciile Lionnensis I și din Viennensis. Majorian a sărit să-i oprească, și ei s-au

---

[1] Ammianus MARCELLINUS, XXIV, 2, 15.

[2] O tradiție istoriografică tenace vrea să corijeze această informație, datorată unui fragment din Olympiodorus, și să plaseze regatul în Germania Prima, în jurul orașului Worms, doar pe baza autorității *Cântecului Nibelungilor* (unde Worms este capitala regelui Gunther). O reacție pozitivă se face simțită astăzi; trebuie abandonat clișeul „regatului de la Worms" și vorbit doar de un „regat renan al burgunzilor". Vezi un rezumat al dezbaterii la ALTHEIM, *Geschichte der Hunnen* [nr. 509], IV, p. 193 și urm., și rezervele lui P. WACKWITZ, *Gab es ein Burgunderreich in Worms?*, Worms, 1964.

[3] Această catastrofă a avut un mare răsunet epic, atestat de *Waltarius* în secolul al IX-lea, apoi de *Nibelungenlied*, care îl implică aici pe nedrept pe Attila. Gunthiarius a devenit celebru în toată lumea germanică, în *Widsith*-ul anglo-saxon (Gudhhere), ca și în Edda (Gunnarr).

De sejurul renan al burgunzilor se leagă problema, puțin lămurită, a convertirii lor. Orosius afirmă că ei au devenit catolici în 417; dar cei mai mulți dintre autori cred că ei au trecut direct de la păgânism la arianism la o dată incertă, între 413 și 436. Doar COVILLE, *Recherches* [nr. 224], pp. 139–152, se raliază textului lui Orosius, *Hist. adv. pag.* [nr. 17], VII, XXXII, 13. Este ciudat faptul că apostolii burgunzilor din secolul al VI-lea nu citează acest episod catolic.

[4] Aceasta este interpretarea, destul de convingătoare, a acestui nume foarte discutat, dată de DUPARC, *La Sapaudia* [nr. 225]. În orice caz, nu era chiar Savoia de astăzi.

retras; dar după plecarea sa au revenit în forță, au ocupat Lyonul[1], apoi s-au extins în regiunea rodaniană, către sud (Die, către 463; Vaison, înainte de 474) și către nord (Langres, înainte de 485). Către 495, regatul lor se întindea din sudul ținutului Champagne la Durance și la Alpii Maritimi.

A fost un stat bicefal (regele avea sediul la Lyon, moștenitorul său la Geneva) și binațional, căci romanii au avut un loc aproape egal cu cel al burgunzilor. Luarea în posesie a ținutului Ronului se făcuse aproape pașnic; tradiția susține în secolul al VII-lea că burgunzii veniseră acolo „la chemarea romanilor și a locuitorilor Galiei". Aristocrația văzuse în acest mic popor, fidel în principiu *foedus*-ului, răul cel mai mic, aproape o garanție. Toți regii burgunzi despre care știm mai mult decât simplul nume s-au arătat demni de această încredere. Hilperic I, întemeietorul regatului din Lyon, se căsătorise, deși era arian, cu o catolică; el proteja călugării din Jura și era prieten cu Patiens, episcopul din Lyon. Gundovald, nepotul său (către 480–516) era aproape roman, ofițer superior al armatei din Italia, ajutor secundant, apoi moștenitor, al patriciului Ricimer, făuritorul de împărați. El însuși făcuse doi împărați, pe Olybrius (472) și pe Glycerius (473), și nu își dorea, fără îndoială, alt titlu decât cel de patriciu, obținut de la primul dintre aceste marionete; dar încoronarea lui Nepos (474) îl obligase să se întoarcă la poporul său[2]. Grigore din Tours, care nu-i iubea deloc pe arieni, îl onorează cu o legislație care îi proteja pe romani[3], și Sfântul Avitus, conducătorul moral al episcopatului catolic din regatul său, a avut cu el, până la convertirea lui Clovis, relații cordiale. Legea burgunzilor (Legea Gombette) este una dintre cele mai romane printre legile barbare și proclamă explicit identitatea de condiție între romani și burgunzi; le acordă același *wergeld*, le deschide serviciul militar, autorizează căsătoriile mixte. Burgundul nu păstrează decât o preeminență onorifică.

Așezarea burgunzilor s-a desfășurat în cadrul ospitalității, impusă prin *foedus*-ul din 443 pentru vechiul regat de la Geneva și reluată pentru noul regat de pe Ron în 456, în acord cu senatorii romani. Așezările burgunde, semnalate mai ales prin toponime în *-ingos* (fr. *-ans*, *-ens*), sunt concentrate în Elveția romandă, în Masivul Jura și în câmpia râului Saône; ele sunt mai rare în Savoia și în Burgundia, aproape inexistente la sud de Isère. Descoperirile arheologice din faciesul burgund (înainte de 534) au o repartizare aproape asemănătoare. Limba trebuie să fi supraviețuit până în secolul

[1] La o dată nesigură: 461 (Coville) sau doar către 470–474?

[2] Ambițiile sale italiene sunt reluate pentru moment în 490, când îl susține pe Odoacru împotriva lui Teodoric.

[3] *Hist. Franc.*., II, XXIV. Grigore descindea dintr-un episcop din Langres, fost supus al lui Gundovald.

al VII-lea[1], și sentimentul național a rămas puternic până în secolul al IX-lea. Legea burgundă a fost una dintre ultimele care au dispărut în fața dreptului franc.

Germanismul statului burgund pune probleme complexe. Antropologii au stabilit — și aceasta este una din contribuțiile lor cele mai remarcabile la istoria invaziilor — că a existat „contaminare culturală și rasială a burgunzilor de către huni"[2], așa cum indică obiceiul deformărilor craniene. S-a tras concluzia că numele regelui *Gundiocus*, fratele și predecesorul lui Hilperic, își datora cea de-a doua componentă unei influențe hunice. Alamanii au fost, în mai multe rânduri, cantonați în câmpia elvețiană și în Masivul Jura septentrional. Un apendice la Legea Gombette (XXXI, 2) din 524 (?), face aluzie la refugiați burgunzi, probabil izgoniți din sud de cucerirea gotică din 523, și prescrie să fie primite toate elementele asimilabile, vizigoți și chiar sclavi fugiți. O inscripție din 527 (Saint-Offange, aproape de Evian) subliniază pagubele rezultate în urma incursiunilor france. Pare că poporul s-a crezut, în această perioadă, amenințat cu dispariția. Un echilibru real nu a fost atins decât în epoca merovingiană.

Instituțiile burgunde reprezintă un frumos exemplu de dualism. Regele are o dublă titulatură: pentru romani *vir inluster*, *magister militum* sau *Galliae patricius*, pentru germanici *dominus noster rex*. Până la sfârșit, respectul drepturilor eminente ale împăraților este înscris în textele oficiale și în actele de punere în practică (folosirea datelor consulare). Dacă armata rămâne organizată pentru intervenții și jaf[3], administrația își realizează cadre calchiate după cele ale palatului de la Ravenna și rămâne condusă de senatori: Syagrius sub Hilperic, Laconius sub Gundovald, Pantagathus și Sfântul Avitus sub Sigismund. În sfârșit, fiecare *pagus* își are comitele său burgund, care îi judecă pe germanici, alături de comitele roman, care îi judecă pe vechii locuitori[4].

În pofida acestei armonii interne, statul burgund nu era deloc viabil. Plasat într-o regiune de importanță strategică și economică considerabilă, el

[1] Textele runice de la Arguel (Doubs) și de la Charnay (Saône-et-Loire) sunt singurele pe care le-a oferit solul Galiei.

[2] Marc SAUTER, „Quelques contributions de l'anthropologie à la connaissance du haut Moyen Âge", *Mélanges P. E. Martin*, Geneva, 1961, pp. 1–18; *Caractères dentaires* [nr. 231].

[3] Grigore din Tours ne dă un bun exemplu referitor la aceasta pentru timpul lui Gundovald, *Liber de virtutibus s. Juliani*, *MGH*, *SS.rer. Merov.*, I, 2, pp. 567–568.

[4] Statul burgund este unul dintre acelea care se acomodează cel mai bine cu viața urbană, cum a demonstrat arheologia la Geneva (vezi p. 258). Textele confirmă supraviețuirea curiilor, ale *defensores*-ilor și ale *gesta municipalia* (vezi p. 260). Cultura regatului de Lyon (nu se știe nimic despre perioada geneveză), a fost de calitate și complet latină. Gundovald coresponda cu Teodoric pentru a i se trimite o clepsidră și un cadran solar și pare să fi avut un poet oficial, un oarecare Heraclianus. Avitus din Vienna, influent la curte, a fost, după imaginea rudei sale Sidonius Apollinaris, un literat perfect. Școli de retorică funcționau încă la începutul secolului al VI-lea la Lyon și, fără îndoială, la Vienna. În fine, epigrafia latină își păstra o anumită activitate.

avea o bază etnică prea îngustă pentru a-și respinge concurenții, franci și goți. Situația devine de nestăpânit când familia regală s-a divizat și când francii au putut face caz în fața romanilor, de catolicismul lor.

Clovis, ca urmare a rupturii dintre Gundovald și fratele său Godegisel, a pătruns, în anii 500, până la Vienna. Ralierea lui Sigismund, fiul lui Gundovald, la catolicism, a provocat în sens invers intervenția goților, în mijlocul unor discordii atroce: teritoriile de la sud de Drôme, poate chiar de Isère, au fost pierdute (523). Francii au profitat de aceasta: Clodomir l-a capturat pe Sigismund și a pus să fie asasinat. Godomir, fratele lui Sigismund, a preluat coroana, i-a bătut pe franci la Vézeronce (iunie 524) și s-a menținut cu dificultate până prin 533–534, când a dispărut în circumstanțe neclare. Merovingienii au ocupat întregul regat, dar au respectat instituțiile și naționalitatea burgundă în cadrul unui fel de uniune personală. Până în secolul al IX-lea, câțiva indivizi se mai reclamau de la dreptul burgund, dar convertirea la catolicism, realizată cu mult înainte de 533, făcuse asimilarea dificilă. Moștenirea burgundă s-a stins în cadrul Galiei merovingiene.

CAPITOLUL III

INVAZIILE TERESTRE: AL DOILEA ŞI AL TREILEA VAL (SECOLELE V–VII)

1) AL DOILEA VAL AL INVAZIILOR (SECOLELE V–VI)

În spatele primului val al invaziilor, care măturase Europa dintr-o parte în alta, înainta un grup de popoare mai obscure, mai târziu constituite, mai puțin aventuroase. Ele nu avansau decât pas cu pas, având grijă să nu rupă contactul cu bazele lor de dincolo de *limes*. Nu exista nici o incursiune spectaculoasă în istoria lor, prea puține mari bătălii și jafuri răsunătoare în metropolele lumii romane. Acest grup, pe de altă parte, era mult mai omogen decât cele ce l-au precedat și le vor urma; erau doar germanici, de limbă vestică și ținând de civilizații apropiate. Poate că erau mai numeroși; în tot cazul, în locul bandelor care acționau violent, se observă îndeosebi mase de coloni rurali care reușesc, pe teritorii vaste, să ocupe în mod durabil pământul. Dacă primul val fusese ruinător pentru Roma, el nu cucerise pentru limbile germanice nici o regiune din Occident. Cel de-al doilea a adus frontierei lingvistice singurele sale deplasări apreciabile. Statelor adesea strălucitoare, dar efemere, născute din primul val, li se opun monarhia francă și durata sa mai mult decât milenară, solida înrădăcinare a populațiilor alamanice și bavareze în jurul Rinului și al Dunării Superioare.

Datorită încetinelii sale și a caracterului adesea local pe care l-a avut deplasarea sa, este dificil să delimităm acest val prin date precise. În ceea ce-i privește pe franci, elementul conducător, înaintarea lor nu a început să atragă atenția contemporanilor decât către 440 și se poate considera supunerea Burgundiei, în 534, ca sfârșitul migrației lor. Absența unor texte asupra presiunii alamane și bavareze nu ne permite să stabilim jaloane, chiar aproximative; să spunem doar că ea a fost ceva mai târzie și s-a prelungit mai multă vreme, până spre începutul secolului al VII-lea. În regiunea alpină, se poate spune chiar că ea nu s-a oprit niciodată pe parcursul Evului Mediu; dar ea n-a mai păstrat caracterul unei cuceriri politice.

A) Francii

Francii sunt unul dintre popoarele germanice care apar cel mai târziu și ale căror origini sunt cele mai obscure; totuși, ei urmau să fie principalii beneficiari ai migrațiilor, singurii a căror operă, continuată pe tot parcursul Evului Mediu timpuriu, urma să exercite o influență profundă și durabilă asupra istoriei Occidentului[1].

Chiar numele de franci apărea pentru prima oară într-un cîntec de marș al armatei romane amintit de *Historia Augusta* — sursă mediocră — cu referire la evenimentele din 241, apoi, de o manieră mai sigură, în povestirea marii invazii care s-a revărsat peste Galia în timpul lui Gallienus, fără îndoială în 257; o bandă francă ar fi atins chiar Spania. Puțin după aceea, sub Probus (276–282), o povestire destul de interesantă prezintă o parte a francilor, ajunsă nu se știe cum la Marea Neagră, revenind în patria sa prin Gibraltar. În fine, către 286, Carausius era însărcinat cu apărarea în zona Pas-de-Calais împotriva piraților saxoni și franci. Astfel, primii franci apăreau ca un popor periculos atât pe uscat cât și pe mare, fără îndoială localizat undeva pe cursul mijlociu sau inferior al Rinului.

De unde veneau ei? Numele lor ne dă puține informații: pare să derive dintr-o rădăcină semnificând „îndrăzneț, curajos" (cf. nor. *frekkr*)[2]. Limba lor — care este la originea dialectelor germanice din nord-vest și a neerlandezei — este de asemenea puțin lămuritoare. Începând cu secolul al XVII-lea, deși nu exista nici un text vechi în acest sens, cei mai mulți istorici au admis că francii au apărut în urma regrupării unor populații diverse cunoscute în perioada anterioară pe Rinul Inferior. Printre componenții probabili ai acestei sinteze, trebuie să-i citãm pe chamavi, pe bructeri, pe amsivarieni, pe chatuari, chatti, neîndoielnic pe sicambri, mai puțin probabil pe tencteri, usipeți și tubanti, și de asemenea pe unii batavi[3].

---

[1] Acest aparent paradox explică înflorirea timpurie a legendelor despre originea francilor și a dinastiei lor. Era dificil, pentru poporul stăpân al Occidentului, să se mulțumească cu afirmația sumară, dar justă, a lui GRIGORE DIN TOURS (*Hist. Franc.*, II, 8) *„de Francorum vero regibus, quis fuit primus, a multis ignoratur"*. Deja același Grigore făcea aluzie la o legendă care îi prezenta pe franci ca venind din Panonia. În curând, aceasta n-a mai fost de ajuns: epoca merovingiană a elaborat un sistem complex care făcea din franci descendenți ai troienilor, ca și romanii, cărora le-ar fi fost egali...

[2] Aceasta era deja, în secolul al VII-lea, interpretarea lui ISIDOR DIN SEVILLA (*„...a feritate morum nuncupatos"*) și de asemenea, în secolul al IX-lea, cea a lui ERMOLD CEL NEGRU: *„Francus habet nomen de feritate sua"*. Legătura cu numele de armă (v. nor. *frakka*, „suliță, lance") este neîndoielnic inversă cu cea presupusă de unii etimologiști: arma și-a luat numele de la popor. Cât despre *francus*, „liber", este un adjectiv care și-a luat numele de la popor.

[3] Nu trebuie luată în seamă cartea postumă a lui Roger GRAND, *Recherche sur l'origine des Francs*, Paris, 1965, care susține, în pofida tuturor indiciilor lingvistice și arheologice, că francii vin din Scandinavia!

Acești strămoși ai francilor sunt popoare mici, cu destin obscur; cei mai mulți nu sunt citați între sfârșitul secolului I al erei noastre și mijlocul sau chiar sfârșitul secolului al III-lea, adesea chiar secolul al IV-lea. Spre deosebire de marile popoare care au dispărut apoi (cvazi, marcomani etc.), ei n-au trebuit să se uzeze în atacuri continue împotriva *limes*-ului; ei și-au conservat într-o anume măsură forțele. Cei mai mulți au locuit, de-a lungul unei îndelungate perioade, în vecinătatea imediată a teritoriului roman, în apropierea locurilor unde se făcea comerț, precum Köln sau Xanten; este imposibil să nu fi resimțit o profundă influență. Dintre toți germanicii, ei urmau să se numere printre cei mai pregătiți să înțeleagă civilizația romană.

Nu se cunosc factorii care, în secolul al III-lea, au condus aceste popoare la fuziune. Poate că a fost dorința de a rezista mai bine atât romanilor și presiunilor venite din interiorul Germaniei, cât și celei a alamanilor. În tot cazul, această fuziune a rămas superficială. Fără a-i socoti pe chamavi, pe bructeri și pe hessieni, care și-au făcut până la sfârșit grupuri aparte, la franci au existat întotdeauna mai multe subgrupuri îndeajuns de autonome.

Primul citat și cel mai important este cel al salienilor, care apare mai întâi într-un discurs al lui Iulian către atenieni, alături de chamavi; numele lor figurează apoi în denumirea diferitelor corpuri auxiliare din *Notitia dignitatum*. Se consideră că ei au fost „vârful de lance" al înaintării franc în Belgia. Dar în epoca merovingiană numele lor nu mai este decât un termen juridic; ei nu mai apar în sursele literare sau diplomatice, dar au legea lor, *Lex Salica*, aplicată la origine tuturor francilor dintre „Pădurea Carboniferă" și Loara (deci excluzându-i pe francii de pe Rin, pe chamavi și alte triburi mici).

Al doilea grup, cel al francilor de pe Rin, este mai puțin coerent și fără denumire veche. Numele de ripuari, curent în istoriografia modernă, este impropriu[1]; dar „Cosmograful din Ravenna", un compilator care scria către 475–480, cunoaște o *Francia Rinensis* cuprinzând malurile Rinului de la Mainz la Nijmegen, valea râului Moselle de la Toul la Koblenz, valea inferioară a Meusei, etc.

Aceste două grupuri, instabile, nu constituiau, înainte de Clovis, unități politice decât pentru scurte perioade. Istoriografia furnizează, pentru epoca cea mai veche, numele unor regi în număr suficient pentru a demonstra că nu era pe atunci o monarhie, ci mai multe regalități tribale care coexistau. Primul rege cunoscut este Gennobaudes, care încheie un *foedus* cu Roma în 287–288; era probabil un chamav. Sursele din secolul al IV-lea ne dau alte șapte nume, toate ignorate de tradiția merovingiană (dacă Grigore din Tours cunoaște câteva, este datorită unei surse livrești pierdute, Sulpicius Alexander). Pare evident că acești regi tribali nu sunt înaintașii lui Clovis.

[1] V. p. 284.

Unde sunt deci aceştia? Se pare că, între secolele al IV-lea şi al V-lea, confederaţia francă şi-a schimbat structura, că o anume preponderenţă s-a stabilit în profitul şefilor salieni. Grigore din Tours ştia foarte vag ceea ce s-a întâmplat; îl citează cam la întâmplare pe un rege Theudomer, căruia nu i se cunoaşte decât numele. Reluând acest pasaj în secolul al VIII-lea, *Liber Historiae Francorum* a introdus ca prim rege pe Faramund, fiul lui Marcomer; acest din urmă nume vine din evenimentele de la 388, dar nu se ştie de unde a apărut Faramund. Primul merovingian despre care se ştie ceva palpabil este Clodion (*Chlogio*), despre care Grigore spune că a cucerit localitatea Cambrai şi a înaintat până la Somme, la mijlocul secolului al V-lea. În pofida genealogiilor fabricate mai târziu, nu este sigur că el ar fi fost bunicul lui Clovis; este mai degrabă strămoşul a trei regi lipsiţi de importanţă citaţi la sfârşitul secolului al V-lea, *Ragnacharius* din Cambrai şi fraţii săi *Riccharius* şi *Rignomeris*, veri cu Clovis, nu se ştie de ce grad. Cât despre Merowech, acesta este mai degrabă eponimul mitic al dinastiei decât un rege istoric. De fapt, istoria dinastiei începe cu Childeric, tatăl lui Clovis, care apare în jurul anului 457 ca şef al unui corp de auxiliari care coopera cu Aegisus, *magister militum*, împotriva vizigoţilor din regiunea Loarei.

Arheologia aduce puţine aspecte complementare acestui tablou imprecis. Ea n-a reuşit nici să identifice materialul propriu diferitelor populaţii care au fuzionat pentru a forma francii, nici să individualizeze un orizont franc tipic în primele perioade de după trecerea Rinului[1]. Cimitire, armament şi bijuterii nu devin caracteristice decât la începutul epocii merovingiene, când o nouă civilizaţie se formează pe pământul Galiei cucerite.

Înaintarea francilor în imperiu s-a produs în două forme distincte. În interiorul lumii romane, începând din secolul al IV-lea, au existat nuclee create prin multiplicarea corpurilor france în armată şi a şefilor franci în posturi de comandă, aspect bine lămurit de către texte, dar în fond cu puţine consecinţe pentru viitorul francilor ca popor. Apoi a existat o colonizare lentă, la marginile aproape abandonate ale imperiului, într-un teritoriu despre care sursele noastre, în nici o perioadă, n-au ştiut mare lucru, şi la un nivel social care nu interesează istoriografia antică. Acest aspect aproape necunoscut este totuşi capital, căci consecinţele sale durează încă. Din fericire, ştiinţele auxiliare pot să-şi ofere aici ajutorul: lingvistica, onomastica şi arheologia.

Apariţia francilor în armata Galiei romane urcă spre sfârşitul secolului al III-lea, poate în vremea lui Postumus; ea devine masivă o dată cu Tetrarhia; campaniile germanice ale lui Maximian şi ale lui Constanţiu Clorul au fost duse în parte mulţumită auxiliarilor franci. În

[1] Ceea ce ea descrie ca fiind de orgine francă — case mici, rectangulare sau pătrate din bârne şi chirpici, cu vatră centrală, ceramică rustică decorată cu rotiţa sau cu poansonul, adesea în formă de con dublu asamblat la bază — nu diferă în mod fundamental de ceea ce se întâlneşte în sectoarele vecine, de exemplu la frizoni.

timpul lui Constantin găsim primul ofițer superior franc, Bonitus, în 324. Către 370–390, un grup de ofițeri franci a dominat imperiul; trei franci ajung la consulatul ordinar: Richomerus (384), Bauto (385) și Merobaudes (377 și 383). Mulți dintre acești șefi par să fi fost de familie princiară; au fost în mod sigur foarte capabili: în ura sa față de barbari, Ammianus Marcellinus face excepție pentru mulți dintre ei. Adeziunea lor la romanitate părea sinceră. Francul Silvanus, fiul lui Bonitus (a se nota aceste nume romane) a condus multă vreme, foarte loial, trupele lui Constant împotriva francilor de pe Rin; devenit uzurpator împotriva voinței lui în 355, el a rămas într-un context tipic roman. Arbogast, nepot al consulului Richomerus din 384, în decursul întregii sale cariere, fie a trăit la umbra unor protectori franci, precum Bauto, fie favorizat de alți franci, precum Charietto; dar ajuns la putere în 392, a profitat de aceasta nu pentru a realiza o „translație" a imperiului de la romani la franci, ci pentru a-l încorona pe unul dintre „ultimii romani", retorul Eugeniu, reprezentant al unei reacții păgâne tipic romane, și a apărat energic Rinul împotriva francilor. Acești oameni nu acționau ca niște precursori ai lui Clovis.

La un nivel social mai puțin elevat, Roma a folosit mulți prizonieri franci pentru a repopula satele. Clauza figura deja într-un *foedus* din 287–288 cu Gennobaudes. Constantin i-a așezat pe alții în Belgia. Multe dintre aceste colonii corespund probabil cimitirelor de tip germanizant atribuite *laeti*-lor (vezi p. 188). Ele au putut să pregătească elaborarea unei culturi noi, romano-germanice[1].

Dar esențialul înaintării france se face independent de Roma. Primele etape par legate de o modificare a apărării romane după dezastrele din 268–277. În aval de Xanten, malul Rinului a fost abandonat și *limes*-ul linear înlocuit cu mai multe *castella* dispersate, unele aproape de fluviu, cele mai multe în interior, protejând drumul Köln-Tongres-Bavai-Boulogne. Secolul al IV-lea nu mai oferă urme romane între Rin și această rocadă[2], ceea ce nu dovedește poate o evacuare, dar cel puțin o sărăcire, o detașare de civilizație.

Textele sunt scurte și dezamăgitoare. Se poate pleca de la narațiunea lui Ammianus Marcellinus: în 358, Iulian pornește împotriva salienilor care avuseseră îndrăzneala să se stabilească în teritoriul roman *apud Toxandriam locum*, apoi încheie tratatul de pace cu ei la Tongres și acceptă să le cedeze pământul. Unde este acest *Toxandria locus*? Fără îndoială, precum *Texandria* din secolul al IX-lea, la nord-vest de Anvers[3]. Părea deci că Brabantul neerlandez a fost colonizat de salieni cel mai târziu la mijlocul

[1] Ipoteza, susținută cu tărie de WERNER, *Zur Entstehung* [nr. 311], a fost nu mai puțin puternic combătută de DE LAET și DHONDT, *Les Laeti* [nr. 397]. Discuția rămâne deschisă. Pare imposibil să fie urmat Werner fără rezervă: cimitirele prezintă, către 400, o ruptură netă, puțin favorabilă transmiterii directe a unei civilizații. Dar nu se poate nega faptul că această colonizare ar fi contribuit la „barbarizarea" Galiei.

[2] Argumentul nu este atât de puternic precum pare la prima vedere, căci Flandra, țară lipsită de piatră, a lăsat puține urme de habitate romane recognoscibile.

[3] Sau ar fi regiunea de la vest de Escaut, unde Pliniu îi citează pe *texuandri*. Se discută aceasta cu încrâncenare; cf. STENGERS, *La formation de la frontière* [nr. 283].

secolului al IV-lea. Urmează *Chronica* Sfântului Ieronim, care citează o înfrângere a saxonilor la *Deusone in regione Francorum*, dar acest toponim nu este susceptibil de nici o identificare sigură (cea mai probabilă este în Gueldre, la nord de Rin). În fine, în 388, Sulpicius Alexander (copiat de Grigore din Tours) situează o luptă dusă cu francii, care trecuseră Rinul aproape de Köln, într-un loc *apud Carbonariam*, de asemenea neidentificabil. Din context reiese că *Francia* și deci grosul poporului se aflau încă la est de Rin.

O tăcere totală se așterne după aceea, până la începutul secolului al V-lea, ceea ce pare să indice faptul că lucrurile s-au calmat. A existat, fără îndoială, o ocupare pașnică a teritoriilor pe care Roma le considera lipsite de interes. Singura afirmație clară este deci că salienii, din 358, sunt instalați legal dincoace de Rin, pe un teritoriu cândva roman, cu un statut juridic (cel de federați, desigur) care îi distinge de barbarii dușmani ai imperiului. Alte grupuri de franci, precum chamavii sau bructerii, rămâneau refractare și ostile.

În timpul năvălirii din 406, francii n-au figurat printre asediatori; unii dintre ei, aflați în armata romană, au încercat să-i oprească pe barbari să treacă Rinul. De imensul dezastru care a urmat, francii nu sunt deloc responsabili. Evenimentul a avut pentru ei mai ales consecințe indirecte, slăbind autoritatea și apărarea în nordul Galiei.Totuși, unele grupuri, desigur cele ce nu încheiaseră un *foedus*, n-au putut să reziste mult tentației de a participa la împărțirea prăzii. Se știe că au cucerit orașul Trier de două ori înainte de 411; în 428, unii franci au ocupat o parte a Renaniei, de unde i-a izgonit Aetius; un text imprecis sugerează noi confruntări în 432. În fine, în anii 440–450, Salvianus descrie sumar soarta orașelor de pe Rin: Mainz — ruinat și demolat, Köln — „plin de dușmani" (desigur, ocupat), Trier — devastat de patru ori (deci de două ori încă înainte de 411); ocuparea definitivă nu părea anterioară anului 475[1].

Poate că a existat o restabilire a apărării romane la mijlocul secolului al V-lea: după un panegirist, în 446, frontiera Rinului ar fi fost readusă sub

[1] Acestei „impetuozități" a francilor de pe Rin, VERLINDEN, *Les origines* [nr. 285], vrea să opună „imobilitatea saliană". Faptul este că nu se știe mai nimic despre ceea ce se petrece în Nord. Singurul eveniment sigur, cunoscut de către Sidonius Apollinaris (Panegiricul lui Majorianus), este o întâlnire dintre Aetius și o bandă francă într-un loc numit *vicus Helena*. Se discută localizarea (fără îndoială Hélesmes, nord, cant. Denain), data (poate către 440) și însemnătatea episodului: Sidonius îl descrie ca fiind vorba despre tulburarea unei nunți france, dar Aetius s-ar fi deranjat pentru o treabă atât de neînsemnată? Să reținem doar că francii erau atunci destul de pașnic instalați către actuala frontieră franco-belgiană. Clodion, un merovingian, era șeful lor; Grigore din Tours îi atribuie, fără a preciza o dată, ocuparea Cambraiului și a ținutului până la Somme.

control. Ameliorare de scurtă durată, căci în 451 a avut loc năvălirea hunilor, căreia i s-au asociat unii dintre chati. Totuși, marea masă a francilor nu s-a mișcat; dar *limes*-ul a fost definitiv abandonat. Autoritatea romană în nordul Galiei s-a rezumat la o armată de campanie stabilită în bazinul parizian și încredințată în 456 sau 457 noului *magister militum* Aegidius, și câtorva comandamente teritoriale mai mult sau mai puțin fantomatice: ducatul Belgiei pe coasta de la nord de Somme, *Tractus Armoricanus* de la Loara la Somme, de asemenea, poate un comandament organizat de Aetius pe Loara, împrejurul Orléans-ului. Între aceste baze de apărare acționează regii franci: Childeric, aflat în serviciul lui Aegidius, este folosit în 463 de partea Orléans-ului împotriva vizigoților; Paul, succesorul lui Aegidius, îl angajează împotriva saxonilor din regiunea Angers. Nu se știe ce făcea în acest timp poporul asupra căruia domnea în nordul Galiei: continua, fără îndoială, lenta sa înaintare spre sud[1].

Faptul cel mai bine atestat din istoria lui Childeric este moartea sa (în 481?), la Tournai, unde mormântul său a fost descoperit în 1653, în mijlocul unui cimitir roman, ceea ce sugerează o anumită continuitate în istoria orașului. Dar Childeric nu era singurul rege franc: ne sunt semnalați și alții, după moartea sa, la Cambrai și la Köln, fără a-i mai pune la socoteală pe cei cărora nu le cunoaștem reședința[2]. Până spre 508, francii au fost conduși mai degrabă de un grup de regi înrudiți decât de un suveran unic. Nu se știe cu adevărat cine a condus înaintarea către sud-est (se crede că francii au ocupat Mainz-ul în jurul anului 459, iar orașele Trier, Metz și Toul către 475). Trei jaloane aproape sigure limitează avansul franc spre perioada în care Clovis a ajuns la tron: Soissons, despre care se știe clar că încă era capitala lui Syagrius, fiul lui Aegidius, în al cincilea an al domniei lui Clovis; Verdun, despre care *Vie de saint Mesmin d'Orléans* spune că a fost o cucerire a lui Clovis; și Worms, pe care cosmograful din Ravenna îl plasează la alamani.

Probabil că regii franci dispuneau, datorită stabilirii de *laeti* și de coloni și a propriilor lor campanii, de multe informații despre teritoriul care se întindea până la Loara. Așa s-ar explica de ce în perioada următoare nu se știe aproape nimic despre ocuparea regiunilor dintre Sena și Loara de către Clovis: aceasta nu a fost o cucerire adevărată, ci o simplă reapariție a francilor pe un pământ unde fuseseră deja văzuți adesea; ei n-au trebuit decât să elimine câteva nuclee romane, ca Soissons sau Paris, și nu să invadeze metodic tot teritoriul. Înaintarea francilor nu seamănă deloc cu cuceririle făcute de goți în Italia și în Spania, de vandali în Africa, pe care le putem jalona cu date precise și cărora le putem trasa itinerarul pe hartă.

[1] Asupra acestor evenimente, studiul cel mai bun rămâne cel al lui M. BLOCH, *La conquête de la Gaule* [nr. 255].

[2] Rignomeris a fost ucis la Mans de către Clovis; dar nimic nu indică faptul că ar fi fost rege: ca altădată Childeric la Angers, se găsea probabil în serviciul romanilor și foarte departe de poporul său.

Necunoscuți până atunci, francii se ridică dintr-o lovitură la loc de frunte prin Clovis. Dar figura istorică a acestui cuceritor este foarte dificil de conturat[1]. Nu se știe, într-o limită de aproximativ zece ani, când trebuie plasate momentele decisive ale carierei sale; nu se știe câtuși de puțin ce semnifică titulatura sa, și, bineînțeles, nu se cunoaște nimic referitor la gândirea sa politică. Singura prezentare relativ coerentă asupra domniei sale rămâne cea a lui Grigore din Tours, scrisă după 576, deci cu un decalaj de trei sferturi de secol. Însăși această povestire apare ca o reconstrucție destul de ipotetică, stabilită de către Grigore pe baza unor surse analistice extrem de seci și a câtorva tradiții orale. Mai mult, intențiile lui Grigore nu sunt pur istorice, în special în acest caz: Clovis, instrument de succes al Bisericii, nu poate fi pentru el decât un om providențial. Dar nu putem să-l ignorăm pe Grigore: în afara textului său, nu avem decât câteva scrisori și câteva vieți de sfinți care nu fac decât unele mențiuni episodice referitoare la rege.

Clovis[2] trebuie să se fi născut în jurul anului 465, ca fiu al lui Childeric și al thuringienei Basina (ceea ce explică de ce a făcut în Thuringia una dintre primele sale campanii). Nu se știe nimic altceva înaintea urcării sale la tron, care are loc neîndoielnic în 481. În anul al cincilea al domniei sale (deci în 486), împreună cu ruda sa Ragnacharius, regele din Cambrai, îl atacă pe Syagrius, fiul lui Aegidius, „regele romanilor", care își avea reședința la Soissons. Syagrius, învins, se refugiază la Toulouse, la Alaric al II-lea, regele vizigoților; dar acesta îl predă lui Clovis care pune să fie asasinat. Acest succes îi oferă, desigur, întregul ținut de până la Loara; în tot cazul, în al cincisprezecelea an al domniei, Amboise este la frontiera statului său. Apoi, la o dată necunoscută, Clovis s-a debarasat de asociatul său Ragnacharius și a devenit singurul stăpân al teritoriului cucerit[3].

---

[1] Ultima punere la punct asupra domniei sale este cea a lui G. TESSIER, *Le baptême de Clovis* [nr. 267 *bis*].

[2] Acest nume este artificial; de fapt *Chlodovechus* este identic cu *Hludovicus* și corespunde deci franțuzescului Louis.

[3] Iată tot ce se știe despre episodul decisiv al cuceririi france. Legenda însăși nu aduce nimic în plus. F. LOT, *La conquête du pays d'entre Seine et Loire* [nr. 264], a propus totuși o conjectură incitantă. Remarcând, pe de o parte, că nici un text nu vorbește despre o cucerire francă în vestul Galiei, pe de altă parte că Maine și regiunile vecine s-au bucurat în statul merovingian de un statut aparte (în special pentru fiscalitate), s-a gândit că vechiul *Tractus Armoricanus* — căruia i se cunosc veleitățile de autonomie în secolul al V-lea — ar fi tratat separat cu francii fără a aștepta ciocnirea, fără îndoială din teama de vizigoți sau de bretoni.

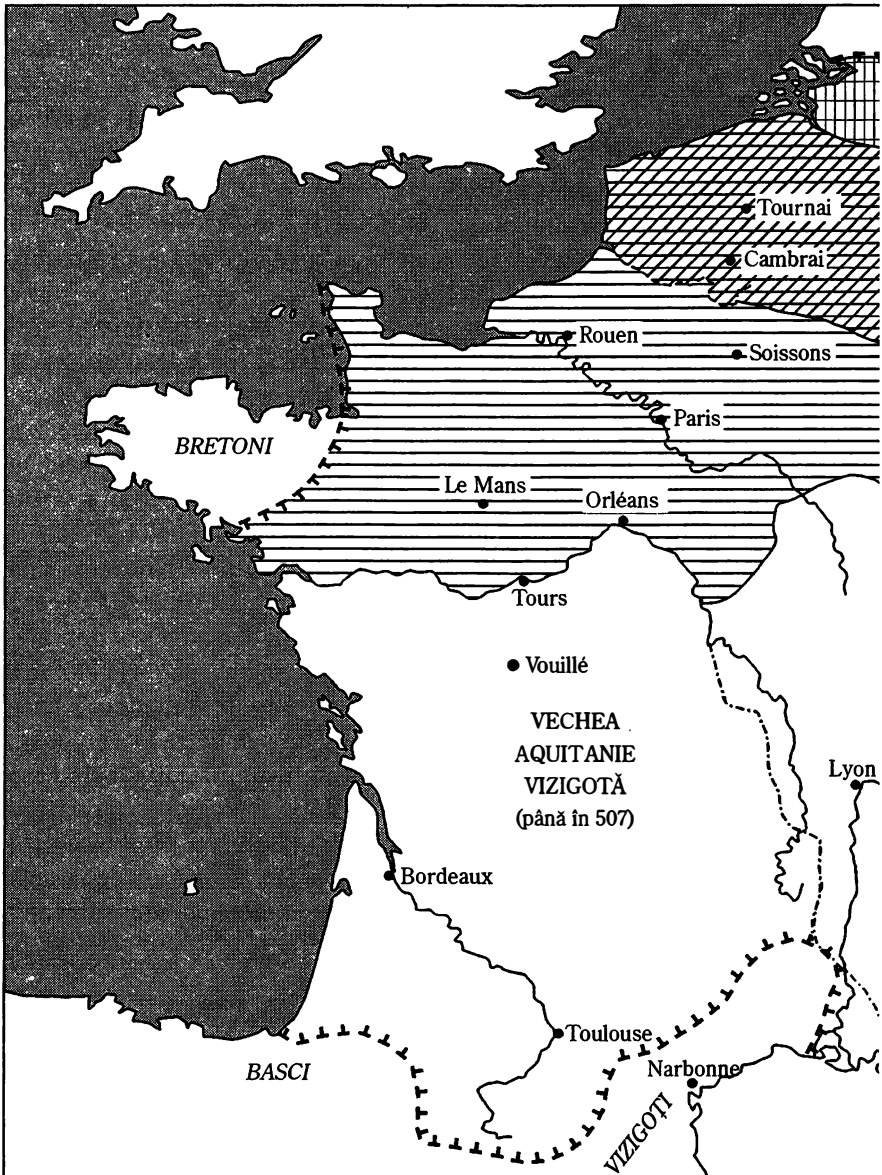

Harta 2 – Expansiunea francă

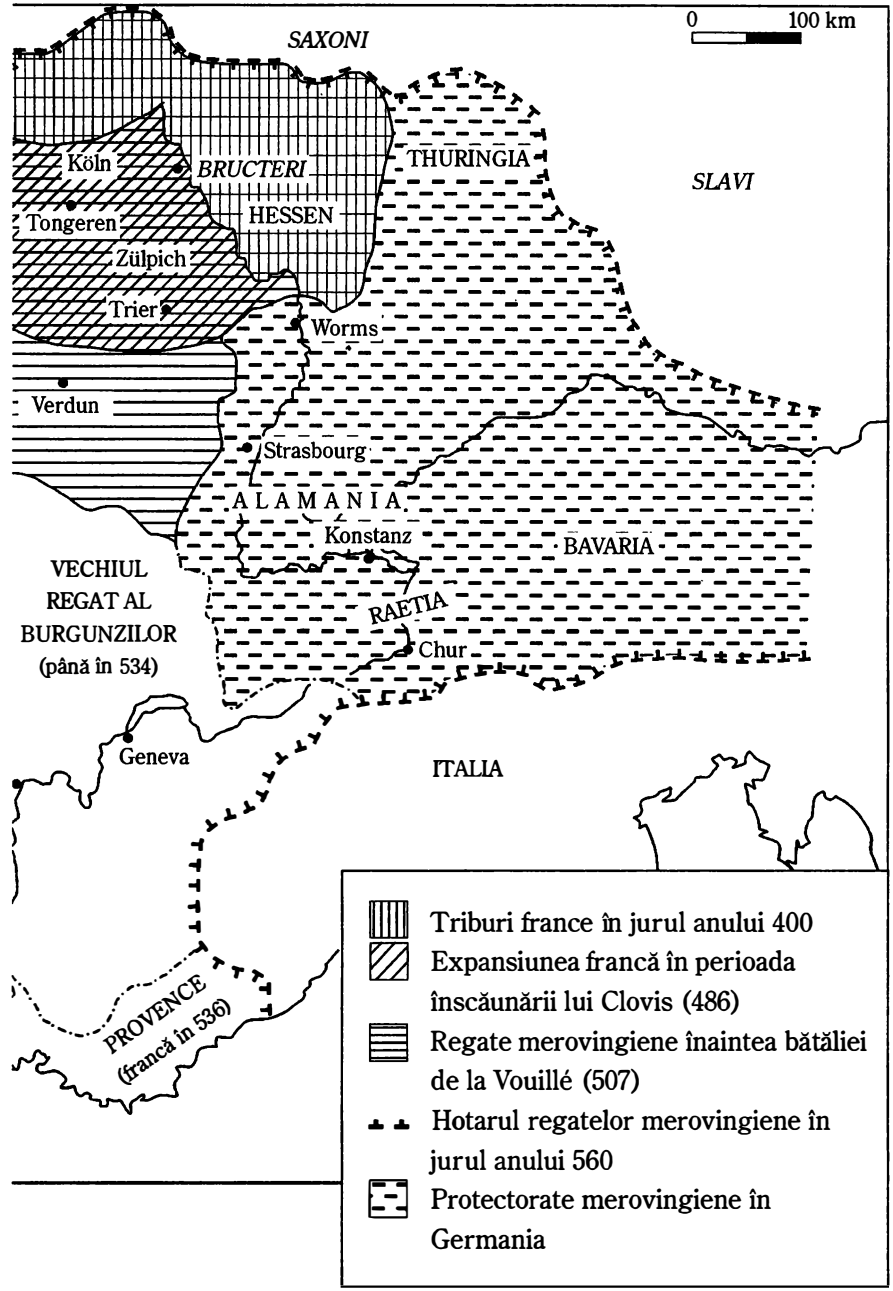
0 100 km
SAXONI
Köln
BRUCTERI
THURINGIA
SLAVI
Tongeren
HESSEN
Zülpich
Trier
Worms
Verdun
Strasbourg
ALAMANIA
Konstanz
BAVARIA
VECHIUL
REGAT AL
BURGUNZILOR
(până în 534)
RAETIA
Chur
Geneva
ITALIA
PROVENCE
(francă în 536)
Triburi france în jurul anului 400
Expansiunea francă în perioada înscăunării lui Clovis (486)
Regate merovingiene înaintea bătăliei de la Vouillé (507)
Hotarul regatelor merovingiene în jurul anului 560
Protectorate merovingiene în Germania

Fără a-l urma pe Clovis pas cu pas, vom jalona marile etape ale acțiunilor sale[1]. Unele se îndreaptă către est: campanii împotriva thuringienilor (491), apoi contra alamanilor (495? sau 505–506?), marcate de victorii cărora nu li se cunoaște importanța. Ele pregătesc protectoratul franc asupra vestului Germaniei, care se va stabili sub fiii lui Clovis. Cele mai multe se îndreaptă către sud, împotriva burgunzilor (sau cel puțin împotriva grupului lui Gundovald) în 500–501, cu un final puțin glorios, și mai ales împotriva vizigoților lui Alaric al II-lea, până la victoria decisivă de la Vouillé din 507. În sfârșit, cu ocazia unei campanii împotriva alamanilor, Clovis, soțul unei catolice burgunde, Clotilda, promite să devină creștin și catolic. El primește botezul, în mod sigur la Reims și din mâinile episcopului Remigius, într-o zi de Crăciun (496? sau 498? sau 506?). Poporul său, puțin câte puțin, l-a imitat, aflându-se deci — primul între cuceritorii barbari — în situația de a împărtăși credința și cultul romanilor supuși.

Insistăm asupra înfrângerii vizigoților și a anexării la regatul franc a părții de sud-vest a Galiei. Stăpâni ai Aquitaniei de trei generații, goții erau aici solid înrădăcinați, cu atât mai mult cu cât prin Provence puteau să se sprijine pe ostrogoții din Italia. Dar ei erau arieni, și Clovis, de zece ani sau de câteva luni, era catolic. Câțiva episcopi din regatul lui Alaric al II-lea unelteau de destulă vreme în favoarea francilor: africanul Quintianus, episcop din Rodez, episcopii din Tours Volusianus și Verus. Pe de altă parte, împăratul Anastasie, invidios pe Teodoric, încuraja toate întreprinderile care puteau să se întoarcă în detrimentul goților și sigur l-a stârnit pe Clovis, în vreme ce Teodoric încerca o oarecare mediere. Burgunzii, probabil din docilitate față de sfaturile venite de la Constantinopol, au fost de partea lui Clovis, în pofida recentului război dintre acesta și Gundovald[2].

Alaric al II-lea, după o întrevedere cu Clovis la Amboise, a simțit apropierea pericolului. Poate fi văzut în 506 făcând numeroase gesturi de conciliere față de catolici: rechemarea episcopilor exilați, autorizația de a ține conciliu la Agde, și desigur, promulgarea (2 februarie 506) *Breviarului lui Alaric*. A fost efectiv susținut de un detașament al romanilor din Auvergne, comandat de Apollinaris, chiar fiul lui Sidonius. Dar aceasta nu a fost de ajuns.

Se cunoște prea puțin derularea operațiunilor. Clovis, susținut de ajutorul rudei sale, regele din Köln, a înaintat pe drumul de la Tours la Poitiers. Lupta a avut loc la ceva distanță de acest din urmă oraș, la Vouillé. Alaric al II-lea a fost ucis. Clovis s-a grăbit să-i ocupe cele două capitale, Bordeaux și Toulouse, și să-i ia bogățiile, în vreme ce burgunzii avansau până la Limousin și la porțile orașului Toulouse.

Clovis s-a mulțumit să ocupe nordul și vestul vechiului regat got. Forțele sale nu-i permiteau, fără îndoială, să facă mai mult și prudența îi poruncea să nu-l provoace pe Teodoric avansând până la Mediterana. Francii nu s-au opus nici emigrației vizigoților în Spania, nici la

[1] Începând cu victoria asupra lui Syagrius, cronologia domniei ridică probleme importante, care au dat ocazia, în anii 1935–1938, unor dispute foarte serioase între eruditi. Nu vom intra în meandrele acestei controverse. Consemnăm mai multe dintre evenimente însoțite de două date, prima după cronologia „scurtă" a lui Lot (cea mai acceptabilă, după părerea noastră), cea de-a doua după cronologia „lungă" a lui Van de Vyver.

[2] Asupra preparativelor diplomatice, a se vedea complexul studiu al lui LEVILLAIN, *La crise des années 507-508* [nr. 262].

menținerea unei legături între statele gotice prin Septimania și Provence. Este îndoielnic că ar fi ocupat sub Clovis provincia Gascogne de la sud de Garonne. Dar ei au urmărit eliminarea arianismului din regiunile anexate.

La întoarcerea din expediția de la Vouillé, care îi dublase regatul și îi încorporarase unele dintre regiunile cele mai romane din Occident, Clovis și-a jucat rolul, la Tours, într-o ceremonie enigmatică. Ea nu ne este cunoscută decât prin cele opt rânduri ale lui Grigore din Tours: Clovis primește de la împăratul Anastasie „tăbliţele consulare"; îmbracă în bazilica Saint-Martin tunica de purpură și diadema; traversează orașul împărțind aur și argint, fapt pentru care este numit „*consul aut Augustus*". Vom dezbate mai încolo interpretările posibile[1]. Episodul a rămas fără consecințe practice (regii franci nu au purtat niciodată titlul de consul sau de Augustus), dar el a consacrat simbolic uniunea realizată, cu binecuvântarea imperiului, între regele cuceritor și romanitatea meridională, care, scăpată de goți, urma să ofere succesorilor lui Clovis o parte apreciabilă a cadrelor statului lor.

Din ultimii ani ai domniei, nu cunoaștem decât două fapte, considerabile și unul și celălalt. Mai întâi lichidarea regilor franci lipsiți de importanță, și mai ales a celui de la Köln, Sigebert. Clovis a pus să fie căutate toate rudele sale pentru a le ucide, stabilind astfel, în interiorul unei familii regale până atunci foarte largi, monopolul propriei ascendențe. Apoi, stabilirea reședinței regale la Paris, foarte departe de bazele de pornire ale cuceririi, într-un mediu galo-roman aproape intact. Aceste gesturi revelează la Clovis dorința de a-și așeza statul pe baze foarte diferite de cele pe care le cunoscuseră predecesorii săi: începând de atunci, regatul merovingian este o sinteză novatoare între elemente romane și elemente germanice.

Clovis a murit la Paris, pe 27 noiembrie 511. Totuși, înaintarea francă a continuat încă vreme de o generație, mai degrabă sub forma unei expansiuni politice decât a unei migrații de populație. La vest, cea de-a doua generație merovingiană a avansat până la contactul cu bretonii, puțin dincolo de o linie Rennes-Vannes. La sud-vest, provincia Gascogne a fost ocupată până la Pirinei. La sud-est, în special, regatul burgund a fost învins, anexat și împărțit în 533–534, apoi regiunea Provence a fost ocupată în 537 cu acordul simultan al ostrogoților aflați la strâmtoare și al dușmanului lor Iustinian. Astfel, în afară de Bass-Bretagne și de Septimania, toată Galia era reunită sub autoritatea francilor.

[1] Vezi p. 288.

Galiei, cea de-a doua generație merovingiană i-a adăugat cea mai mare parte a Germaniei până atunci independentă, până la Dunărea Mijlocie, la Munții Boemiei și la o linie aproximativă Halle-Duisburg. Această cucerire a fost superficială și puțin solidă; ea este puțin cunoscută; dar, dacă o omitem, nu putem înțelege întreaga acțiune a merovingienilor. Întreprinderea a fost făcută de fiii și nepoții lui Clovis, mai ales de către regii de la Reims și de la Metz, Teodoric (511–534) și Theodebert (534–548) — care au știut să folosească dispariția influenței ostrogoților la nord de Alpi.

Această politică părea inspirată și condusă de un om de stat roman, patriciul Partenius, descendent al împăratului Avitus, provensal trecut din serviciul lui Teodoric în cel al francilor. Marea sa idee a fost să reia alături de regele merovingian politica dusă de Casiodor lângă Teodoric. El este, fără îndoială, cel care a impus drepturilor din Germania de Sud (Alamania, Bavaria) trăsături gotice. Pentru a avea mijloacele unei politici de anvergură, a dorit să reia în Galia perceperea regulată a impozitului funciar, ceea ce a făcut să fie lapidat de mulțime la moartea lui Theodebert. În pofida acestui eșec personal, politica sa a reușit destul de bine, în fond; ea este punctul de pornire al lentei evoluții care a apropiat definitiv Germania de vechile teritorii imperiale[1].

Thuringia, supusă de Thierry și Clotar către 530, devine un protectorat supravegheat de duci franci, dar a rămas păgână. Teodoric, apoi Clotar au atacat Saxonia, care la început s-a supus și a plătit tribut, apoi s-a revoltat către 555 și și-a recâștigat libertatea. În privința alamanilor, acțiunea lui Clovis fusese mai directă decât în altă parte: le distrusese familia regală și plasase sub protectoratul lui partea renană a teritoriului lor. Restul a fost supus de către Theodebert după 536. Vestul (Alsacia și Palatinatul) a fost strâns asociat regatului Austrasiei, controlat de episcopii de Strasbourg și Basel și convertit în cursul secolului al VII-lea; Alamania transrenană a rămas, din contră, autonomă, sub ducii săi naționali, și păgână până spre 750. În Bavaria și Panonia, vechi protectorate ale ostrogoților, francii au preluat moștenirea acestora. Către 555, Clotar a impus suzeranitatea sa ducelui bavarez; influența sa s-a întins pentru un moment și asupra longobarzilor. Această expansiune, care a culminat către 560, a fost urmată de o netă recesiune în secolul al VII-lea. Ea nu a fost însoțită decât în mod excepțional (mai ales în Alsacia) de o operă de civilizație și de asimilare. Totuși, acesta este unul dintre marile evenimente ale istoriei europene. Pentru prima oară Germania era supusă unei dominații al cărui sediu era la vest de Rin și fărâmițarea tribală lua sfârșit. Între Alpi și Marea Nordului, doar frizonii și saxonii și-au păstrat independența deplină.

[1] Asupra lui Parthenius, în așteptarea unui studiu de ansamblu, vezi notițele lui A. NAGL, „Parthenius", nr. 21, în PAULY-WISSOWA, *Realenzyklopädie*; STROHEKER, *Der senatorische Adel* [nr. 456], p. 199 și F. BEYERLE, „Die beiden deutschen Stammesrechte", *ZRG, Germ. Abt.*, LXXIII, 1956, pp. 126–128.

Astfel un popor mic, ai cărui regi își disputau din greu către 470 câteva cantoane pe Rin și în Belgia, devenise în trei generații stăpânul unui spațiu care se întindea de la Pirinei la Saale și de la Marea Mânecii la Dunărea Mijlocie. Lucru încă și mai uimitor, acest stat rapid construit a fost cel mai durabil dintre cele din Occidentul barbar. Aceasta s-a datorat relativului echilibru dintre elementele romane și germanice.

B) Alamanii

Ca și francii, alamanii par rezultați din regruparea triburilor dispersate, uzate în urma unui lung contact cu romanii din „Câmpurile Decumate", între Dunărea de Sus și Rinul Mijlociu; sunt citați pentru prima oară în 213. Dar începuturile lor sunt mult mai remarcabile decât cele ale francilor: aproape imediat au exercitat pe *limes* o amenințare serioasă; în 260, o străpungere reușită îi duce, dincolo de Alpi, până la Milano, și ei recidivează de mai multe ori în cursul celor cincisprezece ani care au urmat. O mare victorie a lui Probus în 277 întrerupe această carieră explozivă, dar ei rămân în final stăpâni ai teritoriului din jurul râului Neckar, ajungând câteodată până la Rinul alsacian, lacul Konstanz și la Iller. De-a lungul întregului secol al IV-lea, ei au repetat tentativele de a pune piciorul pe malul stâng al Rinului; au fost de fiecare dată respinși (de Constant către 350, de Iulian, aproape de Strasbourg, în 357, de Grațian, din nou în Alsacia, în 378), în pofida câtorva străpungeri în profunzime, precum cea care, sub Constanțiu Clorul, îi dusese până către Langres.

Chiar numele de *alamanni*, „toți oamenii", părea să indice o origine compozită. Care au fost elementele sintezei? Țara alamanilor luând în cele din urmă numele de Suabia, ne putem gândi în special la suevi, dar cel puțin o ramură importantă a acestui popor și-a păstrat numele. Se presupun de asemenea cvazi, teutoni din Neckar, charudi, *eudusii*, popoare foarte obscure. Formarea poporului alaman este un caz aproape disperat de *Stammesbildung*.

Începând cu secolul al VI-lea, numele de alamani a servit mai ales uzului extern (până la a se extinde în franceză la toți germanii de pe continent), în vreme ce uzul intern a preferat să reia vechiul nume de suevi.

Instalați de o parte și de alta a vechiului *limes* al Câmpurilor Decumate, cu un centru de gravitate clar în interiorul vechiului teritoriu roman, alamanii au format în secolele al IV-lea și al V-lea o unitate politică destul de puternică. Este cunoscută o dinastie care a durat până sub domnia lui Clovis. Forța lor rezida într-o solidă cavalerie înarmată cu sabia lungă cu două tăișuri. Păreau să fi distrus organizarea romană de la nord de Dunăre și să fi adus o parte din locuitori în sclavie; luarea de captivi a fost multă vreme scopul precis al atacurilor lor.

Alamanii au participat în număr mare la străpungerea din 406. Probabil de atunci datează prima lor stabilire în Alsacia și Palatinat; dar ea nu a fost consolidată decât după o întoarcere ofensivă a lui Aetius, puțin înainte de 455. O parte a populației a reușit să supraviețuiască, conservând anumite toponime vechi (precum *Tabernae*, Saverne). Începând cu această bază, ei au exercitat o presiune mai întâi către nord și nord-vest, coborând pe Rin; s-au luptat cu regii franci de la Köln care i-au oprit, între altele, prin celebra bătălie de la *Tolbiacum* (Zülpich, la vest de Bonn). Când Clovis s-a substituit acestor regi neînsemnați, această direcție a fost barată definitiv: un contraatac franc viguros, în 506, a condus la înfrângerea dinastiei, la fuga unor numeroși alamani către zonele de protectorat gotic (înainte de toate Raetia) și la înclinarea către sud a axei de înaintare. Nord-vestul domeniului alaman (Palatinat, Hessa renană, regiunea Main) a fost rapid asimilat de franci; Alsacia, din contră, chiar trecută sub un protectorat franc destul de direct, și-a păstrat intact caracterul alamanic.

Înaintarea către sud și sud-est nu a fost la început decât o suită incoerentă de acțiuni de jaf. Alamanii pot fi văzuți, în 457, intrând încă o dată în Italia de Nord, apoi reluându-și, către 470–480, raidurile în adâncime în direcții variate, din *Maxima Sequanorum* (Franche-Comté) în Noricum. Adevărata colonizare nu a început, în Elveția actuală, decât în ultimii ani ai secolului al V-lea, după primele eșecuri în fața francilor. Doar după 500 se pot întâlni cimitire barbare la sud de Rin. Înaintarea către câmpia elvețiană, pentru un moment stopată de regatul burgund, reluată la căderea acestuia, înconjoară și sufocă orașele care supraviețuiesc, precum Augst (aproape de Basel) sau Windisch (la vest de Zürich). La începutul secolului al VII-lea, alamanii ajung în regiunea Avenches, învinș la Wangen, în 610, doi comiți franci și ocupă ținutul. În același timp, prin Burgundia sau trecătorile din Jura, unele detașamente încearcă să pătrundă în Franche-Comté; tribul varascilor se stabilește în împrejurimile orașului Besançon, un altul își lasă numele ținutului vecin Ecuens (*pagus Scotingus*), dar marea masă nu depășește contraforturile orientale ale Masivului Jura[1]. În toată această zonă, o proporție notabilă a locuitorilor a trebuit să rămână pe loc, în pofida masacrelor pe care Fredegarius le semnalează după bătălia de la Wangen, căci aproape toate localitățile importante și-au păstrat numele vechi (de exemplu, *Turicum* Zürich, *Salodurum* Soleure, *Augusta* Augst, etc.)[2].

[1] Alamani izolați trebuie să se fi instalat în diferite locuri ale Burgundiei: vezi P. LEBEL, „Noms de lieux dus aux Alamans en Côte-d'Or et en Haute-Marne", *XXVIII^e Congrès de l'Ass. bourguignonne des Soc. sav.*, 1957, pp. 128–130.

[2] Se pare că o parte a alamanilor a acceptat să colonizeze câmpia elvețiană doar în lipsă de ceva mai bun. Marea lor ambiție rămânea Italia de Nord, pe care o întrezăriseră la sfârșitul secolului al III-lea, apoi la mijlocul secolului al V-lea. O armată de alamani a constituit elementul principal al corpului de intervenție pe care regele franc Theodebert l-a pus în 539 la dispoziția lui Vitiges în Italia.

Mai la est, alamanii au fost primiți pașnic în câmpiile Raetiei la ordinul lui Teodoric, locuitorii romani repliindu-se la sud de lacul Konstanz și în Alpi. Cele două populații au rămas multă vreme juxtapuse și un mic stat latin semiautonom s-a constituit pe lângă Curia. Mai târziu, când tot ținutul a trecut sub autoritatea directă a regilor franci, această insulă a fost depășită.

Precaritatea structurilor politice, o dată trecută epoca lui Clovis, face la alamani un contrast izbitor cu dinamismul expansiunii colonizatoare: este o diferență majoră față de mediul franc. Alamania a fost plasată către 536 sub controlul unui duce numit de regele Austrasiei; el nu avea încă decât rareori întregul ținut sub autoritatea sa (Alsacia i-a scăpat cel mai adesea începând cu secolul al VII-lea). Puterea sa avea drept centru Hegau și regiunea de la vest de Konstanz, dar nimic nu indică un început, chiar elementar, de cristalizare statală. Poporul a rămas multă vreme păgân, în pofida supraviețuirii creștinismului în unele localități de origine romană; convertirea nu a început decât la sfârșitul secolului al VI-lea, o dată cu întemeierea unui episcopat la Konstanz (către 590), și progresele sale decisive datează doar de la misiunea lui Columban[1]. Dreptul alamanilor nu a fost legiferat decât sub influențele venite din Austrasia.

Această atonie politică a durat până la disoluția Imperiului Merovingian în Germania. La sfârșitul secolului al VII-lea, ducii alamani și-au recâștigat completa libertate de mișcare și majordomii Pippinizi au avut mult de luptat pentru a-i supune din nou. Carol Martel îi înfrânge, în sfârșit, în 709–712. La începutul secolului al IX-lea, Raetia s-a închinat la rândul său și a primit comiți franci. Istoria alamanilor se topea în cea a poporului german.

C) Bavarezii

Originea bavarezilor este, chiar mai mult decât cea a alamanilor, târzie și obscură. Caz unic în istoria invaziilor, ei sunt citați pentru prima oară după străpungerea *limes*-ului, în 551 (de către Iordanes). Din această perioadă, ei sunt pe teritoriul actual, pe care nu l-au părăsit niciodată. Lingviști și arheologi nu au reușit încă să le descopere o genealogie sigură.

Stabilirea bavarezilor dincoace de *limes* nu este mai puțin obscură. Se presupune că sosirea lor este anterioară stabilirii protectoratului franc[2] și posterioară epocii descrise de biograful Sfântului Severinus, atât de atent la mișcările barbarilor. Imigrația lor s-ar plasa deci între 488 și 539, fără

[1] Unii șefi alamani poate vor fi fost tentați să devină arieni în epoca grandorii goților, în special regele Gibvult. Nu a rezultat de aici nimic durabil.

[2] Deși scrisoarea lui Theodebert adresată lui Iustinian, către 539, nu îi citează.

îndoială în momentul în care longobarzii părăseau Austria Inferioară pentru Panonia. Până în secolul al VIII-lea, a existat adesea o colaborare strânsă între bavarezi și longobarzi[1].

Ca și alamanii, bavarezii nu au ocupat la început decât regiunile joase, lăsând să subziste în Alpi și între zonele unei populări foarte lejere importante grupuri romane. Înaintarea lor s-a prelungit de asemenea multă vreme către sud; în secolul al VIII-lea ea a atins creasta Alpilor și fluviul Adige. Dar bavarezii s-au distins prin rapida formare a unei entități politice în jurul ducilor Agilolfingieni, dintre care primul, Garibald, apărea la mijlocul secolului al VI-lea. Nu se știe dacă au fost impuși de către protectori franci sau erau de origine locală, dar este sigur că bavarezii au făcut bloc comun în jurul lor. La finele secolului al VII-lea au obținut o autonomie completă, au întreprins convertirea supușilor lor cu misionari veniți de pretutindeni, și au sfârșit în secolul al VIII-lea prin a deveni un centru de atracție pentru aceia dintre germani care doreau să scape de supremația francă. Carol cel Mare nu a tolerat această situație și, de această dată fără nici un menajament, a încorporat din nou Bavaria în regatul franc în 788, când ducele Tassilo al III-lea ar fi dat semne de înțelegere cu avarii.

Este greu de precizat care sunt limitele teritoriului bavarez. La începutul secolului al VI-lea, se admite că ei se întindeau, de-a lungul Dunării, de la Ingolstadt la Straubing. În 565, Fortunat plasează deja valea râului Lech în teritoriul bavarez; frontiera de vest a fost în curând împinsă până la Iller, la contactul cu alamanii. Către est, Enns-ul a fost atins înainte de 600; avangărzi ajungeau către 610 în contact cu slavii în Carinthia. Nu se cunoaște momentul în care Oberpfalz, domeniu thuringian în secolul al V-lea, a devenit bavarez.

Relativa docilitate cu care bavarezii au acceptat în secolul al VI-lea protectoratul merovingienilor se explică prin amenințarea avaro-slavă. Ei s-au grăbit să i se sustragă atunci când regatul longobard consolidat le-a oferit o garanție mai bună. Dar reînnoirea amenințării avare la sfârșitul secolului al VIII-lea duce la supunerea finală în fața lui Carol cel Mare.

2) CEL DE-AL TREILEA VAL AL INVAZIILOR (SECOLELE VI–VII)

O dată cu triumful lui Clovis, barbarii din Occident păreau să-și fi găsit dacă nu stabilitatea definitivă, cel puțin un anume echilibru. Fiecare din marile diviziuni geografice din *pars Occidentis* era dominată de un popor care începea să se înrădăcineze aici: anglo-saxonii în Britania, francii în Galia, vizigoții în Spania, ostrogoții în Italia, vandalii în Africa. Două popoare

[1] Unii bavarezi au luat parte la cucerirea Italiei de către longobarzi; alții au ajuns în Burgundia, de unde toponimele Beyvière și Beyvier, în nord-vestul departamentului Ain. Ultima dinastie a Italiei longobarde a fost în parte bavareză.

secundare — burgunzii în Galia Orientală, suevii în Spania Septentrională — păstrau încă o autonomie precară, dar absorbirea lor de către puternicii vecini se anunța. Existau și zone contestate (Septimania, Provence, Sicilia), dar aceasta nu afecta nimic esențial. Cât despre insulele celtică în Armorica și bască în Gasconia, acestea nu aveau nici o semnificație politică. Procesul de consolidare a statelor se manifesta pretutindeni.

Un eveniment vine să bulverseze aceste previziuni și, prin ricoșeu, a readus instabilitatea în partea centrală a bazinului mediteranean pentru mai multe secole. Acesta l-a reprezentat recucerirea întreprinsă de Iustinian. Debuturi rapide și norocoase în Africa (532–534) l-au incitat să continue în Italia și Spania acțiunea începută. Dar a fost nevoie de o generație de lupte încrâncenate pentru a-i distruge pe ostrogoți (535–562), și Italia a plătit cu ruina sa totală eliminarea unui popor care reușise aici în mod remarcabil. Spania nu a fost salvată de la o soartă asemănătoare decât prin depărtarea la care se afla și prin numărul mic al efectivelor disponibile la Bizanț: Iustinian nu a ocupat aici decât sud-estul (după 552).

Această recucerire, care ajunge la sfârșit pe la 560, lăsa un spațiu liber pe eșichierul țărilor promise barbarilor: Italia. Acest vid i-a atras foarte repede pe longobarzi, care au părăsit Panonia pentru a veni să-l ocupe (568). Prin ricoșeu, Panonia vacantă i-a atras pe avari, veniți din stepa pontică. Pentru a susține atât de multă vreme dublul și formidabilul efort de luptă împotriva perșilor și de recucerire a Occidentului, Iustinian golise de trupe frontul dunărean: Peninsula Balcanică se deschidea barbarilor, ca în secolul al IV-lea. Avarii au năvălit fără să se stabilească aici, dar bulgarii și slavii i-au urmat pentru a rămâne pentru totdeauna. În lumea stepelor, această dublă înaintare către vest și sud a creat un nou vid, pe care chazarii au venit la rândul lor să-l umple[1].

Acest al treilea val a avut nevoie, în mare, de un secol și jumătate pentru a se revărsa, de la trecerea lui Alboin în Italia până la consolidarea hanatului bulgar. El a fost foarte compozit, antrenând germanici (longobarzi), popoare ale stepei (avari, bulgari, chazari) și slavi. Dar el prezintă o unitate de necontestat în mișcarea generală.

A) Longobarzii

Invazia longobardă, ultima și poate cea mai devastatoare dintre invaziile germanice, este acțiunea unui popor care, până la mijlocul secolului al VI-lea,

[1] Asupra acestor din urmă episoade, vezi *Le second assaut contre l'Europe chretienne.* (trad. rom. *Al doilea asalt împotriva Europei creștine*, Ed. Corint, București, 2002)

rămăsese în planul secund și pe care nimic nu părea să-l predestineze să joace un rol superior celui al gepizilor sau al herulilor de pe Dunăre. Distrugerea statului ostrogot de către Iustinian le-a oferit deodată șanse neașteptate. Dar ei au beneficiat mai ales de capacitatea de decizie remarcabilă a regelui lor Alboin: ea le-a permis să fie singura populație care a scăpat din Panonia înainte ca această regiune să devină, cu titlu definitiv, domeniul invadatorilor veniți din stepă.

Asupra originii longobarzilor există o dublă tradiție. Tradiția națională, de alură mitică, a fost culeasă după cucerirea Italiei[1]; ea este croită după același tipar ca și tradițiile gotice: longobarzii vin din Scandinavia (*Scadanan*), trec de acolo în *Golaida* sau *Scoringa* (pe coasta meridională a Balticii?), unde poartă câtva timp numele de *winniles*, în fine, ajung în *Mauringa* (pe Elba?). Istoriografia antică este mai seacă și mai sigură: în anul 5 înainte de Hristos sunt învinși de Tiberiu pe Elba Inferioară; Velleius Paterculus îi descrie ca „poporul germanic cel mai feroce prin sălbăticia sa"; în timpul lui Tacit, ei sunt încă pe Elba. Apoi se deplasează către sud: în 167, sunt în contact cu Panonia romană. Urmează o foarte lungă tăcere. În 489, ei reapar ca invadatori ai ținutului rugilor (sudul Austriei), rămas liber prin victoria lui Odoacru.

O origine scandinavă nu e imposibilă. Longobarda este un dialect vestic — mai precis *Elbgermanisch* — dar Scandinavia de dinaintea erei noastre nu vorbea doar nordica. Dreptul longobard pare să prezinte analogii scandinave. Datele arheologice sunt neutre. Dar istoria nu îi prezintă pe longobarzi decât începând cu așederea lor pe Elba. Aceasta a fost destul de îndelungată și a oferit prilejul unor contacte între longobarzi și chauci (strămoșii saxonilor) care explică participarea saxonilor la expedițiile longobarde între 568 și 573[2].

Migrația longobarzilor către sud, paralelă cu cea a unui întreg grup de mici popoare (rugi, heruli etc.) se întinde pe o lungă perioadă. La sfârșitul său, în 489, longobarzii ocupă un sector din sudul actualei Austrii, unde rămân un anume timp (15 sau 57 de ani?), ca clienți ai herulilor. Este vorba întotdeauna de o populație din planul doi.

Dar totul se schimbă la începutul secolului al VI-lea. Aliindu-se cu resturile mai multor popoare, longobarzii trec în Panonia și devin aici călăreți seminomazi. Din această poziție centrală, lansează atacuri în Dalmația. Regele lor Wacho (către 510-540) este respectat pe plan internațional: își

[1] În *Origo gentis Langobardorum* (mijlocul secolului al VII-lea) și mai ales în *Historia Langobardorum* de PAUL WARNEFRID, sau PAUL DIACONUL (sfârșitul secolului al VIII-lea); nu trebuie ținut cont prea mult de *Historia Langobardorum* din manuscrisul de la Gotha (începutul secolului al IX-lea), mult mai prolix.

[2] Numele longobarzilor, *Langobardi*, părea să semnifice „bărbi lungi"; tradiția anglo-saxonă (*Widsith*) cunoaște o variantă *Headhobeardan*, „*Bardi* ai luptei"; în fine, Langbardhr este în mitologia nordică un epitet al lui Odhinn: toate acestea sunt greu de descurcat.

căsătorește fetele cu regii merovingieni Theodebert, Thibaud și Clotar, are bune raporturi cu Bizanțul și rămâne neutru în 539 când Vitiges îi solicită sprijinul împotriva lui Iustinian. Acest stat panonic s-a îmbogățit datorită marelui itinerar comercial de la Aquileia la Baltica; el s-a civilizat și neîndoielnic a adoptat atunci arianismul[1]. Mulți longobarzi s-au angajat în armata imperială și au adus cadre pentru o organizare militară eficace (duci, comiți, sutași, *decani*).

Audoin, cumnat și succesor al lui Wacho, a încheiat cu puțin după 540 un *foedus* cu Iustinian: poporul său va fi cantonat în Panonia și în Noricum și va primi subsidii. Iustinian se gândește să-i folosească în același timp împotriva francilor (care tocmai au ocupat Noricum) și împotriva goților (pentru a-i amenința din spate și pentru a împiedica afluxul de ajutoare venite din Nord). Longobarzii cooperează chiar la efortul final al lui Narses în Italia, în 552: mai mulți duci au venit în Câmpia Padului cu 2500 de războinici și cu 3000 de auxiliari. Aceasta însemna a le oferi de o manieră foarte imprudentă dubla revelație a posibilităților lor și a bogățiilor Italiei!

Alboin, fiul lui Audoin, a fost repede înclinat să profite de această revelație, căci avea dificultăți în același timp cu Bizanțul și cu un popor nomad nou-venit, avarii. La început, longobarzii și avarii colaboraseră împotriva gepizilor; aceștia fuseseră zdrobiți în 567 și Alboin le ucisese cu mâna lui regele. Dar Bizanțul protesta împotriva violării protectoratului său, iar haganul avar, Baian, se arăta periculos de exigent în împărțirea teritoriului supus.

Alboin a luat atunci o hotărâre extrem de îndrăzneață: cea de a părăsi Panonia pentru a cuceri Italia. Un tratat încheiat cu avarii le ceda acestora Panonia, rezervând longobarzilor dreptul de a reveni acolo într-un răstimp de 200 de ani. Toată populația a fost dirijată către vest; acest *trek* cuprindea elementele cele mai eteroclite, „gepizi, bulgari, sarmați, panonieni, suevi, norici", după Paul Diaconul[2], și ar trebui să se adauge thuringieni, bavarezi, saxoni și taifali. Nu li s-a impus nici măcar să renunțe la autonomia lor: bulgarii, sarmații și saxonii au constituit multă vreme după cucerire bande separate. Plecarea a avut loc în aprilie 568. Avarii au ocupat cu încetul teritoriul evacuat, luând uneori și din domeniul bizantin, la sud de Sava.

---

[1] Despre această convertire nu există decât un text târziu, care o plasează în *Rugiland*, deci către 489–505; ea ar fi putut să fie opera misionarilor rugi. A fost precedată de un episod catolic? Aceasta nu se poate afirma cu precizie.

[2] PAULUS DIACONUS, *Hist. Langob.* [nr. 33], II, 26. S-a presupus că, în acest text foarte literar, panonienii desemnau vechea populație provincială romanizată; noricii reprezintă fie un caz paralel, fie bavarezi, fie bulgari.

Această evacuare reprezintă o dată capitală în istoria continentului. Drumul Adriatica-Baltica este definitiv tăiat, un ecran de o barbarie impenetrabilă se instalează pentru multă vreme pe flancul nordic al imperiului, favorizând năvălirea bulgarilor și slavilor în Balcani. Repercusiunile sunt percepute distinct până în lumea scandinavă, unde afluxul de aur mediteranean și oriental încetează până în epoca vikingilor.

Pentru a cuceri Italia, Alboin trebuia să forțeze *limes*-ul de la Friuli, dezorganizat datorită luptelor între Iustinian și goți. Acesta s-a prăbușit aproape dintr-o lovitură la 20 mai 568. Aquileia a fost de asemenea cucerită; patriarhul său a căutat refugiu în insula Grado de lângă coastă, primă etapă a unei retrageri generale a populației către litoral. Longobarzii au cucerit pe rând toate fortărețele din Venetia, în vreme ce cercetașii lor se răspândeau înaintând foarte departe. Anul următor, Alboin a ocupat aproape toată Câmpia Padului și a cucerit orașul Milano la 3 septembrie. Vechea capitală era într-o stare deplorabilă, dar importanța sa rămânea atât de mare încât Alboin a început să-și socotească începând din această zi anii săi de domnie ca *dominus Italiae*. Succesul longobarzilor nu era totuși complet: bizantinii păstrau unele enclave, forturi barând drumurile Alpilor (Aosta, care a căzut în 575, Susa în 576, Chiavenna și Isola Comacina, care au rezistat până în 588, și îndeosebi Oderzo, și Venetia de Sus, care a rezistat până către 650) sau orașele fortificate din câmpie: Padova, Mantova, Cremona și îndeosebi Pavia. În jurul acestui din urmă oraș s-a jucat partida decisivă: Alboin a pierdut trei ani pentru a-l cuceri (569–572)[1].

În vremea acestui asediu, ducii longobarzi și trupele lor s-au răspândit în toate direcțiile. Către vest, peste Alpii Sudici, au pătruns în trei rânduri în Galia între 569 și 576. Către sud, ei au străpuns foarte repede Apeninii Centrali și au invadat Toscana și Latium; Roma a fost blocată pe cale terestră începând din 575. Către sud-est, alte detașamente au înaintat pe Via Emilia și pe Via Flaminia, înconjurând Ravenna pe la sud, și punând, sigur către 575, primele baze ale viitoarelor ducate Benevent și Spoleto. Din 578, se semnalează o trupă longobardă în Campania, sub ducii Faroald și Zotto.

Alboin nu a avut timp să profite de aceste succese: a fost asasinat în 572. Acesta a fost sfârșitul dinastiei sale. Un rege ales pentru a-l înlocui, Cleph, a fost la rândul său ucis în 574. Longobarzii au hotărât să se lipsească de regi. Timp de zece ani au fost conduși de 35 de duci, în mod vag confederați. Astfel, anii decisivi ai ocupației longobarde corespund unui regim de șefi de

[1] Este neîndoielnic că prima intenție a lui Alboin a fost să ia în Italia locul ostrogoților și în consecință să se stabilească la Ravenna. Doar în lipsă de ceva mai bun și-a fixat cartierul general la Verona. Succesorii săi au ezitat între Verona, Pavia și Milano. Capitala nu a fost definitiv instalată la Pavia — care fusese o reședință secundară a lui Teodoric și o puternică așezare ariană — decât către 626 (EWIG, *Résidence et capitale* [nr. 445], p. 36).

bande, în căutarea prăzii[1]. Când, în 584, regalitatea a fost restabilită, în beneficiul lui Authari, fiul lui Cleph, esențialul era realizat. Se poate explica faptul că, până în secolul al VIII-lea, poporul longobard era considerat ca fiind format prin juxtapunerea de *exercitus* cantonate în diverse regiuni.

În afară de sud-est, elanul cuceritor s-a încetinit sensibil începând cu interregnul. Bizantinii au avut timpul să-și revină (vezi harta 3). Ei au reușit să păstreze Istria, coasta Veneției, regiunea Ravennei și un întreg triunghi de-a lungul Padului până la Cremona; drumul militar de la Ravenna la Rimini și la Roma, întărit cu popasuri fortificate, și câmpia romană cu resturi ale Toscanei Meridionale; coasta ligură cu Genova; Calabria și zona Otranto. Totul era condus de un exarh care își avea reședința la Ravenna. De altfel, autoritățile imperiale nu au încetat să viseze la o recucerire; în 586, de exemplu, exarhul a reușit să recucerească, pentru zece-cincisprezece ani, Modena, Reggio Emilia, Padova și Piacenza. Arhiepiscopul Milanului și vicarul Italiei de Nord, închiși în Genova, nu au acceptat noua stare de lucruri decât în ajunul ocupării refugiului lor de regele Rothari, către 640. Situația nu a fost cu adevărat stabilizată, după un important recul al pozițiilor bizantine, decât la mijlocul secolului al VII-lea. În așteptare, diplomația bizantină încercase, conform metodei sale favorite, să-i lovească pe la spate pe longobarzi prin intermediul altor barbari: francii și auxiliarii lor alamani și bavarezi; rezultatul a fost de altminteri nul.

Primul și cel mai clar rezultat al invaziei longobarde, survenind chiar după treizeci de ani de război necruțător între goți și romani, l-a constituit înspăimântătoarea anarhie care domnea în Italia. Cadrele romane pieriseră sau se închiseseră în refugiile de pe litoral, și nimic nu le înlocuise. Longobarzii, în timpul primei generații, nu au format așezări stabile. Armatele lor trăiau din prăzi și duceau cu ele auxiliari redutabili (bulgari din Benevent, avari etc.). Apărarea frontierelor fiind abandonată, a lipsit foarte puțin ca Italia, ca și Balcanii, să nu se deschidă invaziei slave, prin Istria și coasta adriatică[2]. Restabilirea regalității în 584 și-a arătat consecințele prea târziu

[1] Acest interregn a fost interpretat în mod diferit. Se crede, în general, că a fost o întoarcere la tradițiile germanice ale individualismului, ca reacție la o monarhie centralizatoare. BOGNETTI, *L'influsso* [nr. 481], se întreabă dacă nu trebuie să ne gândim la o oportună intervenție a aurului bizantin...

[2] Pericolul avaro-slav (avarii fiind, ca și în Balcani, vârful de lance, și slavii masa) este semnalat pentru prima dată în 601 în Istria (PAULUS DIACONUS, *Hist. Langob.*, IV, 24). În 603, regele longobard Agilulf trimite să asedieze Cremona un corp slav trimis de haganul avar (*ibid.*, IV, 28). În 611, o nouă irupție slavă a avut loc în Istria. Apoi, mișcarea s-a oprit, poate ca urmare a refacerii *limes*-ului. Populareа slavă a avansat totuși către 700 până la fluviul Natisone, la vest de Cividale. Se cunoaște, către 641, o debarcare slavă pe coasta adriatică a ducatului de Benevent (*ibid.*, IV, 44).

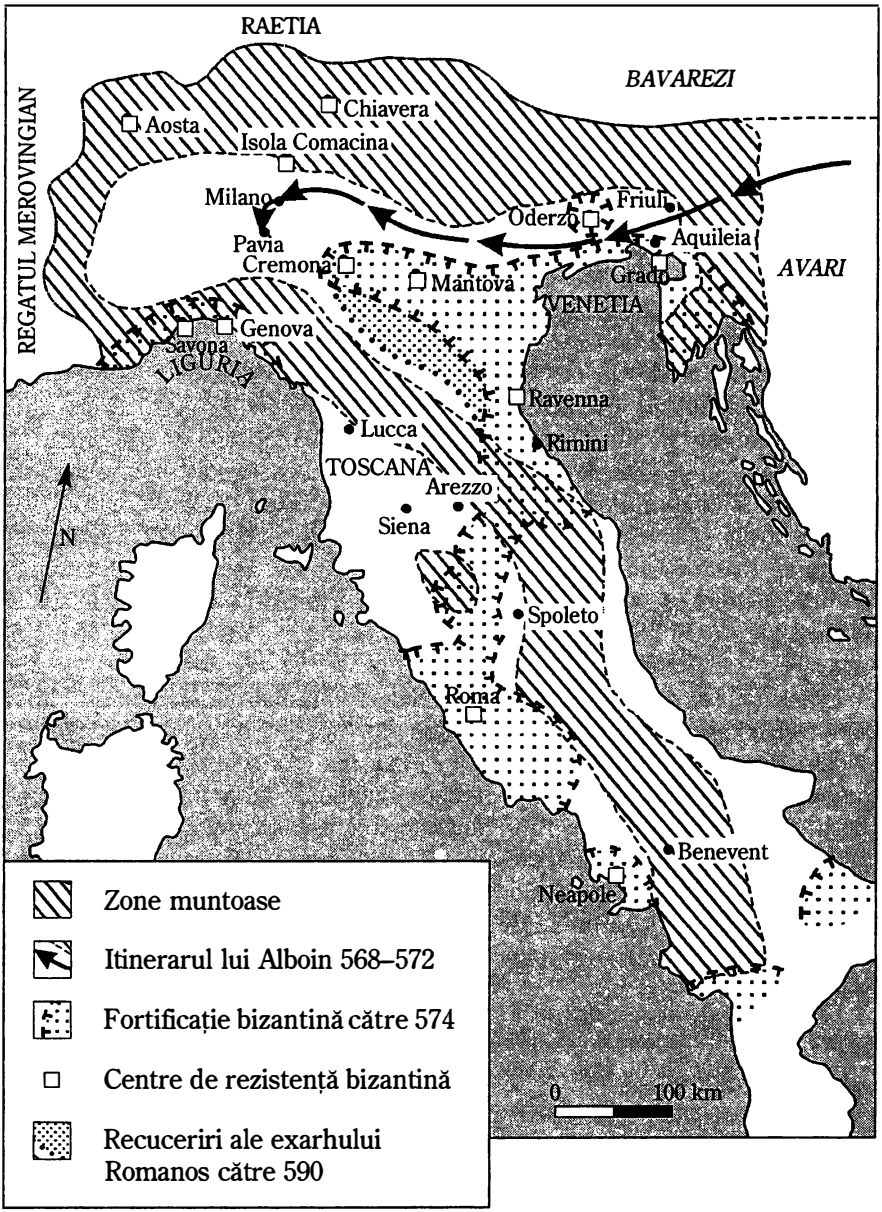

Harta 3 – Italia lombardă la sfârșitul secolului al VI-lea

pentru a șterge urmele acestei faze. Chiar solid reconstruit, statul longobard a rămas nedesăvârșit: imperiul a păstrat capete de pod pe coastă și la Roma; regimul bandelor, eliminat din Nord prin organizarea regatului Paviei, a supraviețuit în Sud, unde principatele longobarde au cultivat până în secolul al XI-lea o incredibilă dezordine; cheile Alpilor au rămas în mâinile francilor. Aceste circumstanțe explică de ce longobarzii nu au format niciodată în Italia un stat național coerent, precum cel al francilor în Galia sau al vizigoților în Spania.

Decizia autorităților imperiale de a organiza replierea cadrelor către coastă poartă o foarte mare parte a responsabilității în ruina Italiei. Ceea ce nu fusese la început decât un expedient temporar, a devenit pe termen lung definitiv.

Această politică a avut cele mai profunde consecințe în Venetia. Aquileia, metropola ecleziastică și economică, este abandonată pentru Grado, pe cordonul litoral. Episcopii de Concordia și Oderzo găsesc refugii la gurile râurilor Livenza și Piave. Fugarii transformă în orașe satele de pescari, mai ales Rialto, nucleul viitoarei Veneții. Această „nouă Venetie" de coastă, credincioasă Bizanțului, a trebuit să privească spre mare: se știe ce șansă navală a rezultat de aici pentru ea. Un fenomen paralel, dar mai puțin amplu, a afectat Liguria: refugiați milanezi au contribuit la dezvoltarea Genovei[1].

Statul longobard datează, în esență, de la fiul lui Authari, Agilulf (590–616)*. Cu domnia sa, implantarea cuceritorilor în mediul italian ia forma definitivă. Căsătoria sa cu o bavareză catolică, Teodolinda, facilitează un *modus vivendi* cu catolicii; în palatul din Monza se regrupează supraviețuitorii claselor conducătoare, cărora li se lasă un anume rol intelectual și artistic. Au existat, după convertirea regelui, în 607, destule reacții ariene, dar longobarzii erau angajați pe drumul ireversibil al reconcilierii. Stabilirea curții și centrului guvernării în 626 într-un oraș foarte activ, Pavia, a confirmat această tendință. Un stat de drept se substituia legii celui mai puternic.

Instalarea longobarzilor s-a făcut în mare parte sub formă de colonizare militară. Circumscripția de bază — care șterge provincia romană — este ducatul, sediul unui *exercitus* comandat de un duce. Pentru a păstra coeziunea armatei și a facilita cultul arian, popularea s-a făcut în grupuri compacte, de unde sensibile inegalități locale: astfel, în Toscana, Sienna a

[1] Soarta orașelor din interior, cunoscută doar prin lacunele din listele episcopale, este dificil de apreciat: este rezultatul războaielor gotice, al războaielor cu longobarzii sau al intoleranței ariene? Situația nu redevine aproape normală decât la mijlocul secolului al VII-lea: o mare parte a sediilor episcopale reapar cu ocazia unui Conciliu de la Lateran, în 649.

* Agilulf nu e fiul lui Authari, ci cel care se căsătorește cu văduva sa, Teodolinda. (N.tr.)

avut un *exercitus* al său, în vreme ce Lucca sau Arezzo au rămas dirijate de *cives romani*. Aportul lingvistic longobard constă mai ales în termeni miltari și administrativi (*arimannus*, „soldat"; *gastaldus*, „administrator al unui domeniu"; *sculdahis*, „un fel de prepozit") sau în denumiri sociale (*adelingus*, „nobil"; *aldio*, „semiliber"), fără a mai pomeni vocabularul unui drept nou. Aceasta indică profunzimea remanierii sociale și formează un contrast frapant cu aporturile gotice, atât de influențate de moștenirea instituțională romană.

În timpul perioadei de tulburări, cea mai mare parte a pământurilor a trecut de la aristocrația romană la șefii longobarzi. Paul Diaconul descrie, sub Cleph, o expropriere violentă însoțită de masacre; supraviețuitorii ar fi fost reduși la condiția de aserviți longobarzilor, predându-le acestora o treime din recolta lor[1]. Este cert că aristocrația romană, deja foarte marcată de războaiele gotice, a fost eliminată ca forță politică și socială. S-a crezut chiar, în mod greșit, desigur, că legea longobardă îl ignora pe romanul liber; el continuă să se bucure de drepturile sale, dar cu un statut politic inferior (portul armelor, semn al libertății, îi este interzis până în secolul al VIII-lea).

Statutul romanului rămâne foarte puțin cunoscut, dată fiind lipsa documentelor. Nu știm nimic despre dreptul longobard înaintea edictului lui Rothari (643) și acesta, cu un caracter foarte germanic, nu se aplică decât oamenilor din *exercitus*, în pofida câtorva declarații de principiu (la paragraful 386). Legile din secolul al VIII-lea recunoșteau situația particulară a romanilor (de exemplu sub Liutprand, în materie succesorală). Pare că în ultima sa fază, dreptul regatului de la Pavia combina elemente teritoriale (drept public, instituții militare) și elemente personale (drept privat). Numai în ajunul cuceririi france, în 769, *professio legis* — care urma să aibă atâta succes în Italia până în secolul al XII-lea — își face apariția. Longobarzii par să nu fi recunoscut autonomia juridică a elementului roman decât la capătul unei îndelungate conștientizări[2]. Sentimentul lor de superioritate a persistat până la sfârșit: Aistulf vorbește încă despre *traditum nobis a Domino populum romanum*.

Cum Galia devine Franța, Italia devine, pentru unii dintre vecinii săi, Longobardia, mai ales pentru bizantini și mai târziu pentru varegi, dar în secolul al XI-lea numele antic revine. Prin contrast, partea principală a exarhatului de Ravenna capătă în limbajul italian, începând din secolul al VIII-lea, numele de *Romania*, Romagna.

În pofida coborârii lor pe scara socială, romanii au dat civilizației Italiei longobarde ceea ce are ea mai interesant: caracterul relativ urban, o limbă latină mai corectă (Paul Diaconul, longobard din Friuli, va contribui la renașterea carolingiană), arhitectura și sculptura sa (satelite ale Bizanțului, cu aporturi orientale notabile în secolul al VI-lea). Fără îndoială, aceste

[1] PAULUS DIACONUS, *Hist. Langob.*, II, 32. LOT, *Hospitalité* [nr. 452], p. 1005, crede într-o confuzie cu sistemul ospitalității, unde romanul lăsa oaspetelui barbar o treime din bunurile sale.

[2] BOGNETTI, *Longobardi e Romani* [nr. 247].

influențe sunt mai puțin datorate supraviețuitorilor primei cuceriri, cât cadrelor recuperate după victoriile din secolul al VII-lea (în Liguria, Emilia și Venetia) și clericilor reveniți din enclavele bizantine atunci când arianismul și-a pierdut din virulență. Ceea ce era propriu-zis longobard — dreptul și armata, în special — s-a găsit în parte eliminat sau asimilat de către franci după distrugerea regatului de către Carol cel Mare: distanța între învingători și învinși nu era enormă. Nu ar fi greșit să afirmăm că rezultatul cel mai net al invaziei longobarde a fost să pregătească Italia de Nord pentru a intra cu totul în Europa carolingiană.

B) Avarii

Invazia Italiei de către longobarzi a fost ocazia — dacă nu adevărata cauză — a năvălirii avarilor în centrul Europei. Acest popor nomad se găsea la mijlocul secolului al VII-lea la nord de Caspica. Presiunea turcilor obligându-l să pornească spre vest, haganul lor Baian s-a prezentat la frontiera dunăreană a imperiului; Iustinian i-a refuzat trecerea. Vreme de câțiva ani, ei au rătăcit prin România, căutând un loc în detrimentul gepizilor (pe atunci în Ungaria Occidentală), a longobarzilor și chiar a popoarelor mai occidentale. S-a văzut cum victoria lor împotriva gepizilor în 567 a fost urmată de abandonarea Panoniei de către longobarzi. Din 570, avarii au ocupat în forță bazinul mijlociu al Dunării; în 574, Tiberiu al II-lea le acordă ținutul Sirmium și, în 582 Baian cucerește orașul, pe atunci principalul nod de comunicații al Europei dunărene.

Statul avar își găsise astfel cadrul său teritorial definitiv; dar, cum jaful și tributurile constituiau principala sa resursă, aproape în fiecare an cavaleria, împingând înainte masele de pedestrași slavi, efectua razii profunde, până la Marea Neagră, Constantinopol (626), Tesalonic, Venetia, Bavaria, Thuringia. Mai mult decât apărarea greacă, succesul final al bulgarilor îi exclude din Balcani. Ei rămân pentru Italia un pericol serios până la Carol cel Mare. La vest, ei nu depășesc Austria de Nord. Această activitate pare să fi cunoscut două puncte maxime, unul sub Baian, la sfârșitul secolului al VI-lea, și altul în ultimii ani ai celui de-al VIII-lea; între acestea, nu se știe aproape nimic despre ei. Această dispariție treptată — care se traduce de asemenea prin lipsa descoperirilor de monede bizantine — corespunde formării statului slav al lui Samo în Boemia[1].

[1] Domeniul avar, așa cum îl atestă arheologia, coincide aproape cu Ungaria actuală. Avarii o împărțeau cu turci, slavi, bulgari și câteva rămășite germanice. Avarii formau clasa conducătoare. Dacă tipul mongoloid predomină la bărbați, el este minoritar sau adesea absent la femei, ceea ce pare să indice practici exogame.

Atât cât se poate constata, statul avar era relativ evoluat: avea o capitală nomadă (fără îndoială un oraș de corturi, ca la mongoli) pe care sursele carolingiene o desemnează cu numele germanic de *ring*, „inel"; a avut o diplomație; în anumite momente, fără îndoială că bătea monedă. Așezările avare erau înconjurate de protectorate în teritoriul slav, până în Franconia de Nord. Totuși, activitatea economică părea restrânsă — comorile găsite de Carol cel Mare și de arheologi sunt datorate acumulării de pradă — și viața urbană lipsea.

Reluarea atacurilor în Bavaria și în Friuli, începând din 787, a antrenat prin ricoșeu ruina statului avar. Francii au ripostat în 791, apoi în 795, de data aceasta având complici la fața locului. Supunerile, începute în 795, s-au multiplicat după distrugerea *ring*-ului de către Pepin al Italiei în 796 și s-au terminat în 811. Carol cel Mare visase să-i convertească pe avari și să-i mențină pe loc ca vasali, dar poporul învins s-a dezagregat înainte de intervenția misionarilor franci. Nu mai există nici o mențiune despre avari după 822.

CAPITOLUL IV

MIGRAŢIILE MARITIME ÎN EUROPA DE NORD-VEST

În același timp în care se desfășurau marile migrații terestre, mișcări mai puțin cunoscute afectau zonele de coastă ale Europei de Nord-Vest. Cele mai multe sunt pornite din Scandinavia Meridională, din Germania maritimă și din Țările de Jos. Altele, cu totul independente ca origine, au avut ca teatru nordul și vestul insulelor britanice. Către sfârșitul secolului al III-lea, aceste două curente au început să conveargă, având ca principal efect ruinarea autorității și civilizației Romei în Britania. Cea mai intensă activitate a lor se plasează în secolele al V-lea și al VI-lea și afectează atunci tot litoralul din Galicia până la Marea Norvegiei. Ele se calmează apoi progresiv, dar câteva episoade arată o continuitate între această primă mișcare a popoarelor maritime și cea care va fi reprezentată de vikingi și varegi.

1) VALUL GERMANIC: PREVIKINGI, ANGLI, SAXONI ŞI IUŢI

Istoria migrațiilor maritime se deschide prin incursiunea puțin cunoscută a herulilor. Probabil că acest popor ocupa teritoriile aflate spre Danemarca Orientală sau Suedia Meridională. Brusc, la mijlocul secolul al III-lea, el a început o carieră maritimă care o prefigurează pe cea a vikingilor și varegilor, în vreme ce unele elemente ale sale se asociau cu migrațiile terestre în direcția Dunării Mijlocii. Prin est, herulii ating în 267 Marea Azov; forțează Bosforul și devastează coastele Mării Egee; recidivează în 276, împotriva Asiei Mici. Dar cei mai mulți iau drumul de vest: în 287 și în 409 atacă Galia; către 456, o bandă jefuiește coastele galiciene și cantabrice; către 459, ajung până în Baetica. Puterea crescândă a francilor deranjându-i în expansiune, încearcă să-și asigure alianța vizigoților. Nu se mai aude vorbindu-se de ei după începutul secolului al VI-lea.

Mișcarea următoare, mult mai importantă, a avut un cu totul alt caracter: dacă a început și prin piraterie, s-a transformat repede în cucerire și colonizare. Pornită din toate zonele de coastă dintre Iutlanda și Rin, îndreptată mai ales împotriva Britaniei, este dominată de saxoni, angli și iuți.

Riveranii Balticii Occidentale și ai Mării Nordului la est de Weser formau în epoca romană un grup coerent, *ingvaeones* ai lui Pliniu, care vorbeau neîndoielnic *nordseegermanisch* a lingviștilor. Printre aceștia, Pliniu îi cunoaște mai ales pe *chauci*, între Ems și Elba, pe *anglii*, la rădăcina Iutlandei, și un întreg grup de populații din această peninsulă (dintre care doar *varinii* vor dura). În secolul al II-lea, Ptolemeu citează primul un nou popor din acest sector, saxonii, pe care părea să-i localizeze în Holstein. Acești saxoni, care sunt poate o ramură desprinsă a chaucilor, îi înlocuiesc repede pe aceștia în vechiul lor habitat; la mijlocul secolului al III-lea, ei par a fi stăpânii Saxoniei Inferioare, de la Holstein la Weser. La vest, ei ajung în contact cu o altă populație maritimă, atestată din secolul I, frizonii. Aceste trei popoare — saxoni, angli și frizoni — vor fi protagonistele invaziilor germanice în Britania, cu un al patrulea, încă foarte misterios, iuții.

Până la mijlocul secolului al III-lea, ei rămân în planul secund. Prima lor apariție notabilă este în 286, când autoritatea romană îl însărcina pe Carausius să curețe marea de franci și de saxoni. Este începutul unei expansiuni care a durat mai mult de patru secole, expansiune mai întâi și în special maritimă, dar de asemenea (și mai târziu) terestră. Care sunt cauzele acestei schimbări de atitudine?

S-au presupus, începând din Evul Mediu, cauze geologice și demografice. Studii recente au confirmat că pe coastele germane ale Mării Nordului, după o relativă stabilitate care a durat de la 300 î. Hr. la începutul erei creștine, perioada dintre secolele I–VI este marcată de o transgresiune maritimă și de importante submersiuni, cu reluare din secolul al VII-lea până în secolul al X-lea. Dar alte perioade de submersiune — precum cea de la începutul secolului al X-lea — nu au antrenat nici o migrație. Consecința cea mai sigură a submersiunii este înălțarea continuă a așezărilor de pe coastă (de 2,40 m în medie, între secolele I–IV) și formarea unui habitat pe movile (zise *terpen* în Frizia, *wurten* în Saxonia Inferioară). Aceasta nu poate explica în întregime migrația, cu atât mai mult cu cât expansiunea saxonilor pe continent — care urmează expansiunii maritime — cunoaște un maximum într-o epocă de relativă stabilitate: secolele VI–VII! Studiul cimitirelor, pe de altă parte, părea să indice pe coastele Saxoniei Inferioare o oarecare suprapopulare, între Elba și Ems în principal; dar aceasta nu este valabilă pentru ansamblul sectorului. Problema rămâne deci, ca de obicei, greu de soluționat. Ocazia trebuie să fi jucat un rol decisiv: primele succese au atras altele.

Trebuie să ne gândim de asemenea la progresele în construcția navală, care încă nu a atins un stadiu foarte perfecționat. Singura navă cunoscută din această perioadă, găsită în 1864 la Nydam, pe coasta baltică a Sønderjylland-ului, prezintă o inovație considerabilă (asamblarea bucătilor cu ajutorul cuielor de fier), dar are încă multe puncte slabe (chilă redusă, absența catargului, manevrare doar cu ramele, dimensiuni limitate: 23 m pe 3,25 m). În secolul al IV-lea, suntem deci încă foarte departe de navele vikingilor. Majoritatea drumurilor din Saxonia Inferioară în Britania trebuiau să

se facă mergând de-a lungul coastelor, cu opriri în Frizia și fără îndoială în Flandra sau în Boulonnais, aproape de strâmtoare.

Expansiunea maritimă a popoarelor secundare — angli, frizoni, iuți — pare dirijată doar spre Britania. Din contră, saxonii au cercetat terenul aproape peste tot de-a lungul coastelor între Firth of Forth și Gironde. În mai multe puncte ei au încercat, ca în Britania, o colonizare care a lăsat câteva urme și care, foarte adesea, o prefigurează pe cea a vikingilor.

Patru sectoare i-au atras cu deosebire: coasta olandeză și flamandă; Bessin-ul; coasta de la Bas-Boulonnais; coasta atlantică a Galiei.

Amploarea neliniștilor provocate din secolul al III-lea de-a lungul Mânecii și, la un nivel mai redus, al Atlanticului, este atestată prin extraordinara cantitate de tezaure monetare ascunse în zonele de coastă și, mai mult, prin organizarea pe continent, în Imperiul târziu, a unui sistem de apărare zis *litus saxonicum*, paralel cu cel pe care îl vom întâlni în Britania. Acesta nu părea să fi avut aceeași soliditate ca dincolo de Canalul Mânecii și nu a lăsat nici o urmă arheologică sigură.

Rolul frizonilor în migrație este puțin cunoscut. Doar istoricul bizantin Procopiu îi plasează pe același nivel cu saxonii printre cuceritorii Britaniei. S-a crezut că s-au descoperit urme ale lor în diferite regiuni ale Angliei, mai ales în East Anglia. Din secolul al IV-lea până în al VII-lea, culturile anglo-saxonă și frizonă rămân foarte apropiate, cum sunt și cele două limbi. Expansiunea frizonă se face mai ales către nord-est, mai întâi între Ems și Weser (secolul al VII-lea?), apoi între Elba și Ejder (secolul al IX-lea?), pentru a ocupa locul eliberat prin plecarea saxonilor.

Iuții pun o problemă dificilă. Beda la atribuie colonizarea Kentului, a insulei Wight și a unei părți din Hampshire. Sunt acești iuți din Iutlanda daneză? Dar păreau să aparțină grupului nordic, și nimic în Kent nu relevă un asemenea aport lingvistic! Este cumva vorba de un popor din grupul germanicilor vestici care le-a uzurpat numele? Sau trebuie, urmându-i pe arheologi, să căutăm un alt drum? Mobilierul funerar din Kent oferă profunde analogii cu cel din teritoriul franc de pe Rinul Inferior. Juriștii fac constatări analoage în domeniul instituțiilor, mai ales agrare. Numele de „iuți" desemna oare un amestec franco-saxon? Dar aceste trăsături originale din Kent nu se regăsesc în celelalte domenii „iute", Wight și Hampshire! Unii autori încearcă să explice totul distingând două faze: una nordică, cu adevărat iută, puțin numeroasă, la sfârșitul secolului al V-lea și la începutul celui de-al VI-lea, urmată de o fază francă suprapusă, de la 525 către aproximativ 560[1].

[1] Dacă apelăm și la textele literare în engleza veche, problema devine și mai obscură: numiții *geatas* joacă aici un rol important, dar sunt aceștia iuți sau götari din Suedia Meridională?

Cazul anglilor este din fericire mai clar. Ei vin, cel puțin majoritatea lor, din ținutul Angel (pe coasta orientală a Schleswigului) pe care l-au lăsat gol pentru două secole emigrând în Britania. Nici limba, nici civilizația nu se deosebesc prea mult de cele ale saxonilor; ca și aceștia adesea, au trebuit să se oprească în Frizia. Pentru a spune totul, mișcarea nu poate fi diferențiată de cea a saxonilor și nu se mai crede că li se pot atribui sectoare de colonizare coerente și clar delimitate.

După migrație, iuții care au rămas s-au topit în unitatea daneză; anglii par să fi dispărut cu totul de pe continent, lăsând locul lor danezilor, suedezilor, frizonilor și slavilor. Varinii (sau warnii) au încercat să profite de plecarea celor mai mulți dintre saxoni pentru a-și crea un fel de imperiu în Germania de Nord; au fost scoși din luptă de franci, în 594. De altfel, saxonii rămași au fost foarte dinamici pe uscat. Presiunea lor, dirijată mai ales către sud-vest, a avut ca urmare distrugerea bructerilor (între Lippe și Ruhr) către 695, ocuparea Westfaliei întregi și cuceriri în Hessa și în Thuringia. Aceasta nu a fost oprită decât de Pepin cel Scurt și de Carol cel Mare.

Problema fundamentală a istoriei anglo-saxone este evident cucerirea Britaniei. Ea s-a derulat în trei faze: incursiuni, crearea unor nuclee politice, adevărata colonizare, care se suprapun puțin unele peste altele. Evoluția a fost mai puțin bruscă și spectaculoasă decât în vremea năvălirilor barbare pe continent: de unde raritatea indicațiilor precise în sursele contemporane; un fenomen etalat pe patru sau cinci generații reține puțin atenția. Cât despre tradiția istoriografică engleză din Evul Mediu, ea nu a păstrat amintirea nici unui episod anterior lui 449. Doar arheologia permite restituirea cronologiei migrației.

Primele alerte par să dateze de la sfârșitul secolului al II-lea: în timpul împăratului Marc Aureliu (161–180) sunt ascunse unele tezaure monetare aproape de Tamisa și de Wash, cele două porți principale de intrare în Anglia prin est. Sub Caracalla, fortificații de coastă apar în aceleași sectoare (la Reculver, în Kent, către 210–220). La sfârșitul secolului al III-lea, sub uzurpatorul Carausi, fortificațiile sunt coordonate într-un fel de *limes*, îndreptat poate tot atât împotriva împăratului legitim Maximian, cât și împotriva piraților. În timpul primelor două treimi ale secolului al IV-lea, acest sistem a părut eficace; străpuns pentru prima oară în 364, el rezista încă atunci când era redactată *Notitia Dignitatum:* era vorba de *litus saxonicum*, care acoperă toate coastele din estul și sudul insulei și al cărui cartier general este la *Rutupiae* (Richborough), la sud de estuarul Tamisei.

Cine asigura apărarea acestor fortificații? Fără îndoială, conform practicii din Imperiul târziu, se recurgea la foști asediatori trecuți în solda Romei. Primii saxoni stabiliți în Britania trebuie că au fost *foederati*, mercenari și nu

cuceritori. Arheologii cred că au descoperit urma lor din primii ani ai secolului al V-lea, mai ales în East Anglia, pe lângă Caistor-by-Norwich, unde ceramica orientează către anglii din Schleswig. Indigenii au închis desigur ochii, căci ei au văzut în sosirea lor o contrapondere la ameninţarea picţilor şi scoţilor, pe atunci cea mai gravă. De altfel, în garnizoanele lor erau mulţi alţi barbari, mai ales franci (unul dintre ei a fost *dux Britanniarum* din 367), şi alamani (un trib al acestora a fost instalat în Britania de Valentinian I).

Criza permanentă a armatei romane avea să deschidă în cele din urmă saxonilor perspective nesperate. Puţin după 395, Stilicon procedase la o restaurare generală a apărării din Britania. Dar, în 406, când imperiul a fost lovit pe continent de o catastrofă, străpungerea *limes*-ului renan şi a fortificaţiilor alpestre, totul s-a prăbuşit. Britania, ruptă de conducerea de la Ravenna, a ales succesiv trei uzurpatori, dintre care ultimul, Constantin al III-lea, a încercat să salveze Galia şi a debarcat la Boulogne în 407 cu armata din Britania. Această forţă s-a pierdut în haosul galic. Saxonii, informaţi, au profitat, şi o cronică galică are această notaţie laconică: *Britanniae Saxonum incursione devastatae.*

Dar, pentru a realiza o adevărată colonizare, ei au aşteptat încă o generaţie: doar către 430-440 arheologii decelează venirea regulată a imigranţilor. Nu pare totuşi că deplasarea masivă ar fi fost anterioară anului 500; nici o dinastie anglo-saxonă nu revendică o înrădăcinare anterioară primului sfert al secolului al VI-lea[1].

Britania se oferă într-un fel saxonilor în urma descompunerii sale interne. Pretutindeni, chiar în regiunile în care saxonii nu s-au instalat niciodată, se constată începând cu sfârşitul secolului al IV-lea, o vădită recesiune. Fără îndoială că alţi invadatori, picţii şi scoţii, poartă în parte responsabilitatea pentru aceasta. Dar fenomenul este mai profund. Ca şi în Armorica, dar la un nivel mai grav, se constată un declin iremediabil al vieţii urbane şi al marelui domeniu în beneficiul formelor indigene mai primitive, un refuz crescând de a se supune autorităţii de stat; aristocraţia municipală, în măsura în care a supravieţuit, se abandonează tentaţiilor unui autonomism provincial; judecând după descoperirile monetare, comerţul cu continentul se opreşte pe la 410–420[2].

---

[1] Încetineala mişcării este legată de mediocritatea mijloacelor nautice şi faptul că saxonii şi-au risipit la început eforturile. Decizia lor a fost luată atunci când informaţiile au confirmat că insula era un fruct copt, în vreme ce consolidarea francilor înlătura orice speranţă de expansiune în Galia.

[2] Acest tablou al unei decadenţe trebuie nuanţat. Oraşe şi *villae* cunoscuseră în anumite sectoare, la mijlocul secolului al IV-lea, o aparenţă de renaştere la adăpostul fortificaţiilor. După anul 400, oraşele sunt încă active (Ilchester, Wroxeter şi, mai ales, Verulamium/St. Albans). Dar cea mai mare parte din *villae* erau deja moarte.

După plecarea lui Constantin al III-lea, romano-britonii au crezut un moment că vor putea să se descurce singuri: istoricul grec Zosimos scrie: „britonii, respingând dominația romană, trăiau în felul lor propriu, fără a se supune legilor romane". Ceea ce rămânea din administrație fiind mai mult sau mai puțin compromis prin uzurparea lui Constantin, era înțeleaptă debarasarea de ea în numele unui loialism teoretic către Honoriu. Autoritatea a trecut atunci la *civitates*. Ele păstrau, într-o anume măsură, contactul cu imperiul. Au existat câteva schimburi de scrisori, câteva trimiteri de trupe, foarte probabil o anume recucerire a sud-estului insulei (garnizoanele păreau încă aprovizionate regulat cu monedă în timpul lui Honoriu, dar nu oferă nici o piesă din vremea succesorului său). Dar curând, litoralul de pe malul opus, din Belgica II, a fost pierdut la rândul său, sub presiunea francilor, când s-au instalat la Tournai. Cordonul ombilical care lega Britania cu imperiul era definitiv rupt.

Atunci când, în 429, Sfântul Germanus din Auxerre a venit în Britania să lupte împotriva pelagianismului, nu a mai găsit nici un agent al imperiului; dar a întâlnit autorități, ca de exemplu la *Verulamium* un *vir tribuniciae potestatis*. Trebuie să ne reprezentăm Britania de atunci ca pe un ținut celto-roman autonom, o federație destul de puțin închegată de cetăți. Cele mai multe orașe trebuie să-și fi păstrat decurionii și un număr din ce în ce mai mare își aveau propriul episcop. Dar această structură supraviețuitoare era foarte fragilă; Germanus i-a găsit pe britoni în mare neputință de a se apăra împotriva incursiunilor saxone, picte și scote: sfântul, amintindu-și că în tinerețe fusese guvernatorul unei provincii galice, i-a regrupat și i-a condus la victoria din ziua de Paști a anului 429 (așa-numita victorie „Aleluia"). Când Germanus a revenit către 440–444, descompunerea era și mai avansată: se pare că organizarea orașelor fusese puțin câte puțin înlocuită de șefi tribali celtici, *tyranni*, pe care îi va denunța mai târziu Gildas, și de câțiva romani care i-au imitat. Sunt cunoscuți mai ales doi: un celt numit Vortigern, legat de partidul pelagian și ostil episcopilor, și mai târziu un „roman", Ambrosius Aurelianus, care trecea drept descendent al unei familii consulare și susținea dreapta-credință. În fața acestei dezordini, aristocrația a făcut apeluri repetate la armata „romană" din nordul Galiei, cea a lui Aetius (Gildas, care scrie un secol mai târziu, ne asigură că au fost în număr de trei); se cunoaște mai ales unul, în 446, îndreptat probabil în același timp împotriva lui Vortigern și a barbarilor. Aetius a tergiversat răspunsurile: reținut până în 451 de lupta contra lui Attila, a fost ucis în 453, înainte de a fi încercat ceva.

Fără îndoială că, în această perioadă, câțiva regi minori aflați în luptă unii împotriva altora, se gândesc să facă apel la auxiliari saxoni. Beda datează în

449 instalarea șefilor Hengist și Horsa în Kent, la cererea lui Vortigern. Episodul are o savoare legendară, dar data pare aleasă în mod judicios, și de asemenea locul (instalarea saxonilor în forturile strâmtorii putea să fie o asigurare contra unei debarcări a lui Aetius). Acești mercenari s-ar fi revoltat în 455, și atunci ar fi început adevărata cucerire a insulei. Multe detalii sunt suspecte (până și numele lui Vortigern), dar cercetarea recentă este mai favorabilă acestei teze tradiționale decât erau istoricii de pe la 1930. Arheologia arată în tot cazul că nu a existat o catastrofă bruscă și generală; că tipurile de ceramică anglo-frizone se răspândesc progresiv; că primele așezări saxone au o organizare fracționară, aproape familială. Pare că forțele nu s-au organizat solid de o parte și de alta decât cu o anume întârziere, după o fază prelungită de confuzie.

Cea de-a doua jumătate a secolului al V-lea este perioada cea mai obscură. Avansând din trei zone de debarcare — estuarul Tamisei și Kentul; zona Fens; estuarul râului Humber — saxonii au ocupat repede treimea orientală a insulei. Acești primi coloniști par să se fi lipsit aproape cu totul de organizare politică. Doar cu un nou val de imigranți, care se revarsă după 500, apar regalitățile, care își reclamă toate o origine divină[137].

În pofida schemei moștenite de la Beda, este îndoielnic că se poate atribui fiecărui popor o arie de așezare coerentă. Se pare că „regatele" din secolul al VI-lea ar fi avut ca origine regruparea unor elemente foarte diferite. Numele lor stau mărturie: sau sunt împrumutate dintr-o toponimie celto-romană (Kent, poate Bernicia), sau au un caracter pur geografic („oamenii mărcii" sau Mercia, „oamenii de la nord de Humber" sau Northumbria, Wessex, Sussex etc.). Pentru a găsi adevărate grupări tribale, trebuie coborât la un eșalon inferior, al acelor *subreguli* (de exemplu *haestingas*, care și-au lăsat numele la Hastings în Sussex și care sunt „oamenii lui *Haesta*", șeful lor; sau acei *hrodhingas* din Essex).

Colonizarea a ocupat teritorii arabile (nou-veniții se interesau mai puțin decât britonii de păstorit), înaintând de-a lungul văilor (pe care britonii le exploatau prea puțin). Nu se cunoște nici o dată de cucerire a unui oraș, acestea pierzându-și orice semnificație. Prin intermediul toponimiei și arheologiei funerare se ajunge la definirea etapelor drumului către vest și nucleele de rezistență britonă. Analele, toate de redactare târzie, nu

[137] Arheologii se întreabă dacă acest al doilea val are aceeași origine ca primul. În East Anglia, unii cred că pot remarca elemente septentrionale, poate iutlandeze sau scandinave.Cimitirul regal al neamului Wuffingas, de lângă reședința lor de la Rendlesham, aproape de Ipswich, oferă analogii cu mediul suedez, mai ales faimoasa corabie-mormânt de la Sutton Hoo. În Kent, atunci sunt mai evidente aporturile france (cimitirul de la Lyminge). În fața succesului primilor coloniști, migrația se intensifică.

furnizează decât câteva episoade violente și memorabile, cu o localizare adesea dificilă.

Între limitele pe care le autorizează aceste mijloace de investigație, se pare că înaintarea nu a fost continuă și uniformă. Au existat avanposturi saxone implantate foarte devreme în inima țării, ca pe Tamisa Superioară, și insule de supraviețuire britonă destul de departe spre est, ca cele spre Cambridge. Britonii nu au reușit decât destul de târziu, către mijlocul secolului al VI-lea, să se regrupeze pe o linie de rezistență care mergea, în mare, de la Edinburgh în nord, la Portland în sud: jumătate din insulă era deja pierdută (vezi harta 4).

Eliminarea indigenilor pune una dintre problemele cele mai misterioase ale istoriei engleze. Au existat la început câteva constatări generale: engleza nu a împrumutat din britonă decât cincisprezece sau șaisprezece cuvinte, toate nesemnificative, și numele câtorva mari fluvii (Tamisa) și al câtorva mari orașe (Londra, York, Lincoln), care trebuie să fi fost cunoscute de invadatori de dinaintea căderii Romei. Cele mai multe așezări urbane au fost abandonate ca inutile (poezia engleză le consideră ca *eald enta geweorc*, „operă veche a uriașilor"), practic nici o *villa* nu a fost reocupată. Creștinismul a dispărut (mai puțin unele nuclee obscure, dovadă toponimele *Eccles, Eccleston*). Armamentul, îmbrăcămintea, bijuteriile, mobilierul funerar[1] sunt datorate tradiției germanice. Fuseseră oare toți britonii uciși sau expulzați? Tradiția păstrează amintirea câtorva masacre — ca la Anderida, aproape de Pevensey — dar cu titlu de excepție. A existat, evident, o fugă către vest, dar nimic nu semnalează formidabila îngrămădire pe care ar fi antrenat-o replierea întregii populații a insulei. Trebuie deci admis că după o fază de bilingvism mai mult sau mai puțin îndelungată, un anumit număr de romano-britoni s-au asimilat în totalitate. Poate că în Kent avem urma unei faze intermediare: exista la sfârșitul secolului al VI-lea o clasă socială în mod obișnuit formată în lumea germanică din populațiile învinse (*laet*), și la Canterbury se păstra încă, la sosirea misionarilor (597), amintirea caracterului ecleziastic al anumitor edificii.

În detaliu, acest tablou poate fi nuanțat în multe privințe. Fiecare nume de oraș constituie un caz particular: pentru câteva supraviețuiri perfecte (*Londinium* = Londra), pentru câteva traduceri (*Durovernum Cantiacorum* = *Cantwaraburh* / Canterbury), există multe nume mixte (*Venta* = Winchester) și mult mai multe orașe care și-au pierdut numele în folosul unor apelative vagi: *Deva* devine Chester; *Venta Icenorum* Caister-by-Norwich, și atâtea alte Chester, Caster, Caistor etc. Spre deosebire de Galia, nici un nume de domeniu galo-roman nu a supraviețuit în numele satelor (dar obiceiul breton le adoptase oare?); totuși, arheologii au stabilit supraviețuirea câtorva așezări (de exemplu Withington, în Cotswolds). Evident că saxonii nu au învățat britona, și totuși un anumit număr de antroponime vechi engleze sunt

[1] Cu excepția câtorva boluri emailate celtice.

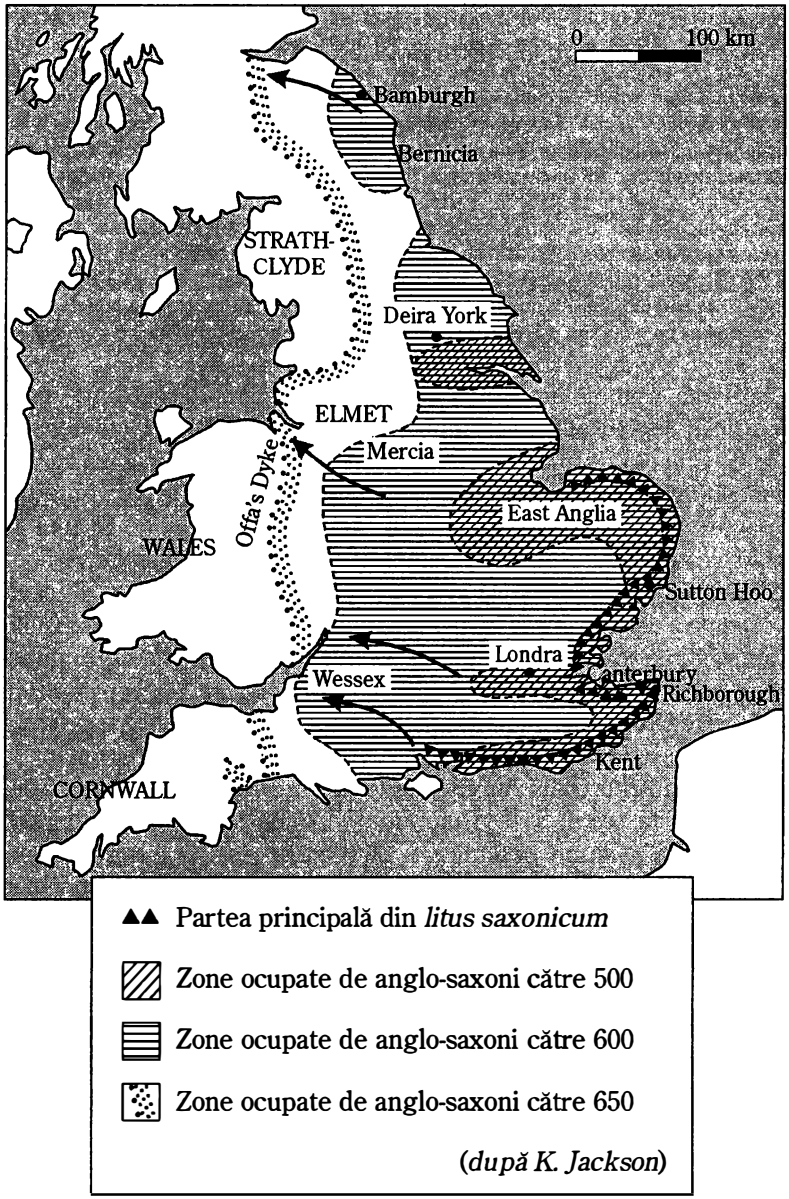

Harta 4 – Colonizarea anglo-saxonă în Anglia

împrumuturi sau calcuri bretone, începând cu cele ale primului poet englez, Caedmon, și ale marelui rege al Wessex-ului din secolul al VII-lea, Caedwalla (frecvența acestor nume în dinastia din Wessex sugerează căsătorii mixte). În sfârșit, dacă mobilierul funerar este tipic germanic, anumite forme de fibule (feminine) datorează mult influențelor britone. Ar trebui făcută o geografie precisă a supraviețuirilor, așa cum Max Förster a făcut pentru numele cursurilor de apă: fluviile importante au aproape toate nume britone, râurile mijlocii se împart la egalitate între nume britone și saxone, în timp ce pîrâurile au toate sau aproape toate nume saxone; supraviețuirile sunt slabe în special în sud-est, puternice în special în vest. Drumurile romane au supraviețuit, dar sub nume saxone. La Londra, dacă nu există nici o descoperire saxonă înainte de secolul al VII-lea, planul antic a supraviețuit în mare măsură; și dacă edificiile publice au dispărut repede, aceasta se datorează folosirii lor drept cariere — deci de către o populație supraviețuitoare. Anumiți autori (T. C. Lethbridge) au mers până la a defini cultura anglo-saxonă ca pe o cultură mixtă, profund influențată de sursele provinciale romane.

Cucerirea saxonă nu a luat un aspect regulat decât după fondarea principalelor regate, adică de la mijlocul secolului al VI-lea, când debarcările venite de dincolo de mare practic au încetat. Doar trei regate au avut în această ultimă fază o colaborare activă: Wessex, Mercia și Northumbria.

Punctul de pornire al Wessex-ului este stabilit de tradiție în anul 495 și onoarea îi este atribuită unui șef numit Cerdic, care pare legendar. Arheologia indică faptul că veritabila origine a acestui regat cuceritor este de căutat în convergența a două înaintări către vest, una apărută din așezările saxonilor de pe Tamisa Superioară și alta din cele din regiunea de coastă din Hampshire. Avansul către vest, în fața britonilor din Domnoneea (Devon și regiunile vecine), este jalonat de o întreagă serie de nume de bătălii, cu o localizare dificilă, de la cea de la *Mons Badonicus*, dată de „ultimul dintre romani", șeful romano-briton Ambrosius Aurelianus (poate la Badbury Rings, pe Stour, în Dorset), până la cea de la Dyrham, în 577, unde trei „regi" britoni au fost uciși, și care a asigurat saxonilor, o dată cu posesia orașelor romane din Cirencester, Gloucester și Bath, primul lor acces la coasta de vest, izolându-i pe britonii din Cornwall de cei din Wales. După o oprire la începutul secolului al VII-lea, marcat fără îndoială de construcția unui zid de apărare la graniță, Wansdyke, expansiunea reîncepe către 650: a fost nevoie de două generații pentru a-i învinge pe celții din Somerset și din Devon, respinși în bună parte în Armorica. Când, mult mai târziu, după 815, supunerea Cornwall-ului a fost desăvârșită, este vorba de o acțiune foarte diferită: o simplă cucerire politică, respectând populația celtică[1].

[1] Această înaintare pare să fi fost, la începuturile sale, prea rapidă pentru resursele umane ale Wessex-ului: de unde numeroasele întoarceri, atestate de cronica anglo-saxonă, și o anumită încetineală a populării în Hampshire-ul central și în Wiltshire. Dar dinamismul a rămas trăsătura distinctivă a Wessex-ului până în ziua în care dinastia sa a domnit asupra Angliei unificate (secolul al IX-lea).

Mercia a avut începuturi mai obscure și mai târzii. Această „marcă" este născută din eforturile coloniștilor instalați în bazinul superior al râului Trent, pe lângă Lichfield, care au reușit sub regele Penda, în al doilea sfert al secolului al VII-lea, să anexeze ținutul *Hwicce* pe Sevrnul Mijlociu. Principalul val a fost orientat spre nord-est, atingând Marea Irlandei la Chester în 604 sau 616, și intrând adînc între celții din Wales și cei din Strathclyde (în Cumberland și Westmoreland) și din Elmet (pe lângă Leeds). Frontiera din fața galilor va fi consolidată la sfârșitul secolului al VIII-lea printr-un imens val de pământ, Offa's Dyke, mergând de la Severn la Dee, aproape pe urmele limitei actuale.

Northumbria a fost la început domeniul a două regate, Deira, între Humber și Tees, și Bernicia, între Tees și Firth of Forth. Primul este poate întemeiat de federați stabiliți după 450 pe lângă York; cel de-al doilea părea să-și tragă originea de la piratii instalați în secolul al VI-lea pe coastă, în special la Bamburgh, într-un mediu încă foarte celtic. Cele două state au fuzionat la începutul secolului al VII-lea și Northumbria a ocupat rapid sud-estul Scoției și toată zona montană până la Marea Irlandei, dar fără să-i alunge pe vechii locuitori. Cultura northumbriană, puternică și originală până la năvălirea vikingilor, datorează o savoare particulară receptivității sale, unică în lumea anglo-saxonă, pentru elementele celtice[1].

Atunci când s-a oprit această înaintare, către sfârșitul secolului al VII-lea, spațiul unde urma să se nască Anglia medievală era în întregime ocupat, și aproape pretutindeni limba engleză triumfase, cu variații dialectale care corespund organizărilor politice din faza terminală a cuceririi. Latina trebuise să dispară, o dată cu clasele superioare, de la sfârșitul secolului al V-lea. Britona fusese respinsă în trei dintre sectoarele de coastă din Vest, cele mai sărace ale insulei; ea a căpătat, în fiecare dintre ele, după ruptura teritorială din jurul anilor 580–620, o tentă particulară. În Cornwall, dialectul cornic a supraviețuit până la începutul secolului al XVIII-lea, în vreo cincisprezece parohii vecine cu Capul Land's End; ultima persoană care l-a vorbit a murit în 1777. În Wales și în comitatul adiacent de Monmouth, galeza încă mai este mult folosită. Cât despre britona din Strathclyde, ea a dispărut neîndoielnic din secolul al XI-lea, sub loviturile succesive ale coloniștilor norvegieni și ale cuceritorilor normanzi.

În toată aria astfel delimitată s-a stabilit o civilizație omogenă. În pofida variațiilor regionale, limba este una, și toate textele vechi îi dau același nume, *englisc*. Același păgânism, de altfel destul de dezorganizat (în afară,

[1] Faptul a antrenat consecințe de primă importanță în domeniul ecleziastic. Cele mai vechi instituții ale Berniciei prezintă curioase similitudini cu cele din Țara Galilor.

poate, de Northumbria), s-a răspândit pretutindeni. Mulțimea regatelor, care sunt peste o duzină, de rang foarte inegal, nu împiedică instituțiile politice să fie pretutindeni în mod substanțial identice. Materialul arheologic nu prezintă varietăți profund definite – este vorba mai mult de nuanțe, precum cele care rezultă dintr-o inegală fidelitate față de ritul saxon primitiv al incinerării, repede abandonat (sub influențe britone?) pentru înhumare.

Doar structurile agrare păreau să facă excepție. Odată trecut sfârșitul secolului al VI-lea, imigranții nu au păstrat decât puține contacte cu viața maritimă (mormintele regale pe corăbii de la Suffolk sunt principalele excepții): ei s-au transformat remarcabil de repede în țărani preocupați de problemele pământului. Le-au rezolvat însă pe acestea în maniere foarte diferite. Dacă aproape pretutindeni satul înconjurat de un vast *openfield* a înlocuit *villa* sau cătunele de tip indigen care își împărțeau teritoriul agricol[1], ocupând în general situri noi, Kentul face excepție, cu o populare în cătune și cu o concepție foarte diferită a drepturilor comunitare, iar East Anglia este într-o situație intermediară între Kent și inima teritoriilor saxone. Satul anglo-saxon, așa cum l-au arătat săpăturile, se aseamănă cu cel din Saxonia Inferioară, format din case rectangulare din lemn, mai mult sau mai puțin aliniate de-a lungul unei străzi; echipamentul este rudimentar și chiar ignoră adesea mecanisme atât de simple precum roata olarului; dar organizarea sa juridică este deja foarte elaborată, cu o repartiție a solului în unități-tip, *hides*, și cu rotații regulate ale culturilor.

Ocupând Britania, saxonii au adus aici o parte a patrimoniului lor intelectual, și în special scrierea runică, de care de altfel s-au folosit puțin. Tradițiile lor literare au rămas multă vreme apropiate de cele ale triburilor continentale, și textele epice — așternute pe hârtie în epoca creștină — nu se referă deloc la istoria lor în Britania, ci la marile fapte ale dinastiilor scandinave (*Beowulf*) sau continentale (*Widsith*). Doar în secolul al VIII-lea în Anglia s-a creat o cultură autonomă, într-un cadru devenit creștin. În afara câtorva amintiri sentimentale (mai ales la Beda), legăturile cu „vechii saxoni" vor fi atunci rupte.

Fenomenul englez ocupă, în istoria marilor migrații, un loc aparte. Apărut din incursiuni maritime, care păreau *a priori* mai puțin favorabile unor mișcări de masă decât deplasările terestre, el a constat, nu într-o colonizare de încadrare, ca în majoritatea regatelor barbare de pe continent, ci într-o colonizare de populare; efectele deplasărilor din secolele V–VII au fost aici în același timp mai radicale și mult mai durabile decât altundeva.

[1] Asupra inegalei repartiții de *villae* după regiuni, vezi J. ALCOCK, „Settlement patterns in Britain", *Antiquity*, XXXVI, 1962, pp. 51–54.

2) PICŢII ŞI SCOŢII

Relațiile Britaniei romane cu Irlanda fuseseră pașnice și foarte limitate până la mijlocul secolului al III-lea; cu Scoția independentă, ele se reduseseră, până către 350, la scurte înfruntări de-a lungul Zidului: către vest și nord, nu exista pericol exterior. Totul s-a schimbat în secolul al IV-lea. Timp de trei sau patru generații, înainte de triumful saxonilor, picții și scoții din Irlanda au trecut în primul plan. Ei sunt, fără îndoială, responsabili de primele ruine lăsate în Britania și de unele dintre loviturile cele mai dure date aspectului roman al insulei.

Scoția era domeniul unor popoare puțin cunoscute, neîndoielnic preceltice, de o barbarie extremă, picții de la nord de Clyde și de Firth of Forth. La sud, populații celtice, apropiate de britoni, nu aveau o reputație mai bună: Sfântul Ieronim îi acuză pe *atecotti* de antropofagie. Primul lor atac este semnalat în 367 și există urme ale trecerii lor până în East Anglia. Sfântul Germanus îi combate în 429. Ei au cauzat grave stricăciuni, a căror amintire terifiantă o reflectă Beda, dar nu și-au făcut nici o așezare la sud de Zid. Combativitatea lor a fost de altfel absorbită de apărarea propriului lor ținut în fața scoților.

Pericolul scotic, pe coasta de vest, începe la mijlocul secolului al III-lea, ca și pericolul saxon la est. Se constată îngroparea unor tezaure, construirea de drumuri și de posturi fortificate în Lancashire și în Wales (Pembroke). Puțin înainte de 300, o bază navală a fost instalată pe canalul Bristol, un fort a fost construit la Cardiff, câteva *villae* au fost fortificate. Atacurile se agravează după 350. Tradițiile irlandeze (destul de târzii) afirmă că transfugi romano-britoni i-ar fi ajutat pe scoți să-și constituie o forță navală. Regele Niall, împreună cu nouă ostatici (sfârșitul secolului al IV-lea?) trece drept cel care ar fi organizat incursiuni în Britania și chiar în Galia, unde nepotul său Dathi și-ar fi găsit moartea către 425 (ca pirat? sau ca mercenar al Romei?). Unul dintre aceste atacuri pe coasta de vest a Britaniei a avut consecințele cele mai importante pentru istoria religioasă: către 400, familia unui demnitar romano-briton, diaconul și centurionul Calpurnius, a fost răpită la *Bannaventa* (neîndoielnic Ravenglass, Cumberland); două fiice și un fiu au fost duși în sclavie în Irlanda; fiul devine Sfântul Patrick, apostolul insulei.

Ca și la est, colonizarea a urmat imediat incursiunilor. Infiltrarea irlandeză în peninsulele occidentale (Cornwall, Wales-ul de Sud sau de Nord) trebuie să fi început din secolul al IV-lea, poate ca federați, pentru a apăra coasta împotriva altor atacatori. Acești coloniști și-au cucerit repede o independență de fapt. În Wales-ul de Sud-Vest, un mic regat irlandez care a supraviețuit până în secolul al X-lea se mândrea că ar coborî până la

coloniștii veniți în secolul al III-lea. În Devon, așezările irlandeze datează din secolele IV–V. Acești irlandezi din sud-estul Britaniei au fost purtătorii unei civilizații originale, care se exprimă prin inscripții ogamice (în jur de cincizeci, cele mai multe în Pembroke); ei au continuat în mod sigur să vorbească irlandeza până în secolul al VII-lea. În același timp, imigranții au primit o spoială romană: patruzeci și patru de inscripții ogamice au de asemenea un text latin, și pe aceste texte ei își însușesc cu plăcere nume atât de romane precum Pompeius, Turpilius, Eternus sau Vitalianus. Scoții s-au străduit chiar să asimileze instituțiile Imperiului târziu: un rege galez minor (mort către 550, după Gildas) a pus să i se graveze un epitaf bilingv *Memoria Voteporigis protictoris, protector* fiind în mod evident luat ca semnul unei demnități romane. Este o supraviețuire remarcabilă, la un secol după dispariția oricărei autorități romane în Britania; ea demonstrează o acceptare a faptului roman comparabilă cu ceea ce se întâlnește în Galia, foarte diferită de atitudinea saxonilor.

Paralel, și cu un succes mai durabil, scoții întreprinseseră colonizarea teritoriului pict. Primele lor urme, ca pirați, au apărut aici la mijlocul secolului al IV-lea. În cea de-a doua jumătate a secolului al V-lea, ei au fondat regatul Dalriada, de la Clyde la Hebridele de Sud, care se sprijină direct pe Ulster. La sfârșitul secolului, regele Aedan Mac Gabrain întinde mult spre nord și est perimetrul deținut de scoți, dar se lovește de northumbrieni în 603 și cucerirea se oprește până în secolul al IX-lea. Picții, slăbiți datorită vikingilor, se supun în final în 843 regelui scot Kenneth Mac Alpin. Unificată mai întâi sub numele de Alban, țara a căpătat apoi numele cuceritorilor săi, a devenit Scoția și a acceptat în întregime limba importată din Irlanda (este gaelica din Scoția, care supraviețuiește încă în nord-vestul extrem); picta a dispărut înainte de secolul al XII-lea. Această expansiune politică a fost favorizată de așezarea, în 563, în insula Iona, a unuia dintre cele mai active nuclee ale misiunii irlandeze.

Din momentul convertirii sale, Irlanda încetase să mai expedieze în depărtări pirați și coloniști. Dar irlandezii au păstrat sub veșmântul monahal o atracție deosebită pentru aventură. „Navigările" și „exilurile" nu erau în zadar genurile fondatoare ale literaturii lor. Legat de dorința ascetică de a fugi de lume, acest spirit i-a antrenat pe călugării irlandezi, în mod cert începând din secolul al VII-lea, spre descoperirea insulelor din nord, Feroe, insule de coastă norvegiene și în curând chiar a Islandei. Aceste călătorii pe apă sunt semnalate de către geograful Dicuil, apoi de cunoscutele *sagas* scandinave. Vikingii le-au pus brusc capăt.

Trăsătura cea mai specifică a migrațiilor irlandeze este că s-au realizat cu un instrument nautic de o incredibilă mediocritate, *currach*-ul, barcă din piei cusute pe o armătură de lemn, incapabilă să poarte încărcături grele și dificil de manevrat, dar navigând și cu pânze și cu rame.

În distrugerea Britaniei romane, este anevoios de măsurat contribuția fiecărui invadator. Anglo-saxonii au jucat rolul decisiv, dar în privința

detaliilor există numeroase controverse. Unul dintre cele mai serioase se leagă de originile marii migrații britone spre Armorica.

3) MIGRAŢIILE BRITONE CĂTRE SUD

Britonii, abandonați de Roma, hărțuiți de invazii din nord, est și vest, n-au putut să le opună riposte potrivite, din lipsa organizării politice. Ultimii conducători de tip roman, precum Ambrosius Aurelianus, învingătorul efemer de la *Mons Badonicus* și unul dintre prototipurile legendarului rege Arthur, au dispărut la începutul secolului al VI-lea. Nu mai există decât regi tribali, dintre care cronicile engleze citează câțiva: Natanleod în 508, Conmail, Condidan și Farinmail în 577. Pentru noi nu sunt decât simple nume. Această incapacitate politică explică desigur în mare măsură plecarea către sud a unei părți a britonilor; în tot cazul, migrația era deja considerabilă înainte ca saxonii să ocupe treimea lor de insulă.

Britoni sunt semnalați pe continent, sub nume diverse, de la mijlocul secolului al V-lea. Un episcop briton, Mansuetus, este prezent la Conciliul de la Tours, în 461. Către 470, regele briton Riotimus luptă, cu cei 12000 de oameni ai săi *(sic)* împotriva vizigoților în Berry, de partea împăratului Anthemius, apoi se repliază în Burgundia. De unde venea? De pe insulă, sau dintr-o așezare deja întemeiată în Galia? N-avem nici o indicație. Grupul său reapare înainte de 489 pe Loara. În fine, începând cu epoca lui Clovis, francii se lovesc de așezăminte britone compacte în Armorica Occidentală. Primul embrion al construcției politice (*Bro Werec*, pe coasta de sud) este de la sfârșitul secolului al VI-lea. Există impresia că migrația, începută către 450, a atins apogeul între 550 și 600 și nu s-a încheiat decât la începutul secolului al VII-lea.

De unde a venit migrația? Poate că primele valuri au pornit din sud-est, amenințate direct de către saxoni, dar cele mai multe vin din sud-vest, poate parțial sub presiunea scoților. Coasta de nord a provinciei Basse-Bretagne, de la Saint-Brieuc la rada Brestului, se numește în Evul Mediu Domnonée, nume identic cu cel din Devon; cu puțin după 511, există urmele unui rege din *Dumnonii* din Devon, venit în Petite-Bretagne; sud-vestul Armoricăi încă se numește Cornwall. Este tentantă punerea în legătură a acestei mari mișcări cu marea dezvoltare a Wessex-ului către vest în secolul al VI-lea; oprirea migrațiilor va coincide cu oprirea saxonilor la porțile Cornwall-lui englez și ale Țării Galilor[1].

[1] Drumurile migrației nu sunt cunoscute decât datorită unor povestiri târzii și legendare ale hagiografilor, care le fac să pornească fie din Wales, fie din Cornwall. Ele au reluat în sens invers un itinerar comercial pe atunci destul de activ (vezi p. 294).

Britona din Basse-Bretagne trebuie să fi reprezentat limba ultimilor imigranți, cei care au venit din sud-vest. În tot cazul, ea este mai apropiată de cornică decât de galeză[1]. Cele patru dialecte ale britonei de azi (*trégorrois, léonard, cornouaillais, vannetais*) nu s-au format decât după stabilirea emigranților în Armorica. Se presupune că supraviețuirea galezei în interior a putut să influențeze unele particularități dialectale, în special în *vannetais*[2].

Modalitățile implantării britone în Armorica sunt foarte puțin cunoscute. Datele arheologice lipsesc[3], în afara unei constatări negative: absența în Basse-Bretagne (cu excepția *vannetais*-ului occidental) a obiectelór caracteristice civilizației merovingiene. Doar toponimia aduce documente solide. Britonii trebuie să fi sosit în grupuri mici; singura lor organizare a fost la început religioasă, în jurul călugărilor galezi care au fondat parohiile. Acestea diferă în mod fundamental de circumscripțiile apărute din *villae* pe care le găsim în restul Galiei. *Plou*-ul briton, destul de vast, purtând în general numele unui sfânt (călugărul fondator), nu are nici o legătură cu structura domenială și nu există un sat ca centru. Diocezele n-au apărut decât după aceea, păstrând, precum cele din insulele britanice, un caracter monastic accentuat. Există ezitări asupra rolului, desigur deloc neglijabil, pe care amintirea diviziunilor romane l-a putut juca în decupajul lor. Populația, foarte dispersată, este pur rurală. Orașele au fost cu totul eliminate sau reduse la o stare nesemnificativă (Carhaix, Locmaria aproape de Quimper), excepție făcând Vannes.

Până unde se implantase la început limba britonă? Desigur, până la o linie mergând de la Dol la Vannes, incluzând arhipelagul normand. Dar acest domeniu nu era coerent. În tot estul, importante populații galo-romane supraviețuiau (în special la Rennes și la Vannes), și chiar în vest se pot descoperi numeroase insule romanice pe coastă (Morlaix și peninsula Taulé-Carantec), ca și în interior (pe lângă La Feuillée și Quimper); coasta de la Vannetais pare să fi fost mixtă. În secolul al IX-lea, o puternică incursiune britonă aproape că a făcut să dispară aceste insule și, mai ales, sub conducerea unei aristocrații războinice (*machtierns*), a împins frontiera lingvistică până la o linie care mergea de la Dol în nord, la Donges pe Loara, înconjurând orașul Rennes pe la vest (frontiera politică mergea mult mai departe, până la Vire și la Mayenne, în timpul „regilor" britoni). Dezorganizarea care a urmat invaziilor scandinave a făcut să fie pierdută din nou,

[1] Orice posibilitate de înțelegere dintre britoni și galezi este exclusă începând din secolul al X-lea, în vreme ce ea a persistat cu dialectul cornic până în secolul al XVIII-lea.

[2] A se vedea această dezbatere mai sus, la p. 294.

[3] Doar ipotetic, GIOT, *Un type de céramique* [nr. 495], atribuie britonilor o ceramică violacee reperată pe coasta de sud-vest, de la Quiberon la Capul Sizun.

începând din secolul al X-lea, cea mai mare parte a terenului cucerit mai înainte, în secolul al IX-lea, ca și insulele anglo-normande. Reculul, care a continuat până în zilele noastre, a fost mult mai profund pe coasta de nord (de la Dol la Portrieux) decât pe coasta de sud (de la Donges până la Rhuys).

Este dificil de apreciat exact cuceririle extreme ale britonei. Desigur că aceasta a oprit evoluția fonetică normală a toponimelor în *-acum* (care, într-o bună parte din Haute-Bretagne, au dat *-ac* și nu *-é* sau *-y*), dar se pare că în multe cazuri, doar pătura conducătoare ar fi fost „britonizată". Antroponimia britonă, legată de medii al căror prestigiu social era incontestabil, a făcut adepți până departe către est: se pot găsi Judicael și Riwallon într-o bună parte din Maine și din sudul Normandiei în secolul al XI-lea. Trebuie să fi existat, către est, un bilingvism întins și prelungit, care explică numărul de cuvinte romane împrumutate foarte devreme de britonă. Oricare ar fi fost imprecizia frontierei lingvistice, frontiera politică era, din secolul al VI-lea, foarte bine trasată și foarte disputată, chiar dacă principii britoni admiteau adesea o suzeranitate francă. Francii au trebuit să organizeze aici o marcă, și să construiască o serie de posturi fortificate (aflate poate la originea răspânditului toponim *La Guerche*).

O aripă derivată din migrația britonă a atins Galicia. Din 507, o listă cu bisericile regatului suevilor citează o *sedes Britonorum*, care trebuie să fie Britoña (aproape de Mondoñedo, provincia Lugo), ai cărei episcopi cu nume celtice sunt atestați până în 675. În afara câtorva trăsături liturgice, nu ne este nimic cunoscut din consecințele acestei colonizări britone[1].

Legăturile create de migrația britonă s-au menținut multă vreme. Țara Galilor, Cornwall-ul englez și Basse-Bretagne au constituit până în secolele X–XI o comunitate culturală, unde direcția spirituală era asumată de către Cornwall. Doar cuceririle scandinave au dizlocat-o, interzicând celților libera navigație pe mările occidentale.

[1] Să notăm de asemenea că o mică colonie ecleziastică britonă s-a stabilit în secolul al VI-lea pe malul sudic al estuarului Senei; patru parohii au format acolo până în 1790 o enclavă a diocezei din Dol în cea de Rouen.

CAPITOLUL V

CIOCNIREA CIVILIZAŢIILOR

Principalul rezultat al Marilor Invazii a fost dizlocarea *Romaniei*, a unității lingvistice, culturale și politice pe care imperiul o realizase în Occident. Fâșii mai mult sau mai puțin coerente ale romanității au supraviețuit în cea mai mare parte a regiunilor, cu grade de vitalitate diferite și cu o conștiință inegală a situației lor de moștenitoare ale Romei. Pe toată lungimea vechiului *limes*, germanismul a progresat, ocupând mai mult sau mai puțin solid terenul și adoptând compromisuri diverse în funcție de zonă și de populația preexistentă. Pe zone întinse, multă vreme a subzistat o incertitudine asupra triumfului final al unuia sau altuia dintre elemente și, în orice caz, nu se poate vorbi nicăieri nici de germanism integral, fără supraviețuiri sau influențe romane, nici de romanitate intactă, fără nici o imixtiune germanică. Toate civilizațiile din Occidentul medieval sunt, în proporții variabile, moștenitoare în același timp ale Romei și ale germanicilor.

1) CUCERIRILE GERMANISMULUI, O NOUĂ FRONTIERĂ LINGVISTICĂ

Britania se poate cu greu considera o victorie a germanismului asupra romanității, căci romanitatea britonă, deja muribundă, pare să se fi șters mai degrabă în fața viguroaselor resurgențe celtice decât sub asaltul direct al anglo-saxonilor. Toate fenomenele — destul de nesemnificative — de supraviețuire și rezistență în fața mareei germanice privesc bretona și nu latina; au existat insule celtice, dar nici o insulă romană. Romanitatea britanică a fost mai mult victima unei tulburări sociale favorizată de invazii decât a invaziilor propriu-zise.

Pe continent, totul a mers altfel. Latina era aici singura limbă a elementelor active ale populației; resurgențele indigene nu au afectat domeniul lingvistic decât în Țara Bascilor (și poate în Bass-Bretagne). Doar

dialectele și civilizațiile germanice au ciuntit serios aria romanității. Cuceririle lor privesc doar regiunile limitrofe ale vechiului ținut germanic, de-a lungul Rinului sau, și mai mult, a Dunării. Galia, Raetia, Noricum, Panonia au fost profund atinse, Italia a câștigat cu greu la marginile sale extreme; Spania și Africa au rămas intacte, cel puțin în structurile lor cele mai aparente.

Cel mai bine studiate au fost progresele germanismului pe Rin. Se cunoaște rezultatul: așezarea, mult la vest de fluviu, a unei frontiere lingvistice care a variat foarte puțin din secolul al XIII-lea, și căreia suntem în măsură, pentru prima dată, să-i cunoaștem traseul precis. Aceasta pornea atunci de la Boulogne-sur-Mer (limba romanică a înaintat apoi până la Dunkerque), mergea către est în direcția Lille (lăsând Saint-Omer-ul limbii germanice), apoi la nord de Tournai; continua paralel cu Sambre și Meuse, la circa 30 km spre nord, depășea râul Meuse între Liège și Maastricht și ajungea la vest de Aachen. De acolo, printr-un unghi brusc, se întorcea spre sud, drept peste Ardeni, până la sud-est de Arlon (limba germanică); apoi, cotind din nou, ocolea Metz-ul prin nord-est (în mod vizibil un centru de rezistență romană), pentru a ajunge la Donon. Mai departe, în Vosgi, unde traseul său capricios lăsa limbii romanice mai multe dintre văile înalte alsaciene, și în poarta Burgundiei, contactul nu se făcea tot cu dialectele francice, ci cu cel alamanic: le vom studia separat, căci dezvoltarea celor două dialecte arată dinamici foarte diferite.

Doar toponimia ne permite să ajungem dincolo de secolul al XIII-lea. După ce a rătăcit multă vreme în căutarea unor soluții globale, ea se mulțumește azi să stabilească unele fapte: din secolele VII–VIII, frontiera lingvistică era stabilizată în imediata apropiere a traseului descris, dar avea o direcție mai puțin liniară, desenând mai multe proeminențe și enclave. Iată aici principalele modificări care par demonstrate[1]:

a) Pe coastă, în secolul al VIII-lea, trebuie să se fi folosit limba germanică până spre gura râului Canche, sigur până la o linie Montreuil-sur-Mer/Béthune. Francica putea să fi fost întărită cu moștenirea așezărilor saxone din Bas-Boulonnais[2];

[1] Cel mai bun tablou de ansamblu este oferit de M. GYSSELING, *La genèse...* [nr. 277].

[2] Marele centru comercial de la Quentovic a putut să fie în secolele VII–VIII un nucleu al germanismului. Germanizarea zonei Boulonnais a fost destul de profundă pentru a opri evoluția normală a toponimelor în *-iacum*, dar nu pentru a le dezrădăcina: *Cessiacum* a dat Quesques (în alte părți Chessy) și *Gilliacum* Guelque (în alte părți Gilly). Recucerirea romanică, începută în secolul al IX-lea în Sud, se oprește la fluviul Aa la sfârșitul secolului al XIII-lea.

b) Brabantul a trebuit să fie destul de multă vreme o zonă mixtă. Existența unor vechi insule germanice la sud-vest de Namur și pe Sambre (Lobbes) este posibilă; cea a unei insule romanice, până în secolul al XI-lea, lângă Assche (la nord-vest de Bruxelles) este atestată prin numele câmpurilor (de exemplu, *Mutserel* = **macereila*; *Kainoth* = **casnetum*);

c) Insule romanice au putut să se mențină câtva timp (până în secolele IX–X?) în jurul unor orașe precum Tongres, Maastrich sau Aachen;

d) A existat, cel puțin până către 750, o insulă romanică în Eifel, pe lângă Prüm, și fără îndoială până în secolul al XIII-lea o mare zonă romanică în satele care înconjurau Trier-ul; aceasta se prelungea prin insule discontinue în valea râului Moselle până în împrejurimile Koblenz-ului[1].

Aceste retușuri nu schimbă nimic din problema principală, pusă de stabilirea precoce a unei frontiere lingvistice pe un traseu care nu corespunde nici unui accident geografic, nici unei delimitări politice cunoscute. Din ce cauze mareea germanică s-a oprit aici și nu în altă parte? Și când s-a oprit? (vezi harta 5).

S-a crezut înainte în existența unor obstacole azi dispărute de-a lungul sectorului celui mai arbitrar al frontierei, cel care împarte Belgia în două. Dar a trebuit să se renunțe la iluzii: „Pădurea carboniferă", considerată la început cauza, se întindea de la nord la sud, și nu de la est la vest; *limes*-ul *belgicus*, de-a lungul drumului Boulogne-Tongres, este discutat (vezi p. 285) și nu ar putea explica nimic pentru perioadele posterioare lui Clovis. Teoria obstacolelor trebuie respinsă.

În fața eșecului acesteia, s-a încercat inversarea problemei. Frontiera lingvistică nu ar mai fi frontul extrem al unui avans germanic, ci al unei recuceriri romane. Conform susținătorilor acestei teze (Gamillscheg, Petri, von Wartburg), tot spațiul de până la Loara ar fi fost mai mult sau mai puțin germanizat în secolul al VI-lea; ar fi existat în această arie un bilingvism extins până în secolul al IX-lea, urmat de o prăbușire a germanismului la sfârșitul epocii carolingiene — ceea ce nu explică de altfel mai mult traseul frontierei.

---

[1] Insula de la Eifel este atestată de vocabularul roman al unei delimitări din 721 (ed. W. LEVISON, *Neues Archiv*, XLIII, 1922, pp. 383–385). Cea de la Trier a fost bine studiată de E. EWIG și mai ales de JUNGANDREAS, *Ein romanischer Dialekt* [nr. 279]. Pe o rază de aproximativ 30 de km în jurul Trier-ului s-a vorbit un dialect rural apropiat de cel valon și loren, atestat prin câteva toponime (*Tabernae*, care devine în ținuturile germanice *Zabern* — de unde Saverne —, devine aproape de *Trier Tawern*) și mai ales printr-o multitudine de nume de câmpuri (*Longkamp*, în 920, aproape de Bernkastel; *Ruvereit* în 1127, astăzi Rorodt = **roburetum*; *Castheneith* în 981, astăzi Kesten = **castanetum* etc.).

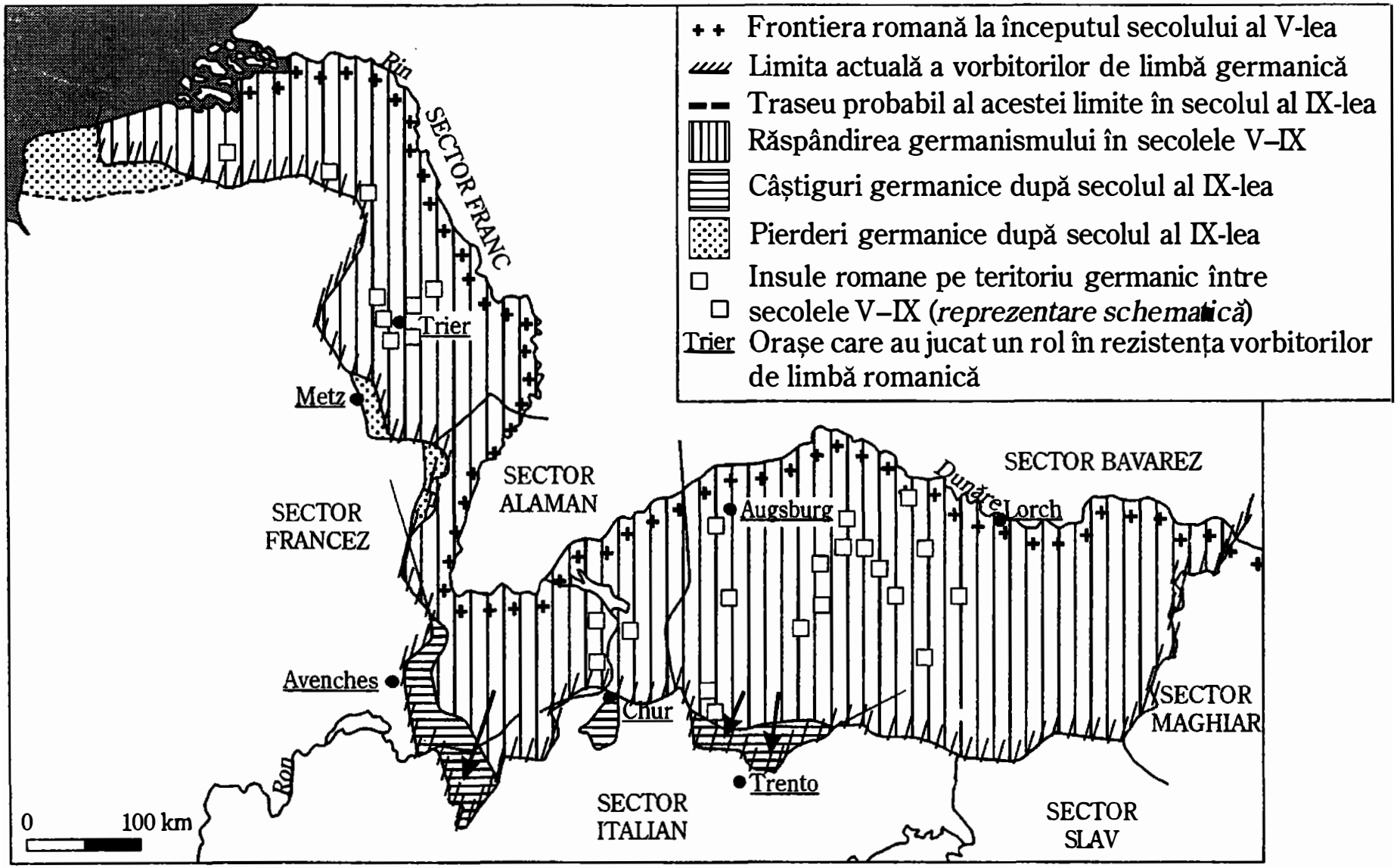

Harta 5 – Fenomenul lingvistic

La reprezentantul său cel mai tipic, Petri (*Germanische Volkserbe* [nr. 281]), care de altfel a renunțat de atunci la pozițiile sale cele mai categorice, această teză se sprijină pe un arsenal de argumente de valoare foarte inegală. Pentru a rămâne la faptele lingvistice, el evocă rând pe rând: *a)* Aria dialectală a anumitor vocabule de origine francică (de exemplu *hêtre* opus lui *fou* = *fagus*) — ceea ce nu dovedește decât o influență de civilizație, nu extinderea unei limbi; *b)* Aria de formațiuni toponimice cuprinzând cuvinte francice necunoscute în limba romanică și compuse după regulile proprii limbilor germanice (de exemplu *baki*, „pârâu" – *ruisseau*, în compuși ca *Marbais*, în Hainaut – germ. *Marbach* – *le ruisseau du cheval* –, sau *Rebais*, în Brie, 635 *Resbacis* – germ. *Rossbach*, cu același sens) — ceea ce este mult mai convingător (această arie, pentru toponimele în *-bais*, nu depășește deloc o linie Abbeville-Versailles-Nancy); *c)* Aria toponimelor comportând derivația tipic germanică în *-ing*, construită pe un nume de persoană (de exemplu *Doullens*, Somme, 1147 *Dourleng*, sau numele destul de răspândit *Hodeng, Houdan, Houdeng*); *d)* În sfârșit, aria anumitor obiceiuri de articulare germanice, de exemplu păstrarea lui *w* în inițială, în fața romanului *g* (*warder* în fața lui *garder*), ceea ce acoperă aproximativ departamentele din Nord, din Pas-de-Calais, Somme, toată Wallonia, toată Lorena, nordul Munților Jura, treimea orientală a Elveției romande (și Normandia, dar desigur din alte motive). Mai multe dintre aceste constatări, în special cele grupate la rubricile *b)* și *c)* au o reală valoare, dar ele nu stabilesc decât existența sporadică (este vorba de toponime mai degrabă rare) a unor nuclee france care au păstrat până destul de târziu folosirea limbii lor naționale. Nu este vorba de un real bilingvism.

Unii autori au propus alte argumente, care s-au dovedit de nesusținut. Nu se poate extrage nici o concluzie din răspândirea toponimelor în *-court*, *-ville* sau *-villiers*, formațiuni pur romanice, chiar dacă ele sunt construite pe antroponime germanice, adoptate de întreg mediul galo-roman începând cu secolul al VI-lea, și non-romanizarea numelor primitive în *-dorf*, *-hofen*, *-heim* etc. (trebuie excluse toponimele din zonele bilingve, ca Thionville/Diedenhofen). Se va vorbi mai târziu despre argumentele arheologice și antropologice.

Ce concluzie se poate trage în urma acestei ample dezbateri — de altminteri foarte fecundă? Probabil că totul a depins de densitatea așezărilor france în cursul primelor generații. Acolo unde erau aproape de bazele de plecare sau unde dezorganizarea structurilor romane deschidea drumul către o colonizare directă, elementele germanice s-au înrădăcinat și, folosindu-se de preponderența lor socială și politică, au eliminat mai mult sau mai puțin repede elementele romane. Mai departe, și acolo unde structura societății antice se menținea mai bine, țăranii-războinici franci nu au putut să-și stabilească decât mici colonii discontinue, care s-au menținut câtva timp grație coeziunii structurilor de neam; câțiva au pătruns până în inima bazinului parizian. Influența francă datorată existenței, în toată Galia de Nord, a elementelor aristocratice france imigrate nu a fost de ajuns pentru a salva aceste insule de la o asimilare rapidă.

Frontiera lingvistică definitivă ar fi depins deci, în ultimă analiză, de doi factori esențiali: distanța (ea oferă un oarecare paralelism, la 100 km spre vest, cu *limes*-ul din secolul al IV-lea, punct de pornire pentru cucerire), și stadiul de devastare a satelor din secolul al V-lea (care este dificil de verificat; dar se constată în valea râului Moselle că persistența *villae*-lor *urbanae* până în plin secol al VI-lea, coincide cu supraviețuirea târzie a unui dialect romanic). Nu este decât o ipoteză în plus, mai modestă decât multe din concurentele sale...

Bineînțeles, un alt factor trebuie amintit cu titlu complementar: existența prealabilă a coloniilor germanice, militare sau civile, implantate înainte de cucerirea francă, a putut și a trebuit să joace un rol local important. Dar acordul asupra întinderii și semnificației acestor așezări este departe de a fi stabilit. Discuția se poartă în special asupra a două puncte: existența unui germanism cisrenan în epoca imperială și așezările „liților" decelate prin investigație arheologică.

Existau elemente germanice pe malul stâng al Rinului începând cu cucerirea romană, în special printre vangioni, nemetii și tribocii din Palatinat și din Hessen-ul renan, și printre ubienii din regiunea Köln. Mai mult, tribul germanic al batavilor ocupa un habitat de o parte și de alta a cursului inferior al fluviului. Germanismul acestor triburi este puțin vizibil în epoca romană (din aproximativ o sută cincizeci de toponime atestate între secolele I–V, doar vreo zece sunt germanice); dar s-a păstrat în conștiința anumitor medii conservatoare (numele mai multor divinități locale, *Matres*, sunt germanice). Se crede în general că romanizarea Renaniei a fost profundă și că i-au scăpat doar regiuni rurale puțin întinse: Brabantul olandez și Campine, regiuni din zonele Köln și Xanten. Orașele erau toate romane. Francii au putut deci să profite de câteva capete de pod germanice la vest de Rin, dar este vorba de zone restrânse și de pături sociale fără prestigiu și influență.

Problema „liților" este delicată. Se desemnează prin acest nume (căruia i se discută pertinența) colonii barbari legați de pământ și fixați sub control militar în Galia de către împărați. Sursele narative îi citează începând cu 287–288 cam pretutindeni în nord și nord-est. Ei trebuiau să formeze insule destul de închise, întrucât le era interzis să se căsătorească cu cetățeni romani. Aceste date sunt desigur confirmate de toponimie (un nume precum *Allemagne* putea să desemneze o colonie de liți alamani). Dar este oarecum riscant să atribuim liților un facies arheologic, caracterizat printr-o strânsă sinteză, în morminte, între elementele germanice și romane. Cimitire de acest tip au fost întâlnite în Namurois (Furfooz), în Champagne (Vert-la-Gravelle) și până în Orléanais (Cortrat) la sfârșitul secolului al IV-lea. Nimic nu ne asigură că aceste așezări — fără îndoială civile — s-ar fi bucurat de statutul juridic al liților. Dar nu ar trebui să ne îndoim că acolo a existat o avangardă a germanismului. Unii arheologi (J. Werner) îi atribuie un rol decisiv în nașterea civilizației merovingiene, ceea ce nu e de necrezut. Este mai îndoielnic că ea ar fi acționat prea mult asupra geografiei lingvistice[1].

La sud-est de sectorul franc, lucrurile iau un aspect foarte diferit. Presiunea alamanilor dincolo de Rin începe către anul 400 — deci sensibil mai târziu decât cea a francilor — dar nu se oprește înainte de secolul al XIII-lea. Dezvoltarea dialectelor alamanice se întinde deci pe o perioadă mult mai lungă decât a dialectului francic. Dacă, spre vest, în fața francezei, o frontieră lingvistică relativ simplă a sfârșit prin a se stabili, de la Donon la Grand-Saint-Bernard, nu a fost niciodată la fel la sud și la est: delimitarea lingvistică nu s-a consolidat în Alpii Centrali decât în perioada contemporană, după un traseu care nu ține cont de relief.

[1] A se vedea, în ultimă instanță, A. DASNOY, „Quelques ensembles archéologiques du Bas-Empire provenant de la région namuroise", *Annales Soc. archéol. de Namur*, LIII, 1966, pp. 169–231, asupra unor așezări în mod sigur militare.

În Vosgi, marile linii ale frontierei lingvistice moderne (care merg adesea la est de creste) păreau fixate din Evul Mediu timpuriu, ca în domeniul franc. Dar, începând cu regiunea Basel, această stabilitate a dispărut: germana a progresat sensibil din epoca carolingiană în jurul orașelor Murten și Freiburg, în Oberlandul bernez și mai ales în Haut-Valais; ea a trecut în secolul al XIII-lea linia stabilită, pentru a cuceri Val Gressoney, pe versantul italian. Față de romanșă, s-a ajuns la o situație cu adevărat anarhică, lăsând germanei toate orașele și mai multe văi întregi în plin teritoriu romanic: este singura frontieră lingvistică romanică ce prezintă și la ora actuală insule nestabilizate.

Mai mult, nuclee romanice au rezistat destul de multă vreme (până la sfârșitul secolului al VIII-lea cel puțin), la sud de lacul Konstanz, în cantonul Sankt Gallen și în Vorarlberg, desigur în aceeași inferioritate socială pe care mai multe dintre văile din Graubünden o cunosc încă.

Această presiune germanică prelungită a îmbrăcat forme diverse. Ea a avut în secolul al VII-lea pe flancul occidental, în fața burgunzilor, o tentă militară. Unele puncte au fost în cele din urmă cucerite, precum cel de la Varasques, în ținutul Besançon, la sfârșitul secolului al VI-lea; altele au fost învingătoare: în 610, alamanii au zdrobit la Wangen, aproape de Solothurn, doi comiți franci și au profitat de aceasta pentru a distruge orașul Avenches (la nord-vest de Freiburg), centru al rezistenței romane de la mijlocul secolului al V-lea, când episcopul din Windisch căutase acolo refugiu. Mai târziu, începând cu secolul al VIII-lea, înaintarea către sud și sud-est a semănat mai degrabă cu o colonizare pașnică, petrecută în același timp cu punerea în valoare a înaltelor văi alpine.

Nu se prea știe în ce condiții alamanii au germanizat rarele orașe care au supraviețuit în zona lor. Strasbourg-ul a conservat elemente romane în mod sigur în cea mai mare parte a secolului al VI-lea. Orașul Basel a fost asediat din jurul anului 550. La Kaiseraugst (*Castrum Rauracense*) și la Oberburg (*Castrum Vindonissense*), latina a supraviețuit cel puțin până la sfârșitul secolului al VI-lea. Romanitatea nu a păstrat decât un bastion urban, Chur, capitală pentru *Kauderwelche*, „velșii din Chur" — denumire germană pentru retoromanii de astăzi — sub conducerea unei curioase dinastii de principi-episcopi, Victorizii; o minoritate germanică s-a infiltrat acolo de foarte devreme de altfel.

Mai la est, în provinciile Raetia Secunda, Noricum și Panonia, modul de evoluție s-a schimbat încă o dată. Romanitatea s-a prăbușit aproape în totalitate, ceea ce amintește mai degrabă evenimentele din Balcani decât pe cele din Galia. Dar bavarezii, principalii beneficiari, n-au fost adevărații autori ai acestui recul masiv al romanității, redusă la infime insule discontinue: aceștia au profitat de faptele săvârșite de alte popoare, germanice sau nu, de la începutul secolului al V-lea, deci cu mult înaintea epocii în

care ei au trecut Dunărea (nu înainte de anul 500, poate chiar în al doilea sfert al secolului al VI-lea)[1].

Triburile asediatoare ale acestui prim val nu erau atât de numeroase pentru a ocupa durabil teritoriul. Germanismul nu a realizat progrese decisive decât la sosirea bavarezilor — care din nefericire se plasează într-o perioadă de totală lipsă a surselor. Când Venantius Fortunatus vorbește pentru prima oară după atâta timp despre Noricum, către 565, ținutul pare să fi devenit cu totul germanic.

În realitate, multe dintre elementele romane supraviețuiau; dar ele deveniseră, din punct de vedere politic și cultural, nesemnificative. În Bavaria și Austria Superioară, documentele carolingiene îi citează adesea pe *romani* (germ. *Walchen*) și toponimia confirmă importanța acestor insule[2]. Este vorba de populații rurale, dispersate pe platou, mai ales în valea râului Inn și la nord și vest de Salzburg (vezi harta 5). Doar în două refugii alpestre, *Walchengau*, de pe Isar și în *Vintsgau* de pe Adige, ei își pierduseră toată coerența și de asemenea întreaga elită socială (poate doar cu excepția Augsburg-ului, unde un episcopat a supraviețuit). Ei au vorbit limba romanică cel puțin până în secolul al IX-lea în Bavaria; în Alpi s-au amestecat cu elementele romanșe care mai supraviețuiesc pe Inn și pe Adigele de Sus. În pofida embrionului de organizare politică născut pe lângă Chur, nici o frontieră lingvistică nu a putut să se stabilizeze. Cu infime excepții, germanismul a ajuns aproape peste tot în contact cu italienitatea.

Precum cea a alamanilor, înaintarea bavarezilor a continuat mult dincolo de secolul al VI-lea. Către sud, în fața latinilor din Tirol, a obținut un succes decisiv de-abia în secolul al VII-lea: Brenner-ul a fost trecut și germanizarea zonei Adigelui de Sus a progresat repede (se crede că ea s-a desăvârșit în secolul al IX-lea). Către est a existat un du-te-vino: Austria întreagă a fost mai întâi germanizată, dar la sfârșitul secolului al VI-lea slavii, apoi avarii i-au respins pe bavarezi până la Linz; germanismul a recâștigat teren în secolul al IX-lea, apoi l-a pierdut iar în fața asaltului ungar. Aceste vicisitudini explică absența supraviețuirilor romanice la est de Enns.

---

[1] Prima etapă, cea a distrugerii structurilor romane, este bine cunoscută în Noricum datorită vieții Sfântului Severinus, scrisă în 511 [nr. 15]. Ea oferă pentru evenimentele cuprinse între 453 și 488 o relatare foarte completă.

[2] Nume precum Waldstetten, Wallstadt, Waldsee, Wahlenheim ascund, în pofida etimologiilor populare, termenul *walah-* „velș", „valah", și textele carolingiene citează forme precum *vicus Romaniscus*, *Walahsteti, Walchsê* etc. Tentativa lui A. JANDA, *Die Barschalken* [nr. 463], de a vedea în clasa semiservilă a acelor *barschalken*, atestată până în secolul al XIII-lea, pe urmașii populațiilor romanice aservite, pare să fi eșuat.

Romanitatea panonică a pierit foarte repede, în mod sigur de la sfârșitul secolului al IV-lea, în condiții obscure*. Responsabili au fost aici hunii și aliații lor. Germanicii au profitat apoi (gepizii, mai ales longobarzii), fără a întemeia nimic durabil. Slavii și maghiarii, după multe peripeții, au ocupat în cele din urmă teritoriul și s-au înfipt ca un cui între ultimul rest al romanității orientale — românii — și lumea germanică.

În total, dezvoltarea germanică a fost mult mai profundă la est de Basel decât la vest. De unde vine această diferență? La vest, un singur val de invazii s-a revărsat după distrugerea *limes*-ului și s-a stabilizat repede. La est, este vorba de valuri repetate, înlocuindu-se și completându-se mai mult timp. La vest, monarhia merovingiană, instalată în teritoriu roman, s-a făcut într-o mare măsură protectoarea romanității (de exemplu, în fața alamanilor) și a pus capăt aventurilor micilor grupuri care își căutau norocul. La est, singurele forțe capabile să sprijine romanitatea au avut întotdeauna drept centru Italia (Odoacru, Teodoric, Iustinian): teritoriul de dincolo de Alpi nu era pentru ele decât o zonă fără interes.

De fărâmițarea dialectală a *Romaniei* invaziile nu sunt decât foarte indirect responsabile. Tendințe centrifuge existau înainte de căderea imperiului; ele s-au dezvoltat liber atunci când nu au mai existat nici administrație, nici învățământ comune, când clasa conducătoare s-a fracționat. Din secolul al III-lea, epigrafia relevă diferențierea progresivă a unei *Romania* Orientale (Dacia, Moesia, Dalmația, Italia peninsulară) și a unei *Romania* Occidentale (Panonia, Noricum, Italia de Nord, Raetia, Galia, plus o variantă hispano-africană). În afară de împrumuturile lexicale, invaziile nu au avut acțiune directă decât asupra a două puncte: ele au făcut din latinitatea balcanică, cu totul izolată începând din secolul al VI-lea, un mediu foarte original; tăind drumul direct din Galia în Raetia, alamanii au asigurat reto-romanei o dezvoltare autonomă[1].

2) REZISTENȚA ROMANITĂȚII ÎN ÎNTREAGA SOCIETATE

Lipsită de conducere centrală, romanitatea a rezistat în maniere foarte diferite, în funcție de mediu. Ea s-a fragmentat, a renunțat la părți întregi din vechiul său prestigiu, dar a supraviețuit totuși și, în mare parte datorită Bisericii, a păstrat o anumită conștiință a unității și grandorii sale. Invaziile au bulversat-o fără să o distrugă în întregime; adesea a putut să recapete, după trecerea lor, poziții dominante.

*Cercetări mai recente arată că au existat supraviețuiri până mai târziu, la venirea ungurilor. De altfel, chiar autorul cita fragmentul din Paul Diaconul, în care se afirma că longobarzii au antrenat în migrația lor spre Italia *panonici*, desigur provinciali romani. (N.tr.)

[1] Asupra acestei probleme, a se vedea W. von WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Berna, 1950 (trad. fr.: *La fragmentation linguistique de la Romanité*, Paris, 1967).

Cea mai bună cale de a analiza obstacolele unui mediu atât de ierarhizat precum cel al Imperiului târziu este de a distinge clasele sociale. Galia ne va servi ca exemplu principal.

În fruntea lumii romane se găsea o aristocrație politică de circa 3000 de persoane[1], *ordo senatorius*, format din familii în care cel puțin un membru ajunsese la magistraturile cele mai înalte, la Roma sau la Constantinopol. Era de asemenea o aristocrație a banilor — intrarea în funcție a unui magistrat era însoțită de reprezentații de circ incredibil de costisitoare — bogată în imense averi funciare realizate din secolul al IV-lea pe ruinele lăsate în urmă de războaiele civile. În sfârșit, era o aristocrație a culturii, singura care să profite de acele școli provinciale care, ca la Bordeaux sau Autun, aruncau o lumină neașteptată asupra ultimelor generații ale imperiului.

Ea se bucura de privilegii exorbitante, militare, judiciare și fiscale, care îi asigurau un prestigiu imens față de serviciile pe care le oferea. La câțiva ofițeri strălucitori, se putea socoti o majoritate care se mulțumea să ducă o viață de mari seniori la oraș sau la țară, dedându-se cultivării literelor. Autoritatea imperială se temea și menaja această aristocrație. Biserica se arăta primitoare față de aceasta — mai mulți episcopi au origine aristocratică — dar o deturna adesea de la viața activă: în contrast cu Sfântul Germanus din Auxerre care își punea talentele la dispoziția apărătorilor Britaniei!

Triumful barbarilor, distrugerea Romei și a Senatului nu au dus la sfârșitul carierei ordinului senatorial. În Galia (unde soarta sa a fost studiată în mod deosebit), el s-a perpetuat până în secolul al VII-lea, păstrându-și poziția socială și recâștigând parțial, grație superiorității sale intelectuale, influența politică. În momente dificile, părea adesea dispărut, însă o dată ce ordinea era restabilită, își revenea. Grație lui au supraviețuit părți întregi ale dreptului, ale obiceiurilor administrative și ale culturii antice.

Statisticile lui Stroheker, *Der senatorische Adel* [nr. 456], arată că majoritatea senatorilor din Galia au dezertat, cu mult înainte de Clovis, din locurile expuse din Galia de Nord. În secolul al IV-lea, toate marile orașe își aveau aici familiile lor senatoriale: Köln, Mainz, Trier, Reims, Sens, Tours; Sudul avea mult mai puține. Dar pe măsură ce înaintăm în secolul al V-lea, echilibrul se inversează: nu mai sunt senatori dincolo de o linie Soissons-Autun, în vreme ce ei se înmulțesc în Sud. Nordul fusese practic evacuat înainte de căderea lui Syagrius. Refugiații s-au instalat acolo unde au putut, renunțând adesea la ambițiile lor temporale[2]. Cea mai mare parte și-au revenit din punct de vedere financiar, punându-se în serviciul regilor barbari. Sunt puțini laicii care au îndrăznit să se aventureze la franci, precum Parthenius[3]. Dar această clasă

[1] Estimare a lui S. Mazzarino pentru începutul secolului al V-lea.

[2] Fostul prefect al Galiilor, Dardanus, împreună cu refugiați din Trier, s-a așezat într-o *villa* fortificată din Alpii de Sud; alții au jucat un rol la începuturile mânăstirii de la Lérins.

[3] Vezi p. 152. O singură familie senatorială pare să fi supraviețuit în inima regatului merovingian, cea a episcopului din Trier, Numerianus.

a format cadrul civil al statului vizigot de la Toulouse și al statului burgund; ea le-a furnizat chiar un număr de ofițeri, fără a socoti majoritatea corpului episcopal. Când Sudul a devenit franc, ea și-a păstrat aici posturile de conducere până la începuturile epocii carolingiene. De unde opoziția care se manifestă pe tot parcursul Evului Mediu timpuriu, între Sud și Nordul devenit domeniul unei aristocrații france.

În ceea ce privește tenacitatea de a supraviețui prin *ordo senatorius*, ilustra familie a Syagriilor oferă cel mai bun exemplu. Întemeiată de Flavius Afranius Syagrius, consul în 382, aliată prin femei cu Tonantius Ferreolus, prefect al Galiilor în 450, ea culminează în a doua jumătate a secolului al V-lea cu ultimii șefi ai rezistenței romane în Nord, Aegidius și Syagrius. A supraviețuit însă catastrofei din 486: în 585, un comite Syagrius, în serviciul regelui franc Gontran, merge în misiune diplomatică la Constantinopol. Bogăția sa funciară se menține, colosală, la începutul secolului al VIII-lea: o Syagria poate să dea în 739 călugărilor din Novalaise *villae* în 8 *pagi*, din Mâconnais la Gapençais. Ultimul cunoscut dintre Syagrii este un abate de Nantua, citat în 757[1].

Ne putem chiar întreba dacă, acolo unde a rămas numeroasă, această aristocrație nu a văzut în triumful barbarilor o ocazie de a se dezvolta. Fărâmițarea politică îi satisfăcea tendințele regionaliste și înmulțirea curților princiare întărea cu atât mai mult șansele de a parveni. În pofida pierderilor financiare și a neplăcerilor datorate cantonării germanicilor, modul său de viață a fost prea puțin modificat. El era deja premedieval în mai multe cazuri înainte de invazii: Bourg-sur-Gironde, *Burgus Pontii Leontii* cântat de Sidonius Apollinaris[2] este deja o cetate. Și a rămas roman, în plină epocă merovingiană: este suficient, pentru a ne convinge, să-l urmăm pe Fortunatus la gazdele sale de pe malurile râului Moselle în 588. În pofida unor incidente individuale, această clasă este cea care a traversat secolul al V-lea cu cele mai puține pagube. Doar invazia longobardă i-a dat, în Italia, o lovitură de pe urma căreia nu s-a mai ridicat. În Africa, încrâncenarea extremă a disputelor religioase i-a limitat mult rolul.

Clasa citadină suferise mult mai mult și de mai multă vreme, deoarece, din secolul al III-lea, trebuise să se înghesuie în spații reduse care nu permiteau nici confort și nici — în afara atelierelor fiscale — vreo activitate economică serioasă. Când a reușit să traverseze furtuna, a mai beneficiat de un avantaj: restabilirea — relativă — a păcii, înmulțirea piețelor (în partea Germaniei cândva liberă), posibilitatea de a ieși din acele spații-închisori. Mai mult, ea n-a avut concurență de care să se teamă: cuceritorii ignorau viața urbană.

Luăm din nou din Galia și din Renania exemple convingătoare. Ele atestă supraviețuirea, pe vechiul *limes*, a unor însemnate grupări citadine — mai ales de artizani și, normal, de clerici — fidele modului de viață roman și

[1] A. COVILLE, „Les Syagrii", în *Recherches sur l'histoire de Lyon* [nr. 224], pp. 3–29, de completat cu C. CIPOLLA, *Monumenta Novaliciensia vetustiora*, I, p. 13 și urm. (text revăzut).

[2] SIDONIUS, *Carmina*, XXII.

capabile să păstreze, ba chiar să dezvolte, activitățile lor tradiționale. Dispariția economiei de stat a Imperiului târziu a oferit unor comercianți — nu latini, dar totuși romani, întrucât ca sirieni, anatolieni sau iudei erau supuși ai imperiului — șanse noi.

Cazul Trier, cel mai bine cunoscut[1], este mai degrabă excepțional, căci orașul a suferit la fel de mult de pe urma pierderii poziției sale de capitală (la sfârșitul secolului al IV-lea) ca de pe urma invaziilor propriu-zise, cu toate că acestea au provocat multe tulburări. Se știe de la Salvianus că Trier-ul fusese, la mijlocul secolului al V-lea, cucerit de patru ori (în mod sigur către 406, 411, 419 și 440); el a fost ocupat și a cincea oară — definitiv — către 475-480, în orice caz, înainte de 496. Datorită rangului său, orașul scăpase de cele mai grave consecințe ale crizei secolului al III-lea: el își păstra în secolul al V-lea imensa sa incintă de 285 ha.

Aristocrația, în mod sigur mai numeroasă decât în alte părți, a pornit în masă către Sud (Salvianus a ajuns la Marsilia), migrație favorizată de transferul la Arles a prefecturii Galiilor. Edificiile imperiale sunt trecute, în stare destul de deteriorată, fiscului merovingian. Bazilica unde trona împăratul părea abandonată; termele au devenit în mod sigur reședința comitelui franc; antrepozitele fiscului (pentru armata Rinului) vor fi date în secolul al VII-lea unei mănăstiri. Incinta continuă să existe, dar este prea vastă, și o bună parte a terenului din interiorul ei pare nelocuit. Dar rămâne o populație destul de numeroasă pentru a menține în activitate o rețea de străzi importantă, păstrând cadrilajul antic, și mai ales pentru a întreține o impresionantă serie de sanctuare și de cimitire (acestea din urmă *extra-muros*, în conformitate cu vechiul drept roman). Dubla catedrală lăsată moștenire de către Constantin a supraviețuit. Folosirea continuă a cimitirelor este atestată de numeroase monumente; un număr mare de inscripții funerare[2] arată o solidă supraviețuire a tradițiilor romane și chiar legături curios de profunde cu Orientul (stele de tip copt, epitafuri ale unor sirieni și greci). Se văd aici toate tranzițiile între onomastica latină și cea germanică: din secolul al IV-lea, soldații din gardă au nume germanice (*Flavius Gabso*, *Hariulfus*) și până în secolul al VIII-lea persistă un grup de nume latine, mai ales în rândul clerului (*Aufidius*, *Ursinianus*). Atelierele artizanale, foarte active în epoca imperială, ajung la sfârșitul secolului al V-lea într-o profundă decadență, datorită dispariției clientelei de lux, dar revin la viață în secolul al VII-lea.

La Köln, oraș mai expus, raritatea descoperirilor între secolele al V-lea și al IX-lea a condus la ideea unei abandonări complete. Ultimii istorici sunt de o cu totul altă părere: dacă termele au fost abandonate, cadrilajul străzilor supraviețuiește, templul de pe Capitoliu este ocupat de o biserică, și mai ales palatul (*praetorium*) a devenit, fără mari transformări, reședința comiților franci. Săpăturile de la catedrală au arătat continuitatea utilizării sale, în special prin prezența mormintelor princiare din secolul al VI-lea. Fără îndoială că Grigore din Tours atestă prezența unui templu păgân în oraș către 520, dar el descrie de asemenea, din 590, o somptuoasă bazilică, *Ad Sanctos Aureos*. În pofida încetării activității marilor ateliere de sticlărie, a existat totuși o importantă continuitate.

Alte exemple ar fi inutile. La Worms, cimitirele suburbane continuă fără hiatus, episcopatul supraviețuiește, și dacă sudul orașului este pe jumătate abandonat, nordul și centrul rămân ocupate. Strasbourg-ul a fost incendiat la începutul secolului al V-lea, dar populația a continuat să locuiască în construcții făcute cu materiale recuperate, și episcopul Arbogast (către 550), în pofida numelui său germanic, este destul de credincios tradiției romane pentru a pune să se realizeze cărămizi cu marca *Arboastis eps ficet*.

[1] Vezi BÖHNER, *Die fränkischen Altertümer* [nr. 409] și EWIG, *Trier im Merowingerreich* [nr. 412].

[2] Editate de GOSE, *Katalog* [nr. 4].

Este și mai instructiv să cercetăm destinul avut de *vici* și *castella*. Cazul exemplar este cel de la Andernach, pe Rin.[1] *Antunnacum* era de pe la 250 un *castellum* de pe *limes*, legat de un centru artizanal cu o activitate aproape industrială; portul său exporta pietrele de moară de bazalt de la Mayen și Niedermendig (Eifel) și mai ales ceramica din marele atelier de la Mayen. Garnizoana a dispărut la începutul secolului al V-lea, dar *castrum*-ul a supraviețuit atât de bine încât sediul comandamentului roman a fost ocupat în secolul al VI-lea de o reședință regală. Cimitirele *extra-muros* demonstrează o continuitate aproape totală și epitafurile atestă aici îndelungata supraviețuire a elementelor romane (Crescentius, Agriculus etc.), alături de purtători de nume france (Adelbert, Austroald etc., gravate de altfel pe *tituli* de tip roman). Totul arată cum carierele de lavă, atelierele de ceramică, de sticlărie și-au continuat activitățile fără întrerupere sensibilă și nu și-au oprit exporturile îndepărtate, până în Scandinavia. Acest artizanat a stat la baza unei reale prosperități: bogăția mormintelor de la Andernach contrastează cu sărăcia altor cimitire din regiune.

Bineînțeles, alături de aceste cazuri de continuitate, există exemple de distrugere totală și violentă, mai ales în așezările militare. Localitățile Bonn și Neuss și-au pierdut tabăra și anexa economică, acele *canabae*, dar *vicus*-ul civil a supraviețuit și a dat naștere orașului medieval.

Ceea ce am arătat pentru zona frontalieră se aplică *a fortiori* la interiorul Galiei. Unele orașe au dispărut, ca Nyon (*civitas Equestrium*) pe lacul Geneva, dar cazul este rar și privește mai ales centrele militare (de exemplu Bavai). Altele s-au deplasat la scurtă distanță, precum *civitas Vallensium* ai cărei locuitori s-au refugiat în cetatea Sitten (Wallis), și mai ales Lyon-ul, coborât de pe platoul Fourvières pe malurile râului Saône. Dar cazurile de continuitate sunt mult mai numeroase. H. Pirenne a arătat că la Tournai un domeniu al statului roman devenise direct fisc merovingian, apoi carolingian, și aceasta chiar în orașul în care a fost înmormântat Childeric[2]. La Paris, după dezastrele din secolul al III-lea, foburgurile de pe malul stâng (muntele Sainte-Geneviève, Saint-Marcel) și-au reluat repede viața și au cunoscut o veritabilă înflorire în epoca merovingiană. Doar atacurile normande din secolul al IX-lea au ruinat aceste *suburbia*, mult mai considerabile decât cetatea propriu-zisă[3].

Aceste indicii arheologice, dificil de contestat, repară eroarea de optică răspândită care aduce invaziilor din secolul V-lea principala vină pentru distrugerile urbane, în vreme ce adevăratele cezuri se plasează în secolul al III-lea, și, secundar, în al IX-lea. Devine imposibil să credem în „ruina și dispariția clasei mijlocii", esențial citadină, sub influența directă a invaziilor. Dar un fapt este sigur: la sfârșitul secolului al V-lea și în al VI-lea, o parte a activităților economice de la oraș se transferă la țară. Atelierele de sticlărie și de armurărie, mai ales urbane în epoca imperială, devin mai ales rurale (sau, mai exact, forestiere) în epoca francă.

Care a fost reacția elementelor germanice în fața orașelor? Se întrevede adesea o anume neîncredere din partea clasei conducătoare france, dar ea pare târzie, posterioară cu mai multe generații cuceririi, datorată poate dorinței de a evita ciocnirile cu Biserica (ca la Trier, pe care comitele l-a

[1] Karl ZIMMERMANN, „Vom Römerkastell Andernach zur mittelalterlichen Stadt", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XIX, 1954, pp. 317–340.

[2] Henri PIRENNE, „Le fisc royal de Tournay", *Mélanges F. Lot*, Paris, 1925, pp. 41–648.

[3] FLEURY, *Paris* [nr. 401].

părăsit la sfârșitul secolului al VI-lea pentru Bitburg). Adesea francii au trebuit să-și stabilească garnizoane în vechile redute de apărare: se vede la Rouen implantarea unui grup de *seniores Franci* (Grigore din Tours, *H. F.*, VIII, 31). Datorită identității cultului, segregația nu s-a făcut simțită nicăieri.

Întinderea supraviețuirilor, vigoarea anumitor reveniri nu trebuie totuși să mascheze o lentă degradare a vieții urbane, începută cu mult înaintea invaziilor și destinată să continue mult timp. Mulțimea construcțiilor ecleziastice (de altfel, adesea din materiale mediocre) nu împiedică oprirea lucrărilor publice, și nu trebuie incriminată doar mediocritatea studiilor de epigrafie merovingiană pentru a explica zdrobitoarea disproporție dintre mărturiile scrise lăsate de Imperiul târziu și epoca următoare. Clasa citadină n-a fost aproape nicăieri asasinată, dar ea a pierit, consecință a unei evoluții economice pe care nu o vom studia aici.

Soarta claselor rurale este problema majoră, și de asemenea cea mai dificilă. Cele câteva informații scrise și documentele arheologice se grupează în jurul a trei puncte conexe: remanierea terenurilor, dispariția *villae*-lor, dezvoltarea satelor. Este vorba, de altfel, de un domeniu hazardat, unde abundă dezbaterile în curs, unde certitudinile dobândite sunt puțin semnificative[1].

În ce măsură invaziile au schimbat fizionomia pământurile exploatate? Este o întrebare care de-abia începe să se pună în termeni arheologici concreți, dincolo de acele teorii depășite. Terenurile cu totul abandonate par puțin numeroase, și pentru aceasta evenimentele din secolul al III-lea sunt cauza, mai degrabă decât cele din secolul al V-lea; cazul cel mai concret este constituit de meandrele Senei Inferioare, ocupate până la Postumus sau Constantin de o mulțime de *villae* și de cătune, apoi devastate și abandonate în seama pădurii[2]. În Renania, mai direct expusă, nu există deloc abandonuri, ci mai curând cucerirea unor noi teritorii pe platourile de la Eifel și Hunsrück, suprapunându-se peste exploatări prea puțin modificate în văi și pe versanți (mai ales cele ale viticultorilor). Cam pretutindeni s-a semnalat supraviețuirea cadastrului antic, mai ales în Italia de Nord (unde instituția a fost poate cunoscută până în secolul al VIII-lea) și în Tunisia, dar de asemenea în nordul Galiei. Din nefericire, este vorba mai degrabă de un cadru fiscal decât de unul agrar și semnificația sa pentru istoria clasei rurale nu poate fi supraestimată.

---

[1] Vezi p. 255 și urm.

[2] Erau de altfel pământuri foarte puțin productive; și caracterul definitiv al abandonului lor este datorat mai ales comodităților pe care regii franci le-au găsit aici pentru vânătoare. Vezi L. MUSSET, „Les forêts de la Basse-Seine", *RA*, 1950, II, pp. 84–95.

În schimb, nu există nici un fenomen evident de import: un scepticism rezonabil s-a dezvoltat de când pionierii istoriei agrare, apelând la un text al lui Tacit, credeau că-i pot face pe germanici responsabili de difuzarea asolamentului trienal prin constrângeri colective[1].

Soarta *villae*-lor este mai bine cunoscută, chiar dacă se abuzează încă de statisticile arheologilor, căci singurele *villae* bine studiate sunt cele care, ruinate devreme, n-au fost înlocuite de așezări medievale și moderne. *Villae*-le *urbanae* au pierit într-o proporție impresionantă. Multe fuseseră deja distruse în secolul al III-lea, dar pacea constantiniană permisese ridicarea lor în regiunile bogate, adesea sub forma austeră a așezărilor fortificate. Chiar în acest ultim caz, ele au supraviețuit rareori dincolo de secolul al V-lea. Doar câteva „palate" regale sau episcopale constituie excepții durabile; ele pierd de altfel admirabilul echipament somptuar (termele) și economic (secerători) al vechilor *villae* de prim rang[2].

Dar *villa* nu era cel mai adesea decât un fel de placaj asupra mediului rural. Pare probabil că masele țărănești nu au abandonat niciodată cu totul cătunul de tip celtic, format din colibe construite din împletituri de nuiele și chirpici, care lasă drept singure mărturii arheologice „resturi de cabane" greu de reperat. În rare cazuri a putut fi stabilită continuitatea între o așezare galică și un sat merovingian. În altele, se pare că satul s-a hrănit din ruina unei *villa* vecine. Pe scurt, satul nu este o formă nouă de habitat, dar după invazii el dovedește o vigoare deosebită, ca dovadă fiind foarte numeroasele „cimitire cu morminte în șiruri", care reproduc dincolo de moarte ordonarea și coerența populației din sat.

Avântul satelor poate fi unul dintre acele numeroase fenomene de convergență, unde resursele indigene, revenite la lumina zilei după prăbușirea fațadei romane, întâlnesc aporturile germanice. Nou-veniții ignorau *villa* din zidărie, chiar se fereau de ea (utilizând-o adesea ca loc pentru gunoaie sau pentru înmormântări, în loc să o repare pentru a locui acolo), în vreme ce satul de colibe le era familiar. Pe de altă parte, populația de la sat s-a arătat mai receptivă influenței barbarilor decât clasa proprietarilor de *villae*: prin cimitirele rurale se manifestă primele influențe germanice în Galia.

Tranziția poate să ofere formele cele mai variate. Să vedem ce astfel de aspecte a găsit Böhner[3] în satele din regiunea Trier-ului. Câteva așezări galo-romane și-au continuat viața, fără vreun aport franc aparent, și *villae*-le au fost aici pe nesimțite înlocuite de sate, cimitirele neschimbându-și nici locul, nici aspectul (de exemplu Ehrang, la confluența râurilor Moselle și Kyll). Mai adesea, o așezare francă, cu cimitirul său, se suprapune peste habitatul roman (de

[1] Vezi p. 256.

[2] Continuitatea este evidentă între marea *villa* romană și *villa* regală francă (de exemplu *Brinnacus*, astăzi Berny-Rivière, Aisne, descrisă de Grigore din Tours). Dar supraviețuirile sau reconstrucțiile au fost rare, pentru că marea *villa* era legată de condiții sociale revolute.

[3] BÖHNER, *Die fränkischen Altertümer* [nr. 409].

exemplu la Wintersdorf, pe râul Sauer). Încă și mai frecvent, francii se instalează în mijlocul așezării romane, respectându-i biserica, dacă are una, dar îngropându-și morții în vechiul cimitir, al cărui aspect se schimbă (de exemplu la Pfalzel). În sfârșit, există, mai ales pe platouri, sate france care nu succed nici unei așezări preexistente și creează un cimitir unde mai târziu se va construi o biserică (de exemplu Wallersheim, aproape de Prüm). Cazurile de continuitate se întâlnesc mai ales, ca în Alsacia, pe coastele unde vița de vie, necunoscută francilor, joacă un rol dominant.

Pentru Galia interioară, proporțiile ar trebui modificate, dar cadrele anchetei rămân sensibil aceleași[1]. Un fapt lingvistic ne-ar determina să credem că tranzițiile lente de la *villa* la sat au fost cele mai frecvente: cuvântul *villa* și-a schimbat sensul în „domeniu", „sat". Dacă ar fi existat impresia de discontinuitate, s-ar fi recurs la un cuvânt nou.

În ceea ce privește clerul, se găsesc în același timp supraviețuirile romane cele mai clare și documentația cea mai precisă. Acesta era, în vremea botezului lui Clovis, în întregime *roman* (dar nu în mod necesar indigen, deoarece au existat întotdeauna aporturi orientale). În secolul al V-lea, cadrele sale au rămas pur romane, dacă e să judecăm pe baza onomasticii: doar doi episcopi poartă nume germanice[2]. Această reticență față de barbari s-a prelungit în cea mai mare parte a secolului al VI-lea. O statistică[3] stabilește că dintre cei 477 de episcopi cunoscuți în Galia, 68, adică 1/7, poartă nume germanice (atunci când pentru laicii citați de epigrafie proporția este de jumătate). Sudul a rămas aproape neatins: în Narbonnensis, 6 nume germanice la 163 de episcopi, 1 din 34 în Lionnensis I, în pofida stabilirii burgunzilor. Dar în provinciile Reims și Trier, numele germanice alcătuiesc deja o treime din total, jumătate în Mainz și Köln. O bună parte a episcopatului din Nord continuă să se recruteze din Sud, chiar la Trier, în plină zonă de colonizare francă.

Către 560–570, începe o cotitură. La Trier, primul episcop cu nume germanic, Magnericus, apare între 561 și 585. La Bordeaux, după o dinastie de prelați din neamul senatorial *Pontii Leontii*, ocupând scaunul de o jumătate de secol, regele Gontran, cu puțin înainte de 574, își impune o rudă a sa, pe Bertechramnus. La Mans, primul franc este un majordom al lui Chilperic, în 581. Și exemplele pot continua. Totuși, trebuie așteptat secolul al VII-lea pentru ca fenomenul să se generalizeze, și doar în secolul al VIII-lea fuziunea părea completă (dacă se face abstracție de regiunile mediteraneene). Rarele date pe care le avem despre clerul

[1] A se vedea câteva date despre Picardie la R. AGACHE, F. VASSELLE, E. WILL, „Les villas gallo-romaines de la Somme", *Revue du Nord*, XLVII, 1965, pp. 541–576.

[2] Chariato din Valence, Arbogast din Chartres, ieșiți fără nici o îndoială din familii france de multă vreme în serviciul Romei.

[3] Helene WIERUSZOWSKI, „Die Zusammensetzung des gallischen und fränkischen Episkopats", *Bonner Jahrbücher*, CXXVII, 1922, pp. 1–83.

mijlociu și de jos merg în același sens: nici fugă, nici eliminare, ci compromis și fuziune lentă.

Atâta timp cât o parte a episcopatului a avut într-o anumită măsură sentimentul de a nu aparține naționalității france, se mai punea încă o problemă de cucerire și de supunere în Galia. Când în regatul merovingian, în fața șefilor militari germanici, nu a mai existat nici o putere ecleziastică cu predominanță romană, fuziunea poate fi considerată ca terminată.

3) O CIVILIZAȚIE NOUĂ

Cele afirmate înainte au demonstrat suficient că, printre consecințele ciocnirii dintre germanici și romani, transformările și evoluțiile sunt mai importante decât distrugerile. Evul Mediu timpuriu nu înseamnă substituirea unui germanism triumfător unei romanități înlăturate. Nici un regat barbar, poate cu excepția celui al vandalilor, nu a văzut dictatura unui *Herrenvolk* asupra maselor private de orice drept. Pretutindeni a existat compromis, sinteză mai mult sau mai puțin accentuată de elemente diverse și crearea unei civilizații noi, distincte în același timp de cea a Antichității târzii și de cea a Germaniei independente. O putem judeca inferioară civilizației clasice, nu avem dreptul să-i negăm originalitatea, să facem din ea o simplă „decadență" indefinit prelungită sau un apendice la istoria culturilor germanice.

Fenomenul prezintă desigur maximum de claritate în singurele două state care au avut o anumită durată: Galia merovingiană și Spania vizigotă. Ostrogoții nu au putut să realizeze sinteza cu dominanță romană pe care Teodoric o pregătise, iar statul longobard și-a început prea târziu cariera pentru a mai primi în mod direct moștenirea Imperiului târziu. Pentru a prezenta această elaborare pe viu, vom studia câteva probleme arheologice și onomastice relative la Galia.

Examinarea mormintelor furnizează un caz exemplar. Între sfârșitul epocii romane — să spunem începutul secolului al V-lea — și triumful merovingienilor — mijlocul secolului al VI-lea — aspectul mormintelor s-a transformat radical. În locul micilor cimitire destul de dezordonate, greu de reperat, cuprinzând înhumări și incinerări, se găsește o formă spectaculoasă de mari „cimitire cu morminte în șiruri" (*Reihengräber*) care se impune repede și domină absolut până în epoca carolingiană. Puține schimbări ale faciesului arheologic se oferă mai evident atenției istoricului.

„Cimitirele în șiruri"[1] prezintă caracteristicile următoare: *a)* Morminte aliniate în gropi, cuve de piatră plate sau, mai târziu, sarcofage trapezoidale monolitice; *b)* Prezență destul de

[1] Bine definite de WERNER, *Zur Entstehung* [nr. 311].

frecventă a ofrandelor funerare, adesea depuse în vase; *c)* Corpurile înhumate îmbrăcate, purtând asupra lor bijuteriile în cazul femeilor, și armele în cazul bărbaților (cel puțin la început); *d)* Orientare de la est (picioarele) către vest (capul). Cel mai adesea nu există semne exterioare (erau câțiva stâlpi de lemn sau cadre din planșeuri; stelele de piatră, foarte rare, se găsesc mai ales în mediul care a păstrat o puternică amprentă romană). În general, înainte de secolul al VII-lea, aceste cimitire sunt în plină câmpie, fără legătură imediată cu un loc de cult și la distanță de sate. Numărul mormintelor este mare, de la câteva duzini la câteva mii. Când este vorba despre cimitire cu sarcofage — cuvele de piatră fiind costisitoare — reutilizările sunt frecvente. Este normal ca acest tablou să prezinte nuanțe regionale sensibile, depinzând de materialele disponibile (piatra plată domină în Renania, cuvele monolitice în regiunile calcaroase, ighеaburile din ipsos în regiunea pariziană), dar ele nu modifică impresia unei civilizații uniforme.

Acest facies arheologic nou n-ar putea fi explicat doar prin faptul brutal al invaziei france. Nimeni n-ar îndrăzni să mai susțină că aceste cimitire sunt toate cimitire ale invadatorilor. Ele sunt ale unei întregi societăți care nu mai este deja nici germanică, nici romană, ci cu totul merovingiană. Prin originile sale, acest tip de morminte nu are nimic esențial germanic: vechii germani nu îl practicau înainte de a trece Rinul. Una dintre trăsăturile sale cele mai frecvente pare romană: sarcofagele de piatră — germanii liberi nu lucrau piatra și nu foloseau decât în mod excepțional lăzi de lemn, în vreme ce romanii au cunoscut dintotdeauna, sporadic, cuvele din piatră, folosindu-le din ce în ce mai mult în timpul Imperiului târziu. O alta — chiar dacă cu mai multă incertitudine — pare germanică: obiceiul de a-i înmormânta pe bărbați cu armele lor; acesta este atestat de Tacit la germanii independenți, și există câteva exemple arheologice, la drept vorbind puțin numeroase, dincolo de Rin înainte de secolul al V-lea (dar anumiți gali, rebeli influențelor romane, îl practicaseră de asemenea din epoca Hallstatt). În fine, o ultimă componentă pare ieșită — chiar dacă s-a negat acest lucru[1] — din atmosfera creată de religiile orientale și de creștinism: orientarea către est.

Toate aceste elemente n-au putut să se întâlnească, dând naștere unei sinteze, decât pe alocuri la vest de Rin, pe vechiul teritoriu imperial. În general, se presupune, conform lui J. Werner, că aceasta s-a întâmplat în nordul Galiei, în perioada în care colonii și auxiliarii germanici aflați în serviciul Romei locuiau în mijlocul maselor rămase romane, dar sărăcite și influențate de resurgențele celtice. Unele cimitire din secolul al IV-lea din Namurois, Artois, Picardie, Champagne, Normandia Superioară și Orléanais păreau să reprezinte tradiția căutată, deoarece oferă deja ordonarea acelor *Reichengräber* cu un mobilier funerar mixt. După constituirea statului merovingian, acest tip de cimitire a cucerit toată Galia de Nord (mai puțin

[1] În special SALIN, *Civilisation mérovingienne* [nr. 308], t. II, pp. 189–192.

Armorica) și — fără folosirea sarcofagelor — protectoratele france de dincolo de Rin (Alamania, Thuringia) și chiar anumite regiuni care scăpau controlului francilor, precum Westfalia; el s-a răspândit de asemenea în Anglia Meridională. Astfel s-a născut, de la Loara la Elba, o formă nouă, indiferentă la limitele lingvistice, ca și la frontierele politice. Invazia nu este responsabilă decât în măsura în care pune de la început în contact elemente de origini diferite, indispensabile sintezei, apoi diversele regiuni ale acestui spațiu geografic.

Se pare că trebuie să renunțăm la folosirea cimitirelor cu morminte în șiruri drept un indiciu al populării germanice. Am putea oare să ne abatem asupra câtorva indicii secundare? Probabil că trebuie să atribuim autenticilor germanici (franci, dar poate și saxoni) rarele morminte de incinerație din cimitirele în șiruri: este vorba de un rit precreștin, abandonat foarte devreme și care nu putea să fie practicat decât de cei nou-veniți; dar aceasta nu duce prea departe: 4 situri în Olanda Meridională, 5 în Renania, 3 în Belgia, 4 în Franța! Mormintele cu arme nu sunt la fel de edificatoare cel puțin după anul 500 (nu avem probabil nici o duzină înainte de această dată): portul armelor este mai puțin un semn al germanismului cât al nesiguranței, și de asemenea al bogăției; a fost de asemenea, într-o mare măsură, o problemă de modă. Ca și folosirea mormintelor în șiruri, cea a înmormântărilor cu armele s-a răspândit în Germania pornind din Galia merovingiană.

Ceea ce s-a stabilit pentru morminte s-ar putea de asemenea demonstra pentru bijuterii sau ceramică, dar acordând mai mult spațiu tradițiilor indigene ale Galiei.

Secolul al III-lea vede generalizându-se în arta galo-romană întoarcerea la trecutul celtic: decor strălucitor cu obiecte de bronz, folosirea materiilor în culori vii, stilizarea figurii umane sau animale. În același timp, unele elemente vestimentare, precum fibula care prindea mantia pe umăr sau catarama centurii, au cunoscut în tot imperiul o dezvoltare ornamentală considerabilă, disproporționată față de rolul lor utilitar[1]. Tot ceea ce reprimase clasicismul greco-roman a reapărut. Barbarii au adus din stepa eurasiatică elemente complementare (pe care le vom evoca la p. 261–262), dar tendința se contura deja înaintea cuceririlor lor[2].

De asemenea, epoca merovingiană a cunoscut succesul unei ceramici noi, inferioară celei a Imperiului târziu, caracterizată de o pastă neagră, gri sau albicioasă destul de grosieră, un ornament cu rotița format din cruci sau din căprioare dispuși în casete, în formă de carenă. Originea se găsește, desigur, parțial în tradițiile Germaniei independente dar, din epoca La Tène, ceramica rustică a Galiei nu renunțase niciodată complet la această decorare cu rotița, care cunoscuse începând cu secolul al IV-lea o reînnoire extraordinară în marile ateliere din Argonne.

În domeniul onomastic, două fapte caracterizează perioada posterioară invaziilor: reînnoirea aproape totală a antroponimiei, schimbările, mai puțin profunde dar totuși impresionante, în toponimie.

Sistemul antroponimic al Imperiului timpuriu, bazat pe *tria nomina* ale cetățeanului roman, era mort cu mult înainte de șocul invaziilor. În afara

[1] Vezi, de exemplu, HEURGON, *Trésor de Ténès* [nr. 432].

[2] Împrumutăm o parte din aceste notații de la R. LANTIER, *Journal des Savants*, 1962, pp. 98–99. Vezi, de asemenea, R. MAC MULLEN, „The celtic Renaissance", *Historia*, XIV, 1965, pp. 93–104.

câtorva familii aristocratice, în secolul al IV-lea nu mai existau decât *cognomina*, fiecare om purtând în mod obișnuit câte două sau trei; aproape toate aveau o etimologie transparentă și se trăgeau de la o temă latină sau greacă cu ajutorul câtorva sufixe, mai ales *-ius* (de exemplu, Leontius, Ausonius, Gregorius). Într-o perioadă foarte scurtă de timp — mai puțin de un secol — acest sistem a fost eliminat de către altul, în care individul nu purta decât un singur nume, format în general după modelul numelor regale, din două teme germanice alăturate, fără să aibă întotdeauna o legătură clară de sens (de exemplu, *Dagobertus*, „strălucitor+zi"; *Sigibertus*, „strălucitor + victorie"; *Theudericus*, „rege + popor"; *Hariulfus*, „lup + armată", *Arnulfus*, „lup + vultur" etc.). Nu există nume de familie, dar legătura ereditară se exprimă adesea prin transmiterea de la părinți la copii a unuia din componentele numelui lor (de exemplu, *Chlodovechus*, Clovis, are drept copil pe *Chlodomeris*, Clodomir). Aceste nume, în general lungi (cel puțin patru silabe) sunt adesea înlocuite în uzul curent de forme scurte, hipocoristicele (de exemplu, *Dado* pentru *Audoenus*). Acest sistem a rămas baza antroponimiei noastre* până la adoptarea numelor de familie (între secolele al XII-lea și al XIV-lea); el explică încă majoritatea patronimicelor noastre și un număr din prenume. El a avut același succes în Italia de Nord și în Spania (dar nu și în Africa).

Răspândirea noii antroponimii se explică prin modă, prestigiul curții, poate un fel de loialitate pentru noul regim. De altfel, numele germanice nu au apărut în secolul al IV-lea ca o noutate extraordinară. Structura lor amintea vechile nume galice[1]. Și mai ales trecuse mult timp de când germanicii încetaseră să se mai debaraseze de onomastica lor tradițională când pătrundeau în imperiu (ca batavul Civilis în secolul I); existaseră consuli numiți Richomer și Merobaudes!

Reînnoirea toponimiei a fost mai puțin amplă. Nu a atins practic nici un oraș (cu excepția Strasbourg-ului) și a ocolit cele mai multe dintre *vici*. Dar ea a îndepărtat o proporție mare din numele domeniilor rurale și mai ales a angajat pe căi noi formațiunile care aveau să vină. Poate că jumătate din numele comunelor din Franța de Nord ar fi inexplicabile fără aportul erei merovingiene. Un număr apreciabil de nume de ținuturi și de circumscripții administrative medievale, chiar în zona romană, sunt de origine sau de tip germanic.

Supraviețuirile de nume latine într-un teritoriu devenit germanic, ca și apariția de nume mixte în teritoriul rămas roman ne pot da informații despre

* Adică franceze. (N.tr.)

[1] Uneori și temele corespundeau, ca pentru numele în *-rix*, germ. *-reiks*.

geneza civilizației noi. În pofida dispariției clasei conducătoare, multe din numele caracteristice structurii domeniale antice au supraviețuit pe malul stâng al Rinului. Cele mai tipice, care se trag din numele proprietarului cu ajutorul sufixului *-acum*, sunt numeroase în văile râurilor Moselle, Rin, Roer și Erft (de exemplu, *Juliacum*, fr. Juliers, germ. Jülich; *Tiberiacum*, germ. Zieverich; *Matriniacum*, germ. Metternich), dar ele au fost aproape eliminate din regiunile neerlandeze, desigur datorită evacuării precoce. Dar există ceva mai important decât aceste supraviețuiri. În contact cu aceste nume de *fundi* și de *villae*, germanicii și-au modificat propriile lor obiceiuri onomastice. Numele de sate bazate pe un nume de persoană și un echivalent al lui *villa* (*-heim*, *-dorf*, *-hof* etc.) lipsesc cu totul în sursele antice relative la Germania; ele domină absolut, la fel de bine la est ca și la vest de Rin, începând cu secolul al VII-lea. S-a presupus că francii creaseră acest tip onomastic în contact cu galo-romanii din secolele V–VI, apoi îl transmiseseră celorlalți germanici[1]. Mai mult, unul dintre aceste sufixe, devenit parte integrantă a vocabularului toponimic german, *-weiler*, este împrumutat din latinul *villare*. În pofida structurii lor pur germanice, numele în *-ing*, *-ingen* pot de asemenea să fie calcuri ale numelor în *-acum*, cărora li se substituie adesea[2].

Este exact tipul de nume care, sub o formă romană, a cucerit Galia de Nord între secolele al VI-lea și al X-lea. S-a continuat, în vremea primelor generații, să se formeze toponime în *-acum* de la nume de persoană germanice (de exemplu, *Athanacum*, de la Athanaric; *Ramnacum*, de la Chramn); un tip în *-iacas* a cunoscut un moment de popularitate (de exemplu, Landrecies, *Landriciacas*, Landerich). Dar tema a încetat repede să mai fie fecundă. Ea a fost copleșită de *-ville* și *-court*, a căror vogă culminează în secolele VII–VIII și care nu sunt nici azi cu totul sterile. Primul termen este aproape întotdeauna germanic, pur și simplu pentru că antroponimia, în această perioadă, este în întregime germanică. Sintaxa lor ezită între o ordine romană, la periferia regatului primitiv (cu *ville* și *court* la început, ca de exemplu Villemomble, Courgains), și o ordine germanică, mai importantă (*-ville* și *-court* la sfârșit).

---

[1] Adolf BACH, „Zur Frankonisierung des deutschen Ortsnamenschatzes", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XIX, 1954, pp. 30–44.

[2] Trebuie deci să respingem teza adusă la modă de W. ARNOLD, *Ansiedlungen und Wanderungen deutscher Stämme*, 1875, care atribuia de exemplu numele în *-ingen* alamanilor, cele în *-heim* francilor. Este vorba în realitate de tipuri comune mai multor popoare și amestecate în aceeași regiune. Se poate, grație acestor terminații, să distingem straturile cronologice, nu repartițiile etnice.

Astfel, dincolo de frontiera lingvistică, se constituise un soi de comunitate toponimică, revărsându-se și asupra vechii Germanii libere și în inima *Romaniei* galice. Ea nu-și fixează direct rădăcinile nici în tradiția germanică (și căreia îi datorează totuși mult: pretutindeni numele de persoane care sunt la baza acestor toponime, și aproape peste tot structura sintactică), nici în tradiția golo-romană (care părea să-i fi furnizat inspirația primară). Cadrul în care s-a format această comunitate este în mod incontestabil regatul merovingian (cu protectoratele sale). În interiorul acestei structuri politice s-a petrecut o sinteză creatoare, care depășește în importanță fenomenul invaziei și al cuceririi, responsabil doar de deplasarea liniilor de demarcație lingvistică.

O ultimă apreciere asupra acestei noi civilizații este oferită de interacțiunile lingvistice. Aceia dintre galo-romani care n-au adoptat limba francică au împrumutat din aceasta elemente importante de vocabular. Orice numărătoare este aleatorie, cu atât mai mult cu cât este vorba de termeni ieșiți din uz pentru că se refereau la moduri de viață sau la instituții de mult dispărute, sau de cuvinte folosite în dialecte. Dar aportul a fost considerbil, de ordinul a 500 de cuvinte pe puțin[1]. Este sigur că ruina învățământului, pe de o parte, evoluția fonetică rapidă a latinei vulgare pe de alta, au dus la o receptivitate crescută a limbii în timpul primelor generații după cucerire. Porțile par să se fi închis din nou înainte de epoca carolingiană. Dar, în pofida secolelor scurse, franceza vorbită de astăzi ar fi de neconceput fără contribuțiile france.

Împrumuturile se referă desigur la un întreg vocabular relativ la instituții noi (*sénéchal, maréchal, échanson, chambellan, antrustion, aubain, rachimbourg, échevin, maimbourg, plège, namp, essoine, ordalie, alleu, fief, trève, arrièreban* etc.) și la război (*garder, guetter, épier gonfanon, fourreau, dard, flèche, blason, étrier* etc). Dar sunt și mulți termeni mai semnificativi în ceea ce privește profunzimea influențelor exercitate: care denumesc părțile corpului (*hanche, échine, flanc, quenotte*), culorile (*blanc, brun, bleu, gris, blafard*), punctele cardinale (dar acestea nu s-au impus decât după sosirea întăririlor scandinave în Normandia), plante și forme vegetale (*hêtre, troène, roseau, houblon, haie*), în sfârșit, termeni agricoli (*blé, gerbe, bouc, fourrage* etc.).

În această privință, francii au dat mult, dar au primit puțin. Nu pentru că împrumuturile latine ar lipsi din limba germanică, dar cele mai multe coboară dincolo de era merovingiană și sunt datorate contactelor între civili și soldați de-a lungul *limes*-ului.

Aceste considerații lexicografice riscă să mascheze un fapt esențial; latina și francica nu se situează la același nivel. Latina este o limbă scrisă,

[1] Cele mai bune recensăminte, deși insuficient de critice, se găsesc în GAMILLSCHEG, *Romania germanica* [nr. 316].

puternică prin tradiția sa literară, epigrafică și religioasă, francica nu este decât o limbă vorbită (nu există aproape nici un text runic în acest dialect), fără un prestigiu deosebit (spre deosebire de gotică), fără suport religios. Aristocrația francă din Galia a fost conștientă de această situație: ea n-a făcut nici un efort pentru a scrie în francică sau pentru a-i crea o literatură. Doar scurte formule juridice au fost consemnate în scris; regii, de dinainte de Clovis, scriau în latină pe obiectele lor personale; Chilperic a făcut eforturi remarcabile în folosirea latinei pentru a părea instruit. Ideea de a ridica limba cuceritorilor la nivelul celei a supușilor nu a apărut decât sub Carolingieni.

4) ÎNCERCARE DE BILANȚ: DEOSEBIRILE REGIONALE

Inegalitatea aporturilor germanice în diferite regiuni ale vechii *Romanii* este evidentă. Aproape nici unele în Africa și în insulele Mediteranei, slabe în sudul Spaniei și regiunea romană, ele sunt, în toate celelalte părți, de o importanță majoră[1].

De la vandali, în Tunisia și în Algeria Orientală, nu a rămas, în afara textelor, practic nimic. Nici un cuvânt din limba lor, nici un nume de persoană, nici un nume de loc. Un foarte mic număr de inscripții, mai ales funerare, a salvat de la uitare câțiva indivizi, dar nu avem nici un document de arhivă, nici o lege care să emane de la vandali. Mormintele și bijuteriile sunt extrem de rare. Desigur, cucerirea islamică este în parte responsabilă de această uitare: ea a știut, mai bine decât oricare alta, să elimine tot ceea ce era perisabil din moștenirea trecutului. Dar ea nu s-a legat de rămășițele arheologice, care sunt peste tot atât pentru perioada romană, cât și pentru cea bizantină. Trebuie să ne resemnăm cu concluzia că vandalii n-au adus aproape nimic.

În Sicilia, într-o măsură mai mică decât în Corsica și Sardinia, Islamul a șters, de asemenea, mult. Dar aparițiile efemere ale goților și vandalilor nu au lăsat nimic tangibil.

În Peninsula Iberică, trebuie parcurse două etape pentru a evalua influențele gotice și sueve, convertirea lui Reccared (587) constituind punctul de legătură. Până la ea, aporturile germanice nu au schimbat nimic esențial în mediul hispano-roman; doar după aceasta s-au încorporat indisolubil în tradiția istorică spaniolă.

[1] Cazul Britaniei este evocat la p. 174; romanitățile balcanice vor fi studiate în volumul II al prezentei lucrări.

În timpul primei perioade, prezența goților și a suevilor este mai ales un fapt militar. Stabiliți destul de compact, unii pe coasta atlantică pe lângă Braga, alții în nordul Mesetei, în actualele *campos godicos* (vezi harta 1), ei nu erau reprezentați în restul peninsulei decât prin câțiva soldați și funcționari. Separați de masele hispano-romane prin arianismul lor, prin interdicția căsătoriilor mixte, neîndoielnic printr-un drept propriu, se mulțumeau să guverneze în profitul lor o țară care nu pare să se fi interesat de ei în mod deosebit. Poate că vizigoții își aveau propria cultură intelectuală (deși încă nu se știe nimic despre destinul limbii lui Ulfila în Spania), aveau în mod sigur un stil de viață particular, atestat prin morminte și orfevrărie, un costum distinct: nu au transmis nimic din acestea hispano-romanilor. Un grup întreg dintre aceștia din urmă, în sud și sud-est, au putut să scape după 554 vreme de două generații de dominația gotică fără să se afle într-o situație diferită de frații lor atunci când s-au reintegrat în comunitatea iberică. Cele mai multe dintre instituțiile care vor sublinia mai târziu originalitatea regatului de la Toledo în lumea statelor succesoare ale Imperiului din Occident nu prinseseră încă formă.

După 587, doar goții sunt puși la socoteală. Dar convertirea le aduce imediat o imagine favorabilă. Sub Reccared, sub Sisebut, se poate percepe, la conducătorii hispano-romani, „conștiința și voința unei sinteze creatoare" care a dus repede la realizări durabile: Renașterea intelectuală din era isidoriană, elaborarea codurilor de legi din secolul al VII-lea, stabilirea, în inima instituțiilor regatului, a unor adunări atât de originale care sunt Conciliile de la Toledo, în sfârșit, nașterea unei noi doctrine a regalității, bazată pe ungerea regală[1]. Dacă Spania gotică ar fi fost înăbușită înainte de 587, ea n-ar fi lăsat practic nici o moștenire; atacată în 711, a lăsat Europei mai multe din ideile fundamentale în jurul cărora s-a construit civilizația medievală. Fără nici o îndoială, în această sinteză, elementele romano-bizantine au predominat asupra celor germanice: deja Leovigild abandonase simbolic costumul gotic pentru hainele princiare bizantine. Și resurgențele iberice, mai ales în Nord, au jucat un rol mai important în domeniul artistic decât aporturile barbare. Dar Hinojosa și Sanchez-Albornoz au arătat importanța elementelor germanice în dezvoltarea instituțională: *gardingi* care formează *comitatus*-ul regal, *saiones* care asigură executarea ordinelor, în fine, tradiții ale dreptului privat[2]. Până în secolul al XI-lea, Spania și Reconquista au trăit din amintirile lăsate de regatul catolic de la Toledo și au primit cu pioșenie aceste rămășițe

[1] Rezumăm aici câteva pagini foarte profunde ale lui J. FONTAINE, *Settimane...*, IX, 1961, pp. 217–221.

[2] Acest punct este discutat; vezi p. 269, nota 2.

ale moștenirii germanice. Dacă vocabularul și toponimia hispano-portugheze au primit foarte puține cuvinte germanice (în mod sigur mai puțin de 40), peninsula a cunoscut același entuziasm ca și Galia pentru noua antroponimie: amestecate cu câteva elemente ibero-basce, numele germanice domină în mod absolut Spania medievală.

Sinteza culturală realizată în regatul de la Toledo avea o mai mare valoare intrinsecă decât cea care a luat naștere în regatul merovingian. Dar izolaționismul Spaniei gotice în ultimul său secol, apoi catastrofa din 711, au împiedicat-o să aibă aceeași semnificație imediată. Aceste două tentative paralele aproape că s-au ignorat. Nici chiar peninsula nu a urmat în întregul său exemplul dat de Toledo: dacă ralierea fostului ținut suev a fost rapidă, ținutul basc s-a repliat într-o izolare completă, din care nici o presiune armată nu a reușit să îl facă să iasă; și Baetica, atât cât se poate întrevedea destinul său înainte de cucerirea islamică, a fost întotdeauna mai puțin receptivă la influențele germanice decât la cele venite din Orient.

În Italia nu există una, ci trei faze distincte ale influenței germanice: cea a raidurilor din secolul al V-lea, a comandanților barbari din armata romană și a lui Odoacru; cea a ostrogoților; în fine, cea a longobarzilor. Uneori aporturile lor se cumulează, alteori se anulează, și faza intermediară bizantină din secolul al VI-lea vine să complice și mai mult problema, căci armata lui Belizarie era tot atât de barbară ca și cea a adversarilor săi.

Prima dintre aceste faze n-a lăsat nimic durabil, în afara ruinelor. Raidurile din primii ani ai secolului al V-lea afectaseră grav satele din Italia Centrală și Septentrională și favorizaseră un banditism endemic. Dar multe orașe scăpaseră și cea mai mare parte dintre celelalte, după o reconstrucție mai mult sau mai puțin îndelungată, precum Milanul după trecerea lui Attila, și-au regăsit vechea fizionomie; cea mai atinsă a fost Roma. Herulii, skirii și turcilingii, care formau poporul asupra căruia domnea Odoacru, erau puțin numeroși, și cantonările lor în jurul Ravennei, Veronei și Milanului nu au durat mai mult decât cele ale barbarilor în serviciul Romei înainte de 476. Evenimentele din 489-493 le-au șters cu totul.

Venirea ostrogoților a avut o cu totul altă importanță. La început, nu a fost deloc vorba de o lovitură de stat, realizată din interior, asemenea celei din 476, ci de o cucerire. Italia de Nord-Est a pătimit destul de serios și imigrația a fost importantă. Apoi, personalitatea lui Teodoric a dat evenimentelor o semnificație nouă: el a dorit să fie în același timp șeful unui stat romano-gotic exemplar și liderul moral al germanicilor din Occident. Dintre toate experiențele sintezei romano-barbare, a sa a fost în mod sigur cea mai conștientă. Punctul său slab a fost acela că s-a sprijinit prea mult pe un

singur om, apoi, și în special, că nu a dispus de un răgaz suficient — ceea ce nu l-a împiedicat să lase, pe toate planurile, o moștenire apreciabilă.

Domeniul intelectual este cel în care Teodoric a obținut rezultatele cele mai notabile: el a favorizat în același timp dezvoltarea unei culturi latine loiale față de noua ordine și nașterea primei culturi intelectuale barbare. Gotica lui Ulfila a fost folosită de câțiva autori, în special pentru scopuri religioase[1]. Alți goți au folosit latina: obscurii „filosofi" Athanarit, Hildebald și Marcomir, citați de către „Cosmograful din Ravenna" și mai târziu istoricul național Iordanes, care nu a scris decât după victoria lui Iustinian, dar care este influențat de cultura elaborată sub Teodoric. Desigur, aceste opere sunt prea puțin originale: *Skeireins* este poate tradusă din greacă, Iordanes îl copiază pe Casiodor; efortul apare totuși remarcabil, cu atât mai mult cu cât este dublat de o voință de a atrage atenția romanilor asupra trecutului goților (Ablabius, căruia nu-i cunoaștem decât numele, și Casiodor însuși au scris istorii ale goților, *Getica*).

Pe plan politic, arianismul goților și situația lor minoritară i-a obligat să adopte o atitudine de segregație. În interiorul cadrelor administrative ale Imperiului târziu, conservate intacte fiind folosite de romani, goții au fost cantonați la frontiera de nord-vest, în jurul Ravennei, în Câmpia Padului și în Toscana, sub controlul unor *comites Gothorum*, depinzând direct de rege. În orașe, goții și-au avut cartierele lor separte, în jurul bisericilor ariene. Goții și-au păstrat, desigur, dreptul propriu — referitor de la care nu avem nici o urmă — precum romanii și l-au păstrat pe al lor, în interiorul cadrului stabilit de edictele regale. Doar ei aveau posibilitatea să ocupe anumite posturi de comandă, mai ales militare. Dar Teodoric le propunea romanilor și goților un ideal politic comun: cel pe care îl exprimă în ștampilele sale de țiglă (*Regnante Domino Nostro Theodorico bono Romae...*)[2], în inscripțiile sale monumentale, precum cea de pe Via Appia (*...rex Theodericus, ...custos libertatis et propagator Romani nominis...*)[3] și în scrisorile sale către Casiodor, unde „el se mândrea a fi un rege filosof, după formula lui Platon"[4]. Era un pur ideal greco-roman, la nivelul căruia, pretindea, într-o manieră desigur utopică, să-i ridice rapid pe goții săi.

---

[1] Ne-au rămas două resturi ale unui comentariu asupra Evangheliei după Ioan, *Skeireins* câteva note marginale și două legi. Practic, tot ceea ce știm despre gotică vine din manuscrise italiene (adesea palimpseste), dar limba lui Ulfila le-a servit de asemenea goților din Egipt și neîndoielnic celor din Aquitania și din Spania. Limba a dispărut repede, și documentele sale au fost urmărite ca fiind ariene.

[2] Herbert BLOCH, „Ein datierter Ziegelstempel Theoderichs der Grossen", *Mitteilungen des deutschen archaeologischen Instituts, Röm. Abt.*, LXVI, 1959, pp. 196–203.

[3] FIEBIGER-SCHMIDT, *Inschriftensammlung...* [nr. 3], nr. 193.

[4] COURCELLE, *Les lettres grecques* [nr. 85], pp. 258–259.

În domeniul material, aporturile gotice rămân limitate. Este îndoielnic ca goții să fi avut timpul să se transforme într-o populație agricolă. Două tezaure de orfevrărie, cele de la Desana (Piemont) și din Reggio Emilia, și câteva bijuterii arată o participare a goților la marile curente ale artei „barbare". Dar influențele germanice nu se regăsesc în marile construcții ale lui Teodoric la Ravenna și la Roma.

Urma lingvistică a goților este palidă și greu de distins de cea a longobarzilor. Ea se reduce la câteva toponime prezentând radicalul *Gothi* și în mod sigur la o parte a numelor de locuri din Lombardia în *-engo* ; cuvintele gotice trecute în italiană aparțin mai ales domeniului vieții practice și prea puțin domeniilor administrativ, juridic sau militar, unde aporturile longobarde par să fi acoperit totul.

Opera lui Teodoric conține o parte evidentă care urmărește atragerea atenției, de *captatio benevolentiae* a claselor conducătoare. Dar sinceritatea sa părea probabilă. Încercarea sa a reluat-o pe cea a șefilor goți din secolul al V-lea — Gainas, Tribigild și Fravittas — care încercaseră în Orient să se insereze în sistemul roman. Declarațiile lui Athaulf la Narbonne relevă un ideal asemănător. Acest efort continuu al goților se explică neîndoielnic prin sămânța de cultură lăsată de opera lui Ulfila și prin orgoliul gotic, ambițios să egaleze Roma.

Experiența lui Teodoric depășește cadrul italian. Înainte de merovingieni și pentru un timp mai scurt, dar cu totul privit de la un alt nivel, el și-a exercitat influența asupra germanicilor din Occident. Nu vom studia aici întreprinderile sale diplomatice pentru a stopa expansiunea francă, a-i proteja pe vizigoți și burgunzi, a-i modera pe vandali. El s-a făcut auzit în Germania independentă, luând sub influența sa multe popoare secundare: l-a adoptat pe neînsemnatul rege al herulilor din Panonia, Rodulf, a dat soldă bandei unui metis de gepid și hun, Mundo, care își avea tabăra în Moesia, a primit resturile alamanilor din Raetia după înfrângerea lor de către Clovis, i-a protejat pe bavarezi, pe varnii de pe Rinul Inferior, și dacă ar fi să-l credem pe Iordanes, până și pe norvegieni. Fără îndoială, dacă această operă s-ar fi putut continua, toate aceste popoare ar fi avut acces la civilizația romană sub forma sa italiană, cea mai pură, pe când așa ei n-au primit prin intermediul francilor decât o moștenire mult modificată.

Această politică explică succesul, fără egal printre regii barbari, pe care Teodoric l-a avut mai târziu la poeții epici[1], apoi la Carol cel Mare, care a pus în 801 să fie transportată statuia sa ecvestră de la Ravena la Aachen[2].

[1] Vezi mai sus, p. 266.

[2] Acest succes moral are și fața sa economică. Teodoric a știut să exploateze posibilitățile pe care i le deschidea marele itinerar Aquileia–Panonia–coasta baltică. Soldele și prada aduse din Italia au realizat epoca de aur în insulele Balticii. Aceleași succes a avut poate un aspect artistic și tehnic. Se crede că Italia gotică a avut un rol apreciabil în elaborarea stilului ornamental scandinav din secolul al VI-lea.

Longobarzii au considerat la început Italia mai degrabă ca pe o pradă decât ca baza unui stat despre care nici nu aveau idee. Prima generație a prezenței lor s-a soldat cu un bilanț aproape în întregime negativ. Puține perioade sunt atât de negre precum jumătatea de secol care separă debarcarea lui Belizarie, în 536, de alegerea lui Authari, în 584. La sfârșitul acesteia, nu mai era mare lucru de salvat.

Populare nu a intervenit cu adevărat decât după stabilizare. Armatele longobarde (*exercitus*) s-au instalat în teritoriu. Șefii s-au substituit aristocrației romane dispărute și au devenit proprietari funciari, s-au înconjurat de țărani liberi longobarzi și au pus să lucreze pentru ei o masă compactă de romani, menținuți într-o condiție apropiată celei a colonilor din Imperiul târziu. Se cunosc puține amănunte despre desfășurarea acestei operațiuni, dar amploarea sa nu este pusă la îndoială: în afara enclavelor bizantine, romanii și-au pierdut toată influența. Antroponimia a devenit repede aproape în întregime longobardă. Toponimia a cunoscut un aport masiv, mai ales zona Milanului, în Venetia, în Toscana de Nord și pe lângă Spoleto. Limba administrativă, juridică și militară a fost reînnoită: italiana mai păstrează încă aproape 300 de cuvinte longobarde. În fine, în pofida personalității legilor — mai riguroasă în Italia ca oriunde altundeva — dreptul longobard a ocupat rapid o poziție dominantă în Câmpia Padului și în Toscana. Amprenta a fost atât de puternică, încât Italia de Nord a rămas, până în secolul al IX-lea, *regnum Langobardorum*[1] și una din regiunile sale se numește încă Lombardia. Fenomenul longobard în Câmpia Padului ajunge din urmă, și poate chiar depășește în intensitate, fenomenul franc în Galia Septentrională. Dar acesta nu a fost decât un fenomen local: cu excepția, pentru scurte perioade, a Bavariei, regatul de la Pavia nu a exercitat nici o influență. În fața francilor, el a rămas în poziția celui întârziat, adesea umilit, în mod constant amenințat.

Germanismul regatului longobard pune probleme complexe. Longobarda, care nu e atestată decât prin expresii juridice și nume proprii, trebuie să fi fost vorbită până în secolul al VIII-lea, și o anumită cunoaștere a ei a supraviețuit dincolo de epoca carolingiană. Dar erau și mulți alți germanici în Italia: un formular din secolul al IX-lea face aluzie la goți, alamani, bavarezi, burgunzi. Nici una dintre aceste limbi nu a fost scrisă și clasa conducătoare, chiar dacă mândră de naționalitatea sa, s-a poleit cu o culturală latină. Pavia i-a fost centrul; acolo maimarii țării și regii și-au gravat în secolul al VIII-lea epitafuri versificate pentru care nu există echivalent în nici o altă țară din Occident[2]. O anume activitate literară a reapărut în rândul clerului milanez la sfârșitul secolului al VII-lea; în cel de-al VIII-lea, se poate vorbi despre o renaștere. Germanismul nobilimii a fost în același timp întărit prin aporturi bavareze și alamane, chiar dincolo de convertirea definitivă la catolicism (671).

[1] Doar începând cu anul 817 o reacție antichizantă a resuscitat numele de *regnum Italiae*. Italia Meridională a păstrat până în secolul al XI-lea numele de Longobardia.

[2] PANAZZA, *Lapidi e sculture* [nr.9].

Un celebru text al lui Paul Diaconul susține masacrul nobililor romani și repartizarea supraviețuitorilor între longobarzi ca *hospites* tributari. Toponimia arată că într-o mare parte din nord și din centrul așezarea longobarzilor s-a făcut prin grupuri familiale sau militare numite *fara* (Fara Vicentina, Fara Novarese, Fara in Sabina). Se întrevăd colonii de *arimanni* (oameni liberi în fața serviciului militar) în punctele strategice: Friuli, ieșirile din trecătorile alpine. Descoperirile arheologice formează benzi continue la poalele Alpilor, de la Triest la Piemont, pe *Via Emilia* și în Umbria, dar este evident imposibilă susținerea afirmației că romanii nu au adoptat formele longobarde. Aporturile artistice se limitează la o orfevrărie cloazonată cu decor zoomorf; acestea sunt puternic concurate de influențele orientale (siriace și copte).

Pentru a judeca echitabil atitudinea longobarzilor față de romanitate, trebuie să amintim de poziția lor politică și militară, aproape constant amenințată, la Ravenna sau dincolo de Alpi: pentru supușii lor romani, trădarea era întotdeauna la îndemână. În sfârșit, problema ariană a prezentat în Italia, dacă nu mai multă acuitate, cel puțin o durată mai mare decât în alte părți. Longobarzii nu au putut să se mențină decât arătându-se mai brutali decât cea mai mare a cuceritorilor germanici. Să nu uităm că ei au împiedicat popoare și mai amenințătoare să intre în Italia. Ei au apărat *limes*-ul de la Isonzo împotriva avarilor și a slavilor, în vreme ce romanitatea ilirică, încredințată pazei Bizanțului, a sucombat.

Galia merovingiană poate fi cu greu prezentată pe scurt, căci ea nu este doar creația poporului franc. Merovingienii au primit la mijlocul secolului al VI-lea succesiunea regatului burgund și au girat această moștenire într-o formă foarte conservatoare, fără a răpi nimic din vigoarea și „naționalitatea" burgundă; aristocrația burgundă a rămas la posturile de conducere și însăși dinastia a supraviețuit (unul din descendenții săi este citat în 613). Moștenirea vizigotă, primită după Vouillé, a fost cu mult mai brutal tratată, căci vizigoții continuau să existe ca dușmani exteriori și rămâneau arieni. Clasa conducătoare și cea mai mare parte a poporului învins s-au refugiat în Spania; nici un got nu și-a găsit locul în aristocrația merovingiană[1]. Câțiva arieni, mai mult sau mai puțin convertiți (încă mai exista asemenea preocupare în 541), au rămas totuși în Sudul aquitan; către 640-647, un document al lui Sigibert al III-lea semnalează un grup de goți în Rouergue și supraviețuirea unei antroponimii gotice sugerează că acest caz nu a fost unic. Regiunea Provence a rămas ca un soi de stat roman în uniune personală cu regatele merovingiene; până la mijlocul secolului al VIII-lea, francii n-au jucat aici practic nici un rol. Alamania, Thuringia, Bavaria în perioadele în care a

[1] Ei nu au reapărut în mediile conducătoare decât după recucerirea Septimaniei de la musulmani în secolul al VIII-lea (de exemplu, Sfântul Benedict din Aniana).

fost supusă, s-au bucurat de o autonomie încă și mai largă. Chiar în interiorul Galiei Septentrionale, vechiul *tractus Armoricanus* nu a fost deloc supus aceluiași regim politic ca teritoriul primei cuceriri. În fine, diferite mici grupuri germanice și-au păstrat destul de multă vreme individualitatea: taifalii din Poitou, saxonii din Bessin, suevii din Courtrai etc.

Totuși, un nume național comun, împrumutat doar de la franci, s-a impus lent pentru tot acest ansamblu: *Francia*. Folosit de autorii din Antichitatea târzie pentru regiunea din Germania ocupată de franci, el desemnează de la mijlocul secolului al VI-lea partea de nord a Galiei, în mod efectiv luată sub control de franci, apoi, sub pana câtorva autori din afara țării (Grigore cel Mare), ansamblul regatului merovingian. Doar din secolul al VIII-lea această accepțiune s-a generalizat, și când, de exemplu, a încetat să se opună în mod curent *Francia Aquitaniei*, noi denumiri regionale, Austrasia și Neustria, apăruseră pentru ținutul de la nord de Loara[1].

Până către sfârșitul secolului al VII-lea sau începutul celui de-al VIII-lea, populația Galiei a rămas foarte conștientă că se împarte în două entități: *romani* și *barbari* (chiar dacă acest ultim cuvânt, care alunecase spre sensul de „păgân", a căzut în dizgrație în timpul lui Dagobert). Toate biografiile personajelor notabile au grijă să precizeze căruia dintre aceste grupuri aparțin ascendenții lor — chiar când sunt născute din căsătorii mixte — și, dacă e cazul, de care dintre popoarele „barbare" se leagă. Apoi, această noțiune se pierde, sau mai exact aspectul acesta revine practicienilor dreptului care continuă, cel puțin în Burgundia și în Sud, să discute problema până în secolul al IX-lea (Galia de Nord nu oferă nici o urmă de *professio legis,* în vreme ce aceasta se întâlnește în Septimania, altădată gotică, până în secolul al X-lea). Naționalității „etnice" i se substituie în secolele al VII-lea și al VIII-lea sentimentul unei naționalități „regionale": cineva este austrasian, neustrian, burgund sau aquitan mai mult decât franc sau roman. Desigur că aporturile germanice din timpul invaziilor nu sunt străine de formarea acestor atitudini; succesul lor nu a marcat mai puțin triumful fuziunii[2].

La nivelul claselor conducătoare, o veritabilă unitate, bazată pe modul de viață și pe civilizația materială, s-a impus de la sfârșitul secolului al VI-lea

[1] M. LUGGE, *Gallia und Francia* [nr. 405].

[2] Ar trebui să nuanțăm această prea rapidă prezentare. *Romanus* a păstrat de altfel până mai târziu un sens „etnic" în Raetia și în Aquitania; în acest din urmă teritoriu, el a luat adesea, către sfârșitul erei merovingiene, un sens „regional" (ca sinonim cu aquitan). Britonii au rămas în afara fuziunii. În Aquitania, un popor cuceritor, care nu este germanic, bascii, a jucat la începutul secolului al VIII-lea un rol crescând: multe surse îi numesc *vasconi* pe locuitorii din ținutul de la sud de Garonne, care devine *Vasconia*, Gasconia. Despre toate acestea, vezi studiul remarcabil al lui EWIG, *Volkstum* [nr. 400].

„francilor", ca și „burgunzilor", „romanilor" și altor grupuri admise să se apropie de putere (câțiva saxoni și alamani, rari thuringieni), unitate întărită de identitatea de credință și de numeroase căsătorii.

Faptul fundamental este adoptarea de către clasa conducătoare germanică a modului de viață al proprietarilor funciari galo-romani. Acesta a făcut obiectul unei cercetări atente din partea lui Bergengruen[1] și Sprandel[2]. Fiscul regal, de o imensă bogăție — în afara moștenirii fiscului roman, primise și pământurile vacante sau confiscate — a distribuit sute de *villae* aristocrației france în secolul al VI-lea și, mai ales, în al VII-lea. Se pare că sub Clovis și fiii săi, clasa conducătoare a fost instabilă, mobilă, afectată ici și colo de nevoile serviciului regal, fără legătură directă cu colonizarea rurală francă acolo unde aceasta s-a dezvoltat[3]. Mai apoi regii ar fi legat-o de pământ, încredințându-i mari proprietăți, mai ales pentru a nu mai trebui să-i plătească soldă. În cele mai multe vieți de sfinți din secolele VII–VIII, strămoșii eroilor — aproape toți de neam înalt — nu apăreau stabiliți în regiunea pe care o locuiau decât de relativ puțin timp. Această mutație se explică în mod sigur prin exemplul aristocrației galo-romane. În orice caz, noua clasă conducătoare nu s-a ferit să se folosească de un drept funciar cu o ascendență în întregime romană. *Villa* proprietarilor franci părea să aibă aceeași structură cu cele ale proprietarilor romani, chiar dacă în nordul Galiei nu existase niciodată un *foedus* pentru a asigura continuitatea juridică. În sfârșit, patrimoniul senatorilor era foarte dispersat, ca al șefilor franci de altfel: cel al unui cuplu necunoscut, Vandemir și Ercamberte, care îl distribuie către 690 în donații pioase, se întindea pe 13 *pagi*, de la Beauvais în Maine și în Quercy.

Este inutil să amintim alte referințe asupra căsătoriilor dintre cele două ramuri ale aristocrației. La Noyon, Sfântul Medard, născut la mijlocul secolului al V-lea — deci cu mult înaintea lui Clovis — este deja fiul unui franc și al unei romane.

Etapele unificării economice și sociale la eșaloanele inferioare ale societății sunt foarte puțin cunoscute. În orașe, unde populația era deja amestecată (sirieni, evrei), elementul franc nu a reprezentat, desigur, decât o minoritate în plus, repede asimilată. La sate, arheologia nu a furnizat decât două indicii: chiar imediat după cucerire, împărțirea în două a cimitirelor este rară; în secolul al VIII-lea, regruparea unanimă a mormintelor în jurul bisericii arată că fuziunea trebuie să fi fost încheiată de multă vreme. Oricare ar fi fost adevărata lor ascendență, locuitorii din Galia de Nord se considerau acum cu toții franci.

În această fuziune, factorii intelectuali nu au jucat decât un rol neînsemnat. Mai degrabă în incultura generalizată decât în sânul unei culturi noi, vechii locuitori și cei nou-veniți au putut, în sfârșit, să comunice. În această privință, regatul merovingian rămâne în mod aparte în urmă

[1] *Adel und Grundherrschaft* [nr. 393].

[2] *Der merowingische Adel* [nr. 415].

[3] De unde faptul că nu s-a putut niciodată stabili o legătură între eponimele nenumăratelor locuri cu nume în *-villa, Curtis, -ingen* sau *-heim* și marile familii din epoca merovingiană cunoscute din texte.

comparativ cu statele gotice. Sudul roman păstrează o anume activitate, atestată de supraviețuirea actului scris și de abundența relativă a inscripțiilor; doar el păstrează, până către secolul al VII-lea, școli deschise laicilor, și de aici provin aproape toți cei instruiți, un mare număr de episcopi și o cantitate apreciabilă de opere de artă (sarcofage, capiteluri). Dar acest Sud scapă în mod sigur acțiunii directe a francilor. În Nord, lucrurile merg cu totul altfel[1]. Doar la sfârșitul secolului al VI-lea, se întâlnesc ici și colo aristocrați interesați de cele spirituale, încercând să scrie câteva versuri sau câteva scrisori îngrijite. Tipul și modelul lor a fost Chilperic, regele Neustriei. Nimic nu indică voința de a menține și a apăra moștenirile Antichității în felul lui Casiodor sau al lui Isidor din Sevilla, nici pe cea de a crea o cultură barbară — nu e vorba decât despre un conformism foarte plat, care de altfel nu depășește cercuri restrânse. Grigore din Tours, deși un roman pur, nu are decât o cunoaștere superficială a artelor liberale, și efortul său de a da francilor o istorie națională nu are nimic comparabil cu cel al lui Iordanes: el este practic mut în privința tradițiilor francilor înaintea primelor lor contacte cu istoriografia antică, nu citează și nu folosește, pe tot parcursul istoriei sale, decât patru cuvinte france (în afară de numele proprii) — mai puține decât Fortunatus, educat totuși la Ravenna![2].

[1] Opoziția a fost în mod just și puternic marcată de RICHÉ, *Education et culture* [nr. 97], pp. 220–291.

[2] Nu putem să ne extindem și asupra varietăților regionale ale fuziunii germano-romane. Să ne amintim totuși că în Provence merovingienii au păstrat mecanismele ostrogotice; că în Aquitania, Poitiers a fost ultimul refugiu (în 677–678) al unei vieți municipale în manieră romană, și că Tours, Bourges, Clermont, Limoges, Bordeaux au fost, împreună cu Poitiers, ultimele citadele ale clasei senatoriale; că în Burgundia clasa conducătoare a rămas multă vreme romană, chiar dacă marea parte a populației adoptase modul de viață barbar...

CONCLUZII

În momentul în care, în jurul anului 600, Europa creștină își regăsea suflul, echilibrul său era bulversat. Lumea antică fusese o lume mediteraneană. Primele generații ale statelor barbare rezultate din invazii nu au schimbat nimic din acest dat fundamental până către 550: Occidentul a rămas dominat de regatele create de germanicii din Est pe malurile Mediteranei sau în vecinătatea sa imediată. Ceea ce anglo-saxonii realizaseră în Britania și francii în nordul Galiei era încă puțin important, căci era vorba de ținuturi în mod tradițional marginale. Dar la mijlocul secolului al VI-lea totul se schimbase: Iustinian distrusese statele lui Teodoric și Genseric fără a le înlocui prin nimic care să conteze, în vreme ce fiii și nepoții lui Clovis măriseră de mai mult de două ori întinderea regatului acestuia și îi încorporaseră regiuni a căror importanță tradițională era considerabilă (să ne gândim la rolul orașelor Lyon sau Arles în vremea Imperiului târziu). În același timp, cea mai mare parte a Germaniei independente, până atunci rebelă față de atracția mediteraneană, intra în cadrul unui stat al cărui nucleu se găsea pe vechiul teritoriu roman. Centrul de greutate al Occidentului era transferat la nord de Loara și de Alpi. Urma să rămână multă vreme aici. Această răsturnare decisivă marchează cu adevărat granița între Antichitate și Evul Mediu[1]. Desigur că invaziile nu poartă decât pe jumătate responsabilitatea directă — de vreme ce la început respectaseră starea de lucruri — dar fără ele condițiile indispensabile acestei bulversări nu s-ar fi dezvoltat niciodată.

[1] Ne raliem interpretării lui K. F. STROHEKER, „Um die Grenze zwischen Antike und abendländischen Mittelalter", *Saeculum*, I, 1950, pp. 433–465.

PARTEA A III-A

PROBLEME CONTROVERSATE ŞI DIRECŢII DE CERCETARE

CUVÂNT ÎNAINTE

CERCETAREA SURSELOR

În pofida rarității sau a neclarității surselor, trebuie depusă încă o considerabilă muncă pentru a extrage date cât mai complete din cele care sunt disponibile. Istoricul care studiază invaziile nu dispune de instrumente de lucru comparabile cu cele la care recurge în mod frecvent cel care cercetează Antichitatea: nu există nici *Corpus* epigrafic, nici prosopografie, nici *Realenzyklopädie*, nici chiar un echivalent pentru *Thesaurus*. Câteva acțiuni care sunt în curs vor remedia parțial aceste lacune (*Prosopographia Imperii Christiani*, sau *Nouveau Du Cange*). Dar încă n-a sosit momentul sintezelor prea ample. Inventare parțiale, dar critice, sunt foarte așteptate.

Cele mai urgente nevoi sunt în domeniul epigrafic. Cercetătorul Antichității s-a învățat, de un secol, să nu facă nici un pas fără să se folosească de monumentele epigrafice; cercetătorul Evului Mediu timpuriu le neglijează aproape întotdeauna. Această disparitate este dificil de admis. Fără nici o îndoială, începând cu secolul al V-lea, textele epigrafice se rarefiază extrem de mult și conținutul lor este cel mai adesea de natură exclusiv personală. Dar o cercetare atentă reușește aproape întotdeauna să extragă ceva util și pentru istoria generală. Modelul poate fi căutat în lucrările lui Christian Courtois. Ampla sa sinteză *Les Vandales et l'Afrique* [nr. 233] este bazată pe un inventar critic al inscripțiilor africane (ap. II, pp. 365–368). În altă lucrare, el a reînnoit o parte a cronologiei merovingiene, exploatând inscripțiile lioneze[1].

Înainte de a folosi documente epigrafice, trebuie să le reunim în ediții critice. Întârzierea, din acest punct de vedere, este considerabilă. În Franța, nimic serios nu a mai fost făcut de optzeci de ani; străinătatea (mai ales Spania) este într-o poziție mai bună, dar lista de titluri dată la bibliografia generală [nr. 1–12] nu trebuie să ne creeze iluzii. Aproape totul trebuie reluat. Desigur, cel mai bine ar fi să întocmim inventare regionale și locale complete,

[1] „L'avènement de Clovis II et les règles d'accession au trône chez les Mérovingiens", *Mélanges L. Halphen*, Paris, 1951, pp. 155–164.

de tipul celui al lui Gose pentru Trier [nr. 4], înainte să întreprindem corpusuri generale. Ar trebui făcute în paralel studii precise asupra formulelor și a paleografiei acestor inscripții[1]. N-am putea niciodată să-i încurajăm suficient de mult pe istorici să prospecteze acest domeniu fecund.

Studiul surselor arheologice este ceva mai avansat, chiar dacă multe dintre inventare ajung la o perioadă preștiințifică, nu numai deoarece cunoștințele asupra cronologiei și tipologiei erau încă rudimentare, dar mai ales fiindcă vânătoarea obiectelor"de colecție" prima atunci asupra observării minuțioase a contextului, fără de care o descoperire pierde esențialul valorii sale[2]. *Manuel des fouilles* al lui E. Salin [nr. 306] și, într-o măsură mai mică, a sa *Civilisation mérovingienne* [nr. 308] previn împotriva unor asemenea erori. Ne putem ține la curent cu progresul tehnicilor folosind excelenta *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est* (Dijon). Dar scopul acestei cărți nu este să predea arta dificilă de a realiza o cercetare arheologică.

De altfel, săpătura, chiar fiind bine condusă și bine explicată, nu este decât un început. Ea furnizează materiale de-abia elaborate, care nu își găsesc adevărata semnificație decât în cadrul lucrărilor de sinteză. Acestea trebuie să fie de două tipuri. Sinteza tipologică este desigur cea mai necesară: stabilirea extensiei geografice și cronologice, la fel ca și variațiile în spațiu și timp ale unui tip determinat de obiecte, de motive decorative, de planuri de edificii... Găsim exemple bune în franceză despre aceasta în lucrările lui Denise Fossard[3]. Sinteza regională, mult mai delicată, cere o reală măiestrie în aprecierea unui material complex și nu poate interveni decât la un nivel avansat al cercetării: o vom cita de exemplu pe cea a lui Kurt Böhner pentru regiunea Trier [nr. 409]. Dar, în așteptare, cataloagele critice ale descoperirilor publicate sau conservate în muzee aduc servicii de neprețuit[4]. Insistăm, în tot cazul, asupra importanței fundamentale a unei cartografii precise a tipurilor și descoperirilor; o publicație importantă a

[1] Micul *Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de la Gaule* de E. LE BLANT, Paris, 1869, este perimat și este centrat, de altfel, pe o perioadă anterioară. Încercarea lui Paul DESCHAMPS, „Etude sur la peléographie des inscriptions lapidaires", *Bulletin monumental*, LXXXVIII, 1929, pp. 5–86, este superficială și orientată spre o perioadă mai recentă. Și unul și altul neglijează în mod supărător textele gravate pe obiecte de mobilier, atât de instructive pentru istoria civilizației.

[2] Acesta este cazul, de exemplu, al monumentalei culegeri a lui BARRIÈRE-FLAVY [nr. 289].

[3] „Les chapiteaux de marbre du VII[e] siècle en Gaule, style et évolution", *Cahiers archéologiques*, II, 1947, pp. 69–85; „Répartition des sarcophages mérovingiens à décor en France", *Etudes mérovingiennes*, Poitiers, 1952, pp. 117–126; „Les sarcophages de plâtre à décor trouvés autour de Paris", *Paris et Ile-de-France, Mémoires*, XI, 1960, pp. 257–269.

[4] Schița lui H. ZEISS [nr. 313] poate să furnizeze un cadru.

cercetării arheologice germane este în mod special consacrată acestui aspect: *Archeologia Geographica* (Hamburg, începând din 1950).

Arheologii au dezvoltat în mod inegal ramurile disciplinelor. Descoperirile funerare sunt cel mai bine exploatate: dispunem de precedente nenumărate și de tehnici probate. Studiul locuințelor din Evul Mediu timpuriu (și corolarele sale, precum studiul ceramicii domestice) este încă aproape peste tot în stadiul de început. În Galia, doar Renania, în sens larg, a încetat să mai fie o *terra incognita*; Anglia este mai avansată, în parte grație revistei sale *Medieval Archaeology*. Arheologia monumentală din epoca barbară de-abia începe să se plieze pe discipline cu adevărat științifice, în Franța mai ales sub influența lucrărilor lui Jean Hubert[1]. Doar Italia a realizat un inventar regional sistematic al sculpturilor din Evul Mediu timpuriu[2]. Ar trebui să îl extindem la întreg Occidentul. Chiar fără a socoti descoperirile spectaculoase — care se produc totuși într-un ritm rapid, datorită creșterii numărului de lucrări publice — istoricul își poate îmbogăți substanțial cunoștințele prin folosirea rațională a materialelor arheologice[3].

Chiar și sursele literare merită un mare efort de inventar și de sinteză. Noutatea lucrărilor lui Pierre Courcelle[4] este remarcabilă. Ele sunt greu de imitat, dar inventarul textelor referitoare la un subiect sau altul ne poate încă învăța multe[5]. Rămân multe descoperiri de făcut în documentele hagiografice[6]. În fine, studiul vocabularului poate îmbogăți de asemenea cunoștințele. Dacă, sub aspect juridic, munca a fost deja făcută, domeniul istoriei ideilor de-abia începe să se deschidă, îndeosebi sub influența olandezei Christine Mohrmann, pentru perioada patristică. Ar fi trebuit ca acest efort să fie mai susținut. Încercăm la fiecare paragraf al acestei cărți un studiu al vocabularului desemnând diferite popoare barbare: este greu de imaginat că problema nu a constituit încă obiectul unei sinteze cu adevărat serioase. Se poate vedea imensitatea câmpului care se deschide celor bine intenționați.

---

[1] Dintre care *L'art pré-roman* [nr. 299] marchează punctul de pornire.

[2] *Corpus delle sculture altomedievale*, publicat de Centro italiano di studi sull'alto medioevo, din care volumul I (Lucca) a apărut în 1959.

[3] Se poate găsi un model de realizare practică pentru o regiune puțin întinsă în M. E. MARIËN, „Les vestiges archéologiques de la région de Lesse et Lomme des origines aux Mérovingiens", *Ardenne et Gaume, monographie 4*, Bruxelles, 1961, sau în PATRICK PÉRIN. „Les Ardennes à l'époque mérovingiennne", *Etudes ardennaises*, nr. 50, iulie–septembrie, 1967.

[4] *Histoire littéraire* [nr. 106] și *Sur quelques textes* [nr. 107].

[5] Pentru artă, vezi KNÖGEL, *Schriftquellen* [nr. 300].

[6] In linia eseului puțin depășit al abatelui TOUGARD, *De l'histoire profane dans les Actes des Bollandistes*, Paris, 1874.

CAPITOLUL VI

PROBLEME DE ANSAMBLU

1) DE UNDE VINE „BARBARIA" EVULUI MEDIU TIMPURIU?

A) „Invazii barbare" sau „mari migraţii ale popoarelor"?

O dezbatere îi opune în mod tradiţional pe medieviştii francezi şi pe cei germani asupra acestei chestiuni de vocabular. Este, în fond, o falsă problemă. Dar trebuie să o amintim.

„Barbar" este o moştenire grecească. Era barbar, în ochii elenilor, cel care nu împărtăşea nici limba, nici moravurile, nici civilizaţia Greciei, chiar dacă altfel ar fi fost locuitorul unui imperiu foarte civilizat, precum Persia. Concepţia a fost reluată de statul bilingv care a fost Imperiul roman: pentru el era barbar cel care nu adera nici la cultura greacă, nici la cea latină. Barbarii sunt, deci, străinii neasimilaţi. Neîndoielnic, termenul nu este flatant: imperiul avea o prea bună impresie despre sine pentru a-i stima pe străini. Dar nu este nici defăimător, astfel încât barbarii, după ce au triumfat asupra Romei, l-au reluat pe seama lor, în lipsa unei mai bune desemnări generice. Astfel, a califica drept „barbare" invaziile din secolul al V-lea nu este decât constatarea unui fapt evident, a unei tautologii: imperiul a fost invadat din exterior!

Istoria cuvântului *barbarus* în Evul Mediu timpuriu încă trebuie scrisă. Termenul nu ar trebui disociat de antiteticul său, *romanus*, ale cărui nuanţe juridice au atras îndeosebi atenţia[1], nici de derivatele sale, precum *barbaricum opus* „orfevrărie", *barbaricarius* „ţesător de fire de aur", sau compuşi toponimici. În fine, nu ar trebui să neglijăm sinonime precum *gentes*[2].

În aşteptare, subliniem în ce măsură conceptul de „barbar" a fost comod pentru liniştea istoricilor vechi, pe care îi scutea să se mai gândească la diversitatea duşmanilor lor. Totuşi, în

[1] Există, de asemenea, nuanţe religioase: acesta este catolicul din regatele ariene; vezi GRIGORE DIN TOURS, *Lib. in gloria martyrum*, 24: *Romanos enim vocant nostrae homines religionis* (la vizigoţi).

[2] Asupra termenului *barbaricarius*, vezi W. G. SINNIGEN, „Barbaricarii, Barbari and the Notitia Dignitatum", *Latomus*, XXII, 1963, pp. 806–815.

secolul al IV-lea, un spirit profund, Ammianus Marcellinus, și-a dat seama că Imperiul Sasanid seamănă, prin organizarea sa riguroasă, mai mult cu Imperiul roman decât cu triburile germanice sau cu cavalerii stepei: el renunță să-i mai trateze pe perși drept barbari. Apoi se poate vedea, la cumpăna dintre secolele al V-lea și al VI-lea, cum *barbarus* este folosit de statelele germanice în sensul de străin, chiar și când era vorba tot despre germanici. Astfel, pentru Teodoric, cei care nu sunt nici goți, nici romani sunt *barbari*; și pentru legea salică barbarul înseamnă non-romanul care nu este franc. Puțin mai târziu, termenul este aplicat francilor și burgunzilor de către ei înșiși. În fine, în secolul al VII-lea, el alunecă spre sensul religios de „germanic necreștinat, păgân", sau devine clar peiorativ[1].

Paralel cu istoria cuvântului, istoria ideii a fost conturată cu măiestrie, într-un context foarte larg (insistând pe Extremul Orient), de D. Sinor[2]. Două concepții au dominat-o: barbarul este omul dezordinii, al așa-numitei ακοτμία, și cel care ignoră convenientele cele mai elementare. Dar barbar și civilizat sunt două concepte complementare: civilizația, prin natură egocentrică, nu se concepe fără urâțenia barbariei. Aceste remarci pertinente nu depășesc secolul al V-lea. Ce urmează? Reabilitarea barbarilor încercată de către Salvianus nu are pic de influență. Pentru rest, suntem încă în întuneric.

Evul Mediu timpuriu este deci barbar în mod precis în măsura în care nu este continuarea pur și simplu a Antichității romane. Obiectul acestei cărți este de a lămuri sursele acestei „barbarii".

Ar rămâne să justificăm termenul de „invazii". El implică o idee de violență care îi rănește pe moștenitorii actuali ai germanicilor; el ascunde faptul că cele mai ample amestecuri — cele care s-au produs dincolo de *limes* — au fost adesea pașnice; el insistă prea mult, în fine, pe o fază inițială a înaintării, în detrimentul așezărilor care au urmat și care sunt mai importante. A vorbi despre „migrații" ar însemna, desigur, mai mult.

Invazia nu este decât un aspect preliminar al unui fenomen mult mai vast: acțiunile și reacțiile provocate de venirea în contact brutal a societăților radical diferite, una — cea romană — ajunsă la un anumit grad de civilizație, celelalte sensibil mai arhaice și pe cale să evolueze cu o rapiditate aproape explozivă. Invazia singură, acțiune în special militară, se limitează la câțiva ani. Or, subiectul nostru se întinde pe mai multe generații și acoperă toate domeniile vieții sociale.

Aceasta înseamnă că aspectul social al fenomenului barbar are o importanță mai mare decât aspectele etnice sau lingvistice (care i-au interesat mai mult pe erudiții moderni, dominați de concepții foarte străine secolelor V–VI). Dezacordul dintre civilizații a atras puternic atenția contemporanilor, ostili sau binevoitori în fața nou-veniților. Ca teoretician, Salvianus se extinde cu complezență, în a sa *De guberbatione Dei*, asupra trăsăturilor sociale și morale — justiție, umanitate, virtute — pentru a-i opune pe barbarii pe care îi laudă agenților

[1] Se pot găsi jaloane sumare în LATOUCHE, *Grandes invasions* [nr. 109], pp. 13–15, și în F. THIBAULT, „Les impôts directs", *RHD*, XXV, 1901, pp. 708–709, și o apreciere mai penetrantă în EWIG, *Volkstum* [nr. 400], p. 609 și urm.

[2] D. SINOR, *Les barbares* [nr. 545].

imperiului pe care îi detestă. Invers, Sidonius Apollinaris (*Carmina*, XII) se răzbună pe burgunzii pe care îi îndură satirizându-le costumul, pieptănătura și bucătăria. Limba — când nu este cea a autorilor de bună calitate — nu i-a interesat pe discipolii tradiției literare antice. Când vorbesc despre ea, o fac doar pentru a o califica drept aspră, înspăimântătoare și de neînțeles sau, în cel mai bun caz, pentru a culege ici și colo câte un termen bine ales care dă culoare locală. Nici un contemporan nu pare să fi avut conștiința clară a unității lingvistice a lumii germanice. Numele de *germani* nu se aplică decât popoarelor dintre frontiera lingvistică și Elba; nimănui nu-i trece prin minte să extindă această noțiune goților, burgunzilor sau scandinavilor[1].

De altfel, dacă romanii simțeau foarte puternic că din punct de vedere social „barbaria" forma un tot, barbarii, în schimb, nu au decât prin excepție o idee asemănătoare. Teodoric este aproape singurul care pare să se fi ridicat la concepția — care coincidea cu interesul său cel mai imediat — unei solidarități politice a germanicilor din Occident (în principal arieni). Ideea unei solidarități religioase în sânul arianismului apare la câțiva autori[2], și asta este tot. Fiecare pentru sine: acesta este principiul care se aplică pretutindeni. Acesta este, în rest, tipic „barbar" în ochii celor civilizați.

B) Barbarie indigenă și barbarie importată

O problemă esențială, dar foarte dificilă, este pusă de resurgențele indigene, adică de ieșirea la suprafață a unui stil de viață, a unei arte, a limbilor, a instituțiilor anterioare cuceririi romane, momentan umbrite de aceasta, care apoi au reapărut datorită invaziilor, în momentul ruinei generale a suprastructurilor antice. „Barbaria" n-a fost adusă doar din afară; ea poate fi rezultatul unui conservatorism, al unei continuități profunde cu trecutul preroman. Se constată aceasta din ce în ce mai frecvent, mai ales în arheologie; dar este foarte delicat să departajăm aceste două „barbarii" care converg și al căror punct de sudură ne este ascuns de fațada greco-romană clasică sau creștină.

Unele fapte sunt evidente, precum resurgența elementelor indigene, din Gascogne până în regiunea Cantabriei, care va da naștere poporului basc. Romanizarea nu pătrunsese prea departe în acest sector (inscripțiile din Pirinei cuprind o proporție neobișnuită de nume indigene, divine sau umane); faptul curios și misterios este că ea a fost cu totul ștearsă într-o perioadă necunoscută, între secolele IV–VIII. Se propune, ca fiind posibil, dar fără nici o dovadă, să se vadă în răscoala bagauzilor spanioli din Tarazona, către 449, o primă mișcare națională bască[3]. În tot cazul, este sigur

[1] Această remarcă pertinentă este datorată lui FEIST, *Germanen und Kelten* [nr. 119], pp. 52–54.

[2] Câteva referințe în THOMPSON, *The conversion* [nr. 199], p. 7.

[3] Cl. SANCHEZ-ALBORNOZ, *Settimane...*, IX, pp. 437–438; „El senatus visigodo", *Cuadernos de Historia de España*, VI, 1946, la pp. 45–46 și, mai ales, M. VIGIL și A. BARBERO, „Sobre los origines sociales de la Reconquista: Cantabros y Vascones desde fines del imperio romano hasta la invasion musulmana", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLVI, 1965, pp. 271–339.

că, de la sfârșitul secolului al V-lea, bascii nu au încetat să opună o rezistență încrâncenată eforturilor centralizatoare ale conducerii vizigote; ea s-a menținut în perioada musulmană, și această mișcare s-a prelungit la nord de Pirinei, începând din secolul al VIII-lea, datorită atitudinii negative a gasconilor față de statul franc. Nu încercăm aici să descoperim care sunt elementele preromane din Peninsula Iberică de care se leagă bascii (desigur, de iberi). Doar rezultatul contează: o ștergere durabilă a romanității, în care invaziile nu sunt atât de importante, cel puțin nu direct. Trebuie să clasificăm la aceeași rubrică marea întoarcere ofensivă a berberismului în Africa[1].

Dominația vandală a lăsat să-i scape o parte a Numidiei și totalitatea privinciilor din Mauritania, cuprinse totuși în *limes* în secolul al IV-lea. Depărtarea și ruptura legăturilor maritime au împiedicat regiunile neocupate să rămână cu adevărat romane.

Abandonarea unei părți a Africii este evident legată de extinderea nomadismului. Acesta reprezintă oare cauza sau efectul? Dezorganizarea pazei deșertului a dat frâu liber nomazilor, care au făcut la rândul lor viața imposibilă sedentarilor. Paliativele — în special fortificarea fermelor — au fost insuficiente. Orașul putea să se apere, dar pierdea rațiunea sa de a fi atunci când cultura sedentară dispărea din satele din împrejurimi. Vom nota aici două probleme economice doar parțial rezolvate: în ce măsură o deteriorare a climatului explică dezvoltarea nomadismului (desigur, foarte mică)? și care a fost rolul răspândirii cămilei în agresivitatea constantă a triburilor nomade (considerabilă, după aparențe)[2]?

Ar trebui, de asemenea, să evocăm viguroasa expansiune a celtismului, aproximativ în aceeași perioadă, în Britania insulară (vezi cap. IV) și poate, la fel, în Armorica. În total, fenomenul a afectat fără îndoială o cincime din teritoriul Occidentului roman; dar cum este un fenomen mut, care nu e sesizabil decât prin consecințele sale negative, suntem întotdeauna înclinați să-l subestimăm.

Tendința a fost de altfel mult mai cuprinzătoare decât ne-ar face să presupunem doar indiciile lingvistice. Este un fapt obișnuit, în pofida absenței studiilor precise, să se apropie arta provincială galo-romană de arta romanică în ceea ce privește sculptura în relief. Hiatusul ar părea foarte lung; dar în Spania, s-a stabilit că arcul în formă de potcoavă (*arco de herradura*) al bisericilor vizigote, apoi mozarabe și, în sfârșit, al moscheilor, conduce în ultimă analiză la arta ibero-romană (după Gomez Moreno). Decorul cu rotiță al ceramicii merovingiene prelungește tradițiile galo-belgice moștenite din epoca La Tène. Amplasarea tuturor locuințelor provensale pe situri înalte care fuseseră ale așa-numitelor *oppida* preromane

[1] Aceasta a fost studiată temeinic de COURTOIS, *Vandales* [nr. 233], ale cărui concluzii au fost discutate de FREND [nr. 235].

[2] Vezi DEMOUGEOT, *Le chameau* [nr. 428].

aparțin aceluiași context, căci regiunea Provence a fost una din zonele Occidentului cele mai puțin atinse de invazii. Triumful general al satelor asupra orașelor romane datorează mult supraviețuirii cătunelor indigene de tip galic. S-a discutat de altfel despre ceea ce, în cutumele funerare ale Galiei merovingiene, părea datorat tradiției indigene pp. 200–201[1].

Se poate vedea amploarea problemei, una dintre cele mai puțin cunoscute, dar fără îndoială dintre cele mai importante din Evul Mediu timpuriu. Aceasta se regăsește la fiecare pas, chiar în istoria politică: regionalismul Galiei de Nord-Vest în secolul al V-lea poate, într-o anume măsură, să rezulte dintr-o resurgență, după cum indică revenirea în preferințe a numelui celtic Armorica pentru a desemna regiunea. Ar fi imprudent să generalizăm, dar pericolul de eroare nu ar fi mai mic dacă am pune pe socoteala continuității doar elementele propriu-zis și tipic romane și dacă am atribui germanicilor imigrați tot ceea ce, în civilizația nouă, este evident străin de romanitate.

C) Barbaria înaintea invaziilor

Nu ar fi deloc mai puțin inexact să atribuim „marilor" invazii — cele de după 406 — totalitatea aporturilor germanice. „Barbarizarea" progresivă a Imperiului târziu este cunoscută, dar este important să-i subliniem profunzimea și amploarea.

În vârful societății ca și la bază, armata este agentul cel mai eficace al acestei pătrunderi preliminare. La vârf, sunt nenumărații ofițeri superiori barbari pe care îi întâlnim pretutindeni, mai ales începând cu Teodosiu[2]. La bază, practica de a recruta prizonieri barbari pentru a asigura, sub o încadrare militară, repopularea regiunilor pe care alți barbari le devastaseră, există din timpul lui Marc Aureliu, care a aplicat-o marcomanilor în Câmpia Padului[3]. În Galia, ea a fost inaugurată de Maximian în 287: *foedus*-ul pe care l-a încheiat cu Gennobaudes prevedea instalarea de coloni franci între râurile Meuse și Moselle. Constantin a introdus cultivatori barbari (între care chamavi și frizoni) în toată Galia-Belgica. Regăsim astfel problema „litilor", evocată mai sus (p. 189) aplicată la Galia. Oricare ar fi opinia asupra aspectelor sale arheologice și juridice, prezența unor nuclee germanice importante la sate este sigură.

---

[1] Vezi Ramsey MacMULLEN, „The celtic Renaissance", *Historia*, XIV, 1965, pp. 93–104, care se ocupă în special de secolul al III-lea.

[2] Vezi pentru ofițerii franci, STROHEKER, *Zur Rolle der Heermeister* [nr. 267].

[3] Vezi o expunere bibliografică în R. MacMULLEN, „Barbarian Enclaves in the northern Roman Empire", *L'antiquité classique*, XXXII, 1963, pp. 552–561. Pentru Imperiul târziu, a se vedea SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76], pp. 499–500.

Toponimia ne ajută să le deosebim: *Sermaise* denotă sarmați, *Marmaigne* marcomani, *Allemagne* alamani, etc.[1]. Dar așezările unor popoare exotice și neașteptate au mai multe șanse să fi atras atenția celor din Galia decât cele ale unor popoare familiare precum francii. Și problema este poate mai puțin limpede decât ar părea la prima vedere[2]: toate aceste nume sunt oare colective? Un individ izolat nu le-ar fi putut da naștere?

Această practică de a restaura pământurile devastate cu ajutorul prizonierilor deportați, atât des străină spiritelor noastre din momentul nașterii naționalismului, este veche precum lumea. Ea era curentă în imperiile orientale de la asirieni și perși. Se știe că renașterea sa în epoca romană a găsit mulți imitatori: Bizanțul a aplicat-o până în ultimele sale zile.

Aceste infiltrări, cu mult înaintea căderii imperiului, putuseră constitui un model, pe care nu trebuie să îl atribuim doar prestigiului cuceritorilor. Trei edicte ale lui Honoriu, între 397 și 416, interzic portul costumului barbar — mantie de blană, plete lungi — în interiorul orașelor (la sate, interdicția ar fi fost desigur inutilă). Și se știe, de exemplu, că Sfânta Genoveva din Paris, născută din părinți galo-romani, își primise numele pur germanic (*Genovefa*) înainte de mijlocul secolului al V-lea. Aceste mode au putut să afecteze de asemenea și domenii mai importante, precum obiceiurile funerare sau juridice. Dar rezistența indignată a mediilor oficiale, singurele care foloseau scrierea, ne va împiedica să știm vreodată cu certitudine[3].

2) LUPTE SOCIALE ȘI LUPTE ÎMPOTRIVA INVADATORULUI

În orice perioadă de invazie, se pune aceeași problemă: în ce măsură dușmanul din exterior a întâlnit complicități, conștiente sau nu, în interior? Clasele sociale oprimate au profitat de situație pentru a-și lua revanșa? Elemente răsculate au folosit oare dezordinea în propriul lor beneficiu? Și cât din distrugeri sunt datorate invadatorilor și cât celor aflați în afara legii?

Amploarea mișcărilor sociale care afectează Occidentul latin în secolul al V-lea este impresionantă[4]. Ele zdruncină toate regiunile, și în special provincia Bretagne, vestul Galiei, nordul Spaniei și Africa. Caracterizarea lor este dificilă, sursele fiind foarte laconice și lipsite de obiectivitate.

[1] Asaltul dus contra interpretării tradiționale de către Maurice ROBLIN, „Le nom de «Mauritania»", *Bull. Soc. Nat. Antiq. France*, 1948–1949, pp. 171–182, rămâne puțin convingător.

[2] De exemplu, la lectura lui LONGNON, *Noms de lieu* [nr. 321], pp. 127–137. Pozițiile toponimiștilor ar fi mai convingătoare dacă indiciile arheologice le-ar confirma.

[3] Practica juridică populară nu fusese oare germanizată în parte înainte de cucerirea barbară? Ar fi un mijloc de a rezolva dilema pusă de originea cutumelor castiliene: „drept roman vulgar" sau „drept germanic" (vezi p. 269).

[4] A se vedea în special SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76], pp. 369–398.

La început a existat, în mod sigur, o creștere a numărului de tâlhării, situația agravându-se după fiecare incursiune barbară. De la sfârșitul secolului al IV-lea, codurile sunt pline de legi dure împotriva briganzilor și a complicilor acestora. În pofida neîncrederii Imperiului târziu, civilii au fost autorizați prin două legi, în 391 și 403, să folosească armele împotriva așa-numiților *latrones publici*. Aceștia se organizau în adevărate corporații, cumpărau copii pentru a-i învăța meseria (aceasta a trebuit interzisă în 409 și 451) și aveau filierele lor pentru desfacerea rapidă a prăzii. A deveni brigand reprezenta salvarea rapidă pentru oricine era ruinat, amenințat sau pur și simplu căuta să-și facă o carieră.

La un nivel superior se plasează acei misterioși nesupuși din Africa, *circumcelliones*, „cei care dau târcoale pe lângă pivnițe". Cazul lor este complex: șomajul agricol și mizeria, pe de o parte, fanatismul religios, mobilizat de donatism, pe de alta, explică reacțiile violente ale acestor bande berbere. Ele au contribuit la ruinarea ordinii romane într-o bună parte a Numidiei de la mijlocul secolului al IV-lea[1].

În Galia și în nordul Spaniei, este vorba de o mișcare în același timp socială și politică, Bagauda. Cuvântul, ca și acțiunea, par să-și aibă rădăcinile în mediul celtic încă puțin romanizat al Galiei Occidentale. Aceasta nu era, în secolul al V-lea, o inovație: Bagauda avea o tradiție care pornea din secolul al III-lea, când, ca urmare a invaziei din 406, a reapărut. După diferite crize trecătoare, ea a luat repede, în 435, o turnură foarte gravă. Un anume Tibatto i-a antrenat pe nemulțumiții din toată Galia într-o rebeliune deschisă, clar separatistă (*a romana societate discessit*, afirmă o cronică)[2]. Învinsă cu greu la nord de Pirinei, revolta s-a reaprins aproape imediat în sud, în Tarraconensis, până în 443. Un al doilea punct culminant este atins către 448: un intelectual, medicul Eudoxiu, plasându-se în fruntea unei răscoale a bagauzilor din Galia, eșuează și se refugiază la huni; anul următor, o bagaudă spaniolă îl ucide pe episcopul de Tarazona (aproape de Saragosa); doar în 454, ultima asemenea mișcare s-a stins sub loviturile goților trimiși de Aetius. După această dată, mișcările bagauzilor au dispărut[3].

---

[1] Courtois, *Vandales* [nr. 233], pp. 147–148; Ch. SAUMAGNE, „Les circoncellions d'Afrique", *AESC*, VI, 1943, pp. 351–364.

[2] În același timp, Sfântul Germanus din Auxerre pleda la Ravenna cauza armoricanilor pe căi legale.

[3] Pentru povestirea faptelor, vezi înainte de toate CONSTANTIU DIN LYON, *Vie de saint Germain d'Auxerre*, ed. R. BORIUS, Paris, 1965, și comentariile lui W. LEVISON, „Bischof Germanus von Auxerre", *NA*, XXIX, 1903, pp. 95–175; SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76], p. 380 și urm.; LOYEN, *Recherches historiques* [nr. 91], pp. 45 și 65–66.

Rămâne de interpretat totul. Caracterul social al mișcării este atestat de *Vita Germani* și de Salvianus: este vorba de o insurecție a victimelor opresiunii totalitare a imperiului care se sfârșea, îndreptată împotriva fiscului și a judecătorilor. Nimic nu indică faptul ea că i-ar fi interesat doar pe țărani. Se presupune un fenomen foarte apropiat de manifestările autonomismului exacerbat la care se dedau la aceeași dată orașele din Bretagne, sub conducerea autorităților lor locale (vezi cap. IV)[1]. Ar trebui oare să bănuim sub mișcarea bagauzilor, în special cea spaniolă, tendințe eretice (în speță, priscilianiste), cum se crede adesea a se găsi sub autonomismul briton manifestări pelagiene? Este foarte îndoielnic. Cât despre înțelegerile dintre bagauzi și barbari, ele au fost pur ocazionale și compensate prin ciocniri cel puțin la fel de frecvente[2].

Contribuția tulburărilor sociale la ruinarea ordinii romane este deci stabilită. Dar ar părea incorect să credem într-o colaborare conștientă dintre un dușman interior și barbari. Se pare că barbarii nici nu au căutat alianța acestor mișcări sociale, nici nu le-au înțeles semnificația. Regii vandali, deși în ruptură totală cu conducătorii catolici din Africa, nu au întins mâna circumcelionilor. Goții și alanii n-au văzut în Bagaudă decât ocazia de a închiria scump Romei soldați pentru represiune[3]. Singura excepție notabilă pare să fi fost penultimul rege ostrogot din Italia, Totila, care, într-o perioadă în care poporul său nu mai avea nimic de pierdut, ar fi dus o politică „spartachistă", întinzând mâna sclavilor împotriva stăpânilor[4]. Dar Totila a eșuat, poate în fața soliditătii legăturilor clientelare dintre patroni și țărani. În ansamblu, germanicii au aderat la conservatorismul social. Regimul ospitalității, apoi accederea șefilor lor la marea proprietate funciară, i-a făcut solidari cu interesele aristocrației.

---

[1] A se vedea MAZZARINO, *Si puo parlare* [nr. 72] și Erika ENGELMANN, „Zur Bewegung der Bagauden im römischen Gallien", *Festschrift H. Sproemberg*, Berlin, 1956, pp. 373–385.

[2] SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76], p. 501 și urm., are o teză aberantă asupra relațiilor dintre liți și mișcarea bagauzilor. Nu ni se pare că ar trebui reținută. Bagauda a paralizat de mai multe ori apărarea împotriva barbarilor. Mai multe cauze explică dispariția sa după 454: slăbirea statului și a constrângerilor sale; instalarea barbarilor în cantonament, în special pe Loara, ceea ce a înlăturat șansele de succes pentru o acțiune generală.

[3] THOMPSON, *The settlement* [nr. 198], crede că vizigoții au avut tentația, în primii ani ai șederii lor în Aquitania, să se alieze cu răscoalele rurale; rapida intervenție a patriciului Constantius, care le-a acordat un *foedus* în 418, ar fi salvat ordinea socială. Este posibil, dar indiciile sunt cam puține.

[4] Aceasta este cel puțin teza susținută de S. MAZZARINO, *Si può parlare...* [nr. 72], pp. 415–416.

Coincidența dintre invazii, lupte sociale și câteva epidemii i-a impresionat puternic pe contemporani, pregătiți de creștinism să vadă semne prevestitoare ale sfârșitului lumii. Au fost reunite mărturiile literare referitoare la anul 398, al 365-lea după Patimi[1], și cele care priveau jefuirea Romei în 410[2]. Tema ar merita să fie tratată în ansamblul său. Ea explică o bună parte a defetismului care apare atât de adesea. Un reprezentant — excepțional — al acestui sentiment este Salvianus, preot din Trier, refugiat la Lérins, care biciuiește Roma și îi ridică în slăvi pe barbari în a sa *De gubernatione Dei* [3]. Sub antitezele adesea exasperante ale acestui retor se ascunde o mentalitate care a aparținut neîndoielnic unei minorități, dar care prezintă mai multe puncte negative. În secolul al V-lea, nu mai este posibil să atribuim masei creștine sentimente de aversiune *a priori* pentru apărarea militară a imperiului, dar anumiți indivizi ezitau, desigur, să se angajeze până la capăt în favoarea unui stat care nu răspundea idealurilor morale ale creștinismului și care părea condamnat de fatalitate.

Marea criză a imperiului a dezvăluit cusurul unei mari părți a claselor conducătoare. Cauzele sunt numeroase și complexe. Locul crescând ocupat de serviciul de curte și de intrigile aulice în viața celor puternici, pe socoteala comandamentelor provinciale, a supărat apărarea locală. Atașamentul tot mai profund al senatorilor pentru pământul lor natal a umbrit sentimentul de solidaritate dintre diferitele părți ale imperiului. Repulsia celor de neam ales de a se găsi în mijlocul parveniților, cel mai adesea de ascendență barbară, care formau cadrele armatei, explică de asemenea multe lucruri. Dar responsabilitatea nu este unilaterală: conducerea, obsedată de teama de conspirații, făcuse totul pentru a-i îndepărta pe aristocrați de funcțiile active. Sistemul onorurilor, în secolul al IV-lea, îi scutea pe magistrați de la cheltuielile necesare și îi făcea să folosească sume enorme în scopuri ostentative. Desigur, poporul din Roma profita, dar lucrul acesta nu prezenta decât un interes secundar pentru treburile publice, de vreme ce puterea nu-și mai avea sediul la Roma. În acest timp, statul trebuia să-i asuprească la limită pe *humiliores* pentru a-și procura un minimum vital. Familia Melaniei, prietena Sfântului Ieronim, dispunea de un venit anual de 12 000 de livre de aur, și împăratul nu reușea să găsească cele 4 000 de livre care ar fi reprezentat întreținerea pe trei ani a armatei lui Alaric, ceea ce ar fi evitat jefuirea Romei... Chiar legislația îi obliga pe bogați să rămână inutili: rari erau aceia care, precum scriitorul Synesios din Cyrene, ar fi îndrăznit să încalce legea care interzicea folosirea armelor fără autorizație imperială, chiar în caz de urgență[4].

[1] J. HUBAUX, *La crise...* [nr. 65].

[2] COURCELLE, *Histoire littéraire* [nr. 106], pp. 55.

[3] Studiată mai ales după R. THOUVENOT, „Salvien et la ruine de l'Empire romain", *MAHR*, XXXVIII, 1920, pp. 145–163, de COURCELLE, *Histoire littéraire* [nr. 106], pp. 119–130.

[4] Asupra acestui episod instructiv, vezi Chr. LACOMBRADE, *Synésios de Cyrène, hellène et chrétien*, Paris, 1951, p. 202.

Pe ansamblu, aristocrația se simțea bine în indolența ei. A continuat să se bucure, sub regii barbari, de cea mai mare parte a privilegiilor și de o parte considerabilă a bunurilor sale. Ea le-a pierdut doar în Italia, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, deoarece nu și-a păstrat aceeași indiferență în războaiele dintre goți, bizantini și longobarzi. Această atitudine care pe noi ne șochează a permis cel puțin salvarea literaturii antice, care ar fi pierit dacă o aristocrație neimplicată în acțiunea directă nu și-ar fi dat o oarecare silință pentru a-i păstra amintirea, în jurul unui Symmachus sau Macrobius, înainte de a transmite flamura mănăstirilor unde ea însăși va merge adesea să-și uite decepțiile, după exemplul lui Casiodor.

*
* *

Un regim social de o inegalitate revoltantă, un sistem politic bazându-se de două secole pe constrângere și suspiciune, o justiție parțială de o ferocitate absurdă și crescândă[1], ar ajunge ca să explice detașarea profundă, chiar dacă sistemul ar fi fost eficace. Or, în ultimii săi ani, acesta funcționa alandala și mergea de la dezastru la capitulare. Prestigiul secular al Romei, oricât de mare ar fi fost încă[2], nu putea să mai mascheze această incapacitate. Nu mai era suficient să se găsească țapi ispășitori, precum Stilicon, apoi Aetius. În multe provincii s-a născut ideea că nu se mai putea conta decât pe propriile puteri, în afara căilor tradiționale ale unității romane. Existase un caz de asemenea reacții regionaliste, normale în caz de criză profundă, în secolul al III-lea, în timpul lui Tetricus și al Zenobiei. Secolul al V-lea le-a cunoscut sub forme mai puțin răsunătoare, care nu au atras deloc atenția istoriografilor.

Cel mai bine le sesizăm în Africa, în Galia și în Britania. Ele îmbracă aici mai multe forme, după nivelul social. La vârf, aristocrația se repliază pe zona ei și lasă să treacă atașamentul pentru o regiune înaintea fidelității față de Roma. Fenomenul are aspectele sale sentimentale și literare, bine cunoscute; aspectele sale instituționale (doar italienii continuă să fie în Senatul de la Roma, carierele senatoriale încetează să-i mai plimbe pe tinerii aristocrați de la un capăt la altul al lumii mediteraneene) și aspectele sale politice.

Aristocrația municipală era încă mai receptivă decât senatorii la tendințele centrifuge: cucerirea Romei nu o interesa și interesele sale erau

[1] În pofida creștinismului triumfător, pedepsele atroce se înmulțeau.

[2] Faimoasele versuri ale lui Rutilius Namatianus aduc mărturie că supraviețuise celei mai cumplite catastrofe, cea din 410.

pur locale. Acesta a fost mediul favorit al mișcărilor armoricană și bretonă, cărora istoricul grec Zosimos le-a intuit bine natura și legătura: „Armorica întreagă și alte provincii ale Galiei, imitându-i pe bretoni, resping autoritățile romane". Ea a ascultat adesea vocile șefilor indigeni ambițioși — mauri sau bretoni — care îi întindeau mâna. Nu o interesa dacă vegeta, cu condiția să o facă la adăpost de fisc.

În zonele sub-administrate și sub-ocupate — înaltele platouri algeriene sau vestul breton de exemplu — au apărut șefi de triburi gata să respingă autoritatea imperială. Unii au fost cu adevărat separatiști, ca în Africa maurul Gildon, în 396-398. Cei mai mulți, mai neînsemnați, nu aspirau decât să primească sau să uzurpe o autoritate de tip roman, de la *rex gentium Maurorum et Romanorum* din Mauritania până la galii care arborează cu mândrie gradul de *protector*[1].

Aceste mișcări centrifuge sunt, în ansamblu, mai mult conservatoare decât revoluționare. Este vorba mai degrabă de o autoapărare mult extinsă, de o asigurare împotriva ruinei și a incapacității puterii, decât de un veritabil autonomism. Nu este născută de „națiunea" maură sau de „națiunea" armoricană. Cadrul în care s-au operat cristalizări durabile a fost cel al regatelor barbare, nu cel al cetăților sau al triburilor autonome.

În final, dintre toate acțiunile secolelor al V-lea și al VI-lea, cea mai devastatoare și involuntar, cea mai revoluțioară, a fost recucerirea lui Iustinian. Doar ea s-a tradus prin adevărate bulversări sociale, distrugerea Romei și dispariția clasei senatoriale în cea mai mare parte a Italiei. Acestea au fost efectele încăpățânării armatelor bizantine, întotdeauna insuficiente pentru a învinge cu adevărat, de a rămâne în campanie vreme de douăzeci de ani. Ceea ce a cruțat strategia generalilor lui Iustinian a fost victima reacțiilor disperate ale goților[2]. În Africa, bilanțul a fost mai puțin grav; dar, în pofida eforturilor susținute, precum cel al lui Solomon, guvernatorii bizantini nu au împiedicat degradarea continuă a situației, în același ritm ca sub vandali, dacă nu mai rapid, sub presiunea nomazilor berberi.

Dincolo de texte, ar trebui efectuată o întreagă anchetă, în cadre regionale limitate, asupra factorilor probabili ai distrugerilor, a semnelor clare de sărăcire și a primelor indicii de reîntoarcere la securitate.

A. Audin, de exemplu, a demonstrat că abandonarea sitului antic de la *Lugdunum*, pe colina Fourvières, în favoarea țărmurilor râului Saône, s-a produs nu ca urmare a invaziei barbarilor, ci datorită pericolului legat de mișcarea bagauzilor, care a antrenat ruperea apeductelor, a

[1] Vezi p. 179.

[2] Textele descriu (COURCELLE, *Hist. littéraire* [nr. 106], pp. 189–196): foamete care duce la antropofagie, sinucideri colective, doamne nobile ajunse să cerșească, deportări, arestări și masacre ale ostaticilor, nimic nu lipsește — și aceasta nu este clișeu literar!

autorizat activitatea antisocială a recuperatorilor de plumb (plagă familiară oraşelor noastre sinistrate!) şi a făcut imposibilă alimentarea cu apă a cartierelor de la înălţime[1]. Coborârea Romei de pe cele Şapte Coline pe malurile Tibrului şi în Câmpul lui Marte este de asemenea legată de distrugerea apeductelor în timpul războaielor gotice. Invers, ce admirabil indiciu de revenire la o ordine regulată a constituit restaurarea arenelor de la Paris şi Soissons de către fiii lui Clovis sau cea a amfiteatrului din Pavia de Athalaric[2]!

Se va putea astfel contura mai precis perioada de dezordini şi s-ar constata, desigur, că în cea mai mare parte a cazurilor, ea începe mult înaintea atacurilor barbare şi încetează relativ curând după instalarea noilor regalităţi. Se vor delimita în mod aproximativ insule de calm şi zone de tulburări: începând cu secolul al V-lea, istoria socială a Occidentului se descompune într-o serie de istorii regionale cu ritmuri foarte inegale. Barbarii nu sunt singurii responsabili pentru aceasta.

3) INVADATORII

Ce reprezintă cu adevărat „popoarele" germanice ale perioadei invaziilor? Unele păreau să fie celule elementare foarte coerente, dar puţin numeroase; altele au structura unor vaste confederaţii, gata în orice moment să se extindă prin absorbţie sau să se destrame, şi există de asemenea situaţiile intermediare. Natura şi evoluţia acestor *Stämme* au constituit obiectul unor numeroase studii în Germania[3].

Toate tipurile de elemente concură la *Stammesbildung*: sociologice (comunitate de strămoşi, căsătorii), religioase (comunitate de cult), juridice (identitate de cutumă, domeniu al păcii), geografice (habitat), lingvistice (particularităţi dialectale), dar cel mai adesea un factor politic care este determinant. Aproape toate popoarele care au participat la sfâşierea imperiului au avut drept centru de raliere o regalitate dinastică. Aceasta nu era, desigur, o trăsătură primitivă: Germania lui Tacit, ca şi Galia lui Cezar, cuprindea numeroase popoare „republicane"; constituţia monarhică nu domina decât în Est. Lupta împotriva Romei şi împărţirea rămăşiţelor au favorizat regalităţile; au scăpat doar câteva popoare rămase în ariergardă, precum saxonii (care şi-au ales regi după ce au debarcat în Britania).

[1] A. AUDIN, *Rev. archéol. de l'Est*, IV, 1953, pp. 61–65 şi *Bull. Soc. Nat. Antiq; France*, 1952-1953, pp. 87-88.

[2] GRIGORE DIN TOURS, *H. F.* [nr. 23], V, 17; G. PANAZZA, *Lapidi di Pavia* [nr. 9], inscr. 10.

[3] Vezi WENSKUS, *Stammesbildung* [nr. 135].

Caracterul regalității germanice este dublu, sacru și militar, dozarea acestor elemente variind în funcție de popoare. Dinastiile gotice și anglo-saxone, ca mai târziu cele din Suedia și din Norvegia, sunt considerate ca descinzând din zei; cele ale francilor și longobarzilor au mai degrabă un caracter militar, dar pretutindeni regalitatea păstrează un aspect supra-natural (se cunoaște valoarea care se atribuie pletelor Merovingienilor)[1].

Coeziunea unui *Stämme* oferă cele mai surprinzătoare variații. Conștiința unității etnice poate supraviețui celei mai crunte explozii geografice, ca la heruli[2]. Invers, mari popoare se prăbușesc în câțiva ani, fără a lăsa urme, precum vandalii sau ostrogoții sub loviturile lui Iustinian, sau, la un nivel inferior, gepizii și skirii, și înainte de ei, aproape toate popoarele citate de Tacit. Cum se poate rezolva această contradicție? Se întrevăd două adevăruri. Mai întâi, confederațiile de popoare, îndeosebi cele mai întinse, nu trăiesc decât în măsura în care reușesc; eșecuri repetate antrenează disoluția și dispariția numelui, elementele lor constitutive își reiau libertatea și intră în alte grupări. În al doilea rând, toate popoarele au alura unei nebuloase: un nucleu restrâns aderă cu putere la numele național și la dinastie, în vreme ce straturile externe, adăugate în cursul dezvoltării istorice, au mai puțină coerență; nucleul, ca urmare a întinderii sale limitate, este relativ ușor de distrus, dar atâta vreme cât rezistă, conștiința „etnică" rămâne puternică.

Această teză, afirmată cu putere de Wenskus [nr. 135] (pp. 63-78), rezolvă contradicția între micimea „patriilor" atribuite popoarelor germanice și importanța pe care ele o ating în urma carierei lor. Cum ar fi putut să vină toți burgunzii din Bornholm? Toți vandalii din Vendsyssel? Doar nucleul poporului, purtător al tradițiilor, venea cu adevărat de acolo.

Pentru ca tabloul să fie complet, trebuie să vorbim și de un alt tip, „banda războinică", dragă lui Fustel de Coulanges, și mai degrabă excepțională. Este vorba de aventurieri, fără tradiție comună, reuniți doar în singura nădejde a profitului.

Dacă aspectul „constituțional" al problemei este dificil de sesizat, trebuie să avem curajul de a spune că aspectul său numeric este imposibil de cunoscut. Acum o jumătate de veac, când, urmându-l pe Beloch, istoricii Antichității credeau că pot să evalueze populația Atenei lui Pericle sau a Romei lui August, medieviștii au dorit să avanseze câteva cifre. Nu este nimic de

[1] Vezi articolul sugestiv al lui De VRIES, *Königtum* [nr. 141].

[2] La începutul secolului al VI-lea, ei erau divizați astfel: un grup principal, rămas în Danemarca, și o ramură fixată pe Dunărea Mijlocie; aceasta din urmă, brutalizată de longobarzi în 505, s-a divizat la rândul ei în două, o trupă care s-a instalat în Imperiul din Orient și o alta care, condusă de familia regală, a plecat să-și regăsească frații pe malurile Balticii (către 512).

reținut, nici de la cei care s-au inspirat din surse contemporane, nici de la cei care au calculat ei înșiși pornind de la date inconsistente, sau mai degrabă de la ideea pe care și-o făceau despre fenomenul studiat.

Tentativa cea mai coerentă este cea a lui Schmidt, *Die Ostgermanen* [nr. 127], pp. 29-41: 50 000 de batavi către anul 70 al erei noastre, 20 000 de alamani la Strasbourg în 357, 10 000 de combatanți goți la Adrianopol, etc. Un alt istoric german, W. Reinhart, îi estimează pe vizigoți la intrarea lor în Spania la 70 000 sau 80 000 de suflete. Datele referitoare la vandali — conform cifrelor lui Victor de Vita — au făcut obiectul unui examen al lui Courtois, *Vandales* [nr. 233], pp. 215-218; fără a respinge în mod absolut cifra de 80 000 de suflete la trecerea în Africa, el arată că aceasta căpătase valoare de clișeu.

Să ne mulțumim cu certitudinea că armatele de invazie erau puțin numeroase; chiar ținând cont de noncombatanți și de prizonieri, ele erau incapabile să acopere imensele regiuni unde deveneau stăpâne. Dar această certitudine ne lasă dezarmați în fața problemei populării. Dacă putem admite că, pentru vizigoți sau vandali, aportul barbar total este vecin cu cifra care indică invazia inițială, trebuie să ținem cont, pentru toate celelalte mari popoare, de posibilitatea unei imigrații continue, declanșată de succes și desfășurată vreme de mai multe generații. Nimic nu ne permite să evaluăm aceste deplasări secundare pe care sursele scrise în general nu le prezintă.

Paralel, se știu foarte puține lucruri despre modalitățile de subzistență ale armatelor barbare în timpul deplasărilor lor prin imperiu. Datele cele mai sigure sunt referitoare la goți[1]. În toată migrația lor, din Dacia în Aquitania, vizigoții au depins în principal de comerțul cu romanii și de proviziile furnizate de aceștia. Din 369, Valens a încercat să le vină de hac goților instalați la sud de Dunăre închizând piețele și organizând un boicot comercial: goții au fost constrânși la luptă armată, și din povestirea lui Ammianus reiese că agricultura lor nu le ajungea pentru a-i hrăni. La fel, în 414, Constanțiu i-a forțat să iasă din Spania organizând o blocadă navală (Orosius, *Hist. adv. pag.*, VII, 43, 1). În sfârșit, *foedus*-ul a fost încheiat în schimbul promisiunii a 600 000 măsuri de grâu, apoi a proviziilor obișnuite cerute de *hospitalitas*. Desigur, cazul vizigoților este extrem: erau seminomazi și traversau imperiul într-o perioadă în care annona și *cursus publicus* aveau încă eficacitate, permițând Romei să organizeze o blocadă. Armatele următoare au putut să trăiască mult mai bine de pe urma ținutului; se prea poate că, paralel cu jaful, ele făceau un anumit comerț, revânzând prada lor în schimbul aprovizionării. Aceste nevoi alimentare limitau efectivele capabile să opereze împreună în același sector. Înaintarea barbară, atunci

[1] E. A. THOMPSON, *The settlement* [nr. 198], pp. 66–67.

când e rapidă, reprezintă în mod necesar opera unor corpuri care se separă și se reunesc în funcție de resursele disponibile. Se înțelege succesul avut de *foedera*: acestea îi readuceau pe invadatori la existența lor normală, viața rurală, și asigurau securitatea aprovizionării. Barbarii nu aveau nici un interes să distrugă prea mult structurile preexistente.

Chiar dacă luptele purtate nu au fost prea multe, istoria invaziilor este în mare măsură o istorie militară. Ar trebui să cunoaștem mai bine tacticile și metodele de luptă, dar documentele precise sunt rare[1].

Organizarea armatelor barbare se baza pe serviciul militar al tuturor oamenilor liberi în stare să se lupte, să se echipeze și să se aprovizioneze, cel puțin pentru o expediție scurtă. Burgunzii și francii au extins acest regim și asupra supușilor lor romani. Repartizarea în corpuri se făcea, fără îndoială, pe bază tribală în perioada migrațiilor. Ea a fost apoi bazată pe diviziuni teritoriale. Comandamentul, asigurat mai întâi de către șefi ereditari sau de bogații care se găseau în fruntea unui *comitatus* important, a trecut deci, în epoca merovingiană, la agenții locali ai puterii regale, comiții. Nu avem indicații precise asupra unităților inferioare decât pentru popoarele care fuseseră vreme îndelungată în contact cu armatele romane din Orient, unde organizarea rămânea riguroasă, ca la goți și la longobarzi.

Armamentul, datorită arheologiei, este ceea ce cunoaștem mai bine, cel puțin atunci când, după secolul al IV-lea, punerea de arme în morminte devine obișnuită. Ca atâtea alte elemente de civilizație, el s-a schimbat mult între faza pregătitoare, cea a „liților", și faza migratoare a invaziilor: de exemplu, în domeniul franc, securea de aruncat și sulița nu au căpătat decât în secolul al VI-lea forma lor definitivă. Fiecare popor își avea armele caracteristice. Le vom studia, la p. 285, pe cele ale francilor, care, la fel ca anglo-saxonii, sunt mai ales pedestrași. Alamanii, călăreți, mânuiau sabia lungă. În afara burgunzilor, nici unul dintre germanicii occidentali nu a dat mare importanță armelor defensive, nici arcului. Armamentul goților este puțin cunoscut: ei nu pun arme în morminte. Vandalii, în majoritate călăreți, folosesc lancea, sabia lungă și arcul, și poartă adesea cuirasă.

Printre problemele referitoare la organizarea civilă a germanicilor, una dintre cele mai importante este cea a neamului (germ. *Sippe*). Această

[1] Vezi începutul lucrării lui F. LOT, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche-Orient*, t. I, Paris, 1946, care de altfel nu e decât o schiță. Invaziile n-au provocat o revoluție în tactica romană. Contactele erau prea apropiate pentru a fi fost posibilă luarea prin surprindere. Tactica arcașilor călări era bazată pe mobilitate. Manualele de tactică din Imperiul târziu indică adaptarea manevrelor la dușmanii posibili. În schimb, nu știm aproape nimic despre tactica barbară. Asupra acestor probleme militare, vezi *Settimane...*, XV, 1967, *Ordinamenti militari in Occidente nell'alto medioevo*.

noțiune, care a jucat un rol central în sistemele juriștilor germani, rămâne puțin cunoscută. Termenul corespondent este, la cei mai mulți autori, *fara*, atestat la franci (doar prin toponimie: Fère-Champenoise, La Fère) și la longobarzi (prin toponimie, istoriografie și surse juridice). Membrii unei *fara* sunt probabil *faramanni*-i, termen care nu este cunoscut decât la burgunzi. Dar ce este cu adevărat *fara*? Paul Diaconul, la longobarzi, o definește: *faras, hoc est generationes vel lineas* (*Hist. Langob.*, II, 9). La prima vedere, *fara* părea deci să fie o instituție civilă, grupul de oameni coborând dintr-un strămoș comun. Dar chiar Paul Diaconul spune de asemenea că era celula elementară a armatei, ceea ce confirmă Edictul lui Rothari. Tacticienii greci afirmă, de altfel, că longobarzii luptau pe familii φὺλαι. Atunci este oare vorba de o familie sau de o „celulă de autoapărare"? Cel mai bun specialist italian, Bognetti, crede în formula de asociație militară. Rămâne de explicat termenul de *faramannus*. Legea Gombette (LIV, 2) îl folosește în sensul de *consors*, „membru al unei asociații între romani și barbari pentru exploatarea unui pământ". Fredegarius se servește de el pentru a desemna aristocrația și termenul a supraviețuit în dialectul lionez și forezian cu sensul de „vagabond". Toate acestea nu autorizează o teorie de ansamblu a neamului, și rămâne incertitudinea în fața toponimelor franțuzești și italiene în *fara*: denotă ele oare o colonizare pe grupe familiale sau o colonizare militară[1]?

Câteva direcții de cercetare

Una dintre dificultățile majore ale istoriei invaziilor ține de o atitudine mentală moștenită de la Antichitate. În fața unei denumiri etnice noi, istoriografia este întotdeauna reticentă; dacă ea găsește pe un raft al bibliotecii cu autori de valoare un nume deja asimilat, se servește de el ca de un substitut. De unde impreciziile pe care le intuim, recursul sistematic la etnonime vechi care nu acoperă nimic concret.

Această tendință a afectat în special popoarele stepei: goții botezați geți, hunii travestiți în sciți și avarii deveniți huni. Marcomanii, cvazii și sarmații se bucură de asemenea de o îndelungată vogă postumă. Vandalii, în povestirile hagiografice, au fost prenume comode pentru toate tipurile de invadatori ai Galiei, și alanii de asemenea. Sicambru e un termen literar pentru franc. Longobarzii și saxonii au scăpat de aceste deghizări.

[1] Vezi de asemenea p. 212. Concluziile lui M. BLOCH, *Les invasions* [nr. 105], rămân deci în mare măsură ipotetice. Cf. cu acest text al lui Marius din Avenches pentru 569: *„Alboenus... cum omni exercitu... cum mulieribus vel omni populo suo* in fara *Italiam occupavit"*.

O altă temă de studiu ar fi iconografia cuceritorilor barbari. O documentație apreciabilă a fost reunită pentru goți[1]: suverani și simpli soldați au o coafură ușor de recunoscut, părul lung acoperind o parte din frunte și formând bucle deasupra urechilor. La vandali, Courtois nu a găsit decât texte, un mozaic pierdut și altul discutabil[2]. Cu excepția aporturilor arheologiei funerare, nu știm nimic în plus despre alte popoare. Ar trebui să studiem în paralel dispariția din iconografia triumfală (care a supraviețuit în Orient) a figurii clasice a barbarului, moștenită de la imaginea elenistică a galatului, în favoarea figurărilor realiste, precum cea a goților pe obeliscul lui Teodosiu la Constantinopol.

Relațiile dintre Roma și barbari în secolul al V-lea au fost rareori înfățișate în cadrul istoriei diplomatice[3]. Cum se realizau contactele între Roma și regii barbari? Ar trebui făcută o cercetare asupra rolului clericilor în calitate de mijlocitori: se cunoaște întrevederea dintre papa Leon — de altfel însoțit de înalți funcționari — și Attila, acțiunea Sfântului Germanus din Auxerre în fața bagauzilor și a bretonilor secesioniști, cea a episcopilor ca intermediari între regii goți de la Toulouse și imperiu[4]. Ce fel de ceremonial era urmat[5]?

Care a fost rolul tributurilor vărsate de Roma: nu doar valoarea lor, dar și consistența (se pare că scandinavii nu acceptau decât *aurei*, nici un *triens*), conținutul, eficacitatea lor? Se evaluează ceea ce Alaric, Genseric și Attila au luat de la Roma, dar la ce au folosit aceste sume? Desigur, mai ales la cumpărarea de alimente și de arme, dar de asemenea pentru tezaurizare, pentru trimiteri în teritoriu, poate pentru ofrande. Se pare că, spre deosebire de ceea ce a avut loc la sfârșitul mișcării vikingilor, valoarea lor economică a fost negativă.

Altă practică învecinată de examinat: oferirea de ostatici ca garanție pentru un *foedus*, normală pe tot parcursul secolului al V-lea. În 418, un senator înrudit cu viitorul împărat Avitus este dat lui Wallia. Aetius a fost în tinerețea sa ostatic la Alaric, apoi la curtea hunilor; fiul său a fost dat lui

---

[1] Mai înainte de toate de FUCHS, *Kunst der Ostgotenzeit* [nr. 175]; a se vedea, de asemenea, D. P. DIMITROV, „Les peintures murales du tombeau antique de Silistra", *Cahiers archéologiques*, XII, 1962, pp. 35–52.

[2] COURTOIS, *Les Vandales* [nr. 233], p. 229.

[3] Cel puțin în Occident; în Orient, narațiuni precum cea a lui Priskos, ambasador la curtea lui Attila, au atras în mod clar atenția: a se vedea seducătoarea carte a lui E. DOBLHOFER, *Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren*, Graz, 1955.

[4] Asupra acestui din urmă punct, considerațiile penetrante ale lui R. de ABADAL, *Del reino de Tolosa...* [nr. 182], p. 30.

[5] Se va găsi la COURTOIS, *Les Vandales* [nr. 233], o listă a ambasadorilor imperiali la Cartagina, dar fără elemente de comentariu.

Attila împreună cu fiul unui senator, către 448. Se presupune, mai ales pe baza exemplului lui Aetius, semnificația acestor episoade pentru a pregăti o înțelegere între regii barbari și aristocrația romană.

Ar trebui mai bine să determinăm când au putut germanicii, în cursul migrației, să fie informați, sfătuiți și chiar îndrumați de către romani. Operațiunile delicate cereau aproape în mod necesar această colaborare. Este de presupus că cei cinci *hispani* veniți în Africa cu Genseric[1] îl determinaseră să încerce trecerea Gibraltarului. Pentru Teodoric, transferul poporului său din Balcani în Italia și forțarea *limes*-ului de la Friuli au fost în mod sigur facilitate de prezența alături de el a romanului Artemiodorus, rudă a împăratului Zenon, care a fost recompensat de prefectura Romei. Încă înaintea stabilizării cuceritorilor, clasa conducătoare romană pregătea astfel rolul pe care ea l-a avut apoi la curtea regilor rămași în imperiu. În spatele marilor idei ale regilor germanici, se descoperă adesea un consilier roman: Leon din Narbonne în spatele politicii conciliante a lui Euric în Aquitania, Casiodor în spatele celei a lui Teodoric în Italia, Parthenius în spatele expansiunii france în Germania de Sud sub Theodebert, etc.[2]. Chiar Attila a avut poate un inspirator roman, secretarul său Oreste. Ar fi interesant de văzut de unde veneau acești realiști, dacă erau mânați de interese economice sau doar de ambiție, dacă gândul lor ascuns nu era, în fond, de a servi Roma prin intermediul unui rege barbar (acesta a fost în mod sigur cazul lui Casiodor, al lui Boethius sau al lui Parthenius).

Pentru a conchide, să nu pierdem din vedere pericolul permanent pe care îl reprezintă pentru istoric mânuirea permanentă a acestor abstracții colective: goții, francii, vandalii. Nici unul dintre aceste popoare, în perioada de care ne interesăm, nu exită în stare simplă, toate sunt amestecuri, uneori insolite. Vandalii din Africa sunt o masă de vandali hasdingi, de silingi, de alani, câțiva suevi și câțiva hispano-romani. Elemente asiatice sunt incluse în complexele vizigote și burgunde. Ostrogoții lui Teodoric îi antrenează pe rugi, și, în Italia, îi absorb pe skiri, heruli, pe câțiva alamani și până la aventurieri scandinavi. Pretutindeni este aceeași situație. Doar acest fapt obliga instituțiile pe care le importa fiecare popor la confruntări și adaptări și pregătea calea unei reconcilieri cu romanii.

[1] Și în final condamnați din motive religioase: Prosper Tiro, *Chron.*, an. 437.

[2] O listă parțială a acestor consilieri romani a fost făcută de E. EWIG, *Résidence et capitale* [nr. 445], p. 30.

4) APĂRAREA ŞI VICTIMELE

A) Apărarea: fortificaţiile

La apropierea barbarilor, oraşele n-au trebuit, la începutul secolului al V-lea, să se înconjoare cu ziduri: o făcuseră deja, fie din vremea Imperiului timpuriu, fie în perioada crizei secolului al III-lea, şi cele care nu le avuseseră au pierit[1]. Ajungea să fie restaurate vechile ziduri. Această muncă, destul de limitată, nu a lăsat urme evidente, cu excepţia Africii, ocolită de tulburările precedente. Barbarii au continuat în general întreţinerea zidurilor urbane, care au rămas intacte până în Evul Mediu. Foarte rare sunt cazurile în care, din neîncredere faţă de o populaţie urbană ostilă, ei le-au dărâmat (cum au făcut vandalii la Tipasa în Mauritania sau suevii la Coimbra, în Lusitania).

În lumea tulbure a secolului al V-lea, zidul a rămas refugiul cel mai sigur, cel puţin pe termen scurt. În cea mai mare parte a timpului, barbarii, lipsiţi de maşini de asediu, erau incapabili să le cucerească prin asalt. O blocadă îndelungată, cu întreruperea canalizării, era singura cale de a obţine succesul. Astfel au devenit vandalii stăpâni la Annaba în 431, ostrogoţii la Ravenna în 493. Campaniile de recucerire bizantine în Italia se rezumă la interminabile asedii ale Romei. Doar marile incinte cu ieşire la mare, de unde putea să vină aprovizionarea, permiteau o apărare îndelungată. Dar oraşul neîncăpător şi suprapopulat, care este caracteristic Imperiului târziu în Galia sau Spania, nu poate să reziste decât câteva zile sau câteva săptămâni. Atunci când blocada se prelungeşte, opinia publică — sau cel puţin acei *humiliores* — cere predarea: astfel se întâmplă la asedierea oraşului Bazas de către vizigoţi, descrisă de Paulinus din Pella[2]. În Spania, Hydatius repetă referitor la aproape toate oraşele cucerite de suevi că ele au fost ocupate *per dolum* sau *sub specie pacis*. Cât despre oraşele din Britania, părăsite de elementele lor active, acestea nu par să fi fost apărate.

Oraşele care, prin excepţie, nu aveau în secolul al III-lea incinte reduse nu se puteau apăra prin mijloace locale, fără a recurge la o armată de campanie. Acest lucru explică, neîndoielnic, instalarea fără incidente a francilor la Köln (care îşi păstrase incinta sa claudiană de 100 ha) şi cele patru cuceriri ale Tier-ului în secolul al V-lea, cunoscute de Salvianus (oraşul avea o incintă gigantică, de veche capitală, de 285 ha). Orléans-ul, cu incinta sa redusă de 25 ha, a putut, din contră, să devină pivotul apărării romane pe Loara, şi Syagrius s-a sprijinit pe Soissons (12 ha). Poate că alegerea finală a oraşului Toledo drept capitală a vizigoţilor se explică, în parte, prin

[1] Vezi, pentru Galia, Adrien BLANCHET, *Les enceintes romaines de la Gaule*, Paris, 1907, şi Albert GRENIER, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, vol. I, Paris, 1932, pp. 403–484.

[2] Paulin de PELLA, *Eucharisticos*, v. 333–343.

faptul că prin această redută de 5 ha ei erau la adăpost de reeditarea catastrofei din 507, unde cele 90 ha ale marii incinte de la Toulouse au fost imposibil de apărat.

Dacă zidurile urbane, în ansamblu, au rezistat la proba invaziilor, în schimb acestea au marcat sfârșitul, pentru trei secole, a liniilor fortificate trasate de-a lungul unei frontiere de pământ sau de apă, *limes*-ul (deja neglijat înainte de marele asalt) sau *litus saxonicum* din Galia și din Britania. Doar Italia a păstrat nostalgia acestor „bariere"; până la triumful longobarzilor, liniile fortificate au barat accesul în Câmpia Padului prin nord-est (*limes*-ul de la Friuli) și prin trecătorile alpine, la capătul cărora au fost înmulțite fortărețele precum Susa, Aosta, Isola Comacina.

Ne lipsesc elementele pentru a aprecia ceea ce se numește azi „apărarea teritoriului". Ca doctrină generală, se pare că marea slăbiciune a Imperiului târziu l-a constituit faptul că nu a putut, nu a știut sau nu a vrut niciodată să organizeze o „autoapărare" regională, legată de teren. Această incapacitate, care a condus la sinucidere, se explică prin caracterul totalitar al statului și prin teama morbidă și permanentă de conjurații și de uzurpări. Trebuie totuși să introducem câteva nuanțe regionale. Fortificațiile particulare (*villae* prevăzute cu turnuri, ferme în formă de *castella*) nu sunt rare la frontiera Orientului. În Occident, ele nu au jucat rolul însemnat din Africa[1]. În Britania, săpăturile, deși meticuloase, nu au putut distinge decât vreo șase. În Galia, cazul cel mai clar este foarte excentric, Bourg-sur-Gironde, faimosul *Burgus*, descris cu emfază de Sidonius Apollinaris[2], *villa* fortificată a lui Pontius Leontius.

În pofida unor riposte militare adecvate, trebuie să ne mirăm că imperiul, devenit creștin, nu s-a gândit, în fața barbarilor care în 476 erau încă aproape toți păgâni, la o ripostă religioasă. Convertirea barbarilor: n-ar fi fost acesta secretul de a le diminua nocivitatea — cu atât mai mult cu cât atunci se arată o încredere unanimă în armele spirituale? Trei secole mai târziu, Imperiul carolingian, asediat la nord și la est, a avut această reacție. Roma nu a făcut aproape nimic — nimic înainte ca barbarii să treacă frontiera, și foarte puțin după. Biserica Catolică nu a fost capabilă să întreprindă ceea ce obscuri misionari goți, ieșiți din căminele ariene lăsate de Ulfila, au realizat remarcabil de repede[3].

[1] Vezi Jérôme CARCOPINO, „Les *castella* de la plaine de Sétif", *Revue africaine*, LIX, 1918, p. 5 și urm.

[2] *Carmina*, XXII, pp. 101–129.

[3] Câțiva clerici plasați în contact direct cu barbarii au avut conștiința acestei carențe și au încercat să o remedieze; nu au fost ascultați (Nicetas din Remesiana, Victriciu din Rouen, Amantius din Aquileia).

Această reținere este cu atât mai curioasă cu cât prezența captivilor creștini pe pământ barbar putea, ca și la goți, să deschidă calea, și cu cât Biserica din Orient era misionară în mod activ. Singurul episcop latin care a riscat să-i contacteze pe germanici a fost un eretic și un exilat, Audius. Nu se întrevede decât o explicație[1]: în ochii latinilor, cea mai urgentă dintre sarcinile misionare era să desăvârșească convertirea concetățenilor lor, încă păgâni în mare număr în interiorul frontierelor, în vreme ce grecii, creștini cu toții, erau mai liberi să privească în afară.

B) Soarta civililor. Prada

Este obligatoriu să lărgim ancheta asupra soartei civililor în vremea marilor crize. Cu rare excepții[2], ea a rămas prea abstractă. Timpul nostru ne-a adus o destul de amplă experiență a problemelor invaziilor pentru a nu le mai putea discuta în aceiași termeni, în special instituționali și juridici, precum înaintașii noștri din secolul al XIX-lea. Mișcările refugiaților, ruinele, reconstrucția sunt mai importante pentru a înțelege o epocă decât multe dintre problemele de drept sau de lingvistică.

Având în vedere natura surselor, în Italia percepem mai bine mișcările refugiaților, complexitatea lor și amestecul care a rezultat de aici.

Ele încep cu apariția lui Radagaisus, apoi a lui Alaric în Illyricum. O lege din 10 decembrie 408 denunță aducerea în sclavie a iliricilor care fugeau de către italieni. În 410, un număr de italieni erau la rândul lor aruncați în afară prin jefuirea Romei. Cei bogați s-au dispersat în toate direcțiile; pot fi găsiți în cursul anilor următori în insulele Toscanei, în Africa îndeosebi (nu doar în porturi, ci de asemenea în interior, până la Djemila), la Constantinopol și până în Palestina. Acești puternici au reușit pretutindeni să-și salveze o parte apreciabilă din avere[3]. Cei umili, ca în 408, au fost tratați rușinos: Ieronim îl acuză pe comitele Africii Heraclianus de a fi organizat vânzarea tinerelor refugiate lupanarelor din Orient[4]. Abia se calmase cu greu această panică, și un nou val de refugiați sosea în Italia, aquitanii care fugeau de Alaric (acum trecut în Galia): Rutilius Namatianus i-a întâlnit în Toscana în 415.

Incursiunile lui Attila din 452 s-au tradus prin deportarea în Panonia a locuitorilor din Aquileia pentru șase ani. Jefuirea Romei de către Genseric în 456 a provocat fără îndoială o nouă panică, dar s-a tradus mai ales printr-o imensă razie de captivi aduși în Africa. La Cartagina au fost ținuți în două bazilici, în așteptarea cumpărătorilor.

Trei ani mai târziu, Italia îi primea pe cei evacuați din Noricum, dispersați până în Campania (488). Apoi, o expediție burgundă trecea Alpii și aducea la Lyon numeroși sclavi din care, în 495, episcopul din Pavia răscumpăra peste 400.

Domnia lui Teodoric a adus o oarecare destindere. Dar furtuna a revenit la mijlocul secolului al VI-lea. Invazia longobardă a declanșat o goană spre țărmuri, în Venetia, în Liguria și în Toscana (vezi p. 163). Italia a devenit o mare piață de sclavi. Grigore cel Mare povestește că la

[1] Propusă de P. COURCELLE, *Settimane...*, IX, 1961, pp. 644–645.

[2] În special cea a lui P. COURCELLE, *Histoire littéraire* [nr. 106].

[3] Precum tezaurul de orfevrărie de la Ténès: J. HEURGON, *Le trésor de Ténès* [nr. 432].

[4] Principalele documente sunt reunite de P. COURCELLE, *Hist. littéraire* [nr. 106] și *Sur quelques textes* [nr. 107], și de SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76].

sosirea lui Agilulf în fața Romei (592), el a văzut cu propriii săi ochi romani, legați de gât, duși ca să fie vânduți în Galia[1]. În 610, avarii au făcut în Friuli razii uriașe[2]. Și aceasta va continua...

După Italia, cea care oferă mai multe mărturii este Africa. Incidentele dominației vandale au obligat o parte a senatorilor să ajungă în Italia sau la Constantinopol, apoi au aruncat clerul catolic pe drumurile exilului, către Spania, Galia, Macedonia și Grecia[3]. Fugile au continuat chiar după recucerirea bizantină, în fața creșterii nesiguranței[4]. În Galia, documentele sunt foarte rare; în afara câtorva senatori din Nord refugiați în Sud și de aristocrații din Aquitania care și-au părăsit ținutul în fața goților (ca Paulinus din Pella, refugiat la Marsilia), nu știm destul pentru a conchide asupra mișcărilor de ansamblu[5].

Două concluzii se impun: incapacitatea autorităților de a asigura celor umili un minimum de ajutor, și, în viu contrast, capacitatea celor puternici de a găsi refugiu în regiunile cele mai îndepărtate. Replierile organizate sunt o excepție rarisimă — pentru Occident, nu este semnalată decât evacuarea Noricum-ului — și intervențiile statului pentru a oferi noi locuințe refugiaților sau pentru a-i răscumpăra pe captivi lipsesc aproape cu totul. Singurele inițiative în favoarea victimelor civile vin din partea Bisericii și au fost foarte limitate.

În afara câtorva măsuri militare, statul s-a dezinteresat de asemenea de reconstrucție. El s-a limitat la câteva scutiri fiscale în cazurile cele mai grave (Toscana și Italia de Sud, în 412). Unui bogat particular îi este lăsată grija de a restaura Beneventul incendiat de Alaric[6]; episcopul Eusebius a întreprins reconstrucția Milanului după Attila[7]. Cel mai adesea s-au lăsat lucrurile în starea în care erau. Regii barbari nu au arătat mai multă solicitudine, cu excepția lui Teodoric la Roma (dar era vorba mai mult de prestigiu decât de binefacere). Starea tezaurului, deja redus aproape la zero prin cheltuielile militare nu ar fi permis de altfel nici o acțiune eficace: contribuabilii își epuizaseră toate posibilitățile[8].

---

[1] *MGH, Epist.*, I, 319.

[2] Episodul are de altfel o savoare legendară; PAUL DIACONUL, *Hist. Langob.* [nr. 33], IV, 37.

[3] COURTOIS, *Victor de Vita* [nr. 427], pp. 58 și 81; R. LOUIS, în *Saint Germain d'Auxerre et son temps*, Auxerre, 1950, p. 49, etc.

[4] J. FONTAINE, *Isidore de Séville* [nr. 86], pp. 855–856.

[5] Câteva referințe epigrafice în DEMOUGEOT, *De l'unité* [nr. 63], p. 525.

[6] *C.I.L.*, IX, 1956.

[7] P. COURCELLE, *Sur quelques textes* [nr. 107], pp. 32–34.

[8] Un fapt coroborează această ipoteză. În vreme ce invaziile din secolul al III-lea, care surprinseseră un Occident prosper, se traduseseră prin îngroparea unui număr incalculabil de tezaure, conținând adesea sute de kilograme de argint, invaziile din secolul al V-lea au rareori asemenea efecte.

Ce s-a întâmplat cu obiectele furate din Roma? Cea mai mare parte au rămas, neîndoielnic, pe loc, și au ajuns doar în alte mâini, așteptând să revină unei instituții romane care a tezaurizat o mare parte dintre ele: Biserica. Vechea Germanie independentă pare să nu fi reținut mare lucru. Destul de paradoxală este situația în Scandinavia, unde se găsesc urmele cele mai clare. Succesul germanicilor s-a tradus printr-o veritabilă vârstă de aur: monedele de aur se acumulează în secolele al V-lea și al VI-lea în insulele baltice, piese care circulau puțin și care veneau din Italia. Este vorba desigur de solda adusă în ținut de soldații germanici ai ultimilor împărați și ai lui Teodoric[1]. În general, acest aur este topit și transformat în bijuterii, în cele din urmă îngropate în morminte sau în depozite votive (unul atinge 12 kg de aur pur!). Ajuns în Nordul aflat într-un stadiu premonetar al vieții economice, acest metal prețios nu l-a îmbogățit cu adevărat; din secolul al VII-lea, el dispărea practic din circulație. În total, barbarii au profitat puțin de ceea ce Roma a pierdut[2].

Toate aceste treceri în revistă, încă superficiale, nu își vor dovedi adevărata valoare decât în ziua în care descrierile pitorești vor ceda locul analizelor critice, servind drept bază unei munci cartografice. Se așteaptă cu nerăbdare schițe care să redea, pentru o regiune întinsă, repartiția forturilor și a habitatelor fortificate din secolele al IV-lea, al V-lea și al VI-lea; cele ale tezaurelor (de monede și de bijuterii); cele ale distrugerilor datate și a rarelor reconstrucții. Ar trebui, de asemenea, să reprezentăm grafic fuga populațiilor, deplasările refugiaților individuali. Desigur, am vedea apărând o predominanță a mișcărilor de la vest la est, făcând din *pars Orientis* adevărata redută a romanității și, în al doilea rând, replieri concentrice de la periferia imperiului către inima sa mediteraneană.

C) Soarta patrimoniilor

Cunoaștem patrimoniile mai multor senatori: domenii a căror colosală importanță și dispersare le sporește fragilitatea. Un pasaj celebru din Olympiodorus permite câteva evaluări: multe familii au un venit anual de 4 000 de livre în aur în numerar, plus o treime în natură; altele au de la 1 000

[1] J. WERNER, „Zu den auf Öland und Gotland gefundenen Goldmünzen", *Fornvänen*, XLIV, 1949, pp. 257–286.

[2] Asupra prăzii rămasă pe loc, în Africa, a se vedea COURTOIS, *Vandales* [nr. 233], p. 275. Prada din jafurile Romei din 410 și 455: P. COURCELLE, *Hist. littéraire* [nr. 106], pp. 35–40 și 152–154; COURTOIS, *op. cit.*, pp. 194–196. Două trăsături ale jafului din 455 sunt de relevat: discernământul metodic al vandalilor (de exemplu, alegerea statuilor, probă a adoptării, cel puțin parțiale, a unei optici romane) și faptul că o bună parte a prăzii a fost pur și simplu transferată din cămara imperială în cea a lui Genseric (dintre care tezaurul luat de Titus de la Ierusalim); acesta a rămas deci steril din punct de vedere economic.

la 1 500 de livre; Probus a cheltuit 1 200 de livre de aur pentru a-și sărbători pretura în 424; oratorul Symmachus, totuși „cu o avere medie", a cheltuit 2 000 pentru pretura fiului său, și Maximus a azvârlit în circumstanțe asemănătoare 4 000 de livre pentru jocuri care au durat șapte zile[1]. Pe lângă faptul că sunt enorme, aceste patrimonii frapează prin dispersarea lor, semn tangibil al unității lumii mediteraneene. Melania cea Tânără și soțul său Pinianus posedau la începutul secolului al V-lea domenii la Roma, în Italia Meridională, în Sicilia, Galia, Spania, Britania, Africa proconsulară, în Numidia și Mauritania[2]. Symmachus avea bunuri la Roma, la Capua, în Samnium, Apulia, Sicilia și în Mauritania cezariană. Paulinus din Pella, nepotul lui Ausonius, avea case la Bordeaux, un domeniu la Bazas, pământuri la Marsilia și bunuri importante în Macedonia, în jur de Pella, care le moștenise de la mama sa.

Aceste prea mari patrimonii au suportat greu șocul invaziilor: Melania și Paulinus ne sunt cunoscuți mai ales prin eșecul și prin decepțiile lor. Prima, din 408, părăsise Roma pentru Sicilia, apoi pe aceasta pentru Africa, unde a trăit și i-a susținut pe refugiați vânzându-și domeniile. În fine, prin Egipt, ea a ajuns în Țara Sfântă în 417. Nu mai rămăsese mare lucru din patrimoniul deja mult știrbit prin faptele sale bune. Paulinus a traversat invazia Aquitaniei de către vizigoți fără probleme, și chiar a reușit, servindu-l pe Athaulf, să evite primirea oaspeților barbari pe domeniul său din Bordelais; dar eșecul împăratului Attala, căruia îi devenise comite al averilor private, l-a obligat să abandoneze totul la Bordeaux; el s-a retras la Bazas, dar a fost ruinat de răscoala bagauzilor și de atacurile conjugate ale alanilor și goților; a vrut atunci să meargă în Grecia, unde se născuse, dar soția a refuzat să îl urmeze, călătoria fiind prea riscantă. S-a stabilit deci la Marsilia, unde a trăit dintr-o mică bucată de pământ, din greu ipotecată; niciodată, se pare, n-a reușit să primească cel mai mic venit de pe pământurile sale din Grecia, dar, printr-un noroc, a putut să vândă unui got unul din pământurile sale din Aquitania. Fiii săi, pentru a recupera câteva bunuri, s-au întors la Bordeaux, dar au murit înainte să fi reușit[3]. Aceste patrimonii, răspândite prin toată lumea romană, deveniseră, după anul 400, imposibil de administrat.

Marea proprietate nu a dispărut, ea nu a încetat să fie dispersată, dar a trebuit să se modeleze după noile aspecte politice. Cum s-a constatat din nou în vremea diviziunii Imperiului carolingian, acest fenomen a fost un puternic element de cristalizare a „naționalităților regionale". Ar fi locul să precizăm această impresie.

---

[1] OLYMPIODORUS, *Excerpta*, ed. Bonn, p. 470, fr. 22.

[2] Vezi Paul ALLARD, „Une grande fortune romaine au V^e siècle", *Revue des Questions historiques*, XLI, 1907, pp. 5–30.

[3] P. COURCELLE, *Hist. littéraire* [nr. 106], pp. 69–74.

5) A EXISTAT O OPOZIȚIE IDEOLOGICĂ ÎNTRE BARBARI ȘI ROMANI?

Istoriografia antică nu-i prezintă pe barbari decât ca factor negativ: aceștia aduc dezordinea și ruina, sunt incapabili să construiască. Acest clișeu este oare confirmat de evenimentele din secolele al V-lea și al VI-lea? Au fost barbarii împinși doar de dorința de a-și însuși bunul altcuiva, de a se instala pe pământurile cele mai bogate, sub ceruri mai îndurătoare și de a se bucura apoi de rodul cuceririlor lor? Sau au fost animați de un ideal mai elevat, ca de exemplu cel de a substitui *Romania* cu un alt edificiu politic, și Biserica Catolică cu o altă Biserică?

Pe plan politic, o asemenea teză este greu de apărat. Puțini regi barbari au avut o gândire politică, și când aceasta a existat, s-a modelat în general după cadrele romane (ca regalitatea „platoniciană" cu care se împăunau amalii). Chiar Alaric pare mai degrabă să fi căutat un loc în imperiu decât să fi vrut să i se substituie. Singurul program cu adevărat antiroman este cel pe care un pasaj celebru al lui Orosius (*Hist. adv. pag.*, VII, 43) îl atribuie lui Athaulf, într-o declarație făcută la Narbonne în 414: să se înlocuiască *imperium Romanum* cu un *imperium Gothorum*, să se transforme *Gothia* în ceea ce fusese *Romania*, să fie pentru goți ceea ce Augustus fusese pentru romani. Athaulf însuși ar fi recunoscut că aceasta depășea forțele goților și că singura politică posibilă era de a se plasa în interiorul cadrelor romane și de a „crește gloria Romei punându-i în slujbă forțele goților". Indiferent dacă această concluzie ar fi fost sau nu trasă de Athaulf însuși, barbarii au fost incapabili, până la dispariția imperiului, să concepă un sistem susceptibil să-l înlocuiască.

A) Problema arianismului

Doar în domeniul religios problema se pune cu adevărat. Nu fiindcă barbarii ar fi adus când au trecut *limes*-ul un program religios coerent sau o doctrină originală. Păgânismul lor era aton, familial și htonian, deloc cuceritor; se pare că se rușinau cu el; prima lor grijă, o dată așezarea lor asigurată, a fost să se debaraseze de acesta. Doar francii și suevii i-au rămas credincioși în timpul primei generații, și nici un popor nu a depășit acest termen[1]. Nici un contemporan nu a încercat să explice faptele și gesturile barbarilor prin fanatism păgân.

Rămâne deci marea problemă a arianismului germanic[2]. Se știe că doctrina s-a născut în imperiu din speculații tipic elenice și nu avea la origine

[1] Faptul a fost remarcabil demonstrat de THOMPSON, *Christianity* [nr. 150] și *Early visigothic christianity* [nr. 171], p. 807.

[2] Se mai poate consulta H. von SCHUBERT, *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, Tübingen, 1917–1921, și paginile interesante ale lui H. I. MARROU, *Nouvelle histoire d'Eglise...*, I, Paris, 1963, pp. 465–471. Dar istoria arianismului germanic este pe cale să se înnoiască grație lui E. A. THOMPSON: vezi în bibliografie numerele [171], [172 *bis*], [199], și cea a arianismului occidental înaintea năvălirii germanicilor a fost rescrisă de Michel MESLIN, *Les Ariens d'Occident, 335–430*, Paris, 1967.

nici o legătură cu barbarii. Două întâmplări îi explică răspândirea: venirea lui Ulfila, apostolul goților, la Constantinopol într-o perioadă în care curtea era ariană, și prestigiul goților printre germanici după victoria lor de la Adrianopol. Nici în doctrina, pe care nu au trebuit s-o aprofundeze deloc, nici în liturghia sa, caracterizată mai ales prin cultul nocturn, arianismul nu avea nimic special atrăgător pentru barbari. Doar folosirea limbii vulgare[1] îl făcea mai accesibil. Dar germanicii au văzut în el, fața de catolicismul dominant la romani, un semn al originalității lor, o pavăză împotriva unei asimilări prea rapide.

Arianismul a atins la început cercuri destul de restrânse la goți, începând cu consacrarea lui Ulfila în 341, oameni mărunți, sau, ca Ulfila, descendenți ai prizonierilor. În vremea trecerii Dunării în 376, majoritatea rămâne păgână; adeziunea masivă la arianism datează din timpul ședерii în Moesia (382–395). Arianismul a rămas religia oficială a vizigoților până în 587 și a cunoscut câteva salturi până în 610: este cea mai lungă carieră a sa. Ostrogoții numărau în anul 400 câteva grupuri creștine, dar nu au fost cu adevărat cuceriți decât către 456–472, în Panonia; au rămas arieni până la dispariția lor, la mijlocul secolului al VI-lea. Exemplul lor a antrenat două triburi de pe Dunărea Mijlocie, gepizii (către 472?) și rugii (înainte de 482).

Popoarele care au trecut Rinul în 406 erau toate păgâne; ele au trecut la arianism foarte repede când au intrat în contact cu vizigoții ajunși în Galia. Pentru burgunzi, evenimentul se plasează neîndoielnic în perioada ședерii în Germania, între 413 și 436[2]. Pentru vandali, el trebuie să dateze de la așezarea lor în Spania, între 409 și 417 (și nu din timpul ședерii lor pe Dunăre, cum credea Courtois). Suevii au încercat catolicismul sub Rechiarius (către 450?), apoi s-au făcut arieni către 465, pentru a redeveni catolici în jurul anului 570.

Acest prim arianism era practic stins atunci când invazia longobardă din 568 a readus arianismul în Italia. Longobarzii își primiseră cu siguranță credința pe Dunărea Mijlocie, către 488-505, prin intermediul rugilor[3]; au păstrat-o intactă până în 616, și tentative de restaurare ariană s-au prelungit până în 662; triumful final al catolicismului nu a fost realizat decât în 671.

Deosebirea de credință dintre germanici și romani a pus pretutindeni probleme politice. Acolo unde s-au instalat în virtutea unui tratat, arienii au format comunități închise și în general inofensive. În regiunile cucerite prin forță, coexistența a fost mai puțin pașnică. De unde o amplă dezbatere asupra fanatismului arian, centrat pe regatul vandal din Africa, dar cu prelungiri în Spania vizigotă și în Italia longobardă. S-au ridicat oare arienii împotriva catolicilor sub imperiul unei profunde uri religioase, sau acesta a

[1] Care, în sine, nu este ariană, ci doar orientală, comună tuturor bisericilor fondate de misiunea bizantină.

[2] Vezi p. 136.

[3] Vezi p. 159.

fost sentimentul tuturor autorilor ecleziastici contemporani și rămâne al câtorva dintre cei moderni? Ori trebuie să ne gândim că religia nu a fost decât o culoare cu care s-a împodobit, acum, ca și altădată, o luptă mai ales socială și politică?

Să recunoaștem mai întâi că arianismul nu avea în sine nimic dintr-o doctrină agresivă și căile difuzării sale printre germanici păreau să fi fost în general pașnice. Mai multe state barbare au știut să-i păstreze acest caracter, precum la burgunzi și ostrogoți. Arienii nu cereau aici decât libera folosire a câtorva biserici în fiecare localitate unde erau în număr important (tradiția exista înaintea cuceririi: Ricimer întemeiase deja la Roma o biserică ariană, Sant'Agata dei Goti). Nu a existat deloc prozelitism, nici chiar la Ravenna, unde catolicii au trebuit totuși în 561 să reconcilieze șase biserici gotice. Ceea ce se întrevede (foarte greu, din rămășițele de palimpseste) din literatura ariană a goților este pur exegetic, nicidecum polemic. Și sanctuarele ariene sunt construite după un plan într-atât de asemănător celor catolice încât, acolo unde, ca la Salone, nu avem deloc texte, distincția dintre ele este extrem de anevoioasă.

La vizigoți aceeași coexistență pașnică marcase regatele de la Toulouse și de la Barcelona, și chiar începuturile regatului de la Toledo. Isidor din Sevilla laudă toleranța regelui Theudis (531-548), și libertatea catolicismului pare să fi fost totală. Un singur indiciu în sens contrar — și acesta nu grav: efortul făcut în 465 de un demnitar arian, înainte catolic, Ajax, de a-i aduce pe suevi la arianism. Tensiunea nu începe cu adevărat decât cu Leovigild (568–586) și este legată de tentativele de recucerire bizantină în Baetica, de amenințările unei intervenții france, dar este mai ales reacția la revolta lui Hermenegild (ale cărui motive nu erau poate esențial religioase). Persecuția se limitează la câteva confiscări de biserici, expulzări de clerici catolici, de încurajări date controversei ariene și convertirii catolicilor la arianism; flacăra s-a stins aproape imediat. Acestea sunt concluziile celui mai aprofundat studiu, cel al lui Thompson, *The Conversion* [nr. 199]. Vom adăuga cu dragă inimă că episodul nu este decât o manifestare a acelei pasiuni hispanice pentru unitate spirituală, care s-a tradus puțin după aceea, în sens invers, prin lupta împotriva ultimilor arieni după 587, apoi prin persecutarea evreilor.

În Italia, a avut oare arianismul veleități persecutorii la sfârșitul domniei regelui Teodoric, atunci când regele l-a executat pe Boethius și l-a amenințat pe papa Ioan cu detronarea? Ne putem îndoi de aceasta: Boethius și papa erau acuzați nu de catolicism, ci de bunăvoință excesivă față de Bizanț. Niciodată un ostrogot nu pare să se fi gândit să aducă un catolic la arianism și toate sanctuarele ariene par să fi fost construcții noi.

Se vede deci că arianismul, în afara Africii, nu a dus în mod necesar la fanatism și persecuție ci, mai devreme sau mai târziu, la convertirea la catolicism. De ce lucrurile au luat o altă înfățișare în regatul de la Cartagina? Greșeala aparține doar vandalilor? Sau circumstanțelor cuceririi lor?

Sunt numeroase textele care discreditează în termenii cei mai violenți atitudinea religioasă a vandalilor. Aceștia aveau deja o proastă reputație

profană: din 406, Sfântul Ieronim le atribuie epitetul de *ferocissimi* și cursul ulterior al faptelor lor nu a dus la retragerea acestuia. Apoi s-a descoperit, în numele lui Genseric, cifra Fiarei. Dar cu *Historia persecutionis vandalicae* a lui Victor din Vita (sfârșitul secolului al V-lea), vandalul devine tipul barbarului persecutor al catolicilor: pe drept sau pe nedrept? S-a stabilit de mult că „vandalismul" acestui popor nu îl depășise pe cel al contemporanilor lui. Dar este mult mai delicat de formulat o judecată imparțială asupra problemei religioase: este vorba de fanatism arian în stare pură (este teza clericilor timpului)? — de prelungirea religioasă a unei dispute în esență socială, între regii vandali și aristocrația funciară romană (este punctul de vedere al lui Courtois)? — de un angrenaj în care Biserica din Africa s-a găsit antrenată de vivacitatea tradițională a luărilor sale de poziție politico-religioase și Genseric prin brutalitatea sa lipsită de orice nuanțe (cum noi o credem mai degrabă)?

Originile luptei sunt clare: de la instalare, Genseric a recurs la confiscări masive care i-au lovit pe marii proprietari. Printre aceștia, Biserica ocupa primul loc. Foștii stăpâni spoliați au fost exilați pentru a nu tulbura bucuria celor noi. Mulți dintre episcopi au suferit această soartă. Bunurile au fost în cele din urmă atribuite vandalilor, și bisericile, în consecință, clerului arian, începând cu marea catedrală din Cartagina. Măsurile luate împotriva ierarhiei catolice au avut aspectul unei politici generale îndreptate împotriva cadrelor romane, dar ele au avut mai multă rigoare și răsunet decât restul.

Exasperată, Biserica din Africa a găsit cu ușurință sprijin: în interior, în clasa proprietarilor, loviți în același timp ca și ea și aliatul său în luptele donatiste; în exterior, în conducerea imperială, nu prea resemnată de pierderea Cartaginei. Rezistența clericilor a primit tenta unui complot politic. Din 440, era trasat cadrul în care se poate înscrie toată istoria relațiilor dintre vandali și catolici. A fost o „luptă necruțătoare", marcată de deportarea episcopilor în minele din Sardinia sau în Sahara, de confiscări repetate (toate bisericile catolice, în 484), de edicte prescriind convertirea la arianism și rebotezarea catolicilor. Criza a durat circa patruzeci de ani. În 495, bisericile au fost restituite și lucrurile s-au liniștit; dar episcopatul a rămas până la încoronarea lui Hildiric, în 523, obiectul unor măsuri restrictive și hărțuiri (interzicerea alegerilor).

Pe scurt, arianismul a fost mai degrabă ocazia iar nu cauza veritabilă a conflictului în care s-au înfruntat violența vandalilor — care nu era de origine religioasă — și combativitatea Bisericii din Africa — ce a întors împotriva vandalilor armele făurite în timpul disputei donatiste. Manifestările de intoleranță propriu-zis religioasă nu au apărut decât într-un stadiu avansat al luptei și sunt relativ scurte. Doar episcopatul este vizat în

mod constant, deoarece el reprezintă elementul conducător al societății romane din Africa, principalul obstacol politic în fața unității spirituale din jurul regelui vandal.

Rămâne problema arianismului longobard. În pofida unui decalaj de un secol, el este asemănător. Ca și vandalii, longobarzii au adoptat, de la sosirea în Italia, maniera forte; nici un *foedus* nu îi proteja pe romani. Ca și în Africa, Biserica Catolică s-a arătat solidară cu o aristocrație spoliată; în plus, apropierea Ravennei și a Romei, rămase imperiale, însufleteau suspiciunile politice. Totuși, longobarzii nu au mers niciodată dincolo de vexații individuale, poate datorită menajamentelor impuse de o prezență bizantină atât de apropiată, poate pentru că primiseră o anumită moștenire a toleranței gotice. Cu excepția capitalei lor, Pavia, au acceptat menținerea episcopilor catolici rămași pe loc și nu par să fi confiscat masiv biserici. Este adevărat că în Italia catolicismul era puțin antrenat în luptă, că el nu a opus niciodată același front monolitic precum Biserica din Africa (a fost multă vreme divizat de disputa celor Trei Capitole) și că politica de evacuări adoptată după 569 incitase mai degrabă la ruperea contactului decât la angajarea într-o luptă deschisă.

Se poate conchide, credem noi, că arianismul occidental nu a fost persecutor cu bună știință. Când arienii i-au brutalizat pe catolici, a fost nu la apelul Bisericilor, ci deoarece aceasta era o consecință inevitabilă a politicii suveranilor față de cadrele romane. Scene de fanatism nu au fost decât epifenomene. Este chiar remarcabil faptul că arianismul nu exploatase mai mult situația rezultată din cucerirea barbară. Cel mai adesea, a admis în mod pașnic o dualitate de cult pe care catolicismul o respingea cu oroare; chiar victorios, a acceptat să rămână umil și minoritar. Cauza rezidă foarte probabil în inferioritatea intelectuală a ierarhiei ariene, slab înarmată pentru controversă, incapabilă să conceapă un plan misionar. Elanul dat de Ulfila, păstrat poate de câțiva clerici din Italia ostrogotă, se stinsese repede.

B) Segregația socială

În lipsa unei ideologii veritabile care să-i întărâte împotriva romanilor, barbarii arieni au știut să extragă din legile civile și religioase ale imperiului elementele unei segregații protectoare care a evitat ca numărul lor mic să fie imediat înecat în romanitate, cum fuseseră cele mai multe dintre grupurile germanice admise după 406 să se instaleze pe pământul imperial.

Legea romană interzicea, din 370, sub pedeapsa cu moartea, căsătoria dintre romani și barbari. Această dispoziție exagerată, contrară dreptului ecleziastic, a fost cu toate acestea menținută în mai multe regate barbare,

înainte de toate de către statele gotice. Ostrogoții au respectat-o până la sfârșit, vizigoții nu au renunțat la ea decât sub Leovigild, când idealul unității hispanice i-a împins să întreprindă fuziunea în beneficiul elementului arian. Dreptul burgund, în schimb, pare să fi ridicat interdicția din secolul al V-lea (*Lex Burgundionum*, XII, 5). Dreptul franc o trece sub tăcere, desigur, în virtutea convertirii precoce la catolicism. Poziția vandalilor este necunoscută[1].

Obiceiurile completau legea. În Italia, singura țară despre care se știe ceva precis, cartierele romane și cartierele barbare ale orașelor erau destul de strict separate. În perioada gotică, precum și în cea longobardă, arienii se grupau în jurul bisericilor lor și al palatelor regale. Ravenna gotică avusese a sa *civitas barbarica* și cele șase biserici ariene ale sale (zise *ecclesiae legis Gothorum* sau *legis sanctae*). Grado și Salona avuseseră doi poli de atracție în grupurile catedrale catolică și ariană. La Cividale del Friuli, important oraș de garnizoană, o mică incintă, între zidul roman și fluviul Natisona, izola cartierul longobard de pe lângă Biserica Sfântul Ioan, de *tempietto*-ul celebru în istoria artei și de cartierul general[2].

Profesia militară și portul armelor au fost rezervate barbarilor în mai mute state, precum, la ostrogoți și la longobarzi, dar regii burgunzi au deschis în mod explicit cariera militară supușilor lor romani, și merovingienii, fără a o declara, au făcut la fel. Aceasta depindea de dualismul structurii adoptate de stat. Vom reveni asupra personalității legilor, altă practică discriminatorie care contribuia la menținerea originalității grupurilor barbare[3].

O minoritate crede cu ușurință în superioritatea sa; o clasă conducătoare nu se îndoiește de aceasta. De unde reacțiile de dispreț față de romani care au fost înregistrate ici și colo. Ele sunt de altminteri rare (este adevărat că avem puține mijloace de a cunoaște opinia barbarilor): acest prolog al legii salice, care aruncă asupra romanilor reproșul de a fi fost stăpâni nemiloși și de a fi ucis atâția martiri (argument religios care deplasează puțin problema), această naivă declarație a unui glosator bavarez din secolul al VIII-lea — *stulti sunt Romani, sapienti Paioarii* — și cele câteva alte texte târzii de aceeași factură. Toate acestea nu duc prea departe și contrabalansează puțin profesiunea de credință romană a lui Teodoric. Între barbari și romani, nu este permis să se vorbească de ură rasială.

---

[1] În ce măsură interdicția a fost aplicată în practică? Este sigur că principii s-au considerat întotdeauna excepțați. Pentru particulari, THOMPSON, *The conversion* [nr. 199], p. 32 și COURTOIS, *Vandales* [nr. 233], p. 220, au cules exemple epigrafice de uniuni mixte.

[2] Legislația imperială excludea bisericile eretice din incintă; ea nu a fost decât parțial respectată. Totuși, multe dintre bisericile ariene din Italia sunt *extra-muros* (Aquileia, Milano, Napoli); vezi CECCHELLI, *L'arianesimo* [nr. 206].

[3] Vezi pp. 270–271.

6) PROBLEME ALE POPULĂRII

A) Limitele anchetei onomastice şi arheologice

Toponimia și arheologia constituie desigur cele mai bune mijloace de abordare pentru a aprecia profunzimea populării barbare. Dar este important să nu pierdem niciodată din vedere limitele acestor științe. O serioasă atenționare, pronunțată de F. Lot acum douăzeci de ani, rămâne, în esență, valabilă. Există mai întâi dificultăți proprii metodei onomastice: nevoia de a pleca de la forme vechi, minuțios stabilite și datate, apoi înlocuite cu serii de cazuri paralele, cu capcane ale grafiilor greșite, cu etimologii populare sau savante, cu transferuri de nume. Dar noi vom acorda mai multă atenție problemelor pe care le pune interpretarea istorică a datelor onomastice, cu ajutorul câtorva exemple luate din Galia.

Lot[1] a insistat de la început asupra dublei necesități de a ține seama de rangul demografic al habitatului pe care îl desemnează un toponim și de a pune întotdeauna rezultatele obținute în contextul numeric oferit de ansamblul numelor de locuri de aceeași valoare: un nume de parohie semnifică mai mult decât un nume de cătun sau de câmp, nu se poate considera că o regiune e germanizată decât dacă o proporție ridicată a numelor sale atestă influențe germanice. Dar nu trebuie abuzat în acest sens: proporțiile nu trebuie calculate prin raport la onomastica actuală, ci raportat la materialul onomastic atestat într-o epocă pe cât se poate de apropiată de fenomenul studiat (de exemplu, atâtea nume germanice în raport cu ansamblul numelor atestate înainte de anul o mie). Un nume, chiar dacă izolat, poate, dacă atribuirea onomastică e sigură, să aibă importanța sa pentru a trasa limitele sau itinerarele unei pătrunderi, sau ale supraviețuirii unei insule.

Lot a subliniat de asemenea (în legătură cu prelatinul *-inco* și cu goticul și burgundul *-ingos*) gravul pericol pe care îl reprezintă pentru părți întregi ale onomasticii confluența formelor dintr-o limbă în alta. Ele sunt devastatoare mai ales atunci când este vorba de limbi foarte apropiate; astfel, asemănarea dintre vechea saxonă și nordică face dificilă, chiar imposibilă, studierea precisă a așezărilor saxone din Bessin, și, într-o măsură mai mică, confuzii serioase sunt posibile între aporturile gotice și cele france în Aquitania[2]. Un alt pericol: când o limbă B, apropiată de o limbă

[1] Ceea ce ne învață despre populărea germanică a Franței recentele lucrări de toponimie, *CRAI*, 1945, pp. 289–298; „L'anthroponimie française", în *Hommage offert à Ferdinand Lot*, Paris, 1946, pp. 17–37.

[2] Este teza favorită a lui BROËNS, *Le peuplement germanique* [nr. 184].

A, se instalează într-o regiune în care A a format deja toponime, B le remodelează după propriile sale reguli și le face de nerecunoscut; astfel, în Anglia Orientală, multe dintre toponimele engleze au fost „danizate" mai mult sau mai puțin superficial între secolele al IX-lea și al XI-lea. Aceasta s-a putut produce chiar de mai multe ori în istoria unui nume: *York* reprezintă o formă scandinavă *Jorvik* remodelată plecând de la vechiul englez *Eoforwic*, el însăși interpretarea germanică a numelui celtic transcris în latină *Eboracum*...

Rolul modei este pe deplin recunoscut de antroponimiști. Nu este lipsit de interes istoric: răspândirea numelor germanice în Galia merovingiană, cea a numelor basce sau iberice în provincia Gascogne în secolele IX–X nu indică colonizări directe, ci relevă un fapt de civilizație nu mai puțin semnificativ: prestigiul unei clase conducătoare în parte imigrată. Dar poate că s-au neglijat prea mult modele în antroponimie. Răspândirea imediată a numelor de domenii în *-curtis* și *-villa* arată cu certitudine aceasta. Mai multe dintre aceste mode nu au pătruns în profunzime și nu au lăsat în urmă decât toponime fragile[1].

În Franța, toponimiștii au neglijat prea mult microtoponimia, cea a numelor cadastrale (germ. *Flurnamen*, engl. *Field names*), pentru a se preocupa de numele de așezări. Desigur că durata medie de viață a acestor nume este mai scurtă (foarte puține, în afara celor care desemnaseră așezări dispărute, există dinainte de anul o mie), dar valoarea lor lingvistică este adesea mare: ele au servit la determinarea insulele antice de o parte și de alta a frontierei lingvistice belgiene și renane.

În antroponimie, ar trebui ținut mai frecvent seama, dincolo de forma brută a numelor într-o epocă dată, de repartizarea lor în interiorul familiilor de-a lungul generațiilor. Numele de Ludovic dat de Carol cel Mare unuia dintre fiii săi marchează adoptarea unei anumite tradiții merovingiene.

Valoarea probatorie atribuită în materie de populare fiecărui nume de loc sau de persoană trebuie deci să facă obiectul unui examen istoric, adăugându-se la critica surselor și la critica lingvistică. Fiecare caz trebuie considerat separat, și doar câteva reguli generale pot să fie impuse. Ele sunt foarte diferite după cum se încearcă determinarea unei arii lingvistice vechi sau a unei arii de civilizație, cercetare pe care mulți autori n-au știut să o distingă.

E de la sine înțeles, și Lot a reușit să demonstreze[2], că nenumăratele toponime în *-ville* și *-court* compuse cu un nume de persoană germanic ca termen prim sau secund nu semnifică nimic pentru istoria populării france sau a extinderii dialectului francic; în schimb, ele sunt

[1] Desigur că astfel se explică faptul că toponimele formate de un nume de persoană franc+terminația *-iacas* au dispărut din Pays de Caux sub șocul normanzilor. Fără îndoială că moda nu fusese acceptată de țărani, singurii rămași pe loc după anul 911.

[2] F. LOT, *Noms de lieux en ville et en court* [nr. 322].

foarte folositoare pentru istoria civilizației merovingiene, mai ales în a doua sa fază, când aristocrația care îl înconjura pe rege s-a transformat într-o clasă de mari proprietari. Trebuie reținute pentru istoria populării doar numele pur germanice, mai ales cele formate din doi termeni alăturați după regulile sintaxei germanice sau derivați dintr-o temă-rădăcină conform obiceiurilor germanice. Trebuie să ne ferim de termenii simpli care ar fi putut trece în dialectul roman local și să dispară apoi de acolo; prezența articolului ajută adesea să le diferențiem: astfel, *La Fère* nu dovedește nicidecum instalarea în acest loc a unui grup care vorbea francica, ci doar că instituția zisă *fara* era cunoscută de oamenii locului, care puteau să vorbească limba romanică de multă vreme. Cum această instituție este tipică pentru societatea merovingiană primitivă, faptul păstrează — chiar dacă sub un cu totul alt aspect — un viu interes pentru istoric.

E multă vreme de când toponimiștii au învățat să exprime pe hartă principalele lor concluzii. Dar istoricul trebuie să insiste pentru a distinge, prin semne potrivite, valoarea relativă a punctelor pe care ei le înscriu pe hartă, nu doar în ceea ce privește certitudinea (origine sigură, probabilă, posibilă), dar și în ceea ce privește valoarea probatorie (nume care dovedesc o colonizare sau doar o influență, nume de așezări noi și nume apărute în urma unei simple rebotezări).

Insistăm încă asupra faptului că originea lingvistică a unui nume nu semnifică nimic în privința originii așezării; ultima categorie de fapte nu ține decât de studiul textelor (rar) sau de examenul arheologic (cazul normal). Se știe astfel că duzini de sate din estul Franței, purtând nume germanice, existau din epoca galo-romană.

Două chestiuni subsidiare se leagă mai mult de cazuistică decât de istorie. Începând de la ce proporție numerică o populație a impus satului un nume în limba sa? Experiența zonelor bilingve din epoca modernă ne învață că nu e indispensabil a fi majoritar pentru aceasta; este de ajuns cea mai mare influență socială. În ce măsură prăbușirea statului — și în special distrugerea registrelor cadastrale romane — a favorizat imensa reînnoire a toponimiei în Evul Mediu timpuriu? Se presupune că multe nume domeniale în *-iacum* sau *-anum* nu erau decât nume oficiale, în mică măsură adoptate de către țărani, care au dispărut atunci când autoritatea publică nu le-a mai susținut.

Cât despre ancheta arheologică, s-a arătat deja că dacă aceasta era incapabilă să ne informeze asupra problemelor de naționalitate (singurul caz de excepțat este cel al scheletelor vizibil străine de rasa europoidă), oferea în schimb documentele cele mai prețioase și mai sigure asupra problemelor de civilizație. Doar grație ei putem jalona cu repere precise dezvoltarea unui nou stil de viață, formarea complexului merovingian, ariile unde domină faciesurile franc, burgund, alaman, got, longobard etc. Doar ea permite să datăm așezările, să apreciem cu exactitate repartiția și caracterul lor economic. Lecțiile pe care le putem învăța devin, cu perfecționarea tehnicilor de săpătură și de laborator, în fiecare zi mai numeroase. Pe scurt, ea este cea de la care trebuie să sperăm, în cursul generațiilor care vor veni, cea mai substanțială reînnoire a materiei acestei lucrări.

Imensa majoritate a materialelor arheologice rezultă acum din descoperiri întâmplătoare — de unde slaba valoare a hărților cu repartiția când ele se referă la cazuri prea puține. Această proporție se va diminua rapid în beneficiul săpăturilor organizate, al căror rezultat este infinit superior: doar ele permit să se pună metodic probleme de ansamblu. În vreme ce mormântul, în special cel de înhumare, atrage atenția lucrătorului de terasamente cel mai puțin avizat, resturile de cabană de lemn, nuiele sau chirpici nu este vizibil decât pentru un tehnician exersat. Astfel va dispărea un dezechilibru periculos pentru optica noastră: cunoaștem direct cadrul de viață al galilor din epoca imperială (cel puțin pentru clasa superioară), în vreme ce supușii regelui merovingian nu ne sunt cunoscuți decât prin mormintele lor.

Așteptând această revoluție, se impune rezerva asupra lucrărilor care, după vechea modă, pretind să recenzeze, fără rezultate precise asupra datei și contextului, „mormintele barbare". Nu se poate face decât o oarecare aproximație: multe dintre mormintele botezate „merovingiene" aparțin secolului al VIII-lea, chiar al IX-lea, și mulți „războinici barbari" sunt țărani care nu au primit de la franci decât câteva mode vestimentare. Istoricul nu va folosi decât lucrările bazate pe discuții critice, jurnalele de săpătură destul de complete pentru a autoriza toate verificările dorite, sau acele materiale pe care le-ar putea examina personal în muzee.

B) Barbarii şi viaţa rurală

Aprecierea rolului barbarilor în evoluția satelor depășește, în esență, mijloacele anchetei de care dispunem, chiar acolo unde cercetarea istorică a fost foarte profundă, ca în Anglia, Galia de Nord sau în Renania. Cu cât cunoștințele noastre se aprofundează, cu atât se prăbușesc vederile simpliste altădată ridicate la rang de teorii. Doar câteva aspecte arheologice și juridice ale problemei se lasă întrevăzute.

Primul obstacol: nu știm exact care era regimul agrar în Imperiul târziu. Anumite mari *villae* erau centre de exploatare, dar erau oare toate? Adevărata muncă a pământului nu era adesea făcută de ocupanții cătunelor indigene? Despre asolamente, nu știm decât un lucru, de la Pliniu: cultura cerealelor de primăvară nu era încă uzuală în ținutul Trier în secolul I; poate devenise înainte de secolul al V-lea, căci se întrevede că imperiul a constituit în Galia o perioadă de multiple inovații (folosirea coasei și chiar a secerătoarei, moara de apă, răspândirea viței de vie, etc.)? Nu cunoaștem deloc — în afara cazului centuriației — structura parcelară a loturilor și modul lor de împrejmuire. Nu știm bine nici chiar care erau regiunile cu habitat grupat și cele cu habitat dispersat.

Cel de-al doilea obstacol: știm încă și mai puțin despre ceea ce era regimul pământului înaintea redactării marilor poliptice din secolul al IX-lea (în regiuni pe care acestea nu le ating, precum în vest, această incertitudine merge până în secolul al XI-lea). În epoca merovingiană, doar istoria proprietății ne este accesibilă, nu cea a exploatării. Arheologia rurală nu a înregistrat până acum decât ruine ale *villae*-lor antice, ale bisericilor și cimitirelor; nu știm aproape nimic despre noile așezări și nimic despre uneltele de arat. Asolamentele și structura loturilor ne sunt de asemenea necunoscute. Microtoponimia nu ne conduce înainte de secolul al X-lea.

În aceste condiții, degeaba dorim să ajungem de la date din Evul Mediu târziu, sau chiar din epoca modernă, la epoca invaziilor. Noțiuni care și-au avut popularitatea lor o vreme, precum atribuirea asolamentului trienal obligatoriu în teritoriile cu *openfield* în fâșii influențelor germanice, sau a împrejmuirilor neregulate cu asolament bienal supraviețuirilor galo-romane, nu au astăzi nici o valoare pentru istorie. Același lucru este valabil pentru habitat (precum acoperișurile de țiglă pretins „romane" din Sud și din Lorena) sau pentru uneltele rurale (precum plugul meridional, adesea calificat drept roman).

Cercetarea istorică a arătat deja că structurile „imemoriale" sau „caracteristicile unei regiuni" nu coboară decât în urmă cu câteva generații sau se regăsesc în contextele cele mai neprevăzute. Se știe astăzi că insulele cu asolament bienal din Franța de Nord (Alsacia, Roumois) sunt posterioare sfârșitului Evului Mediu, și că asolamentul trienal nu a fost sistematizat în Anglia decât începând cu secolul al XII-lea (în bazinul parizian începând cu al IX-lea): cum să-l considerăm pe unul ca supraviețuire romană, pe altul ca import germanic? Mai mult, s-au găsit în Sardinia și până în Siria forme bănuite la început nordice... Toată munca nu a fost făcută în zadar: dar concluzia, din punctul nostru de vedere, este negativă: „ordinea imuabilă a câmpurilor" este un mit; în realitate aceasta nu a încetat să fie afectată de fluctuații de mare amplitudine comandate de evoluția demografică, economică și tehnologică. Unele dintre aceste fluctuații au putut desigur să fie orientate sau accelerate de invazii, dar noi n-am ști să le recunoaștem[1].

Ce ne mai rămâne după toate acestea? Mai întâi, câteva date arheologice. Remodelarea multora dintre loturile engleze o dată cu sosirea saxonilor (dar sistemul ruinat era indigen, nu roman). Respectul, nu mai puțin incontestabil, în regiunile cele mai variate ale Galiei, și până foarte aproape de *limes*, pentru structurile artificiale născute din cadastrarea acelor *agrimensores* romani. Continuitatea anumitor situri locuite și discontinuitatea atâtor altora; pe scurt, fiecare regiune, poate chiar fiecare teritoriu agrar al satului reprezintă un caz particular. Ar trebui încă sute de monografii înainte de a încerca o sinteză, și chiar și aceasta nu ar lumina decât un mic număr de probleme ale invaziilor în mediul rural.

Cât despre datele juridice — pe care le vom evoca mai în detaliu într-un alt volum — nu trebuie să ne amăgim asupra importanței lor. Ele nu autorizează o concluzie sigură decât atunci când privesc o instituție precisă: astfel, mențiunea unui *jus mancianum* pe Tabletele Albertini poate fi

[1] Se poate vedea cât s-au schimbat opiniile istoricilor din 1934, când Roger DION, opunând în Franța regimurile agrare din Nord și din Sud, scria referitor la hotarul care le despărțea în secolul al XVIII-lea: „S-ar spune că e un front de război, limitând către sud și vest o puternică invazie germană" (*Essai sur la formation du paysage rural français*, Tours, 1934, p. 150.) De atunci, autorul și-a revizuit pozițiile.

considerată un indiciu al supraviețuirii formelor de loturi romane în Africa vandală. Dar ce să credem despre supraviețuirea în epoca merovingiană a unor termeni elastici precum *colonus* sau *villa*? Alegerea lor pentru a desemna realități ale societății france implică o anumită analogie cu instituțiile romane cu același nume, dar este imprudent să dorim să mergem dincolo de aceasta, fără alte indicii. Se poate astfel face o constatare statistică: în vreme ce aporturile germanice sunt numeroase în vocabularul instituțiilor judiciare, militare sau administrative, ele lipsesc aproape total, în zona rămasă romană, pentru instituțiile agrare, domeniale sau senioriale. Dar cât valorează acest indiciu numeric în materie de colonizare?

Trebuie de asemenea să ne ferim să atribuim invaziilor toate bulversările populării rurale. Astfel stau lucrurile în Spania, acolo unde se înregistrează o depopulare catastrofală a regiunilor interioare ale Levantului (*Carpetania*): germanicii nu au nici un rol — din fericire, cronicile ne permit să vedem consecințele epidemiilor aproape cronice din secolele al VI-lea și al VII-lea.

Pe scurt, se pare că ar trebui să rămânem în mod clar de partea pozițiilor totuși prudente la care se oprea Marc Bloch la capătul unei vieți de cercetare[1]. Ar trebui să mărim numărul de contacte între discipline (mai înainte de toate arheologie, toponimie și istorie a dreptului) la nivelul monografiilor locale înainte de a risca din nou fresce de ansamblu.

C) Barbarii şi oraşele

Au găsit oare barbarii loc în orașe? Trebuie categoric să facem distincție între diversele perioade și popoare.

Ca doctrină generală, ne putem ralia formulei lui Tacit (*Germania*, 16): *„Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est"*, cu condiția să nu exagerăm această aversiune: Germania avea *oppida*, vaste incinte de pământ, de piatră și de lemn, de același tip cu cele descrise de Cezar în Galia, servind drept refugiu în timp de război și adesea ca habitaturi temporare. Dar nimic nu indică faptul că ar fi avut o activitate economică sau un statut care să le distingă de restul teritoriului. Nici unul nu a jucat rolul de „nucleu preurban" față de orașele Germaniei carolingiene (locul lor le predispunea în schimb să fie înlocuite de cetăți). Popoarele aflate departe de imperiu au rămas până la sfârșitul secolului al VIII-lea (când s-au născut primele *emporia* din Frizia și de pe coastele baltice) la acest stadiu primitiv: ne putem explica lipsa de înțelegere a anglilor și saxonilor relativă la faptul urban din Britania.

Dar cea mai mare parte a germanicilor avusese contacte cu imperiul pe *limes* — acel *limes* care, din rațiuni militare și economice, era ca o înșiruire de orașe[2]. Desigur că în secolul al IV-lea și la începutul celui de-al V-lea aceste orașe erau pe cale să-și piardă prestigiul: marile monumente erau ruinate,

[1] BLOCH, *Les invasions* [nr. 105].

[2] Le citățm, printre cele mai însemnate, Köln, Mainz, Regensburg, *Carnuntum*, *Aquincum*. Două reședințe imperiale sunt în teritoriul din imediata apropiere, Trier și Sirmium.

clasele conducătoare fugiseră, negoțul era în regres. Dar ele nu exercitau o atracție mai mică asupra germanicilor. După o fază de violențe inițiale, toți germanicii s-au arătat gata să respecte și să folosească fenomenul urban[1].

Invazia din 406 a fost dezastruoasă în Galia, ca și în Italia: nu trebuie, pentru a ne convinge, decât să citim faimoasa — și prea literara — scrisoare a Sfântului Ieronim către Ageruchia, sau să constatăm în anumite situri, ca Strasbourg, acumularea de cenușă. Lucrurile mergeau la fel, conform lui Hydatius, în nordul Spaniei. Dar nu s-a marcat în nici un fel o cezură în istoria urbană comparabilă cu cea din secolul al III-lea: o dată furtuna trecută, orașele din Occident și-au reluat la capătul a câțiva ani ritmul lor de viață, în același cadru topografic, sub aceeași administrație, mai mult sau mai puțin bine restaurată. A fost o restaurare, nu o ruptură. Câteva orașe nu au mai oferit privirilor decât mizerabile „barăci pentru sinistrați", dar cele mai multe au rămas dominate de două edificii tipice ale orașelor Imperiului târziu: *pretorium*-ul (palatul guvernatorului) și bazilica episcopală.

Cum barbarii care au rămas pe teritoriul imperiului au devenit mai devreme sau mai târziu federați, respectul pe care ei trebuiau să-l arate Romei s-a extins asupra orașelor. Cei mai mulți dintre germanici s-au instalat la țară; dar șefii lor, urmând exemplul autorităților romane, s-au stabilit în orașe. Fiecare regat a avut, pentru curtea sa, o reședință urbană[2]. Aceasta a început cu vizigoții, la Bordeaux și la Toulouse începând cu 418 (apoi la Narbonne în 508, la Barcelona în 531, la Toledo în 551); după care vandalii și-au instalat regii la Cartagina (439), burgunzii la Geneva (către 443) și la Lyon (către 470), suevii la Braga (între 430 și 440?), în fine, francii la Tournai (înainte de 481), apoi la Paris sub Clovis. Doar ostrogoții au îndrăznit, în 490, să aleagă o capitală imperială, Ravenna; celelalte popoare, poate din teama de a nu fi acolo „înecate" de elementul roman, s-au mulțumit cu metropole provinciale sau cu orașe secundare; Trier sau Arles au fost neglijate. Cazul reședințelor regale a fost în mod evident exemplar: ceea ce regele a făcut în orașul său a fost imitat în altele de către simplii șefi.

Grație remarcabilelor lucrări ale lui L. Blondel[3], cunoaștem modalitățile după care s-a făcut la Geneva — unul dintre cazurile cele mai timpurii — inserția unei curți barbare într-un oraș

[1] Această preeducație urbană era poate mai profundă la franci: Nijmegen și Utrecht, situate într-un teritoriu pe care ei îl ocupau de la mijlocul secolului al IV-lea, își păstraseră cel puțin numele. Aici s-a derulat poate un proces care explică instalarea lui Childeric la Tournai.

[2] Problema a fost admirabil studiată la începutul articolului lui EWIG, *Résidence et capitale...* [nr. 455].

[3] Numeroase articole rezumate în: „Praetorium, palais burgonde et château comtal", *Genava*, XVIII, 1940, pp. 69–87, și „La prieuré Saint-Victor, les débuts du christianisme et la royauté burgonde a Genève", *Bull. de la Soc. d'Hist. et d'Archéol. de Genève*, XI, 3, 1958, pp. 211–258.

roman. Orașul consta la începutul secolului al V-lea dintr-o redută fortificată patrulateră, urcată pe o colină, dominată de *praetorium*, catedrala și biserica Saint-Germain și un vast *suburbium* mai mult sau mai puțin abandonat morților și capelelor. Această fizionomie exista din secolul al III-lea. Regii burgunzi au respectat-o. Ei s-au instalat în *praetorium*, au profitat de confortul acestuia (băi, hipocaust) și de capela sa, fără a le modifica vreme de o generație. Către 500, un incendiu, în cursul unui război civil, l-a distrus parțial: el a fost imediat reconstruit, aproape pe același plan (după cucerirea francă din 534, devenit inutil, se va degrada). Catedrala a traversat de asemenea fără incidente data fatidică de 443; când regele Sigismund, devenit catolic, a reconstruit-o, către 513–517, a imitat foarte conștient marile biserici din metropolele imperiale: a flancat-o cu un mausoleu circular amintindu-le pe cele ale împăraților din secolul al IV-lea. În fine, incinta a fost restaurată, în mod sigur de Gundovald. Implantarea burgunzilor în oraș fusese în esență conservatoare.

Regele burgund nu stătea întotdeauna în oraș: avea două mari *villae* la dispoziție, Ambérieu în Dombes și Carouges pe Arve. Aceasta din urmă a fost de asemenea cercetată de L. Blondel: era o *villa* romană, mult transformată, unde construcții din lemn de tip germanic luaseră locul edificiilor din piatră; un șanț (cu palisadă?) o înconjura. Suveranul trebuie să fi dus aici o viață mai conformă cu gusturile sale, palatul de la Geneva servind mai ales pentru ceremonii.

Constatările făcute la Köln merg în același sens[1]: regatul franc de pe Rin a respectat imensul *praetorium* al legaților din Germania și fără îndoială că l-a stabilit aici pe suveranul său. Pretutindeni unde lucrul a fost posibil, s-a procedat în același fel. Doar Britania a înregistrat un eșec total. Italia a combinat un respect total al faptului urban cu o anumită segregație necunoscută în epoca romană[2]. În Africa, câteva construcții inițiale nu au mai fost continuate[3]. În fine, în Spania, respectul cadrului antic a fost, în cele mai multe cazuri, total, dar a trebuit să se transforme micul oraș Toledo, oraș foarte mic devenit brusc mare capitală[4].

Respectul cuceritorilor pentru viața urbană nu împiedică faptul ca triumful lor să fi marcat începutul unei decadențe; dar pot fi incriminați mai degrabă pentru că au lăsat-o să se producă decât că ar fi acționat ei înșiși. O privire rapidă asupra evoluției instituțiilor este suficientă pentru a ne convinge. Când barbarii au sosit, autonomia municipală nu mai exista decât pe hârtie. Curiile fuseseră puse sub tutelă de comisari ai conducerii

[1] Vezi p. 195.

[2] Vezi p. 250. Trebuie să subliniem că și în cartierele barbare, totul — arhitectură, planuri și decor — rămânea fidel tradiției romane: nu s-ar putea visa un omagiu mai expresiv.

[3] Marea transformare a orașelor din Africa în secolele al VI-lea și al VII-lea este opera inginerilor militari bizantini, care au construit citadele strâmte cu materiale luate de la marile clădiri publice. Această acțiune a fost de zece ori mai distrugătoare a trecutului decât acțiunea vandalilor.

[4] Ralierea barbarilor la oraș este marcată de un simbol: suveranii se imortalizează întemeind un oraș cu numele lor. Către 578, Leovigild a creat Reccopolis (după numele fiului său Reccared), pe Tajo, în amonte de Toledo. În Africa, Hadrumète (Sousse) a fost rebotezat Huniricopolis. În Raetia, Chur-ul a fost un efemer Theodoricopolis.

imperiale, un *defensor civitatis* și un controlor financiar, *curator*; rolul curialilor se reducea adesea la a înregistra mutațiile funciare în *gesta municipalia*. Cuplul antitetic curie–*defensor* a supraviețuit mult timp invaziilor. În Galia, curia din Mans trăiește încă în 642, cea din Orléans în 651, cea din Poitiers în 677–678, și *defensor*-ul se menține adesea, în Sud și mai ales în Burgundia, până în secolul al IX-lea și chiar până în al X-lea. Dar aceste supraviețuiri nu însemnau mare lucru în planul concret: de fapt, nu rămâneau, față în față, decât episcopul și autoritățile militare (duce, comite), aceștia din urmă mai degrabă rurali decât citadini[1]. Spiritul vechilor instituții murise, mai ales de decrepitudine.

7) PROBLEME DE CIVILIZAȚIE

A) Problemele artei barbare

Epoca invaziilor coincide cu triumful unei estetici noi, care a domnit trei sau patru secole pe ruinele artei greco-romane clasice. Evident, nu toate inovațiile sunt datorate barbarilor. Marile curente care bulversează arhitectura (compoziția edificiilor în funcție nu atât de aspectele exterioare, cât de spațiile interioare; disimularea materialelor care joacă un rol arhitectural sub veșminte decorative) sau sculptura (preferința acordată reliefului plat, mai mult ornamental decât figurativ, în fața sculpturii în relief) nu le datorează mare lucru; ele sunt comune Occidentului și Orientului și derivă fie din arta imperială a Imperiului târziu, fie din importuri orientale. Deja am evocat ceea ce rezulta din resurgența tradițiilor indigene preromane. Rămâne să examinăm aportul propriu-zis barbar, germanic sau iranian, să le delimităm și să-i urmărim evoluția.

Fără a se cantona aici în mod absolut, acest aport privește în special meșteșugurile: orfevrăria și prelucrarea metalelor, într-o mai mică măsură sticlăria și ceramica (și poate meșteșugurile textile, pe care le cunoaștem foarte puțin). De unde rezultă un viu contrast între „artele majore" și „artele minore": primele urmează, în general, nu fără întârziere sau stângăcie, impulsurile venite din lumea mediteraneană, iar în cele din urmă manifestă mai multă originalitate și vigoare creatoare. Problema este de a ști de unde

[1] Studiile fundamentale asupra acestui subiect — care va fi aprofundat în volumul următor — sunt: CHENON, *Le defensor civitatis* [nr. 61]; Joseph TARDIF, „Les chartes mérovingiennes de Noirmoutier", *RHD*, 1898, pp. 763–790; Jean RICHARD, „Le defensor civitatis et la curie municipale dans la Bourgogne du VIII[e] siècle", *Mem. Soc. Hist. Dr. et Inst. anc. pays bourguignons...*", XXI, 1960, pp. 141–145.

vine reînnoirea. Este ea pur germanică? Dar descoperirile arheologice din primele trei secole ale erei noastre în Germania independentă nu-i arată decât foarte superficial simptomele. Trebuie oare să o atribuim artei stepelor și, în principal, factorului iranian? Dar acesta din urmă pare să fi fost net minoritar în mișcarea invaziilor. Sau mai bine trebuie să insistăm asupra reînnoirii gustului sub influențele orientale în chiar interiorul lumii romane, înainte de invazii? Aceste trei atitudini și-au avut apărătorii lor (care cu toții, de altminteri, admit multe nuanțe)[1].

Pentru a judeca în mod corect, trebuie să distingem, în noua orientare a artei, mai multe elemente: *a)* O revoluție estetică, ducând la un interes mai mare pentru culori și grafismul contururilor decât pentru plenitudinea formelor și volumelor; *b)* Un sens nou al mișcării, concepută ca un efort repetat perpetuu, umplând toate cadrele până la limită, o manifestare de vitalitate elementară și de nestăvilit; *c)* În același timp, se operează o asimilare între valoarea estetică și valoarea intrinsecă a obiectului de artă: arta cea mai rafinată se exprimă în metal prețios, și artistul nu uită niciodată că el este mai întâi un meșteșugar; virtuozitatea sa se exprimă mai degrabă în domeniul propriu-zis tehnic (filigrane, emailuri, damaschinură etc.) decât în căutarea unor forme sau expresii noi; *d)* În fine, arta se întoarce, cu rare excepții, la anonimat; creația personală dispare în fața tradiției colective; orice operă se plasează într-o serie și nu oferă decât mici diferențe față de operele asemănătoare.

Nimeni nu se îndoiește că revoluția gustului, pe de o parte, și întoarcerea la anonimat, pe de alta, ar fi trăsături generale ale Evului Mediu timpuriu, la fel de bine în interiorul statelor barbare cât și în afara teritoriului lor, iar arta coptă sau siriană oferă în această direcție exemple fără îndoială la fel de bune. Toată discuția vizează celelalte două puncte, și mai înainte de toate pe cel de-al doilea, acel decor animalier pulsând de viață, dar profund stilizat, care invadează orfevrăria. O discuție mai precisă s-a creat de asemenea legată de tehnici și de aplicarea lor.

Studiul tehnicilor poate să ajute mult discuția, mai înainte cea a orfevrăriei cloazonate (pe un fond de aur dăltuit, în cloazoane subțiri sunt montate pietre colorate — granate, almandine, carneole etc. — emailuri sau bucăți de sticlă viu colorate). Această tehnică a apărut în Rusia Meridională, apoi s-a răspândit rapid către vest, pe drumurile migrațiilor gotice și hunice. Se întâmplă la fel cu gustul pentru filigrane, „granule", damaschinură.

Pare deci rezonabil să distingem trei faze. Prima reînnoire a artei barbare, cu puțin înainte de 400, coincide cu începutul stabilirilor pe teritoriul roman și își datorează originea influențelor meridionale (transmise prin federați și liți). Apoi, începând cu mijlocul secolului al V-lea, influențe

[1] Dezbaterea a fost începută în 1904 prin importanta lucrare a suedezului B. SALIN, *Die altgermanische Thierornamentik* [nr. 156] care oferă prima clasificare satisfăcătoare a stilurilor barbare, văzute dinspre Nord. Ipoteza iraniană își datorează formularea cea mai clară rusului Michael ROSTOVTZEFF, mai întâi în marea sa sinteză *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922. În fine, ipoteza romană l-a avut ca principal susținător pe suedezul W. HOLMQVIST, *Germanic art* [nr. 154].

orientale impun un nou decor, bazat pe aur cloazonat și pietre colorate și pe câteva motive animaliere simple. În fine, către sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul celui de-al VII-lea, se elaborează, poate în Italia longobardă, o nouă orfevrărie cloazonată și un decor unde animalul se transformă în împletituri alambicate; această din urmă fază datorează mult artelor minore romano-bizantine[1]. Se observă că este vorba de o lentă gestație, complexă în toate etapele sale, și care nu se explică niciodată doar prin împrumuturi.

Către sfârșitul acestei evoluții, un stil nou domină Occidentul, unitatea sa este frapantă, și mai mult, se disting mari varietăți regionale: un cerc nordic și anglo-saxon, un cerc franco-longobard care înglobează aproape toate popoarele din vechea Germanie, în afară de saxoni, și un cerc gotic, în final restrâns la Peninsula Iberică. Aceasta reprezintă una din ilustrațiile cele mai frapante ale șocului de răspuns exercitat de regatele succesoare ale Romei asupra ansamblului lumii germanice

Dar în acest stil deja s-au produs breșe prin întoarcerea influențelor mediteraneene, aduse de către Biserică, începând cu Italia, Spania și, de asemenea, fapt care se explică prin circumstanțele conversiunii, începând din Anglia saxonă. Motive precum ramura cu păsărele, palmeta, frunza de acant reocupă repede o parte a terenului pierdut, în vreme ce artele minore, în epoca imperială carolingiană, reapar în planul de adâncime al dezvoltării estetice generale.

Trebuie să subliniem că mediile receptive față de arta barbară nu au dovedit nici un atașament pentru tradiția romană autentică. Arta pe care au preferat-o nu are nimic clasic. Sursele sale de inspirație se găseau în lumea indigenă a Mediteranei Orientale, atunci animată de o viguroasă renaștere, la copți sau la sirieni, releul fiind asigurat fie de către orientali, încă numeroși în întreg Occidentul (în afara Britaniei), fie de Bizanț. Spiritul său era atunci, luând totul în calcul, destul de apropiat de arta islamică, ce se constituia în parte pe aceleași baze: aniconism, gustul pentru decorul floral și geometric, sculptura în relief puțin pronunțat. Se explică de ce Spania, care, în epoca vizigotă, fusese în Occident bastionul acestui stil oriental sub formă creștină, putuse, fără a se dezice, să probeze atâta vitalitate creatoare, când, după 711, acesta îi revine sub forma sa musulmană.

B) Aportul tehnic barbar

Am văzut cum lumea barbară formase minunați orfevri, în stare să-și reînnoiască și să-și transforme arta. Istoricii sunt conștienți de multă vreme de acest aport. Dar iată că o întreagă școală de arheologi, antrenată de E. Salin și A. France-Lanord, ne arată că această superioritate tehnică ajungea de asemenea la un domeniu de importanță capitală, cel al metalurgiei și, în

[1] Care, între timp, asimilaseră de asemenea un număr de aporturi orientale și pontice: astfel, însușirea acestor din urmă elemente s-a făcut la mai multe niveluri ale dezvoltării cronologice.

special, al armurăriei[2]. Ei au demonstrat că barbarii au primit și au pus la punct toate felurile de tehnici, doar artizanale, desigur, dar remarcabile prin ingeniozitate și eficacitate, în materie de aliaje, călire, forjă, sudură etc. Ei au știut să creeze, pentru tăișul săbiilor sau securilor lor, oțeluri speciale care au rămas neegalate până în secolul al XIX-lea, infinit superioare celor ce se produceau în serie în manufacturile imperiale din Imperiul târziu.

Contribuția Romei la aceste inovații pare neglijabilă. Unele continuă, perfecționându-le cu o extremă subtilitate, practicile fierarilor din protoistorie, iar altele derivă din aporturi orientale. Au fost studiate mai ales în Galia francă. Astfel, aceeași armă juxtapune aici elemente de calitate foarte diversă (miezul din fier moale, tăișuri de oțel călit sudat de acest miez), forjate cu o răbdare infinită (bateri cu ciocanul, suduri, torsionări, șlefuiri alternează vreme îndelungată), și rezultatul este un adevărat miracol de virtuozitate: se pot vedea săbii al căror miez este făcut din opt benzi torsionate, încolăcite, repliate și apoi sudate între ele, și al căror tăiș adăugat prin sudură, nu are mai mult de 5 mm grosime! Aceste tehnici creează arme foarte frumoase, solide și remarcabil de elastice (lamele în contraplacaj, cu benzi lipite unele de altele, rezistând de trei ori mai bine la torsiune decât lamele simple). Se explică valoarea afectivă care li se atașa și pe care o reflectă, cu un notabil decalaj cronologic, legenda nordică sau cântecele de gestă. Textele din Evul Mediu timpuriu nu lasă să se vadă aproape nimic din această pricepere tehnică (în mod sigur deoarece era rezervată inițiaților fără contact cu clericii): toată această parte a civilizației merovingiene ar fi rămas nebănuită fără aplicarea recentă în arheologie a metodelor de laborator.

Această descoperire oferă un amplu material pentru reflecție. În fața spiritului deja modern al producției galo-romane — o calitate medie, serii mari — observăm apariția concepției medievale de obiect-capodoperă, întotdeauna unic printr-o anumită trăsătură. Pe de altă parte, empirismul experimentator al fierarilor franci formează un contrast singular cu docilitatea oamenilor instruiți ai vremii față de poncifele de școală. Nu exista oare acolo o posibilitate de reînnoire rămasă neexplorată datorită ralierii prea timpurii a elitelor la tradiția antică?

C) Viața intelectuală a Europei barbare

Purtători ai ideilor noi în mai multe domenii ale artei și tehnicii, barbarii nu au adus, în schimb, nimic esențial în viața intelectuală. Cea mai mare

[2] Vezi înainte de toate SALIN și FRANCE-LANORD, *Le fer à l'époque mérovingienne* [nr. 309] și E. SALIN cu lucrări mai puțin tehnice: „La métallurgie du fer au lendemain des grandes invasions", *CRAI*, 1956, pp. 24–29; *Les techniques de la damasquinure* [nr. 307]; *La civilisation mérovingienne* [nr. 308].

parte a doctrinelor față de care ei dovedesc atașament — înainte de toate arianismul — fuseseră elaborate în lumea mediteraneană. Ceea ce se știe despre literatura gotică nu indică nici o altă originalitate decât cea a limbii. Mediocrele încercări literare ale regilor germanici, precum Sisebut sau Chilperic, se plasează toate în linia trasată de învățământul latin. Singurul element cu adevărat național din cultura germanică, scrierea runică, nu a atras atenția nimănui, în afara romanului Venantius Fortunatus, și nu a servit practic la nimic. Deci, noi nu vom avea de luat în considerare aici decât două probleme: în ce măsură invaziile au contribuit la ruina culturii antice și dacă au pregătit ele nașterea, într-o epocă ulterioară, a unei culturi germanice.

Contemporanii nu au avut sentimentul rupturii decât în unele sectoare, și mai înainte de toate, în Galia. Nimic de acest fel în Italia până la invazia longobardă, și cu atât mai puțin în Spania, unde la începutul secolului al VII-lea, Isidor din Sevilla se leagă încă prin toate fibrele sale de tradiția antică — totuși, cu un recul suficient pentru a discerne că, în istoria patriei sale, o fază gotică a succedat definitiv fazei romane (de altfel, el le nădăjduiește la fel de strălucitoare)[1]. Ne putem chiar îndoi de sinceritatea lui Grigore din Tours care deplângea cu emfază că studiul literelor a pierit. Fără nici o îndoială, limba sa este incorectă, tehnica sa literară este deficitară, dar puținul pe care îl păstrează din artele liberale nu este atât de infidel tradiției clasice[2].

O altă ruptură, de o importanță la fel de mare, a fost chiar mai puțin remarcată: această „dezmembrare intelectuală a Romaniei" (J. Fontaine) care a făcut din fiecare sector al vechiului Imperiu din Occident o entitate aproape autonomă. Ca și fragmentarea dialectală, acest provincialism intelectual este cu mult anterior invaziilor: din secolul al IV-lea, el a realizat progrese decisive. Adesea, catastrofele din secolul al V-lea l-au șters. Dar cel puțin în două teritorii, Africa și Spania, el a continuat să înflorească după acestea. Spania vizigotă a rămas atașată cu credință ultimilor săi mari autori din epoca romană (Iuvencus, Prudentius, în special Orosius); în vreme ce practic a ignorat — în pofida relațiilor stabilite odinioară între vizigoți și ostrogoți — munca depusă în Italia de către Casiodor și Boethius[3]. Această compartimentare a fost confirmată și întărită de consolidarea statelor barbare: față de Galia, Isidor din Sevilla probează nu numai ignoranța la care ne așteptam, ci și un pic din disprețul și ostilitatea pe care goții le aveau împotriva francilor.

Cum continuitatea culturii ecleziastice este neîndoielnică, eforturile istoricilor moderni s-au concentrat asupra supraviețuirii unei culturi profane. Într-un articol celebru, H. Pirenne a pus problema educației laicilor în Galia merovingiană[4]. El a crezut că poate aduce un răspuns pozitiv, care ar fi confirmat teza sa favorită despre continuitatea dintre Antichitate și Evul Mediu timpuriu până la cuceririle arabe. De atunci, a trebuit să-și mai schimbe poziția[1]: școala publică, în manieră antică, s-a refugiat în Sud,

[1] Vezi textele adunate de FONTAINE, *Isidore de Séville* [nr. 86], pp. 817–818.

[2] RICHÉ, *Education et culture* [nr. 97], p. 237.

[3] Observațiile foarte pertinente ale lui FONTAINE, *Isidore* [nr. 86], pp. 833 și 843–846.

[4] *De l'état de l'instruction* [nr. 96].

pentru a dispărea la sfârșitul secolului al V-lea, în cel mai bun caz în prima treime a celui de-al VI-lea. Pentru aristocrați rămâne calea angajării de preceptori și mai târziu (secolul al VII-lea), cea a unei educații la curte, al cărui aspect intelectual nu este de altfel esențial. Probabil că doar formația juridică se mai poate încă dobândi la școală. De altfel, laicii nu dispuneau, pentru a-și îmbogăți cultura, nici de biblioteci, nici de lucrări didactice asupra științei profane. Interesul lor era altundeva, într-o civilizație războinică.

În Spania, tabloul este mai puțin dezamăgitor. Nu știm ce s-a întâmplat cu școala, dar în plin secol al VII-lea unii comiți mai au încă o bibliotecă și cultura tehnică rămâne destul de răspândită pentru ca la sfârșitul secolului al VI-lea episcopul din Mérida să poată organiza cu mulți *medici* o asistență medicală gratuită[2]. Regele Sisebut a fost un literat de o altă valoare decât merovingianul Chilperic. În special Spania vizigotă a fost teatrul celui mai viguros efort pe care l-a avut Evul Mediu timpuriu pentru a sintetiza și a pune la dispoziția generațiilor noi moștenirea literaților din Imperiul târziu și din timpul patristicii: *Etimologiile* sau *Originile* lui Isidor (prima treime a secolului al VII-lea). Ele au servit, desigur, în primul rând clericilor, dar partea pe care o ocupă acolo cultura profană este dominantă. Cum a arătat J. Fontaine[3], a existat în tot acest efort o parte de iluzie: condițiile materiale și sociale ale unei culturi vii, cea antică, dispăruseră. Dar această fidelitate încăpățânată este un simbol: până în 711, Spania a refuzat să înțeleagă faptul că Antichitatea murise o dată cu Imperiul roman.

În Italia, în acest domeniu ca și în altele, Antichitatea a supraviețuit până la Iustinian, fără a prezenta cea mai mică îndoială, atât de viguros, încât sinteze originale încă mai strălucesc (mai înainte de toate cele ale lui Boethius), încât subtilități de școală rămân pe deplin apreciate, și Theodahad se mândrește a fi, după modelul Antoninilor, un filosof încoronat. Dominația bizantină a fost animată de cele mai bune intenții: o novelă imperială a reorganizat învățământul superior. Ca în Spania, cultura tehnică a supraviețuit[4] și Grigore cel Mare face dovada că Italia era încă în stare, la

[1] Vezi RICHÉ, *Education et culture* [nr. 97], pp. 254–291, și articolele sale *La survivance des écoles* [nr. 98] și „L'instruction des laïcs en Gaule mérovingienne au VII^e siècle", *Settimane...*, V, 1958, pp. 873–888, și „Enseignement du droit en Gaule du VI^e au XI^e siècle", în *Ius Romanus Medii Aevi*, Pars I, 5 *b*, Milano, 1965.

[2] FONTAINE, *Isidore* [nr 86], p. 876, nr. 4; *Vitas sanctorum patrum Emeretensium* [nr. 423], p. 192.

[3] FONTAINE, *Isidore* [nr 86], pp. 880–881.

[4] RICHÉ, *Education et culture* [nr. 97], pp. 184–185, a reunit câteva texte semnificative despre medicină.

sfârșitul secolului al VI-lea, să producă mari spirite. Dar mediul purtător al acestei culturi se restrânsese simțitor. Dacă supraviețuise la Ravenna și încerca cu greu să se reconstituie la Roma, în alte părți era în debandadă (Venantius Fortunatus fuge în Galia în 565). Chiar cei care supraviețuiseră fizic erau dezorientați. Retragerea în afara lumii, în mănăstirea sa calabreză de la Vivarium, a celui care asigurase în timpul epocii gotice legătura între cultură și conducere, Casiodor, are valoare de simbol. Italia longobardă, atâta vreme cât a rămas înainte de toate războinică și ariană, a fost ca o pată albă pe această hartă; când a devenit catolică, era prea târziu, și situația sa semăna foarte mult cu cea a Galiei france.

Ruina culturii antice nu este opera „marilor invazii", entitate abstractă și prea generală. Ea a supraviețuit foarte bine unora dintre ele, în esență celor ale goților, și când a murit, a fost mai puțin din pricina unui șoc direct, cât a transplantării prea riscante într-un mediu social care nu avea nevoie de ea și care își plasa altundeva idealurile sale umane.

Epoca invaziilor nu a dat naștere unei culturi intelectuale demnă de acest nume la germanici. Eforturile dispersate făcute în acest sens se plasează fie înainte (crearea runelor, opera lui Ulfila), fie după (autorii germani din epoca carolingiană) această criză politică și socială, în mod evident puțin propice maturizării unei gândiri. Dar această cultură, atunci când în sfârșit s-a născut, s-a întors cu predilecție către această epocă strălucitoare. Invaziile constituie fundalul pentru aproape întreaga epopee germanică. *Hildebrandslied*, transcris la Fulda către 810–820, reflectă lupta lui Teodoric împotriva lui Odoacru, și toate marile texte care au urmat (*Widsith* în Anglia, cântecele eroice din *Edda* și *Völsungasaga* în Scandinavia, *Nibelungenlied* în Germania) sunt inspirate de amintirile din cele două secole care despart ciocnirea dintre goți și huni în Ucraina în 375 și recucerirea lui Iustinian în Italia. Este frapant să-i vedem pe literații islandezi care în secolul al XII-lea pun pe hârtie textele eddice, transcriind fidel numele moștenite în 700 de ani de tradiție orală: al Carpaților (*Harfadhafjöll*) și al Niprului (*Danpr*), al lui Hermanaric (*Jörmunrek*) și al lui Attila (*Atli*). La anglo-saxoni, străini de evenimentele de pe continent, un poet de curte (*scōp*) trebuie să folosească în opera sa aceleași nume gotice și hunice[1]. Trei sau patru figuri domină această lume epică: doi goți, Hermanaric și Teodoric, hunul Attila, poate un franc, Teodoric, acel fiu al lui Clovis care a început cucerirea Germaniei.[2]

[1] Vezi Kemp MALONE, *Widsith*, ed. a 2-a, Copenhaga, 1962 (nu trebuie ținut în nici un fel seama de teoriile aberante ale lui R. L. Reynolds asupra acestui poem).

[2] Se pot găsi sinteze rezonabile în BRADY, *The legends of Ermanaric* [nr. 217] și în ZINK, *Les légendes héroïques* [nr. 220].

D) Recul asupra Germaniei

A reprezentat un ghinion pentru civilizația germanică faptul că ostrogoții au eșuat și francii au reușit. Teodoric nutrea pentru germanicii rămași în afara imperiului un sentiment de solidaritate care se reflectă în corespondența lui Casiodor și în valoarea soldelor plătite până în Scandinavia. Clovis și descendenții săi nu par să fi simțit nimic asemănător; ei și-au lăsat frații de dincolo de Rin să se descurce cum au putut. Lumea merovingiană nu s-a interesat deloc de protectoratele sale din Germania. Acest adevăr se demonstrează, în plan intelectual, prin încetineala cu care alfabetul a pătruns dincolo de Rin. Runele, care nu au avut pe continent decât un succes limitat, au dispărut în secolul al VII-lea, lăsând un vid pe care nimic nu l-a umplut înainte de secolul al IX-lea[1].

Acest refuz se întinde, de o manieră și mai scandaloasă, la ordinea religioasă. Până la misiunea engleză de la sfârșitul secolului al VII-lea, evanghelizarea Germaniei a fost abandonată câtorva inițiative particulare, ieșite din mediile romane rămase în vecinătatea frontierei lingvistice. Acțiunea lor, lentă și timidă, nu reușise decât să recucerească malul stâng al Rinului și să stabilească câteva capete de pod în Hessen și în Alamania[2]. În alte locuri, cea mai mare parte a claselor conducătoare devenise desigur catolică, în contact cu curtea, câteva biserici se înălțau ici și colo, dar nu exista nici o organizare ecleziastică, nici o cultură religioasă. O incapacitate generală părea să atingă Biserica francă atunci când era vorba să depășească acele cadre lăsate moștenire de către Roma.

Chiar în planul economic, Galia merovingiană s-a abținut să transmită ținuturilor de dincolo de Rin acel element necesar oricărei dezvoltări, care era moneda. Extraordinara densitate a atelierelor monetare merovingiene se rarefiază deja în mod deosebit în împrejurimile Rinului, și nici un atelier notabil nu a existat dincolo de fluviu; cu excepția Friziei (care a scăpat în mod sigur dominației politice a francilor), folosirea numerarului a rămas necunoscută în Germania transrenană până în perioada carolingiană: această regiune a rămas a metalului prețios cântărit cu balanța[3]. Nu a fost importată aici nici civilizația urbană.

---

[1] Vezi MUSSET și MOSSE, *Introduction à la runologie* [nr. 148] și, mai ales, G. BAESECKE, *Vor- und Frühgeschichte des deutschen Schriftums*, Halle, 1940–1950.

[2] Vezi harta lui L. MUSSET, „La conversion des Germains", în *Histoire universelle des missions catholiques*, Paris, 1957, p. 109.

[3] Joachim WERNER, „Waage und Geld in der Merovingerzeit", *Sitzunsberchte d. Bayer. Akad. der Wiss., Phil.-Hist. Klasse*, 1954, I.

Atâtea refuzuri pun o problemă ale cărei aspecte sociale au fost bine studiate de R. Sprandel[1]. El a arătat că, în pofida expansiunii din secolul al VI-lea dincolo de Rin, conceptul roman de frontieră a civilizației fixată pe acest fluviu a continuat să funcționeze. Noua aristocrație, rezultată din apropierea dintre cuceritorii franci și clasa senatorială, a întors spatele regiunilor orientale. Această atitudine negativă nu a luat sfârșit decât o dată cu ascensiunea Pippinizilor, în a doua jumătate a secolului al VII-lea, în același timp în care se opera transferul către nord-est al centrului de greutate al statului franc, rămas până atunci fixat în regiunea fluviilor Sena, Marna și Oise[2].

Avem impresia că dacă politica lui Theodebert și a lui Parthenius ar fi fost continuată, ea ar fi ajuns la cu totul alte perspective, precum cea a lui Teodoric, care îi servise drept model. Dar secolul care se întinde de la moartea lui Clotar I (561) până la sosirea la putere a lui Pepin de Herstal (679) a însemnat un adevărat faliment.

8) PROBLEME INSTITUȚIONALE

A) Cadrele juridice ale societății barbare

Obiectul acestei cărți nu este să studieze instituțiile Europei barbare[3]. Dar trebuie subliniat că acestea nu s-au edificat pe baza unui antagonism elementar dintre „romanitate" și „germanism". Dreptul roman nu mai era, în vremea prăbușirii imperiului, un bloc monolitic; toate cercetările recente încearcă să discearnă mai bine, sub fațada dreptului clasic, care a triumfat în cele din urmă prin codificarea lui Iustinian, un drept vulgar, cel al practicii provinciale, care iese uneori la suprafață în legislația imperială începând cu epoca constantiniană.

În privința codurilor romane redactate sub dominația barbară (*Breviarul lui Alaric* din 506 pentru statul vizigot; *Lex Romana Burgundionum* de la începutul secolului al VI-lea la burgunzi; *Edictum Theodorici* din aceeași perioadă la ostrogoți; *Lex romana Curiensium* din secolul al VII-lea în

[1] *Der merovingische Adel* [nr. 415].

[2] Anglia saxonă, devenită creștină, a simțit unele datorii față de vechii saxoni de pe continent, mai întâi, neîndoielnic, datorii religioase, dar de asemenea — Beda e martor — datorii de solidaritate etnică. Acest sentiment a fost una dintre originile misiunilor anglo-saxone în Germania.

[3] Le vom regăsi în volumul *Le haut Moyen Âge occidental: les pouvoirs.*

Raetia)[1] se pare că ele se bazează pe acest drept vulgar, căruia autoritatea imperială nu-i putea limita succesul în Occident. Acest drept a pătruns la fel de larg în legile destinate barbarilor înșiși. Dar oare mergea „vulgarizarea" chiar mai departe? Aceasta este părerea unei întregi școli de istorici ai dreptului, mai ales în Spania[2].

Cât despre dreptul germanic, datorită faptului că este redactat în latină, nu ne parvine niciodată în formă pură. Aspectele cele mai arhaice le îmbracă la franci (*Legea salică* „în 69 de titluri", către 507–511) și la longobarzi (*Edictul lui Rothari*, 643). În pofida datei lor timpurii, prima lege vizigotă (*Codul lui Euric*, către 470–480) și legea burgundă (*Legea Gombette*, către 501–515) prezintă intruziuni masive ale dreptului roman. Nu s-a păstrat nimic din dreptul germanic al ostrogoților și al vandalilor. Alamanii și bavarezii nu se mai bucurau de independență atunci când și-au redactat legile (*Pactus Alamannorum*, *Lex Bajuvariorum*): acestea conțineau largi împrumuturi saliene, gotice sau canonice. Celelalte legi barbare (*Legea Ripuarică*, *Legea thuringienilor*, *Legea francilor chamavi*) sunt formațiuni secundare născute în secolele al VII-lea, al VIII-lea și al IX-lea plecând de la dreptul salian. Legile engleze, singurele scrise în limba germanică (*Legea lui Aethelberht* din Kent, sfârșitul secolului al VI-lea), formează un grup aparte.

Bazându-ne pe cele mai arhaice dintre aceste texte, se poate cu ușurință degaja un „spirit" comun al dreptului barbar, caracterizat prin trăsăturile următoare: procedură orală și formalistă, personalitatea legilor, rolul cojurătorilor și al ordaliilor, tarifele amenzilor pecuniare (*wergeld*), solidaritate familială etc. Nu ne este îngăduit să ne îndoim că aceste trăsături n-ar face parte dintr-un fond comun germanic: multe se regăsesc în dreptul scandinav, pus pe hârtie începând din secolul al XII-lea, în afara oricărei influențe a Romei. Dar fără îndoială că în multe unghere se ascund idei romane sau inovații.

---

[1] Nu este aici locul să discutăm aceste atribuiri tradiționale; îndoieli recente s-au manifestat în legătură cu *Lex Romana Burgundionum* (vezi p. 270–271) și cu *Edictum Theoderici*, în care P. Rasi vede o operă a lui Gundovald, *magister militum* la Roma și A. d'Ors un text redactat în birourile prefectului Galiei stabilit la Arles către 460 (*Estudios visigoticos*. II: *El código de Eurico*, Roma și Madrid, 1960).

[2] Problema este următoarea: se găsesc în cutumele castiliene posterioare Reconquistei elemente străine dreptului roman oficial, compilațiilor din epoca vizigotă și dreptului musulman (războaie privată, cojurători, *„morgengabe"*...). De unde vin acestea? Import franc? Supraviețuire a obiceiurile gotice nescrise și plasate la marginea dreptului oficial? Elemente preromane care ar fi supraviețuit prin intermediul unui drept provincial foarte vulgarizat? Confluență între dreptul roman vulgar, cutumele gotice și cutumele france? Au fost prezentate toate aceste diferite ipoteze.

Chiar ideea unei codificări este revelatoare: practicienii romani le multiplicaseră, private sau oficiale, de la sfârșitul secolului al III-lea (*Codul gregorian*). Nu putem exclude faptul ca personalitatea legilor să fi fost cunoscută, cel puțin tacit, de practica romană vulgară, în cazul liților sau al federaților. Anumite stipulări din tabelele de *wergeld* saliene sunt atât de favorabile puterii regale (*wergeld* triplat pentru oamenii regelui, parte ridicată a amenzii cuvenite regelui), încât reprezintă neîndoielnic remanieri intervenite după consolidarea dinastiei merovingiene[1].

Pe de altă parte, ideile romane au acționat asupra practicii barbare, destul de repede pentru ca mai multe regate să abandoneze unele dintre aceste „principii fundamentale". Astfel, statul vizigot — cel care a lăsat cele mai multe monumente legislative — a renunțat la personalitatea legilor în favoarea ideii romane (și moderne) a teritorialității. Când și cum? Dezbaterea este foarte animată între juriști[2].

Interpretarea tradițională admite că goții trăiau sub *Codul lui Euric* (către 470–480), revăzut de Leovigild (către 570–580), și romanii sub *Breviarul lui Alaric* (506). *Liber judiciorum* al lui Recesvinth (654), care interzicea recursul la o altă lege sub pedeapsa amenzii, ar fi creat un drept teritorial, prea puțin revizuit apoi de Ervige (*lex renovata* din 681) și neîndoielnic de Egica (693). Dar de multă vreme există întrebarea dacă o teritorialitate de fapt nu s-a stabilit de la Leovigild. Garcia Gallo a lansat în 1941 o ofensivă pentru a face teritorialitatea să coboare și mai mult în timp[3]; iată că acum se ajunge la poziții extreme. Alvaro d'Ors, referindu-se la *Codul lui Euric*, departe de a reprezenta un exemplu foarte vechi, chiar dacă impur, al dreptului germanic, nu este decât un monument al dreptului latin vulgar, compilat sub influența juriștilor gali, și în mod natural teritorial[4]. Germanismul nu ar fi apărut în mod serios, poate sub influența francă, decât începând cu Recesvinth, iar vizigoții n-ar fi cunoscut niciodată personalitatea legilor.

Este prea devreme pentru a spune care va fi succesul unor asemenea vederi. Dar conchidem că este aventuros să presupunem, pentru un teritoriu dat, aplicarea personalității legilor atunci când documentele practicii (care lipsesc în Spania) nu o stabilesc în mod expres prin recursul la *professio legis*.

Îndoieli asemănătoare au fost expuse de Roels pentru legislația burgundă[5]. Nimic nu ne asigură că Legea Gombette pe de o parte, și *Lex romana Burgundionum* pe de alta, ar fi două

[1] Personalitatea legilor nu avea, desigur, valoarea etnică absolută care îi este frecvent atribuită: clericii, sau cel puțin prelații ca grup, erau considerați romani, oricare ar fi fost originea lor. Marii proprietari romani se folosesc de testament, tip de act adaptat situației lor de bogați, dar necunoscut de dreptul germanic.

[2] Asupra problemei personalității legilor barbare, vezi încercarea de punere la punct a lui Simeon L. GUTERMAN, „The principle of the personality of law in the early Middle Ages: a Chapter in the evolution of the western legal institutions and ideas", *Univ. of Missouri Law Review*, XXI, 1966, pp. 259–348.

[3] A. GARCIA GALLO, „Nacionalidad y territorialidad del derecho", *Anuario de historia del derecho español*, XII, 1936–1941, pp. 168–264; vezi W. REINHART, *Über die Territorialität* [nr. 196].

[4] Alvaro d'ORS, *Estudios visigoticos:* II;*El código de Eurico*, Madrid, 1960; vezi, de același, „La territorialidad del derecho de los Visigodos", *Settimane;*, III, 1955, pp. 363–408.

[5] Wilfried ROELS, *Onderzoek naar het gebruik van de aangehaalde bronnen van Romeins Recht in de Lex Romana Burgundionum*, Anvers, 1958; vezi recenzia lui G. CHEVRIER, *BEC*, CXVIII, 1960, pp. 206–209.

texte oficiale și paralele, destinate, unul supușilor germanici, altul supușilor romani ai regelui burgund. Este foarte posibil ca pretinsa *Lex romana Burgundionum* (titlu inventat de erudiții moderni) să nu fie decât o compilație personală[1], și ca Legea Gombette să fi fost teritorială.

Ar trebui atunci să admitem că dreptul gotic și dreptul burgund n-au fost aduse într-un sistem al personalității legilor decât în cadrul regatului franc, după cucerirea Burgundiei de către fiii lui Clovis și după încorporarea Septimaniei în regat de către Pepin cel Scurt. Un autentic regim al personalității n-ar fi existat deci la origine decât în regatul merovingian și în lumea longobardă, deci în statele aparținând celei de-a doua generații a regatelor barbare.

B) Structura statelor barbare

Statele barbare din prima generație — cele care au fost întemeiate de către popoare germanice răsăritene în bazinul mediteranean — au dovedit, în domeniul politic, puțină imaginație. Ele au împrumutat de la Roma, de la conducerea de la Ravenna sau de la prefecturile pretoriului, elementele esențiale ale administrației centrale și locale și au păstrat distincția fundamentală stabilită de Dioclețian între serviciul militar și serviciul civil. Cele din a doua generație — mai ales regatele merovingian și longobard — au trebuit să inoveze mult mai mult, să abandoneze părți întregi ale structurilor politice antice, și să renunțe la ordonarea ierarhiilor și a carierelor fixată sub Tetrarhie.

Mecanismele conducerii romane se situau la trei nivele: cel al curții imperiale, cel al prefecților și vicarilor, cel al guvernatorilor de provincii. Doar regimurile lui Odoacru și Teodoric în Italia le-au păstrat pe toate. Să ne plasăm în timpul lui Teodoric, atunci când corespondența lui Casiodor ne permite să pătrundem structura statului mai bine decât în oricare alt stat barbar. Ceea ce rămâne din prerogativele imperiale — regele got nu le revendică nicidecum pe toate — aparține lui Teodoric. Lângă el rămân marii șefi ai serviciilor: *magister officiorum*, *quaestor palatii*, *comes sacrarum largitionum*, însărcinații cu birourile cancelariei, cu corespondența și finanțele; toți titularii acestor posturi sunt romani, comiții goți nu se ocupă decât de serviciul privat al principelui și de treburile militare. La nivel intermediar, prefecții pretoriului din Italia și din Galia sunt menținuți și vicarii rămân în funcții la Arles și la Roma. La nivel inferior, provinciile sunt întotdeauna încredințate unor *consulares*, *correctores* sau *praesides*. Pe scurt, nimic nu s-a schimbat.

Alte state, care nu găsiseră în domeniul lor nici o capitală și nici o prefectură, au trebuit să se mulțumească cu mecanisme mai simple, adăugând serviciilor domestice de origine germanică, pe care le găsim

[1] Ceea ce ar explica de ce aceasta „nu pare să fi supraviețuit multă vreme și în mod eficace dispariției regatului burgund" (GAUDEMET, *Survivances romaines* [nr. 448], p. 160).

pretutindeni, birouri mai mult sau mai puțin copiate după cele ale guvernatorilor de provincii și câteva elemente imitate după curtea de la Ravenna sau după cea de la Bizanț. La Toledo, *officium palatinum* reunește conducere, justiție, finanțe și funcții domestice; provinciile sunt dezmembrate în comandamente militare încredințate ducilor[1]. La Lyon, confuzia este puțin mai mică (se cunosc un *quaestor palatii*, neîndoielnic un cancelar și un majordom), dar diviziunile privinciale sunt de asemenea uitate. La Cartagina, un *praepositus regni* conduce singur toate birourile, amintirea provinciilor ca diviziuni geografice supraviețuiește, dar la conducerea lor nu se mai află un agent al puterii centrale. În regatele vizigot și burgund, un funcționar pe care imperiul muribund abia avusese timp să-l numească în funcție, *comes civitatis*, este cel care preia principalele sarcini administrative. În fine, pretutindeni, resursele fundamentale ale statului rămân constituite de fiscalitatea publică romană, bazată pe locuitorii romani prin mijlocirea unui cadastru roman, ale cărui matrice sunt mai mult sau mai puțin regulat ținute la zi; scutirea generală de care beneficiază proprietățile barbare diminuează randamentul și măresc totodată presiunea.

În statele din a doua generație, amintirea birourilor imperiale s-a șters, administrația civilă a fost mai mult sau mai puțin absorbită de către serviciul curții sau de instituțiile militare și resursele publice ale suveranului nu mai joacă decât un rol secundar față de produsele domeniului și de justiție (supraviețuirea taxelor indirecte a fost mult mai viguroasă). La franci, nu supraviețuiește nimic din marile servicii ale administrației romane; cadastrele antice au fost abandonate către sfârșitul secolului al VI-lea (cu excepția Raetiei, unde sunt respectate până în secolul al VIII-lea) și nici o diviziune nu amintește, nici chiar pe departe, vechile provincii; întreaga autoritate locală aparține unor șefi de origine militară, comiți și duci. Palatul regelui longobard a păstrat numele de *sacrum palatium* și demnitatea de *referendarius* (șef al cancelariei), poate că sub influența bizantină; dar majoritatea marilor demnitari (*marpahiz*, *stolesaz*, *scipoz*) sunt de origine germanică, în vreme ce alții sunt copiați după ierarhia exarhatului (*vestararius*, *cubicularius*); impozitul direct public practic a dispărut și provinciile, puternic atinse de linia frontierei cu bizantinii, au dispărut în fața ducatelor.

Genealogia precisă a instituțiilor administrative ale Europei barbare nu a fost stabilită decât în două sau trei cazuri[2]. Cel mai important aspect privește

[1] Deja la Toulouse se anunța această confuzie: un *consiliarius* cumula funcțiile rezervate la Ravenna unui *quaestor sacri palatii* și unui *magister officiorum*. A. d'ORS a presupus că regele vizigot de la Toulouse își atribuise jurisdicția prefectului din Arles, dar această opinie nu se bucură de o adeziune generală.

[2] Se vor trata instituțiile fiscale în volumul *Le haut Moyen Âge: les pouvoirs;* pentru instituțiile urbane, vezi pp. 259–260.

instituția comitală. *Comes civitatis* a apărut în chiar ultimii ani ai Imperiului de Apus; a fost la început un demnitar din anturajul imperial (de unde numele său: aparținea de *comitiva*), detașat în câte un post de importanță primordială pentru a rezolva aici temporar o sarcină civilă și militară[1]. Dar generalizarea rapidă a acestei instituții, încă embrionară în 476, rămâne destul de misterioasă; ea presupune că Occidentul, în pofida împărțirii sale politice, constituia încă o unitate juridică sensibilă. Poate că regatul gotic de la Toulouse a jucat un rol decisiv în această răspândire: *Codul lui Euric* consideră deja ca normală existența comiților în cetăți. În Galia, în secolul al VI-lea, era încă o instituție mai ales meridională; ea nu s-a generalizat încă în Nord decât în secolul al VII-lea[2]. În Italia gotică, ea nu era decât sporadică atunci când Iustinian a făcut-o să dispară momentan, dar statul longobard a reluat-o. Pentru duci, care au păstrat întotdeauna o autoritate în principal militară, ascendența romană este chiar mai directă, dar în mediul gotic se poate vedea uneori puterea lor apropiindu-se de cea, mai ales civilă, a guvernatorului de provincie[3].

Trebuie amintită curioasa tentativă a lui Ernest Babut de a lega ierarhia administrativă merovingiană de ierarhia militară romană[4]. Este prea sistematică, dar schema sa ar merita un examen aprofundat. El sugerează că a existat la mijlocul secolului al V-lea o inflație generală de titluri: aproape toți tribunii au devenit comiți, avansând cu un grad, și anumiți comiți, duci. Fixarea în orașe a acestor tribuni-comiți s-ar explica prin dizlocarea annonei militare[5].

C) Problema ospitalității

Fundamentul juridic al stabilirii în imperiu a primelor popoare barbare e constituit de un tratat (*foedus*) care asigură, pe de o parte, respectarea (cel puțin teoretică) a drepturilor Romei de către cei nou-veniți, iar pe de alta, precizează condițiile cantonării și ale întreținerii barbarilor pe cheltuiala romanilor, după modalități inspirate de dreptul de cantonament militar, așa cum îl descrie, înaintea invaziilor, codul teodosian. Clauza care are cea mai

[1] DECLAREUIL, *Des comtes de cité* [nr. 62].

[2] BERGENGRUEN, *Adel und Grundherrschaft* [nr. 393], pp. 177–178.

[3] Vezi, în special, Rolf SPRANDEL, „Dux und comes in der Merowingerzeit", *ZRG, Germ. Abt.*, LXXIV, 1957, pp. 48–84; vezi, de asemenea, BERGENGRUEN, *op. cit.* [nr. 393], pp. 179–181 și Dietrich CLAUDE, „Untersuchungen zum frühfränkischen Comitat", *ZRG, Germ. Abt.*, LXXXI, 1964, pp. 1–79.

[4] E. BABUT, „Recherches sur l'administration mérovingienne", *RH*, CXXXI, 1919, pp. 265–266.

[5] Ar trebui să lămurim echivalența între titlurile latine și titlurile germanice (*comes = grâvo*; *dux = herizogo*). Ele s-au fixat mai târziu. Adesea, în epoca carolingiană, *grafio = vicecomes.*

mare importanță pentru istoria populației este cea a ospitalității. Acest termen desemnează atribuirea fiecărui mic grup barbar (familial sau militar) a unei fracțiuni dintr-o proprietate sau dintr-un ansamblu de proprietăți rurale romane care trebuiau să-i asigure întreținerea și adăpostul. Un astfel de regim este în principiu, și adesea și în fapt, foarte conservator: respectă drepturile eminente ale proprietarilor, limitele și structura domeniului, căci nu afectează decât folosirea. Acesta evită confiscările și violența gratuită: barbarul, dacă este rezonabil, este interesat de bunul mers al activității de pe urma căreia trăiește. În teorie, renunțarea la *foedus* sau plecarea barbarilor într-un alt cantonament restituie proprietarului integritatea prerogativelor sale. În realitate, barbarii nu se mai urneau din loc, dar au trebuit să înțeleagă și adesea să imite un regim agrar cu totul nou pentru ei. Când s-a prelungit suficient, ospitalitatea a fost un puternic factor de asimilare.

Textele stabilesc că ospitalitatea s-a aplicat la cel puțin cinci popoare: vizigoți, burgunzi, ostrogoți și, pentru un moment, la alani și vandali. În afară de aceasta, ea a servit desigur drept model mai mult sau mai puțin conștient și altor colonizatori care nu aveau încheiat un tratat. Din nefericire, datele pe care le avem despre acest subiect esențial sunt de o calitate mediocră; trebuie depus un efort considerabil pentru a le traduce în termeni concreți și interpretările propuse de către istoricii moderni sunt contradictorii[1]. Nu cunoaștem detaliile clauzelor primului acord important de ospitalitate, cel încheiat în 418 de către patriciul Constantius și vizigoții lui Wallia. Modalitățile nu au fost pretutindeni identice; ele au variat după importanța numerică a poporului care trebuia adăpostit și după întinderea regiunilor atribuite pentru cantonarea lor: vizigoții și burgunzii, stabiliți în sectoare destul de înguste, au primit ca regulă generală două treimi din pământ, în vreme ce ostrogoții, mai la largul lor în Italia, s-au mulțumit cu o treime[2]. Să trecem rapid în revistă principalele elemente constitutive ale ospitalității.

Cine a fost supus la această obligație dintre proprietarii romani? Doar domeniile aristocrației au fost afectate (un text referitor la burgunzi în 456 nu evocă decât partajul cu senatorii din Galia)[3]. În câteva cazuri (se cunoaște

[1] Cel mai însemnat efort de clarificare este cel pe care l-a încercat F. LOT, *Du régime de l'hospitalité* [nr. 452], de completat cu A. d'ORS, *Código de Eurico* (citat la p. 269, n. 1), la p. 173–184.

[2] Mulți dintre ostrogoții cantonați în orașe, în special la Ravenna, erau întreținuți pe baza annonei, nu a ospitalității.

[3] Faptul a fost pus la îndoială pentru Spania, în mod greșit, conform lui A. GARCIA GALLO, „Notas sobre el reparto de tierras entre Visigodos y Romanos", *Hispania*, I, 1941,

în special cel al alanilor din Valentinois, în 440), domeniile abandonate au fost vizate cu prioritate[1]. Aproape întotdeauna regimul nu a atins decât o regiune limitată. Dorința de a păstra coeziunea armatei barbare a fost mai puternică decât cea a unei juste repartizări a sarcinilor; un sistem de repartiție proporțională a responsabilităților nu se întâlnește decât în statul cel mai bine administrat, Italia lui Teodoric: proprietarii care nu dăduseră o treime din pământul lor goților trebuiau să predea o treime din veniturile lor în vistieria publică (desigur pentru a plăti soldele goților încazarmați în orașe sau pe *limes*). În alte părți, dispersia marilor patrimonii restabilea de la sine o anumită egalitate.

Numele tehnic al părții atribuite oaspetelui barbar este *sors*, „lot". Care era cota sa parte? La vizigoți și la burgunzi este de două treimi din pământuri (partea lăsată romanilor se numește atunci *tertia*); la ostrogoți este de o treime (atunci partea gotului este numită *tertia*); nu se cunoaște care a fost la alani și la vandali. Cota-parte din pământuri avea în urmă o lungă istorie: ea se aplica în Imperiul târziu prestațiilor pe care proprietarii le datorau soldaților sau funcționarilor aflați în misiune oficială, care aveau un bilet de găzduire, și fusese reluată de Odoacru pentru cantonarea trupelor sale: barbarii, în Italia, au fost tratați cum erau soldații găzduiți la localnici[2]. Cota-parte de două treimi, în Galia și în Spania, pare o inovație.

Această cotă-parte nu se aplică uniform tuturor elementelor domeniului. *Lex Burgundionum*, titlul LIV, documentul cel mai explicit, indică faptul că burgundul primește 2/3 din pământuri, 1/3 din sclavi, 1/2 din păduri, din *curtis* (centrul de exploatare) și din vii. Aceste anomalii se explică greu în detaliu, dar ideea lor pare să fi fost de a lăsa romanului drepturi mai extinse asupra rezervei decât asupra loturilor; cum venitul direct al rezervei trebuie să fi fost mai ridicat, romanul trebuia în final să încaseze o parte de aproximativ jumătate din venituri.

Aceste repartiții au fost operate de funcționarii romani. În Italia gotică îi vedem cel mai bine la treabă. Conducerea activității a fost încredințată unui funcționar de mare talent, prefectul pretoriului Liberius, care, ca agent al lui Odoacru, avea deja experiența unui regim foarte asemănător; sub ordinele sale au operat numeroși *delegatores*, care au făcut împărțirile realizând acte scrise (numite, ca vechile bilete de găzduire, *pittacia*).

Marea problemă este de a afla cum se efectua concret împărțirea. Barbarii au primit ei efectiv treimea sau cele două treimi din pământuri și au început să le cultive cu propriile mâini, cu sclavii care le reveneau? Sau nu se împărțeau cu adevărat decât recoltele? Barbarii se instalau într-o

pp. 40–63, dar nu este defel dovedit că vizigoții ar fi transmis din Galia în Spania după 507 regimul ospitalității.

[1] Se poate presupune că originalitatea modului de viață al alanilor — nomazi — îi făcea să se folosească mai bine de *deserta Valentinae urbis* pentru a rătăci prin ele cu turmele lor.

[2] Asupra prelungirii posibile a acestei cote-părți în epoca longobardă, vezi p. 164.

parte a casei stăpânului, sau își construiau o locuință separată? Câmpurile barbarilor formau o suprafață clar delimitată în cadrul domeniului? Se pare că soluțiile practice au variat, în interiorul regulilor generale desemnate prin *foedus*[1].

Dreptul oaspetelui barbar asupra *sors*-ului nu dobândește decât lent un caracter de cvasiproprietate. Legea burgundă face din roman singurul reprezentant al domeniului în justiție pentru acțiuni reale și lasă romanului o posibilitate de răscumpărare în cazul renunțării oaspetelui. Legea vizigotă nu face intangibile partajul și drepturile oaspetelui decât la capătul a cincizeci de ani. Ca singur proprietar, romanul rămâne — cel puțin la vizigoți — singurul supus impozitului funciar; acesta nu i se cere decât pentru partea pe care încă o mai folosește. O ficțiune legală, asupra căreia se insistă mai ales în regatul lui Teodoric, îi consideră pe roman și pe oaspetele său ca asociați, *consortes*, și asociația lor ca o folosire comună, *communio praediorum*.

În afara unor cazuri excepționale (ca în materie de defrișare în legea burgundă), textele nu pun niciodată față în față decât un roman și un barbar. Aceasta ne face să ne gândim că exista printre coloniștii barbari un șef de grup responsabil pentru ai săi. S-a presupus că aceasta ar fi favorizat stabilirea de raporturi mai mult sau mai puțin senioriale între acei *optimates* barbari și masele de simpli soldați care primeau de la ei folosința asupra pământului: două aristocrații, una romană și alta barbară, s-ar fi aflat astfel pe picior de cvasiegalitate[2].

Nu cunoaștem modalitățile psihologice de coabitare. A existat un caz care s-a sfârșit rău: cel al alanilor lui Goar, instalați de Aetius, fără îndoială pe Loara, în 442; acești nomazi nu au putut să se înțeleagă cu galii și i-au azvârlit afară cu armele pe *domini* de pe pământurile care li se atribuiseră. Istoria vandalilor, care au preferat confiscările pur și simplu ospitalității, merge în același sens. Partajul nu putea reuși decât cu popoare deja relativ civilizate.

Marele avantaj al ospitalității a fost de a procura barbarilor pământurile indispensabile întreținerii lor evitând violențele și lăsând plata pe umerii celor care aveau mijloace[3]. Barbarii au găsit un avantaj imediat într-o procedură reglementară (căci obțineau astfel, o dată cu pământul, o parte a mijloacelor de exploatare); dar ea s-a întors cu certitudine, pe termen lung, în beneficiul civilizației romane: dispersați în

[1] Aflăm ceva referitor la domiciliu: în 456, burgunzi se instalează în casa lui Sidonius Apollinaris (*Carmina*, XII). Mai târziu, își aveau propriile locuințe (*Lex Burgundionum*, XXXVII). Pământurile au fost de asemenea împărțite (*ibidem*, titlul LV). Totuși, nici arheologia, nici toponimia nu ne permit să descoperim pe teren fracționarea unui vechi domeniu în conformitate cu cotele-părți legale.

[2] THOMPSON, *The Visigoths* [nr. 172], pp. 119–120.

[3] Există aici o remarcabilă schimbare de atitudine: senatorii care, în principal, au tras spezele ospitalității erau, prin vechile constituții imperiale, mult avantajați în materie de încartiruire a trupelor (scutirea reședinței principale).

grupuri mici și integrați în organizarea agricolă romană, nou-veniții urmau să se asimileze cu ușurință.

Ne putem întreba dacă cele mai solide bastioane ale germanismului nu au fost coloniile mai compacte instalate pe pământurile fiscului, moștenite de la patrimoniul imperial sau confiscate de la proprietarii fugiți. Să nu exagerăm importanța acordurilor de ospitalitate. Ele nu au privit decât statele barbare din prima generație, născute înainte de sfârșitul secolului al VIII-lea în bazinul mediteranean. Sintezele cele mai durabile s-au operat în cursul celei de-a doua generații, în nordul Galiei merovingiene.

CAPITOLUL VII

ASPECTE LOCALE

1) LUMEA MEDITERANEANĂ

A) Invaziile şi ruperea unităţii mediteraneene

Occidentului roman, Mediterana îi aducea coerență și unitate. Nu doar din rațiuni strategice și navale: escadrele permanente de la Miseno și de la Ravenna au dispărut de multă vreme. Dar mai ales din motive economice. În economia etatistă a Imperiului târziu, liniile navicularilor (armatori privilegiați) joacă un rol fundamental. Ele converg spre Italia, în special către Roma, care nu se poate lipsi de convoaiele anuale de grâu venit din Africa, Sicilia sau Sardinia[1]. Toate evenimentele survenite în lumea mediteraneană, și în special în partea sa centrală, se repercutau deci asupra capului imperiului. Pe de altă parte, patrimoniile celor puternici, carierele de administratori se întindeau fără deosebire în toată lumea mediteraneană[2].

Occidentul barbar, în ajunul cuceririlor islamice, era în schimb complet lipsit de unitate. Flotele annonare au încetat să mai circule și Roma nu mai reprezintă un centru. În măsura în care schimburile supraviețuiesc, ele se fac direct cu Orientul și au (în pofida controlului statului la plecare și la sosire) un caracter privat. În afară de negustorii și diplomații de profesie, nu se mai trece dintr-un ținut în altul și, de teama trădării, nu se mai pot deține pământuri decât într-un singur compartiment al domeniului mediteranean. Italia, Spania, Africa (și Galia, în măsura în care este mediteraneană) reacționează separat. Invaziile sunt responsabile de această ruptură? Iată o problemă capitală[3].

---

[1] Grâul egiptean, multă vreme indispensabil, era din vremea lui Constantin expediat spre Bizanț.

[2] Asupra ultimelor exemple de astfel de cariere, vezi COURCELLE, *Les lettres grecques* [nr. 85], p. 299, n.1.

[3] Atitudinea barbarilor față de Mediterana este încă puțin studiată. Cercetarea contemporană, preocupată mai ales să verifice tezele lui Pirenne, a depus toate eforturile în

Primul contact serios al barbarilor cu Mediterana a rezultat din expediția lui Alaric și din jefuirea Romei. Drept consecințe a avut mai degrabă strângerea solidarităților mediteraneene prin mișcările refugiaților. Depopularea Romei[1] a antrenat o diminuare cantitativă a convoaielor annonare, dar în momentul în care vandalii au cucerit Cartagina, acestea nu-și pierduseră încă nimic din semnificația lor politică și economică.

Meritul lui Genseric a fost de a fi înțeles clar această situație. Marea pârghie a politicii sale pare să fi fost un șantaj asupra grâului. Pentru ca acesta să fie eficace, trebuia să dețină cele trei principale surse de grâne: Genseric avea Africa din 439, a pus piciorul în Sicilia în anul următor și a ocupat Sardinia către 455. Era necesară de asemenea o flotă de război? Courtois, care vede în rege pe întemeietorul unui „imperiu al grâului", consideră că navele flotei frumentare, rechiziționate, erau suficiente pentru toate necesitățile. F. Giunta, pentru care Genseric nu este decât un pirat, estimează că această acțiune cerea o armatură navală mai solidă[2]. Pentru a-i departaja pe cei doi, lipsesc textele necesare. În tot cazul, atât timp cât a trăit Genseric, vandalii au știut să-și folosească navele pentru a produce maximum de probleme lumii romane. Din 437 la 477, piratii vandali sunt semnalați cam peste tot în Mediterana[3]. Activitatea lor a culminat prin cucerirea Romei în 455, care a adus o imensă pradă, materială și umană. Sub succesorii lui Genseric, marina vandală s-a cantonat în acțiuni defensive și a menținut legăturile dintre Africa și insule, de-a lungul Mediteranei Centrale[4].

În ce măsură structurile vechi au supraviețuit acestei înspăimântătoare crize? Odoacru a putut să restabilească traficul de grâu din Sicilia negociind cu Cartagina, și Teodoric a continuat acest *modus vivendi*. Corporațiile însărcinate cu aprovizionarea Romei, *catabolenses* și *navicularii*, au funcționat tot timpul în perioada gotică; ele aduceau grâu din Apulia și au

problema economică, și în special pentru perioada din secolul al VI-lea până în secolul al IX-lea. Se pot găsi câteva date la ENSSLIN, *Theoderich* [nr. 208]; COURTOIS, *Vandales* [nr. 233] și COURTOIS, „Les rapports entre l'Afrique et la Gaule au début du Moyen Âge", *Cahiers de Tunisie*, II, 1954, pp. 127–145. Vezi, de asemenea, J. ROUGÉ, „Quelques aspects de la navigation en Méditerranée au V^e^ et dans la première moitié du VI^e^ siècle", *Cahiers d'Histoire*, Lyon, VI, 1961, pp. 129–154.

[1] Numărul de „cartele alimentare" (*frumentationes*) a scăzut acolo de la 244 000 la 120 000 între 367 și 419; SIRAGO, *Galla Placidia* [nr. 76], p. 477.

[2] COURTOIS, *Vandales* [nr. 233] și GIUNTA, *Genserico e la Sicilia* [nr. 237].

[3] Până către 468, razii au afectat aproape în fiecare an coastele italiene. Către 474, au fost două raiduri în Epir și în Grecia, și ceva mai devreme altele două în Spania (dintre care unul pe coasta atlantică, în Galicia: păstraseră oare vandalii legături cu vechiul lor teritoriu?).

[4] În pofida originilor sale andaluze, imperiul lui Genseric nu a creat nici o legătură durabilă între Spania și Africa, nici cu Corsica sau Sardinia, care au fost mai ales locuri de deportare. Nu se poate compara acest imperiu maritim cu talasocrațiile care l-au precedat.

fost rechiziționate pentru transporturi în Galia. Dar se pare că transporturile din Africa și din Sardinia au fost întrerupte, și acesta este esențialul. Agricultura africană începe să funcționeze în circuit închis, iar Italia se poate dispensa de aporturile sale. Relațiile private păreau aproape întrerupte. Ruinarea Romei din timpul războaielor gotice a făcut după aceea ca orice speranță de întoarcere la trecut să fie zadarnică. Iustinian nu a restaurat unitatea economică și socială distrusă.

Cotitura decisivă este deci puțin anterioară dispariției instituției imperiale. Începând din 440–460, fiecare ținut al Occidentului mediteranean trebuie considerat ca o entitate autonomă. Chiar în fața recuceririi bizantine, care le-a afectat pe toate mai mult sau mai puțin, reacțiile au fost diferite.

S-a dorit ca Genseric să fie făcut responsabil pentru dezastrul final al imperiului[1]. Este cam mult spus. Dar el a provocat izolarea relativă în care Spania și Africa se găseau de acum încolo în raport cu Italia, și într-o măsură mai mică, cu Galia. Dintr-o țară în alta, nu mai treceau decât persoane izolate.

Un rezultat al acestei fracționări l-a constituit aruncarea în întuneric a majorității insulelor mediteraneene. Nimănui nu i-a mai păsat de ele în perioada dintre căderea regatului vandal și începutul pirateriei sarazine către 800. Corsica și Sardinia, în pofida protectoratelor bizantine sau france lipsite de semnificație practică, se organizau pentru a trăi în sistem închis, renunțând la mare. Deja Iustinian nu mai deținea decât câmpiile de coastă și zonele miniere. Ocuparea Italiei de către longobarzi, apoi cea a Cartaginei de arabi au rupt și ultimele legături. Triburile sarde, desigur întărite cu deportații africani, *barbaricini*, și-au dobândit o independență de fapt, comparabilă cu cea a maurilor din „Africa uitată". Sardinia și Corsica au fost o „Italie uitată".

O altă victimă a fost Dalmația. Rămasă în *pars Occidentis* în urma împărțirilor din secolul al IV-lea, ea a urmat soarta Italiei până la căderea ostrogoților. Securitatea sa era asigurată de înțelegerile pe care aceștia le păstrau în teritoriul de până la Dunăre. Recucerirea bizantină a avut ca rezultat să o facă să împărtășească destinul dezastruos al Balcanilor. Din 600, slavii au blocat orașul Salona, care a fost distrus de avari către 614; locuitorii s-au închis în ruinele palatului fortificat al lui Dioclețian și moaștele sfinților au fost duse la Roma de către papa Ioan al IV-lea (640–642). Patria atâtor împărați din Imperiul târziu a încetat pentru multă vreme să mai joace un rol în viața Occidentului.

Redus la propriile resurse, fiecare dintre noile state mediteraneene a fost obligat să abandoneze în fața resurgențelor „barbariei indigene" o parte a teritoriului său. Italia și-a pierdut astfel insulele, în afara Siciliei; Spania, Țara Bască și Africa, toată partea ei occidentală; întâlnim aici o problemă familiară.

B) Pentru o istorie comparată a statelor germanice în lumea mediteraneană

În fiecare pagină a istoriei lor, se simte că statele întemeiate de goți, vandali și, într-o măsură mai mică, de burgunzi, aparțin unui tip cu totul

[1] J. J. SAUNDERS, „The debate on the fall of Rome", *History*, XLVIII, 1963, pp. 1–17.

diferit de cel oferit de Galia merovingiană, Anglia anglo-saxonă sau Italia longobardă[1].

Originalitatea lor constă mai întâi într-o fidelitate profundă față de Antichitate, nu numai pentru structurile sale intelectuale și politice, dar chiar, și mai ales, în domeniul economic: economia monetară și schimburile pe distanțe lungi, marea proprietate rurală și exploatarea sclavagistă și-au păstrat formele din Imperiul târziu. Romanii au rămas reprezentați aici de către elita lor tradițională, clasa senatorială. Apoi, există, peste tot, această aceeași soluție pentru coexistența între romani și barbari: o soluție dualistă, favorizată de arianism, care nu stabilea decât la vârf instituții comune celor două popoare, în persoana monarhului și a anturajului său imediat; romanii trăiesc în continuare în orașele lor, adesea încă în provinciile lor, și barbarii în cadrele lor militare; sunt două clase conducătoare, care nu fuzionează. Acolo unde acest dualism exista, recucerirea venită de la Bizanț era posibilă; se putea șterge toată fațada barbară — vandali și ostrogoți au dispărut fără a lăsa urme — rămânea încă o organizare romană, teoretic gata să funcționeze, în timp ce nu ne imaginăm ce ar mai fi rămas din Galia dacă ar fi fost eliminați francii. Adevărata frontieră între Antichitate și Evul Mediu se stabilește doar în momentul în care rotițele mecanismelor antice sunt definitiv incapabile să se mai învârtă: statele lui Euric, Genseric, Teodoric, Gundovald sunt în mod categoric dincoace de această limită, cele ale lui Clovis, Reccared, Rothari — dincolo.

Studiul comparativ poate să se extindă și la alte domenii, de exemplu la cel al relațiilor politice. Occidentul barbar trece mai întâi printr-o fază de diviziune, de neîncredere sau de ostilitate deschisă cu imperiul; ea culminează cu Genseric; între popoare există o rivalitate sălbatică. Apoi, totul se schimbă, nu cu detronarea neînsemnatului Romulus Augustulus, ci cu instaurarea lui Teodoric la Ravenna, în 493. Lumea barbară se organizează, statul ostrogot, în mod hotărât conservator, devine cheia de boltă, se restabilesc legăturile cu imperiul, barbaria — în sensul peiorativ al cuvântului — dă peste tot înapoi. Există aici o direcție fecundă de cercetare.

C) Despre goți și suevi

Am urmărit migrația ramurilor principale ale grupului gotic[2]. Nu s-a spus totul, și multă cerneală a curs în legătură cu ramurile secundare obscure sau chiar iluzorii. Trebuie să evocăm aici rapid aceste probleme de pură erudiție.

[1] Efortul cel mai susținut pentru a le surprinde originalitatea îi este datorat lui STROHEKER, *Die geschichtliche Stellung* [nr. 133]. Îl urmăm îndeaproape.

[2] Vezi pp. 110–105.

Să-i ștergem mai întâi din istorie pe presupușii goți din India, născuți în 1912 dintr-o interpretare eronată a trei inscripții din sanctuarele budiste din regiunea Poona[1].

Mai interesant este micul grup al goților din Crimeea[2]. În vremea năvălirii hunice de la sfârșitul secolului al III-lea, unii goți, în loc să fugă spre sud-vest, au căutat refugiu în munții din Crimeea (Iaila Dag). Creștini de la început, ei au trăit în general în bună înțelegere cu bizantinii din Chersones din secolul al V-lea până în al XV-lea. Micul lor principat a supraviețuit miraculos cuceririi triburilor stepei și nu a fost distrus decât în 1475 de către otomani. Se constată cu surprindere că gotica mai era vorbită în secolul al XVI-lea: un ambasador al lui Carol Quintul culege 68 de cuvinte de la două persoane originare din Perekop, către 1560, deci la un mileniu de la moartea limbilor germanice răsăritene în alte regiuni.

Semnalăm, de asemenea, că o parte a goților intrați în imperiu sub Teodoric a fost expediată în Egipt. Un papirus de la Antinoe atestă prezența în acest loc a goților arieni, utilizând un text bilingv (latin, versiune gotică a lui Ulfila) al *Bibliei*. Este singura mărturie de acest fel lăsată de nenumăratele garnizoane barbare din imperiu.

Statul suev este în mod sigur unul dintre cele mai obscure și mai nesemnificative lăsate de invazii. Sursele referitoare la el sunt extrem de sumare și toate sunt străine anturajului regilor de la Braga, cărora nu le cunoaștem deci tradițiile istorice. Un istoric recent, R. L. Reynolds, a extras din acestea un argument pentru a propune istoriei sueve o reconstrucție radical diferită de cea expusă mai sus (p. 134). Nu ni s-a părut convingătoare. Dar este instructivă: ilustrează ideea că elementele acestui puzzle constituit de documentația relativă la Evul Mediu timpuriu sunt atât de incomplete încât asamblarea lor poate fi oricând repusă în discuție.

Reynolds îi face pe suevi să vină în Spania printr-o migrație maritimă, asemănătoare celei a anglo-saxonilor (sau a herulilor sau a britonilor care au ajuns de asemenea în Galicia). El le neagă prezența între popoarele care au trecut Rinul în 406 (Ieronim nu îi citează decât pe cvazi)[3].

D) Problema izolării hispano-gotice

Profunda originalitate a regatului de la Toledo, raritatea relațiilor sale cu exteriorul sunt fapte bine cunoscute, pe care le ilustrează un exemplu faimos: convertirea lui Reccared nu a fost anunțată papei decât cu trei ani întârziere și de către o nesemnificativă solie de trei călugări, care nici n-au mers până la Roma. Să nu facem totuși erori de optică: Spania gotică nu a fost un vas închis. Ea a primit mai întâi, cu simpatie, influențele ostrogote, după Vouillé, și neîncrederea sa față de politicile merovingiană și bizantină nu a pus-o la adăpost de aporturile france și orientale.

---

[1] Vezi în cele din urmă WÜST, *Goten in Indien?* [nr. 174].

[2] VASILIEV, *The Goths in Crimea* [nr. 173]; SCHWARZ, *Die Krimgoten* [nr. 168].

[3] R. L. REYNOLDS, *Reconsideration of the history of the Suevi* [nr. 392].

Ostrogoții au dat Spaniei doi regi, Theudis (531–548) și Theudisculus (548–549) și oameni de stat care au repus în funcțiune după 507 ceea ce rămăsese din instituții. Dar urmele concrete ale activității lor sunt rare: câteva tipuri de fibule și de cercei la începutul secolului al VI-lea, și poate numele de *saio*, agentul de execuție a deciziilor regale.

Relațiile cu Bizanțul, rău văzute de regii de la Toledo, nu sunt totuși de negat. Aici își caută refugiu exilații catolici, precum Sfântul Leandru sau Ioan de Biclar; de aici vin mai multe inspirații economice (precum organizarea *cataplus*-ului, bursă de control a comerțului exterior), și în special cel mai activ dintre curentele care animă arta hispano-gotică din secolul al VII-lea[1]. Aceasta se explică fie prin existența prelungită a unei enclave bizantine în Baetica, fie prin contacte comerciale.

Rolul francilor este mai obscur și mai comentat. Civilizația Spaniei gotice și a Franței merovingiene difereau mult. Elanul intelectual al erei isidoriene nu a trecut Pirineii și cărțile pe care le-a produs nu au fost primite în Galia înaintea sfârșitului secolului al VII-lea, sau chiar după 711[2]. Ideologia regalității sacrale elaborată în Spania, cel mai târziu sub Wamba (672), nu a găsit ecou în Galia decât sub Pepin cel Scurt. Invers, Spania gotică, aproape singura dintre statele barbare, a rămas refractară unui curent atât de general precum numitul *Tierornamentik*. Dar dincolo de o certă antipatie, indicii ale contactelor au fost semnalate în diferite direcții. M. Broëns a crezut că a descoperit toponime de tip merovingian în Galicia (compuși în *-curtis* și în *-villa*) și le atribuie expediției france din 542[3]. Este o teză foarte îndrăzneață. Zeiss a semnalat, într-un cimitir din Pamplona, un mobilier franc. În special, în controversa care persistă pe tema originii elementelor non-romane în dreptul cutumiar castilian, o întreagă școală crede în influențe de dincolo de Pirinei[4].

Nici longobarzii nu au fost absolut lipsiți de contacte cu Spania[5]. Pe scurt, acest exemplu extrem ne învață că nici un compartiment al Occidentului barbar nu trebuie să fie considerat ca o entitate închisă; între cele mai autonome, schimburile nu au încetat niciodată cu totul.

---

[1] Vezi exemple în ZEISS, *Die Grabfunde* [nr. 202], p. 126 și în Pedro de PALLOL SALELLAS, „Hallazgos hispanovisigodos en la provincia de Jaen", *Ampurias*, XVII–XVIII, 1956, pp. 286–292.

[2] Studiul răspândirii în Europa a produselor culturii vizigote de-abia începe; a se vedea câteva jaloane remarcabile în Jacques FONTAINE, *Isidore de Séville; Traité de la nature*, Bordeaux, 1960, pp. 69–83.

[3] BROËNS, *Los Francos y el poblamiento* [nr. 183].

[4] Vezi, p. 269.

[5] Palol Salellas semnalează în Baetica bijuterii tipic longobarde.

2) GALIA

A) Despre primele etape ale înaintării france

Problema apărării romane în zona primelor așezări ale francilor este pe cale să se înnoiască prin săpături[1]. Născută sub pana lui G. Kurth, către 1880, din considerații toponimice, ipoteza fortificațiilor Imperiului târziu care traversau Belgia nu departe de actuala frontieră lingvistică (*limes belgicus*) s-a întărit, din 1930, prin constatări arheologice. Unele erau comparative: cum ar fi putut împărații, atât de preocupați să astupe breșele în *limes*, să o lase larg deschisă pe cea de pe Rinul Inferior? Altele erau pur locale: se semnalau câteva forturi și puncte strategice, cinci în total la ora actuală. Susținătorii *limes*-ului *belgicus*, pentru moment covârșiți de sarcasme, au ridicat capul. Alte linii fortificate s-au descoperit de asemenea în altă parte, în special, pe coastă, o ramură din *litus saxonicum*[2]. Condițiile ocupației france au fost în mod deosebit lămurite prin aceasta. Dar arheologii au avut inteligența de a nu sugera prea repede o legătură între descoperirile lor și fenomenele geografiei lingvistice.

Despre istoria primitivă a francilor, știința noastră posedă puține date, iar suplinirile cu idei transmise din generație în generație nu prezintă o garanție valabilă. Din când în când, unele dintre ele se păbușesc cu mare zgomot. Aceasta s-a întâmplat cu vechiul clișeu care îi opunea pe „francii salieni" și pe „francii ripuari", folosit încă în 1955 de Ch. Verlinden. În cele din urmă, critica lui F. Steinbach, E. Ewig și J. Stengers l-a înlăturat definitiv[3].

Atacul decisiv a fost pregătit de lucrările lui F. Beyerle asupra dreptului ripuar[4]: ele au stabilit că *Lex Ribuaria*, departe de a fi omologul simetric al lui *Lex Salica*, nu îi este decât o variantă secundară, aplicabilă austrasienilor, și mult mai recentă (nu este anterioară anului 633 și nu i se cunoaște acest nume decât începând cu 803). Cât despre numele de „ripuari", el nu apărea, cum s-a crezut, la Iordanes (care vorbește de *riparioli*, corp de auxiliari păzind malul unui fluviu, desigur Ronul); el lipsește din sursele din secolul al VI-lea și chiar din al VII-lea. *Riboarii* își fac intrarea târziu în istorie, în 726–727, cu *Liber Historiae Francorum*; era atunci — și până în secolul al X-lea — numele locuitorilor din regiunea Köln, Juliers și Bonn la vest

[1] Un bun stadiu al cercetării la 1947 este dat de HEURGON, *L'hypothèse du limes belgicus* [nr. 278]; vezi, de asemenea, FAIDER-FEYTMANS, *La frontière du Nord* [nr. 275]. Nerăbdarea lui VERLINDEN, *Les origines* [nr. 285], pp. 36–43 și sarcasmele lui STENGERS, *La formation* [nr. 283], par depășite.

[2] J. MERTENS, „Oudenburg et le litus saxonicum en Belgique", *Helinium*, II, 1962, pp. 51–62.

[3] EWIG, *Die civitas Ubiorum* [nr. 258]; STENGERS, *La formation de la frontière* [nr. 283].

[4] *ZRG, Germ. Abt.*, 1935, p. 2; și, mai ales, prefața la ediția BEYERLE și BUCHNER a Legii ripuarice (*MGH, Leges*, in-4 , III, 2, 1954).

de Rin, și din Ruhrgau la est de fluviu, aproximativ din vechea *civitas Agrippinensium*. Numele vine, se pare, de la un comandament militar de pe malul Rinului, mai mult sau mai puțin modelat după o circumscripție romană. Ripuarii nu au constituit niciodată un trib sau o ramură a poporului franc. Ideea unei coeziuni între francii din Est este ea însăși discutabilă. Se poate vorbi, în sens geografic, de o *Francia Rinensis*, precum Cosmograful din Ravenna; dar singura entitate politică despre care se știe ceva este regatul de la Köln.

Cât despre salieni, dacă existența lor este incontestabilă, este aproape imposibil de spus cărei realități precise îi corespund. Puține certitudini au supraviețuit atacului distructiv al lui Stengers. Se pare că termenul nu desemnase o entitate politică decât înainte de apariția dinastiei merovingiene; apoi nu mai este decât un cuvânt juridic sau un echivalent literar pentru *Francus*. Gruparea autonomă a salienilor trebuie să fi avut o existență scurtă. Unde locuiau? Nu avem decât două indicii, unul constituit de apropierea toponimică între salieni și Salland, pe malul drept al Rinului olandez, altul prin localizarea în *Toxandria* — un nume dificil de interpretat (vezi p. 144) — dată de Ammianus Marcelinus. Să nu vorbim deci despre salieni decât cu ocazia primelor etape ale înaintării france, de la Rin până la Escaut. Și este înțelept să recurgem la expresia mai neutră „francii de Apus".

B) Războinicul franc și asimilarea cuceririlor

Un imens material arheologic permite să facem portretul războinicului franc din secolele al VI-lea și al VII-lea. Francul obișnuit este un pedestraș; armele sale ofensive cele mai întâlnite sunt foarte originale în lumea germanică: secure de aruncat și spadă scurtă cu un singur tăiș, mai rar lance; el nu folosește decât destul de rar arme defensive, cască și scut; doar șefii săi luptă călare, cu o sabie lungă cu două tăișuri, precum atâția alți barbari. În toată Galia de Nord și de Nord-Est, tabloul este identic. Acest războinic este fundamentul statului franc; mormântul său îi este într-un anumit sens rămășița caracteristică. S-a insistat cu putere, și pe bună dreptate, asupra faptului că cucerirea francă a marcat triumful unei *Kriegerkultur* asupra civilizației încă preponderent civile a Imperiului târziu, cultură războinică exprimată perfect de „cimitirele în șiruri" care se înmulțesc începând cu secolul al VI-lea (vezi pp. 200–201)[1].

La această descriere a războinicului franc s-a obișnuit să se adauge nume clasice: franciscă pentru secure, framee pentru lance, scramasax pentru spadă. De fapt, aceste denumiri, extrem de îndoielnice, ar trebui respinse, chiar dacă arheologii le rămân adesea fideli[2]. Securea francă de aruncat, cu un singur tăiș, nu a fost numită *francisca*, adică francă, decât în Spania; numele său nu a trecut în istoriografia galică decât din secolul al VIII-lea, prin intermediul unui autor

[1] Ideea este exprimată cu putere — dar într-un context discutabil — de BERGENGRUEN, *Adel und Grundherrschaft* [nr. 393], p. 167 și urm. Problema este reluată mai nuanțat, de BODMER, *Der Krieger der Merowingerzeit* [nr. 394].

[2] A se vedea o notă a lui Jean HUBERT, *BEC*, CVI, 1945–1946, pp. 140–142; pentru „franciscă": G. KURTH, *Etudes mérovingiennes* [nr. 261], vol. I, pp. 42–43; pentru „framee": G. MUST, „The origin of framea", *Language*, XXXIV, 1958, pp. 364–366.

care l-a copiat pe Isidor din Sevilla. *Framee* este folosit de sursele antice cu accepțiuni contradictorii: Tacit face din ea lance, Isidor sabie; Eucherus cunoaște cele două sensuri; etimologia — sigur germanică — pare favorabilă sensului „sabie cu două tăișuri". *Scramasax* își datorează popularitatea lui Grigore din Tours care îl folosește o dată precizând că este vorba de un cuțit mare; dar nu știm dacă avea unul sau două tăișuri. Singura armă francă al cărei nume îl știm cu certitudine este angonul, „un soi de lance sau de harpon terminat cu un vârf de fier triunghiular", dar era o armă rară.

Acest portret tradițional nu este cel al cuceritorului franc, este cel al soldatului din armata merovingiană. Francul invaziilor este aproape neremarcat, din lipsa documentelor arheologice anterioare lui Clovis și a căror atribuire francă să fie indiscutabilă.

Succesul politic și militar a condus alte populații din Galia să se alinieze la modelul oferit de războinicul franc. Nu cunoaștem primele etape ale acestui mimetism, cele care duc în vremea lui Childeric și a lui Clovis. Începând cu fiii lui Clovis, extinderea obiceiurilor france asupra întregii Galii poate fi studiată; este o cercetare instructivă, dar dificilă și care nu și-a spus ultimul cuvânt.

Un exemplu va arăta complexitatea problemei: cel al Burgundiei. Aceasta își schimbă statutul politic în 533–534, fiind încorporată în statul merovingian. Cum reacționează materialul arheologic? Temeinica anchetă a lui Hans Zeiss[1] ne ajută în acest sens. Înainte de 534, documentele sunt puțin numeroase, căci mobilierul funerar este sărac (dar aceasta fiindcă tradițiile burgunde erau apropiate de cele ale goților, precum erau limbile lor? Sau deoarece influențele romano-creștine au fost precoce și profunde?). După 534, se constată numeroase cazuri de *Reihengräber* cu inventar mai bogat, adică o aliniere la aspectul „merovingian" comun; folosirea armelor tipice, precum spada cu un singur tăiș, se răspândește, și aceasta este încă o influență franca: dar se constată, de asemenea, înmulțirea cataramelor de un tip extrem de original, cu decor animat, profan (mai ales cai) sau biblic (îndeosebi profetul Daniel) — este vorba de o inovație regională care nu datorează nimic lumii france. Nu avem nici o dovadă a vreunei imigrații france apreciabile, și principalul cimitir, cel de la Charnay (Saône-et-Loire), nu reflectă vreo adevărată cezură.

În Aquitania, problema se pune în termeni ceva mai puțin delicați. Expulzarea unei bune părți a goților arieni după Vouillé este atestată de istoriografie. În consecință, arheologii din secolul al XIX-lea, precum Barrière-Flavy[2], au atribuit goților toate mormintele „barbare" pe care le-au întâlnit. Maurice Broëns a reacționat puternic[3], în mod sigur pe bună dreptate: majoritatea sunt posterioare lui 507 și nimic nu corespunde aici necropolelor din *meseta* spaniolă. Majoritatea cimitirelor oferă aspectul „merovingian" caracteristic, cu secure și spadă cu un singur tăiș, cu atât mai tipic cu cât mormintele gotice nu conțin niciodată arme; dar inventarul oferă de asemenea forme locale unice (mai ales în Lauranguais, unde acesta se inspiră din tradiții ale Mediteranei Orientale). Cum să interpretăm aceasta: Broëns vede Sudul aquitan invadat de 150 000 de franci, dintre care 50 000 se stabilesc acolo... Fără a vorbi de cifre, care sunt gratuite, oare explicația în sine este sigură? Faptele diferă chiar atât de mult de cele constatate în Burgundia?

[1] *Studien zu den Grabfunden* [nr. 232].

[2] *Les arts industriels* [nr. 289].

[3] *Le peuplement germanique* [nr. 184].

Arheologii au pus prea adesea în termeni de cucerire și de populare o problemă care trebuia să se rezolve în termeni de asimilare și de civilizație, de modă chiar. Adevărata victorie a Romei a constat în faptul că a inspirat supușilor săi dorința de a trăi în manieră romană; cea a războinicului franc, aceea că a dorit să-i aducă pe toți cei care contau în Galia să adopte modul său de existență; armele și inventarul funerar sunt, pentru noi, expresia concretă.

C) Câteva probleme ale domniei lui Clovis

Domnia lui Clovis i-a atras întotdeauna pe istorici, în vreme ce caracterul lacunar al surselor i-a adus la disperare. De unde nașterea, în general urmată de o moarte precoce, a atâtor sisteme explicative create pe baze prea limitate[1].

Demonstrația cea mai directă a incertitudinilor noastre este oferită de dezbaterea încă deschisă asupra cronologiei domniei. Până către 1930, în pofida câtorva îndoieli, domnea o relativă liniște; apoi, în cursul unui viu dialog cu L. Levillain[2] și F. Lot[3], B. Krusch[4], apoi A. Van de Vyver[5] au încercat să repună totul în discuție. Tentativa lui Krusch, cu adevărat prea iconoclastă și insuficient fondată, poate fi considerată un eșec; cea a lui Van de Vyver este de o cu totul altă calitate. Chiar dacă această controversă s-a calmat astăzi, problema nu este rezolvată și se poate spune că în stadiul actual al lucrurilor două sisteme cronologice foarte diferite oferă probabilități sensibil egale.

Discuția pleacă de la Grigore din Tours, *Hist. Franc.*, II, 27, care oferă date eșalonate din cinci în cinci ani pentru principalele evenimente ale domniei: victoria lui Syagrius în anul al V-lea, victoria împotriva thuringienilor în anul al X-lea, victoria împotriva alamanilor și promisiunea de convertire în anul al XV-lea; victoria asupra lui Alaric al II-lea la Vouillé, tot în anul al XV-lea. Or, se știe cu certitudine că Vouillé nu e în 496 (anul al XV-lea), ci în 507 (anul al XXV-lea–al XXVI-lea). Această eroare se extinde oare și la data relativă a victoriei asupra alamanilor și la botez?

Asupra botezului, noi nu avem, în afara lui Grigore, decât două surse vechi: o scrisoare a Sfântului Avitus din Vienne, aproape contemporană, pentru a-l felicita pe Clovis pentru

[1] Ne putem face o idee rezonabilă despre limitele cunoștințelor noastre prin HALPHEN, *Grégoire de Tours, historien de Clovis* [nr. 259].

[2] LEVILLAIN, *La conversion et le baptême de Clovis* [nr. 263].

[3] LOT, „La victoire sur les Alamans et la conversion de Clovis", *RBPH*, XVII, 1938, pp. 63–69.

[4] B. KRUSCH, „Die erste deutsche Kaiserkronung", *Sitzungsber. der bayr. Akad.*, 1932, p. 1060.

[5] VAN DE VYVER, „La victoire contre les Alamans" [nr. 268].

convertirea sa; ea nu adaugă lui Grigore decât o precizare indiscutabilă: ziua botezului (Crăciunul); o scrisoare a Sfântului Nizier, episcop din Trier, către regina longobardă Clodosvinda, nepoata lui Clovis, către 567–568; ea plasează promisiunea de convertire după o vizită la Sfântul Martin din Tours, nedatată (Tours, înainte de Vouillé, era în teritoriu vizigot). Astfel, cele trei surse ale noastre nu se intersectează deloc: doar Grigore din Tours este garanția legăturii dintre botez și victoria asupra alamanilor și rolul Sfântului Remigius din Reims; doar Avitus dă ziua de Crăciun; doar Nizier vorbește de legătura cu Tours (tăcerea lui Grigore asupra acestui punct este foarte ciudată!). Nimic din acestea nu oferă o dată sigură; dar, dacă credem în călătoria la Tours, aceasta nu a fost posibilă decât cu ocazia unui război împotriva goților: cel din 506–507, bine cunoscut, sau vreun altul, posibil, în 498? Dacă urmărim sincronismul cu războiul contra alamanilor, este vorba de cel din 495–496, atestat doar de Grigore, sau de cel din 505–506, probat de Casiodor?

Există deci două mijloace de a rezolva aceste sincronisme. Unul este de a rămâne relativ fideli lui Grigore, de a plasa botezul pe 25 decembrie 497 (Lot), 498 sau 499 (Levillain) și de a crede în două campanii ale lui Clovis în Aquitania, ca și în două campanii împotriva alamanilor. Altul este de a ne încrede mai mult în Casiodor, a plasa botezul și singura campanie împotriva alamanilor în 506[1] și de a lăsa un vid de zece ani la începutul domniei din anul X în anul XX (unde nimeni nu discută războiul contra burgunzilor): este cel al lui Van de Vyver. Fiecare sistem își are slăbiciunile sale: dedublări pentru primul, zece ani de tăcere pentru al doilea. Cum să alegem? Un singur argument are o oarecare valoare. Fără nici o îndoială, Clovis a fost favorizat de catolicismul său în lupta împotriva goților în 507; totul s-ar explica mai bine dacă acest catolicism ar fi datat de opt sau zece ani nu doar de la Crăciunul precedent. Dar această presupunere nu constituie o probă.

Un al doilea episod al domniei — cunoscut doar datorită lui Grigore din Tours (*Hist. Franc.*, II, 38) — a ridicat interpretări aproape la fel de divergente: înmânarea către Clovis a tăbliților consulare trimise de împăratul Anastasie. Ridicarea lui Clovis la consulatul onorific (este sigur că nu e vorba de un consulat efectiv) nu are nimic ieșit din comun; această distincție fusese deja acordată unor barbari (care erau, ce-i drept, în serviciul direct al imperiului): aceasta ar fi o măsură diplomatică pentru a-l felicita pe rege pentru victoria sa asupra vizigoților și a căuta continuarea alianței cu el împotriva ostrogoților. Dar ce să gândim despre atributele imperiale (tunică de purpură, diademă) și despre titlul de Augustus? Despre străbaterea călare de către Clovis a Tours-ului, atât de asemănătoare cu procesiunile inaugurale ale împăraților din Orient? Reacțiile istoricilor au fost foarte diferite. Pentru unii (mai înainte de toate Fustel de Coulanges), aceste fapte au un nucleu real: Anastasie a ținut să legitimeze puterea lui Clovis și să facă din el delegatul său în Occident; pentru alții (în special Halphen), este vorba pur și simplu de o legendă; între aceste două extreme, toate opiniile intermediare au găsit susținători. Iat-o pe cea care ni se pare nouă rezonabilă. Anastasie nu a acordat cu adevărat regelui franc decât consulatul onorific; restul nu ar fi

[1] Acest sistem are drept corolar respingerea oricărei legături dintre faimoasa bătălie de la *Tolbiacum* (Zülpich) între regele de la Köln și alamani, și convertirea lui Clovis.

decât o punere în scenă, datorată unei inițiative locale, fie cea a lui Clovis însuși, fie cea a clerului din Tours, dornic să sărbătorească eliberarea sa de sub goți[1]. Teodoric însuși, în pofida respectului său pentru prerogativele imperiale, purta purpura și diadema și primește în inscripția de la Terracina — în mod precis către 507–511 — titlul de *semper Augustus* : este evident că în ochii săi aceste forme nu implicau o revendicare a puterii imperiale și a egalității cu Anastasie. Nici un împărat roman nu fusese de altfel recunoscut în Galia de Nord după asasinarea lui Majorian în 451. Dacă am crede în rolul mediului din Tours, se poate gândi că punerea în scenă era destinată să încline regalitatea francă într-un sens favorabil romanilor. Dacă am crede mai degrabă într-o inițiativă a lui Clovis, îi vom compara gestul nu numai cu cel al lui Teodoric, ci și cu cel al prințișorului din Aurès, Masties, care se proclamase cu puțin înainte *imperator*.

Oricum ar sta lucrurile, episodul de la Tours nu a avut nici o consecință. Nu avem nici o altă atestare a acestor titluri ambițioase, și regatul lui Clovis și al succesorilor lui a păstrat forme esențial germanice.

3) LUMEA ATLANTICĂ

A) Mituri şi fapte istorice în jurul originilor engleze

O bună parte a documentației noastre asupra originilor engleze, care e culeasă chiar în Britania sau în exterior, îmbracă o formă epică sau mitică pronunțată. Primele etape ale colonizării Kent-ului au fost convertite într-o dramă cu trei personaje — regele briton Vortigern și saxonii Hengist și Horsa; originile Wessex-ului au devenit istoria lui Cerdic și a lui Port; înfrângerea finală a britonilor se ascunde în spatele eroicei istorii a regelui Arthur. Și, din observatorul său oriental, istoricul lui Iustinian, Procopius din Caesarea, în al său *Război cu goții*, îmbină inextricabil destinele Britaniei (pe care o dedublează de altfel în două insule, *Brittia* și *Brittania*) și legendele poetice ale lumii de dincolo pe care tradiția antică le lega de Insulele Fericiților. În fața tuturor acestor texte, atitudinea istoricilor din penultima generație era categorică: nu exista acolo decât o rușinoasă harabură unde ignoranța cea mai crasă și imaginația cea mai nesănătoasă își disputau cununa de lauri. Marele medievist francez Ferdinand Lot marchează punctul culminant al acestei tendințe critice[2].

[1] Este ipoteza lui P. COURCELLE, *Le titre d'Auguste* [nr. 256].

[2] „Hengist, Horsa, Vortigern et la conquète de la Grande-Bretagne par les Saxons", în *Mélanges Bémont*, Paris, 1913; *Les migrations saxonnes* [nr. 347]; „Valeur historique du *De excidio*" [nr. 348]; *Bretons et Anglais* [nr. 350]; *Nennius* [nr. 349].

Ar fi foarte simplu să denunțăm slăbiciunile tuturor surselor noastre: cronologie bizară (din patru în patru ani sau din opt în opt ani) în *Cronica anglo-saxonă*; numele improbabile ale lui Hengist și Horsa („armăsar" și „cal"), și chiar al lui Vortigern (care nu ar fi decât o retraducere galeză a unei expresii latine luată drept nume propriu); Port sau „Pireul luat drept om" (numele său ar fi datorat unei false etimologii pentru Portsmouth); *Historia Brittonum*, responsabilă de o parte a acestor mituri (dintre care cel al lui Arthur) este un „roman care nu datează decât din secolul al IX-lea" și Gildas, sursa lui cea mai bună, este „plină de gogomănii monstruoase"; în fine, Procopiu care nu a văzut în nord-vestul Europei decât „un ținut al himerelor".

De atunci, s-a manifestat o reacție prudentă. Ea nu neagă nici gogomăniile, nici legendele etimologice, nici dorința de a personifica într-un erou al istoriei un întreg popor. Dar ea acordă un credit destul de mare indicațiilor cronologice și topografice din *Cronica anglo-saxonă*. Istoria originilor Kent-ului, așa cum le stabilesc J.N.L. Myres, după indicii arheologice[1], sau K. Jackson, în special după documente lingvistice[2], face astăzi loc — cel puțin cu titluri de simboluri bine alese — anecdotei cu Vortigern, Hengist și Horsa. Unii, precum T.C. Lethbridge și C.F.C. Hawkes[3], mergeau chiar mai departe și redau acestor eroi realitatea istorică de care s-a vrut să fie lipsiți. Cerdic a avut mai puțin noroc: genealogia sa anglă, numele său galez, trupa sa iută, totul la originile unui regat saxon, i-au adus discreditarea unanimă, cu atât mai mult cu cât arheologia a arătat că pretinsa sa zonă de debarcare, aproape de Southampton, rămăsese britonă cel puțin o jumătate de secol după data considerată a sosirii sale. Arthur apărea prea târziu pentru a găsi apărători; dar se recunoaște că epopeea sa reprezintă — cum sugera deja Colingwood — o privire sintetică nu chiar inexactă a evenimentelor pe care Gildas le plasează în jurul lui Ambrosius Aurelianus. Și se descoperă în textul lui Procopiu multe elemente valabile: rolul atribuit frizonilor, metodele de luptă (pe jos) și de navigație (cu rame) ale anglo-saxonilor, relațiile dintre angli și varini, etc.; dedublarea Britaniei s-ar explica prin dualitatea itinerarelor de la Bizanț către nord-vest (prin Galia și prin Spania atlantică)[4], și majoritatea confuziilor sale veneau din tradiția antică[5]. Să nu disperăm totuși dacă cercetarea istorică, prin unul din acele balansuri cu care este obișnuită, va readuce cândva într-o relativă favoare tezele lui Lot...

[1] *Some parallels...* [nr. 371], p. 469 și urm.

[2] *Language and History...* [nr. 343], p. 200 și urm.

[3] În *Dark Age Britain* [nr. 361], pp. 112–122 și pp. 108–111.

[4] Asupra acestui din urmă itinerar, vezi mai jos, p. 293.

[5] Vezi A. R. BURN, „Procopius and the Island of Ghosts", *EHR*, LXX, 1955, pp. 258–261.

B) Structura politică şi socială a Angliei primitive

Până în secolul al XX-lea, imaginea pe care istoricii şi-au făcut-o despre originile engleze a rămas apropiată de cea propusă de Beda la începutul secolului al VIII-lea. Influenţat de ceea ce constata în timpul său, Beda îşi reprezenta Anglia primitivă ca şi cum era constituită din regate omogene şi juxtapuse, născute fiecare din imigrarea unui grup etnic coerent: aici saxonii, dincolo anglii şi mai încolo iuţii. Cercetarea contemporană se îndepărtează din ce în ce mai mult de acest clişeu simplist[1]: ea admite că unitatea etnică relativă care exista în secolele al VI-lea şi al VII-lea nu este o dată primară, furnizată de migraţii, ci fructul împărţirii geografice a teritoriilor britone între cuceritori şi necesităţile care rezultau de aici, militare şi economice. Ar fi deci zadarnic să căutăm originea precisă a fiecărui „popor" din listele lui Beda pe continent; toate sunt rezultate din regrupările posterioare migraţiilor.

Această nouă poziţie este avantajoasă. Ea dă seamă de unitatea prezentată de vechea engleză, în pofida diversităţii originilor prezentate de Beda, şi aceasta de la debutul erei literare: nici un grup nu fusese destul de izolat după debarcare pentru a-şi păstra multă vreme originalitatea sa dialectală; prin forţă se năştea rapid o limbă comună. Ea lămureşte mutaţia care, din vechii saxoni continentali, popor „republican" între toţi germanicii, a făcut în Anglia supuşii unei mulţimi de dinastii (care îl invocau destul de clar pe Woden, zeul războiului, ca autor al lor)[2]. Şi, mai ales, ea apropie într-o anumită măsură istoria anglo-saxonă de cea a germanicilor continentali cei mai apropiaţi, francii: am insistat mult asupra faptului că toate elementele esenţiale ale civilizaţiei france ale erei merovingiene fuseseră elaborate *după* trecerea Rinului, inclusiv grupările politice.

Se pot încă aştepta de la arheologie multe lămuriri pe care textele ni le refuză asupra originilor regatelor anglo-saxone. De douăzeci şi cinci de ani, săpături ample au îmbogăţit considerabil cunoştinţele noastre: cele din mormântul cu corabie de la Sutton Hoo, în Suffolk (1939) ale lui R.L.S. Bruce-Mitford care a făcut foarte vie istoria acelor Wuffingas, dinastia regală din East Anglia, şi cele din palatul din Yeavering în Northumberland (1953–1957) ale lui B. Hope-Taylor, care a lămurit faza finală a epocii păgâne în Bernicia. Datorită ei, contextul artistic şi social se adaugă rudimentarelor date politice din *Cronica anglo-saxonă* şi din listele regale.

---

[1] Cea mai recentă şi mai viguroasă critică vine de la H. R. LOYN, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest*, Londra, 1961, pp. 24–26. A se vedea, de asemenea, LETHBRIDGE, în *Dark Age Britain* [nr. 361], p. 116 şi urm.

[2] Vezi K. SISAM, *Anglo-Saxon royal genealogies* [nr. 354].

La Sutton Hoo, la 50 de km nord-est de Ipswich, un mare tumulus tăinuia o corabie lungă de circa 27 metri, 4,70 metri lărgime și 1,50 metri adâncime, construită prin tehnica bordajului și destinată să fie propulsată cu rame[1]. În mijlocul corăbiei, o cameră funerară — de altfel fără mormânt — conținea un inventar remarcabil de bogat: argintărie bizantină de la începutul secolului al VI-lea, bijuterii cloazonate, arme, însemne regale, în fine, un mic tezaur de monede de aur merovingiene (reunit către 660–670 conform celei mai mari părți a numismaților, către 625 după Lafaurie). Acest cenotaf trebuie atribuit fie regelui Redwald (mort către 625), fie regelui Aethelhere (mort către 655); absența corpurilor s-ar explica fie printr-o convertire la creștinism, fie printr-o moarte la depărtare. El arată confluența dintre tradiții deosebit de diverse, mediteraneene (vase de metal din Alexandria și Constantinopol), france (monede), scandinave și, mai precis, suedeze (ideea generală de înmormântare în corabie, cască de tip Vendel), în fine britone (*hanging bowl* din tradiția celtică). Nimic nu dovedește mai bine că Anglia anglo-saxonă nu era o lume izolată, pierdută la marginile *oikumene*-i, ci că aristocrația sa participa la toate curentele civilizației europene.

Nivelul economic al societății anglo-saxone după colonizare constituie obiectul unei dezbateri între numismați. În ce măsură a cunoscut Britania, între dispariția numerarului imperial (la începutul secolului al V-lea) și apariția monedelor merovingiene (în a doua jumătate a secolului al VI-lea și, mai ales, la început de secol al VII-lea) un regres care să o aducă la nivelul premonetar? Pentru unii[2], dacă aurul și argintul practic au dispărut, elementele indigene au rămas, în Sud, fidele aramei, sub forma monedelor din secolul al IV-lea aproape ieșite din uz sau a imitațiilor de o calitate îndoielnică (*minimi*); niciodată tradiția monetară nu a fost complet ruptă, și britonii supraviețuitori au putut să o transmită saxonilor. Pentru alții[3], ruptura a fost profundă și hiatusul prelungit; *minimi* nu au nimic de-a face aici (ar fi cel mai târziu de la mijlocul secolului al V-lea) și anglo-saxonii nu au conceput ideea monetăriei, către 670, decât ca imitație a suveranilor continentali. Problema nu a fost încă rezolvată; dar trebuie recunoscut că prima teză face apel mai ales la postulate decât la fapte demonstrate. S-ar explica greu faptul că britonii ar fi păstrat folosirea monedei în teritoriile supuse saxonilor, atunci când au pierdut-o în zonele unde rămâneau liberi! Partizanii continuității cu orice preț au vrut să meargă prea departe.

[1] BRUCE-MITFORD, *The Sutton-Hoo ship burial* [nr. 362] reunește esențialul; asupra datei vezi LAFAURIE, *Settimane...*, VIII, 1960, p. 249.

[2] C. V. SUTHERLAND, „Coinage in Britain in the 5th and 6th centuries", în *Dark Age Britain* [nr. 361], pp. 3–10.

[3] J.P.C.KENT, „From Roman Britain to Saxon England", în *Anglo-Saxon Coins*, Londra, 1961, pp. 1–22.

C) Supraviețuiri antice în Britania celtică

Teritoriile păstrate de către britoni erau cele mai puțin romanizate din insulă. În afara supraviețuirii creștinismului, totul pare să indice aici o pierdere rapidă a tradițiilor antice: limba nu a păstrat practic nimic din latină, viața economică s-a întors către forme indigene primitive, societatea a regăsit o structură tribală străină idealului antic.

Dar epigrafia și arheologia ne invită azi să reconsiderăm problema. Inscripțiile latine posterioare rupturii dintre Britania și Roma sunt numeroase în Vest[1]. Stilul lor este remarcabil de conservator: folosirea datelor consulare (până în 540 la Penmachno în Wales), mențiuni de *cives*, *magistratus*, *protector* etc. Or, aceasta se întâlnește într-un mediu pur celtic (mai exact irobriton) unde se scrie în mod obișnuit în ogam. Ce să credem despre aceste elemente romane, care se manifestă adesea până în secolul al VII-lea, mai târziu decât în Galia? Să fi supraviețuit o legătură directă între Mediterana și lumea celtică?

Textele narative nu oferă decât un indiciu foarte vag, care denotă un itinerar Alexandria–Spania–Britania la începutul secolului al VII-lea[2]. S-au găsit câteva piese bizantine din secolele VI–VII în sudul Angliei. Dar de câțiva ani, arheologii au reperat, într-o duzină de situri, în Devon, în Cornwall, în Irlanda de Sud și până în Hebride o ceramică originară din Mediterana Orientală și amfore cunoscute de asemenea în Spania, Sicilia și în Grecia[3]. Astfel este descoperit un aspect maritim nebănuit al supraviețuirii romane: un cordon ombilical lega Britania de Mediterana, trecând prin Spania bizantină (unde nu se vedea decât un soi de fundătură).

D) Despre problema bretonă

Istoria provinciei Bretagne armoricane oferă mai multe paradoxuri. Se constată, pe de o parte, profunzimea influențelor galice, atestate de descoperirile arheologice ca și prin narațiunile lui Cezar despre puterea venetilor și, pe de altă parte, mediocritatea urmelor galo-romane, mai ales

[1] MACALISTER, *Corpus Inscriptionum Insularum Celticarum* [nr. 12]; comentariul lui JACKSON, *Language and History* [nr. 343], pp. 118–120 și G. HASELOFF, *Settimane...*, IX, 1961, pp. 477–496.

[2] Viața Sfântului Jean l'Aumônier, GROSSE, *Las Fuentes* [nr. 188], pp. 412–413.

[3] În afară de HASELOFF, *Op. cit.*, pp. 480–483, vezi RALEGH-RADFORD, *Imported pottery* [nr. 486]; Alen FOX și G. C. DUNNING, „Some evidence for a dark-age trading site at Bantham", *Antiquaries Journal*, XXXV, 1955, pp. 55–67; Al. YOUNG, „A bronze age pin from South Uist", *ibid.*, XXXVIII, 1958, pp. 92–94.

în partea de vest, astfel că identificarea locurilor orașelor a fost foarte dificilă. Acest tablou ne determină să credem într-o romanizare foarte superficială, care lasă satele mediului galic. Dar lingviștii — în special începând cu Joseph Loth[1], susțin ca pe o dogmă faptul că limba bretonă medievală și modernă neoferind nici o urmă galică, Armorica fusese latinizată împreună cu tot restul Galiei și în aceleași proporții.

Trebuie observat: *a)* Că mediocritatea resturilor romane se întinde și în alte regiuni ale Vestului pe care nimeni nu le bănuiește că ar fi scăpat de latinizare; *b)* Că nu suntem în măsură să precizăm în ce stare era latinizarea satelor din restul Galiei în Imperiul târziu; se pare că galica a supraviețuit până la începutul secolului al V-lea, atât în Est, cât și la locuitorii din Trier. Până la această dată, destinul provinciei Bretagne nu are nimic excepțional.

Fără a intra în detalii de filologie, se știe că lingviștii au împărțit limbile celtice într-un grup continental (galica) și un grup insular, divizat în două subgrupuri, britonic (velșa, cornica, bretona) și gaelic (irlandeza, gaelica din Scoția). Cunoștințele noastre despre limbile insulare se bazează pe un material bogat și solid; cele despre limba galilor depind doar de câteva nume proprii și de inscripții laconice și obscure.

Doar ca ipoteză se consideră galica drept o unitate; de fapt nu știm practic nimic despre galica din nord-vest și nici despre cea din nord-est (Cezar afirmă existența, la belgi, a unor particularități lingvistice: noi nu reușim să le evidențiem). Aceasta trebuie să ne îndemne la o extremă prudență, fie că e vorba de a nega ori de a afirma posibilitatea supraviețuirilor galice.

Viguroasa reapariție în Armorica, începând din secolul al V-lea, a unei limbi celtice a părut să presupună întotdeauna anumitor istorici existența unui substrat galic, reanimat de imigrația venită din Marea Britanie (pe care nimeni nu se gândește să o nege). Până în acești din urmă ani, punctul lor de vedere era respins unanim ca fiind colorat de o fantezie romantică. Dar, iată că o viguroasă reacție, animată de canonicul Falc'hun[2], încearcă să o reabiliteze plecând de la considerații lingvistice și în special fonetice. Accentul atât de particular din Vannetais ar reprezenta o supraviețuire galică în fața accentului de origine britonică din alte dialecte bretone. Cele mai vechi documente bretone ar fi nesincere și înșelătoare, căci emană toate de la clerici, și slujitorii Bisericii ar fi fost toți în mod sigur insulari imigrați: ei ar fi transcris limbile bretone într-o limbă normalizată după modelul cornicei sau velșei. În stadiul actual al dezbaterii, istoria nu poate da decât un verdict: *non liquet.* Dar este bine, în orice caz, că problema bretonă a fost pusă în termeni noi.

Poate că rezolvarea va veni de la lucrările în curs ale lui J. L. Fleuriot, care a studiat cu minuțiozitate întinderea supraviețuirilor și a enclavelor

[1] Inainte de toate, *L'émigration bretonne* [nr. 497].

[2] FALC'HUN, *Le breton, forme moderne du gaulois* [nr. 492] și *Histoire de la langue bretonne* [nr. 493].

romane în mediul breton[1]. El pare să fi stabilit câteva puncte, favorabile când tezei lui Loth, când celei a lui Falc'hun. Un dialect roman viu pare să fi existat în Evul Mediu în Haute-Bretagne (unde elementele celtice sunt, cum credea Loth, un aport tardiv și nu un substrat supraviețuitor, cum a avansat Falc'hun ideea) și în câteva puncte din Basse-Bretagne, mai ales în jurul orașelor și pe o parte importantă a coastelor din Vannetais și din Léon. Absența de supraviețuiri romane aproape pretutindeni în interior (care ar fi trebuit să fie logic o redută de apărare locală în fața invadatorilor veniți de pe mare) s-ar explica prin supraviețuirea unei limbi galice. Istoria așteaptă multe date de la această bătălie a lingviștilor.

[1] FLEURIOT, *Recherches sur les enclaves...* [nr. 494].

CONCLUZIE GENERALĂ

Studiul problemelor puse de invazii este, din multe puncte de vedere, o lungă lecție de modestie pentru istoric. Nici un fenomen colectiv nu scapă atât de mult cercetării cauzelor primare. În cazurile cele mai cunoscute, se reunesc precedente, circumstanțe favorabile, ocazii accidentale, dar nimic din toate acestea nu explică invazia printr-o înlănțuire evidentă și necesară. A împinge problema la extremitățile lumii cunoscute, către Nord sau către Extremul Orient, cum a fost moda în urmă cu o generație, nu adaugă modestului nostru arsenal explicativ nimic altceva decât noi probabilități de eroare. Dar, dacă trebuie prea adesea să renunțăm la a sesiza cauzele, nu devine decât și mai necesar să le înțelegem. Fenomenul migrator nu era altădată perceput decât sub aspectul său exterior și brutal, cel al acțiunilor militare și al făuririi de imperii. Secolul al XIX-lea a înțeles foarte repede necesitatea de a lărgi ancheta printr-un recurs constant la istoria instituțiilor, apoi la lingvistică; cel de-al XX-lea a văzut înflorind toponimia, antroponimia și, mai ales, arheologia sub formele cele mai variate. Câmpul viziunii noastre s-a extins astfel. Fiecare achiziție obligă să revedem sectoarele vecine ale cunoașterii. Mai mult poate ca oricare alta, istoria invaziilor apare, în ultima parte a acestei cărți, ca o pânză a Penelopei. Certitudinea ultimelor cercetări, mai ample decât precedentele, ne-a făcut de mai multe ori să renunțăm la părerea noastră, nu din scepticism, ci din încredere în viitorul muncii istorice: dogmatismul precoce este unul dintre cele mai grave păcate împotriva lui Clio! Astfel luminată și îmbogățită, istoria invaziilor din primul mileniu al erei creștine este deosebit de instructivă. Ea ne învață că Europa nu a încetat niciodată să profite, prin sinteze novatoare, de tot ceea ce-i era oferit, chiar dacă prin constrângere. Această aptitudine de a absorbi modificând, de a scoate din ruine un element de înnoire traversează expunerea noastră ca un fir director. Aceasta este trăsătura distinctivă a civilizației, în opoziție cu culturile primitive, cărora, în pofida unor aparențe, „barbarii" din Evul Mediu timpuriu nu le aparțin.

INDEX

Notă: AEGIDIUS: nume de persoane și de locuri (nu au fost reținute decât cele care sunt citate de mai multe ori sau cu ocazia unor evenimente importante); *Abadal (R. de):* nume de autori moderni (nu au fost reținuți decât autorii ale căror opinii au fost în mod explicit reproduse sau discutate în text); agricultură: nume de materii; „arimanni": termeni latini sau germanici.

A

Abadal (R. de), 125
adunări germanice, 99–100
AEGIDIUS, *magister militum*, 107, 151, 154, 202
AETHELBERHT, rege al Kentului, 277
AETHELHERE, rege englez, 300
AETIUS, *magister militum*, 107, 115, 142, 144, 154, 181, 239, 284
AGILA, rege vizigot, 227
AGILOLFINGIENI, duci bavarezi, 164
AGILULF, rege longobard, 169, 171, 251
agricultură germanică, 99
AIRAN (Calvados), tezaur de aur, 106
ALAMANI, 97, 131, 143, 161–163, 197–199, 200
ALANI, 102, 117–118, 120, 121, 135–136, 283, 284
ALARIC, rege vizigot, 114, 121, 122, 238, 250, 251, 254
ALARIC al II-lea, rege vizigot, 125, 131, 158–159. Vezi de asemenea Breviarul lui Alaric
ALBAN, regat scot, 188
ALBOIN, rege longobard, 165–168
ALELUIA, bătălia (429), 180
ALFONS al II-lea, rege asturian, 128
ALSACIA, 160–163
AMALARIC, rege vizigot, 125
AMALASWINTHA, regină ostrogotă, 133
AMALI, dinastie ostrogotă, 134, 254
AMBRONI, 95
AMBROSIUS AURELIANUS, șef briton, 180, 184, 189, 298
AMSIVARIENI, 149
ANASTASIE, împărat, 158, 297
ANATOLIENI, 203
ANDALUZIA, 138
ANDECA, rege suev, 143
ANDERNACH, 204
ADRIANOPOL, bătălia de la, 113, 129
ANGERS, 154
ANGLO-NORMANDE (insule), 190, 191
ANGLI, ANGLO-SAXONI, 175–186, 297–300
annonă, 282, 286–288
ANTHEMIUS, împărat, 111, 189
Antichitate, sfârșitul, 224, 273, 289
antropologia germanicilor, 99, 146

antroponimie, în general, 261; engleză, 182–183; britonă, 190–191; franceză, 204, 211; gotică, 128; latină în Wales, 187
AOSTA, 168, 249
AQUILEIA, 96, 168, 171
AQUITANIA, 123–125, 158, 221, 294
ARBOGAST, ofițer franc, 152
arheologie, 228–229, 262–263
arianism, 133, 137, 142, 254–258
„arimanni", 220
ARIOVIST, șef suev, 95, 141
aristocrație, 237–238; în Galia, 221–222, 276
ARLES, prefectura pretoriului, 111, 266, 280
armament barbar, 244, 293–294
armate romane, 107–109; barbare, 243–244
ARMINIUS, 96
ARMORICA, 118, 179, 189–191, 234, 240; vezi de asemenea Tractus Armoricanus
Arnold (W.), 212
arta barbară, 268–270
ARTHEMIDORUS, ofițer roman, 247
ARTHUR, rege briton, 189, 297, 298
asolamente, 264
ASPAR, *magister militum*, 129
ASPARUH, hagan bulgar, 104
ASTORGA, bătălia de la (456), 142
ATHALARIC, rege ostrogot, 133, 241
ATHANAGILD, rege vizigot, 127
ATHAULF, rege vizigot, 123, 218, 253
ATTALUS, împărat, 122, 253
ATTILA, rege hun, 114–117, 144, 274
Audin (A.), 241
AUDIUS, episcop, 250
AUDOIN, rege longobard, 135, 167
Augustus, titlu al regilor barbari, 131, 159, 296–297
AURELIAN, împărat, 97, 120
AUSTRASIA, 221
AUTHARI, rege longobard, 169, 171
AUVERGNE, 111, 124
AVARI, 104, 117, 164, 165, 167, 173–174, 288
AVENCHES, 162, 198
AVITUS (Sfânt), episcop din Vienne, 145–146, 295
AVITUS, împărat, 124, 160, 246

B

BABAI, rege sarmat, 129
Babut (E.), 281
Bach (Ad.), 212
Bagauda (mișcare) în Galia, 116, 236, 237; în Tarraconensis, 111, 124, 232–236
BAIAN, hagan avar, 167, 173
BALEARE, 138, 140
„barbari", sensul cuvântului, 221, 230, 231
BARCELONA, 125, 256, 266
Barrière-Flavy (M. C.), 228, 294
„barschalken", clasă socială bavareză, 199
BASCI, 192, 221, 232
BASTARNI, 93, 94, 95, 102
BAUTO, ofițer franc, 152
BAVAREZI, 98, 163–164, 167
BEDA VENERABILUL, 181, 186, 187, 276, 299
BELIZARIE, ofițer roman, 134, 135, 216
BENEVENT, 168, 251
Beowulf, poem englez, 186
BERBERI, 139, 233, 240
Bergengruen (A.), 222
BERNICIA, regat englez, 181, 185, 299
BESSIN, 221
Beyerle (F.), 292
BLEDA, rege hun, 115
Bloch (M.), 154, 265
Blondel (L.), 266
BOETHIUS, 133, 247, 256, 273
Bognetti (G. P.), 172, 245
Böhner (K.), 203, 207
BOLIA, bătălia de la (470), 129
BONITUS, ofițer franc, 152
BORDEAUX, 124, 207, 253, 266
BORNHOLM, 143, 242
BOULONNAIS (BAS-), 177, 193
BRAGA, 142, 215, 266
BRETAGNE (BASSE-), 189–191, 301–302

BRETONI, pe continent, 124, 159
Breviarul lui Alaric, 158, 276, 278
brigandaj, 236
BRITOÑA, episcopat în Galicia, 191
Broëns (M.), 291, 294
BRUCTERI, 149, 150, 178
BULGARI, 104, 117, 167, 169
BURGUNDIA, 223, 294
BURGUNZI, 99, 143–147, 220, 282–285

C

cadastru, 262, 264, 280; vezi de asemenea centuriație
CAISTOR-BY-NORWICH (Norfolk), 179
CALMUCI, 104
CAMBRAI, 151, 154
CAMPANIA, 168, 250
CANTERBURY, 182
CARAUSIUS, uzurpator, 149, 176
Carcopino (J.), 110
CAROL CEL MARE, 164, 173, 174
CAROL MARTEL, 163
CARTAGENA, 127, 138
CARTAGINA, 139–141, 250, 264
CASIODOR, 118, 131, 132, 133, 217, 272, 279
„castella", 108, 249
CASTILIA, obiceiurile din, 277; populareа gotică, 125, 128
CÂMPIILE CATALAUNICE, bătălia de la (451), 116
CELȚI și germanici, 93–94; limbi celtice, 302; renașteri celtice, 210–211, 233
centuriație, 206, 264
ceramică, 210, 233, 301
CERDIC, rege englez, 184, 298
CHAMAVI, 149, 150, 153, 277
CHARARIC, rege suev, 142
CHARIETTO, ofițer franc, 152
CHARUDI, 97, 161
CHATTI, 149
CHATUARII, 149
CHAUCI, 97, 166, 176
CHAZARI, 104, 165
CHILDERIC, rege franc, 151, 154
CHILPERIC, rege franc, 223, 272
CIMBRI, 93, 95, 97
cimitire cu morminte în șiruri, 210, 293–295
Circumcelioni, 236, 237
CIVIDALE DEL FRIULI, 259
CIVILIS, 96, 211
CLEPH, rege longobard, 168, 172
cler, compoziție socială, 207, 208
climat, variații, 94, 105, 233
CLODION, rege franc, 151, 153
CLOTAR I, rege franc, 160, 167
CLOTILDA, regină francă, 158
CLOVIS, rege franc, 131, 154–159, 295–297
Codul lui Euric, 277, 278
Collingwood (R. G.), 298
comiți, 244, 280–281
conservatorism social, 237
CONSTANTIN AL III-LEA, împărat, 108, 180
CONSTANTIUS, patriciu, 123, 237
consulare, date, 146, 301
consulat, al șefilor barbari, 152, 158
COPȚI, 269, 270
cornică, limbă, 185, 190
CORNWALL, 185, 187, 301
CORSICA, 140, 214, 288
COSTOBOCI, 96
costum, 100, 210, 234
Courcelle (P.), 229, 250, 297
court, nume de locuri în, 196, 212, 261
Courtois (C.), 117, 227, 257
Coville (A.), 143
CRIMEEA, goții din, 121, 290
CUMANI, 104
curie municipală, 268
CVAZI, 142, 161, 245, 290

D

DACIA, 97, 120, 137
DALMAȚIA, 108, 132, 288
DALRIADA, regat scot, 188

defetism, 238
„defensor civitatis", 146, 268
DEIRA, regat englez, 185
De Laet (S. J.), 152
DENGIZIK, șef hun, 117
denumiri etnice, 245
deportări, 234, 235
„deutsch", 92
DEVON, 184, 188, 301
Dhondt (J.), 152
Dion (R.), 264
diplomație, 246
DOMNONEEA, 184, 189
drept, 276–277, 278
dualism politic, 289
duci, 268, 281
Duparc (P.), 144

E

EAST ANGLIA, regat englez, 181, 186
ECCLES, toponim, 182
„Edda", 98, 144, 274
EDICA, tatăl lui Odoacru, 111, 129
„Edictum Theoderici", 276, 277
EFTALIȚI, huni orientali, 102, 115
EGICA, rege vizigot, 278
EGIPT, goți în, 217, 290
EIFEL, 194, 205
„Elbgermanisch", 166
ELLAC, șef hun, 117
ELMET, regat briton, 185
ENNODIUS, episcop din Pavia, 133
epigrafie, 227, 301
ERNAC, rege hun, 117
ERVIGE, rege vizigot, 278
EUDOXIU, șef al bagauzilor, 116, 236
EUGENIU, împărat, 152
EURIC, rege vizigot, 124, 247
EUTHARIC, prinț got, 133
Ewig (E.), 221, 292
Exarhatul de Ravenna, 172, 280

F

Falc'hun (F.), 302
„fara", 220, 245, 262
FARAMUND, rege franc, 151
FIESOLE, bătălia de la (405), 136
FILIMER, rege got, 119
Flavius, gentilic imperial purtat de regii barbari, 129, 130
Fleuriot (J. L.), 303
„foedus", 110, 121, 123, 124, 128, 144, 145, 234, 243, 281–284
Fontaine (J.), 215, 272, 273
FORTUNATUS, 164, 199, 202, 272, 274
Fossard (D.), 228
framee, 294
FRANCI, 149–161, 193–196, 292–297
„Francia", 221
franciscă, 293
FRAVITTAS, șef got, 122, 218
Frend (W. H. C.), 233
FRITIGERN, șef vizigot, 121, 122
FRIULI, 168, 249, 251
FRIZONI, 176, 177, 178, 234, 298
frontiera lingvistică, a limbii bretone, 190–191; a limbii germanice, 192–200

G

gaelică, limba, 188, 302
GAINAS, șef got, 122, 218
galeză, limba, 185, 302
GALI, 187, 188, 189, 301
GALIA merovingiană, 154–161, 200–208, 220–223, 293–295
GALICIA, 138, 143, 191, 290, 291
GALLA PLACIDIA, sora lui Honorius, 123, 133
Garcia Gallo (A.), 278
GARIBALD, duce bavarez, 164
GASCONIA, 221, 261
GEILIMER, rege vandal, 141
GENEVA, 144, 145, 146, 266
GENNOBAUDES, rege franc, 150, 234
GENOVA, 169, 171
GENOVEVA (Sfânt), 235
GENSERIC, rege vandal, 139–140, 252, 287
GEPIZI, 120, 131, 173, 242, 255

„Germani", 92, 232
GERMANUS (Sfânt), episcop din Auxerre, 180, 187, 201, 246
„gesta municipalia", 146, 268
GEȚI, 237
GILDAS, istoric briton, 180, 298
GILDON, șef maur, 240
Giot (P. R.), 190
Giunta (F.), 287
GLICERIUS, împărat, 110, 145
GOAR, rege alan, 117, 284
GODAGISEL, rege vandal, 137
GODEGISEL, rege burgund, 147
GÖTALAND (Suedia), 119
gotică, limbă și literatură, 98, 217, 256
GOTLAND (Suedia), 119, 252
GOȚI, migrații generale, 97, 103, 118–135, 289, 290; vezi de asemenea ostrogoți și vizigoți
GRADO, 171, 259
GRAȚIAN, împărat, 108, 161
GRIGORE DIN TOURS, 149, 150, 223, 294, 295, 296
Guignes (de), 103
GUNDOVALD, rege burgund, 110, 131, 145–147, 158, 277; vezi de asemenea „Legea Gombette"
GUNTHAMUND, rege vandal, 141
GUNTIARIUS, rege burgund, 144

H

habitate pe înălțimi, 233–234
HASDINGI (VANDALI), 118, 138, 142
HASTINGS, 181
Haussig (H.W), 103, 104
Hawkes (C.F.C.), 298
HENGIST și HORSA, șefi saxoni, 181, 297, 298
HERMANARIC, got, 121, 274
HERMENEGILD, principe vizigot, 256
HERMERIC, rege suev, 142
HERMINONI, HERMIONI, 141
HERULI, 120, 121, 174, 175, 216, 218
„Hildebrandslied", 274
HILDIRIC, rege vandal, 141, 257
HILPERIC I, rege burgund, 145
HIMMERLAND (Danemarca), 95
HOCHFELDEN (Alsacia), 107
HONORIA, sora lui Valentinian al III-lea, 116
HONORIUS, împărat, 122, 123, 235
Hubert (J.), 229, 293
HUNI, 101–103, 114–117, 137, 144, 245
HUNIRIC, rege vandal, 141
HUNIRICOPOLIS (Susa), 267
HUNWULF, fratele lui Odoacru, 111
HYDATIUS, cronicar galician, 142, 266

I

IAZIGI, 101
IBERI, 233
IBBAS, general got, 132
iconografie, 246
ILDIBAD, rege ostrogot, 135
impozit, 279–281
incinerare, 99, 209–210
INDIA, goții din, 290
INGVAEONI, INGAEONI, 93, 176
IOAN I, papă, 133, 256
IOAN DIN BICLAR, cronicar spaniol, 291
IONA (Scoția), 188
IORDANES, istoric al goților, 94, 118, 120, 121
IOVINUS, uzurpator, 144
IRLANDA, 187–188, 301
ISIDOR DIN SEVILLA, 127, 272–273, 294
ISOLA COMACINA, 168, 249
ISTRIA, 169
IUDEI, 203, 222
IULIAN, împărat, 150, 152
IULIUS NEPOS, împărat, 108, 110, 145
IUSTIN, împărat, 133
IUSTINIAN, împărat, 127, 141, 165, 173, 240
IUTLANDA, 95, 96, 176
IUȚI, 177

J

Jackson (K.), 298
Janda (A.), 199
Jungandreas (W.), 194

K

KENT, 177, 181, 182, 297, 298
Kent (J. P. C.), 300
KÖLN, regatul franc de la, 154, 159, 293; orașul, 153, 248
Krusch (B.), 295
Kurth (G.), 292

L

LACONIUS, senator, 146
„LAETI", LIȚI, 152, 234, 244, 278
Lantier (R.), 210
LEANDRU (Sfânt), 291
Legea Gombette, 145, 277
Legea Ripuarică, 277, 292
Legea Salică, 150, 277
LEON I, împărat, 129
LEON I, papă, 116, 246, 247
LEON DIN NARBONNE, ministru, 124, 143
LEOVIGILD, rege vizigot, 127, 278
Lethbridge (T.C.), 184, 298
Levillain (L.), 295
„lex", vezi lege
„Lex Bajuvariorum", 277
„Lex Romana Burgundionum", 276, 279
„Lex Romana Curiensium", 276
„Liber Judiciorum", 278
LIBERIUS, patriciu și prefect, 127, 283
LIGURIA, 171, 250
„limes", 107, 108, 248, 265
„limes belgicus", 152, 194, 292
literare (surse), 229
„litus saxonicum", 178, 292
LIȚI, vezi „LAETI"
LIUTPRAND, rege longobard, 172
longobardă, limbă, 219
LONGOBARDIA, numele Italiei, 172, 218
LONGOBARZI, 165–173, 251, 258
Lot (F.), 158, 260, 295, 297
loturi cultivate, 186, 205, 206
LYMINGE (Kent), 181
LYON, 111, 145, 204, 266

M

MAGHIARI, 104, 105, 117, 200
machtierni, șefi bretoni, 190
MAJORIAN, împărat, 107, 124, 297
MANS (LE), 154, 207, 268
MARCELLINUS, ofițer roman, 108
Mariën (E.), 229
MARSILIA, 253
MARTIN DIN BRAGA (Sfânt), 142
MASTIES, șef maur, 297
MAURIACUS CAMPUS, bătălia (451), 116
MAURITANIA, 139, 233, 240
MAXIMIAN, împărat, 97, 234
MELANIA (Sfântă), 238, 253
MERCIA, regat englez, 181, 184
MÉRIDA, 127, 273
MEROVECH, rege franc, 151
metalurgie, 270, 271
metisaj, 146
METZ, 116, 160
MILANO, 168, 169, 251
MIRO, rege suev, 143
misiune la germani, 249–250, 275
monedă: în Anglia, 300; în Germania, 275; vezi de asemenea tezaure monetare
MONS BADONICUS, bătălia de la, 184
MONZA, palat longobard, 171
morminte, 208–210; vezi de asemenea incinerație, cimitire
MUNDO, șef germanic, 132, 218
MUNDOLSHEIM (Rinul Inferior), 106
MUNDZIUCH, rege hun, 103, 114
Myres (J. N. L.), 298

N

NARBONNE, 123, 254, 266
NARSES, ofițer roman, 135, 167

naviculari, 286
neam („Sippe"), 244
NEDAO, bătălia de la (454), 117
NEUSTRIA, 221
NIALL, rege irlandez, 187
„Niebelungenlied", 115, 144
NICETAS DIN REMESIANA, episcop, 249
NIZIER, episcop, 296
nomadism, 233
nordic, dialect, 93
„Nordseegermanisch", 93, 176
NORICUM, 94, 107, 198; evacuarea, 108, 112
NORTHUMBRIA, regat englez, 181, 184, 185
„Notitia dignitatum", 107, 150
NUMIDIA, 139, 236
NYDAM (Danemarca), corabia de la, 176

O

ODERZO (Friuli), 168, 171
ODOACRU, rege germanic, 107, 110–112, 124, 129, 130, 145, 216, 279
OFFA'S DYKE, 185
ogamice, inscripții, 188, 301
OGURI, 103
OLYBRIUS, împărat, 145
„openfield", 186, 264
ORESTE, 107, 115, 247
orfevrărie cloazonată, 269
ORLÉANS, 116, 248, 268
Ors (A. d'), 277, 278
OSEȚI, 102
ospitalitate, 172, 281–285
ostatici, 246
ostic, dialect, 93
OSTROGOȚI, 121, 128–135, 248, 255, 282–283, 291
OVIEDO, 128

P

„Pactus Alamannorum", 277
PALATINAT, 160, 162
PANONIA, 101, 107, 108, 132, 164, 166–168, 198, 200
PANTAGATHUS, senator, 146
papirus, 135
PARIS, 159, 204, 241, 266
PARTHENIUS, patriciu, 160, 201, 247, 276
PATRICK (Sfânt), 187
patrimonii funciare, 222, 252–253, 281–285
PAUL, ofițer roman, 154
PAUL DIACONUL, istoric longobard, 166, 220
PAULIN DIN PELIA, 123, 253
PAVIA, 130, 168, 171, 241
păgânism germanic, 185, 254
PECENEGI, 104, 105
pelagianism, 237
PENDA, rege englez, 185
personalitatea legilor, 172, 219, 277–279
Petri (F.), 194
populare, 259–268; gotică în Aquitania, 125; în Spania, 128, 214; în Italia, 132
PICȚI, 180, 187–189
PIPPINIZI, 276
Pirenne (H.), 204
„plou", parohie bretonă, 190
POITIERS, 223, 268
POUAN (Aube), 106
prefectura pretoriului, 279, 280
priscilianism, 237
PRISKUS, ambasador la huni, 115, 116
PROCOPIUS DIN CAESAREA, 297–299
„professio legis", 172, 221, 278
„proskynesis", 114
„protector", 187, 301
protocol regal, 131, 132, 146
PROVENCE, 124, 158, 159, 223

Q

QUENTOVIC, 193

R

RADAGAISUS, șef got, 136, 137, 250
RAETIA, 132, 161–163, 280
RAGNACHARIUS, rege franc, 151, 155
Rasi (P.), 277

RAVENNA, 133, 134, 135, 169, 256, 266, 286
războinic germanic, 100, 293–294
RECCARED, rege vizigot, 215, 267, 291
RECCOPOLIS, 267
RECESVINTH, rege vizigot, 278
RECHIARIUS, rege suev, 142
RECHILA, rege suev, 142
reconstrucție, 251, 252
RECULVER (Kent), 178
REDWALD, rege englez, 300
refugiați, 250, 251
regalitate germanică, 241, 242
regionalism, 236–237, 239, 272
„Reihengräber", vezi cimitire cu morminte în șiruri
REIMS, 158
religie germanică, vezi păgânism
REMIGIUS (Sfânt), episcop de Reims, 158, 296
REMISMUNDUS, rege suev, 142
RESPENDIAL, rege alan, 118
resurgențe indigene, 193, 210, 232–234
RIN, frontiera, 275; străpungerea, 136
RICHBOROUGH (Kent), 178
Riché (P.), 223
RICHOMER, ofițer franc, 152, 211
RICIMER, patriciu, 110, 145, 256
RIGNOMERIS, rege franc, 154
RIOTIMUS, rege breton, 189
RIPUARI (FRANCI), 150, 292, 293
Roblin (M.), 235
Roels (W.), 278
ROMA, jaful, 250, 252, 287; orașul, 135, 139, 240
ROMAGNA, 172
„Romania", 192, 200
„romanus", 221, 230
ROMÂNI, 200
ROMULUS AUGUSTULUS, împărat, 110, 115, 289
ROTHARI, rege longobard, 169, 172
ROUEN, 205
ROXOLANI, 102
RUA, rege hun, 114
RUGI, 118, 130, 255
runică, scriere, 98, 272, 274
RUTILIUS NAMATIANUS, poet latin, 239, 250

S

SABIRI, 103
„saiones", 131
SALIENI (FRANCI), 150, 153, 293
Salin (E.), 209, 270
SALONA, 256, 259, 288
SALVIANUS, scriitor latin, 153, 231, 237, 238
SAMO, rege al slavilor, 173
SANGIBAN, rege alan, 116
SAPAUDIA, 144
SARDINIA, 140, 214, 286–288
SARMAȚI, 167, 168, 235, 245
sate, 206, 234
SAXONIA (Inferioară), 176
SAXONI, 98, 153, 154, 167, 176–186, 210, 241, 299
SCANDINAVIA, 94, 131, 252
SCHLESWIG, 178, 179
Schmidt (L.), 243
Schwarz (E.), 93
SCIRI, 95, 111, 119, 216
SCIȚI, 101, 245
SCOȚI, 180, 187–189
scramasax, 293
segregare, 217, 258–259
Senat, senatori, 131, 146, 202–203, 284
SEPTIMANIA, 159, 220
SEVERINUS (Sfânt), 163, 199
SICAMBRI, 93, 149
SICILIA, 132, 140, 286–288
SIDONIUS APOLLINARIS, 100, 124, 202, 284
SIGEBERT, rege franc, 159
SIGISMUND, rege burgund,146, 147
SILEZIA, 137
SILINGI (VANDALI), 137, 138
SILVANUS, uzurpator, 152
Sirago (V. A.), 237

SIRIENI, 203, 270
SISEBUT, rege vizigot, 215, 272
„Skeireins", 217
SLAVI, 161, 164, 165, 169, 199, 220
societate germanică, 99–101
SOISSONS, 154, 241, 248
SOLOMON, ofițer bizantin, 240
„sors", 283
SPOLETO, 168
Sprandel (R.), 222
Stein (E.), 132
Stengers (J.), 292
stepe, civilizația, 101–106; arta, 103, 105–106, 268, 269
STILICON, *magister militum*, 122, 136, 239
STRASBOURG, 198, 203, 211
STRATHCLYDE, regat briton, 184, 185
Stroheker (K. F.), 201, 224, 289
SUABIA, 142, 161–163
SUEVI, 138, 141–143, 161, 255, 290
SUSA, 168, 249
Sutherland (C. V.), 300
SUTTON HOO (Suffolk), 181, 300
SYAGRIUS, 110, 154, 155, 295; familia Syagriilor, 146, 202
SYMMACHUS, 239, 253
SYNESIOS DIN CYRENE, 238

Ș

școli, 273, 274

T

Tabletele Albertini, 140, 264
TAIFALI, 120, 167
TARRACONENSIS, 124, 236
TASSILO AL III-LEA, duce bavarez, 164
TEIA, rege ostrogot, 135
TEODEMIR, rege suev, 143
TEODOLINDA, regină longobardă, 171
TEODORIC CEL MARE, rege ostrogot, 107, 111, 128–133, 217–218, 252, 275, 287
TEODORIC, rege franc, 160, 275
TEODORIC I, rege vizigot, 106, 124
TEODORIC al II-lea, rege vizigot, 124
TEODORIC STRABON, șef got, 128
TEODORICOPOLIS (Chur), 267
TEODOSIU AL II-LEA, împărat, 116
TEUTONI, 93, 95, 97, 161
tezaure monetare, 97, 252, 253
THELA, fiul lui Odoacru, 112, 130
THEODAHAD, rege ostrogot, 133, 273
THEODEBERT, rege franc, 160, 162
THEUDIS, rege vizigot, 125, 256, 291
THEUDISCLUS, rege vizigot, 127, 291
THIBAUD, rege franc, 167
THIUDIMER, rege got, 128, 129
Thompson (E. A.), 237, 254, 256
THRASAMUND, rege vandal, 131, 141
THURINGIENI, 131, 155, 158, 164, 173
TIBATTO, șef al bagaudei, 236
TIPASA, 139
TOLBIACUM, vezi Zülpich
TOLEDO, regatul gotic de la, 125–128, 215, 280, 291; conciliile de la, 127, 215; orașul, 248
toponimie: generalități, 260–263; engleză, 182–184; bretonă, 191; burgundă, 145, 146; francă, 194–196, 210–213; gotică în Aquitania, 125; în Spania, 128; în Italia, 132; longobardă, 220
TOSCANA, 135, 168, 171, 250, 251
TOTILA, rege ostrogot, 135, 237
TOULOUSE, regatul gotic de la, 123–125, 158, 280; orașul, 248
TOURNAI, 154, 204, 266
TOURS, 158, 295, 296
tovărășie, 100
TOXANDRIA, 152, 293
„Tractus Armoricanus", 154, 155
trădare, 109
trib („Stamm"), 241
tributuri, 246
TRIER, 153, 203, 204, 207, 266
TRIPOLITANIA, 139
TULUIN, ofițer got, 132
TURCILINGI, 216

TURCI, 103
TY (Danemarca), 105

U

ULDIN, rege hun, 103, 114
ULFILA, episcop got, 100, 119, 217, 249, 255, 274
ungere regală, 128
UNGURI (vezi MAGHIARI)

V

VALAMER, rege got, 128
VALENS, împărat, 243
VALENTINIAN AL III-LEA, împărat, 116, 133, 139
Van Berchem (D.), 107
VANDALI, vezi de asemenea hasdingi, silingi, 117, 119, 137–141, 243, 245, 255, 256–258, 282–285
Van de Vyver (A.), 295
VANDILI, VINDILI, 137, 143
VANNETAIS, 190, 302
VARASCI, 162, 198
VAREGI, 172, 174
VARINI, vezi VARNI
VARNI, 131, 178, 298
velșă, limba, 302
velși, 198, 199
VENDSYSSEL (Danemarca), 137, 242
VENETIA, 168, 169, 173, 250
Verlinden (Ch.), 153, 292
VERONA, 130, 168
VERULAMIUM, 180
VÉZERONCE (Isère), bătălia de la (524), 147
VICTOR DIN VITA, scriitor african, 257
VICTRICIU, episcop de Rouen, 249
VIKINGI, 168, 185, 188
„villae", 179, 182, 207, 263
VITIGES, rege ostrogot, 134, 162, 167
VIVARIUM, mănăstire, 274
VIZIGOȚI, 120, 121–128, 158, 215–216, 237, 255, 282–283, 291, 292
vocabular germanic, în engleză, 182; în spaniolă, 216; în franceză, 194–195, 212, 213; în italiană,171, 172, 218, 219
VORTIGERN, șef briton, 180, 297
VOUILLÉ, bătălia de la (507), 125, 159, 295

W

WACHO, rege longobard, 166
WALLIA, rege vizigot, 138, 246
WAMBA, rege vizigot, 291
WANGEN, bătălia de la (610), 162, 198
WANSDYKE, 184
Weibull (L.), 95
Wenskus (R.), 242
„wergeld", 145, 277
Werner (J.), 152, 197
WESSEX, regat englez, 184
„Widsith", poem englez, 186, 274
Wieruszowski (H.), 207
WOLFSHEIM (Rheinhessen), 106
WORMS, pseudoregat burgund, 144; oraș, 203
WUFFINGAS, dinastie engleză, 181, 299

Y

YEAVERING (Northumberland), 299
YORK, 185, 261

Z

Zeiss (H.), 228, 294
ZENON, împărat, 110, 112, 124, 131
zidul lui Hadrian, 108, 187
ziduri, 248, 249
Zimmermann (K.), 204
ZÜLPICH, bătălia de la, 162, 296

CUPRINS

PREFAŢĂ 5
CUVÂNT ÎNAINTE 13
ABREVIERI 14

PARTEA I
INSTRUMENTE DE CERCETARE ŞI DOCUMENTARE 15
AVERTISMENT 17
Secţiunea I – PUBLICAŢII DE IZVOARE 18
I. IZVOARE EPIGRAFICE 18
a) Germanici în general / 18; *b) Galia* / 19;
c) Spania / 19; *d) Italia* / 19; *e) Africa* / 19;
f) Marea Britanie / 19
II. IZVOARE PAPIROLOGICE ŞI ASIMILATE 19
III. IZVOARE NARATIVE 20
a) Până la ruina unităţii occidentale / 20;
b) Regate barbare / 20; *Galia* / 20; *Spania* / 21;
Italia / 21; *Africa* / 21; *Marea Britanie* / 21
IV. IZVOARE DIPLOMATICE SAU ASIMILATE 22
a) Galia / 22; *b) Italia* / 22; *c) Anglia* / 22
V. IZVOARE HAGIOGRAFICE 22
a) Colecţii şi repertorii / 22; *b) Critică* / 23
Secţiunea a II-a – LUCRĂRI MODERNE 23
I. ANTICHITATE 23
a) Societatea antică în pragul ruinei / 23;
b) Cultura antică, ruină şi supravieţuire / 24
II. INVAZIILE. GENERALITĂŢI 25
III. GERMANICII 26
a) Generalităţi / 26; *b) Civilizaţie* / 27;
c) Arheologie / 28; *d) Onomastica* / 29

IV. GOŢII 29
a) Generalităţi, origini / 29; *b) Cultură gotică* / 30; *c) Vizigoţii în Aquitania şi în Spania* / 30; *d) Italia ostrogotă* / 32; *e) Ecoul literar al măreţiei gotice* / 32
V. BURGUNZII 33
VI. VANDALII 33
VII. LONGOBARZII ŞI ITALIA LONGOBARDĂ 34
VIII. FRANCII 35
a) Generalităţi şi origini; Clovis / 35; *b) Problemele frontierei lingvistice* / 36; *c) Arheologia Galiei în Evul Mediu timpuriu* / 37; *d) Probleme de onomastică şi de lingvistică în Galia* / 38
IX. ANGLO-SAXONII 39
a) Generalităţi / 39; *b) Arheologie* / 41; *c) Toponimie, lingvistică* / 42
X. POPOARE GERMANICE DIVERSE 42
Alamani / 42; *Bavarezi* / 42; *Frizoni* / 43; *Gepizi* / 43; *Saxoni de pe continent* / 43; *Suevi* / 43
XI. STUDII REGIONALE ASUPRA OCCIDENTULUI BARBAR 43
a) Galia / 43; *b) Renania, Germania* / 44; *c) Elveţia, Raetia* / 45; *d) Spania* / 45; *e) Africa de Nord* / 45; *f) Italia* / 46
XII. PROBLEME ALE CONTINUITĂŢII: DE LA IMPERIUL ROMAN LA EVUL MEDIU 47
a) Generalităţi / 47; *b) Galia şi Germania* / 47; *c) Elveţia, Raetia, Alamania* / 48; *d) Noricum, Panonia, Dacia* / 48; *e) Spania* / 48; *f) Africa de Nord* / 49; *g) Italia* / 49
XIII. MIGRAŢIILE POPOARELOR CELTICE 50
a) Generalităţi, Marea Britanie / 50; *b) Armorica* / 50; *c) Spania* / 51
XIV. POPOARELE STEPEI 51
a) Generalităţi / 51; *b) Hunii* / 51; *c) Avarii* / 52
TABEL CRONOLOGIC.....53
SUPLIMENT BIBLIOGRAFIC
INTRODUCERE 57
I. DOCUMENTARE 1: SURSELE SCRISE 59
a) Publicaţii de surse narative şi literare de ansamblu / 59; *b) Culegeri de documente, antologii, reflecţii critice asupra textelor scrise* / 61

II. DOCUMENTAŢIE 2: MARI MIGRAŢII ŞI ARHEOLOGIE. RAPORTURI ALE CÂTORVA SĂPĂTURI IMPORTANTE ŞI REFLECŢII FUNDAMENTALE ASUPRA MATERIALULUI ARHEOLOGIC ŞI ANTROPOLOGIC 62
a) Galia şi Germania / 62; *b) Marea Britanie* / 64; *c) Italia* / 65; *d) Peninsula Iberică* / 65; *c) Europa Centrală şi Orientală* / 65; *f) Arheo-antropologia* / 66
III. DOCUMENTAŢIE 3: CATALOAGE DE EXPOZIŢII ŞI MUZEE 67
a) În Franţa / 67; *b) În afara Franţei* / 68
IV. IMPERIUL ROMAN, IMPERIUL CREŞTIN: STUDII GENERALE ŞI STUDII REGIONALE ASUPRA ANTICHITĂŢII TÂRZII 69
a) 4 septembrie 476: detronarea ultimului împărat roman din Occident / 69; *b) Studii generale asupra Imperiului târziu* / 69; *c) Studii regionale* / 70
V. BARBARII ŞI CONTACTELE LOR CU ROMA, DE LA MIGRAŢII LA STABILIRE 71
VI. „POPOARELE BARBARE", DE LA ORIGINI PÂNĂ LA ÎNTEMEIEREA STATELOR 75
a) Ostrogoţi şi vizigoţi, de la Baltica până în peninsulele mediteraneene / 75; *b) Francii şi întemeierea statului merovingian* / 77; *c) De la câmpiile maritime ale Europei continentale la cucerirea Marii Britanii: angli, saxoni, iuţi şi frizoni* / 78; *d) Longobarzii, de la origini la cucerirea Italiei* / 81; *e) Migraţiile şi stabilizarea altor popoare germanice* / 81; *Alamanii* / 81; *Bavarezii* / 82; *Burgunzii* / 82; *Gepizii* / 82; *Skirii* / 82; *Suevii* / 82; *Vandalii* / 82; *f) Popoarele stepei, din câmpiile Asiei Centrale până în Panonia* / 83; *g) Mişcările şi stabilizarea popoarelor celtice în finistere europene* / 83
VII. SFÂRŞITUL LUMII ANTICE ŞI ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU. RUPTURĂ SAU CONTINUITATE? 84
a) Aspecte generale / 84; *b) Câteva demersuri particulare* / 85

PARTEA A II-A
STADIUL CERCETĂRII 87
INTRODUCERE
EPOCA INVAZIILOR 89
CAPITOLUL I
FURTUNA INVAZIILOR 92
1) REFERITOR LA BARBARI 92

A) Lumea germanică 92
B) Fundalul asiatic şi lumea stepelor 101
2) REFERITOR LA ROMA 106
A) Modalităţile rezistenţei romane 107
B) Descompunerea Imperiului din Occident 109
Odoacru 109
CAPITOLUL II
INVAZIILE TERESTRE: PRIMUL VAL (SECOLELE IV–V) 113
1) GRUPUL ORIENTAL 114
A) Hunii 114
B) Alanii 117
C) Goţii 118
2) GRUPUL OCCIDENTAL 135
A) Vandalii 137
B) Suevii din Spania 141
C) Burgunzii 143
CAPITOLUL III
INVAZIILE TERESTRE: AL DOILEA ŞI AL TREILEA VAL
(SECOLELE V–VII) 148
1) AL DOILEA VAL AL INVAZIILOR (SECOLELE V–VI) 148
A) Francii 149
B) Alamanii 161
C) Bavarezii 163
2) CEL DE-AL TREILEA VAL AL INVAZIILOR (SECOLELE VI–VII) ... 164
A) Longobarzii 165
B) Avarii 173
CAPITOLUL IV
MIGRAŢIILE MARITIME ÎN EUROPA DE NORD-VEST 175
1) VALUL GERMANIC: PREVIKINGI, ANGLI, SAXONI ŞI IUŢI .. 175
2) PICŢII ŞI SCOŢII 187
3) MIGRAŢIILE BRITONE CĂTRE SUD 189
CAPITOLUL V
CIOCNIREA CIVILIZAŢIILOR 192
1) CUCERIRILE GERMANISMULUI, O NOUĂ FRONTIERĂ
LINGVISTICĂ 192
2) REZISTENŢA ROMANITĂŢII ÎN ÎNTREAGA SOCIETATE 200
3) O CIVILIZAŢIE NOUĂ 208
4) ÎNCERCARE DE BILANŢ: DEOSEBIRILE REGIONALE 214
CONCLUZII 224

PARTEA A III-A
PROBLEME CONTROVERSATE ŞI DIRECŢII DE CERCETARE 225
CUVÂNT ÎNAINTE
CERCETAREA SURSELOR 227
CAPITOLUL VI
PROBLEME DE ANSAMBLU 230
1) DE UNDE VINE „BARBARIA" EVULUI MEDIU TIMPURIU? 230
A) „Invazii barbare" sau „mari migraţii ale popoarelor"? 230
B) Barbarie indigenă şi barbarie importată 232
C) Barbaria înaintea invaziilor 234
2) LUPTE SOCIALE ŞI LUPTE ÎMPOTRIVA INVADATORULUI ...235
3) INVADATORII 241
Câteva direcţii de cercetare 245
4) APĂRAREA ŞI VICTIMELE 248
A) Apărarea: fortificaţiile 248
B) Soarta civililor. Prada 250
C) Soarta patrimoniilor 252
5) A EXISTAT O OPOZIŢIE IDEOLOGICĂ ÎNTRE BARBARI ŞI ROMANI? 254
A) Problema arianismului 254
B) Segregaţia socială 258
6) PROBLEME ALE POPULĂRII 260
A) Limitele anchetei onomastice şi arheologice 260
B) Barbarii şi viaţa rurală 263
C) Barbarii şi oraşele 265
7) PROBLEME DE CIVILIZAŢIE 268
A) Problemele artei barbare 268
B) Aportul tehnic barbar 270
C) Viaţa intelectuală a Europei barbare 271
D) Reculul asupra Germaniei 275
8) PROBLEME INSTITUŢIONALE 276
A) Cadrele juridice ale societăţii barbare 276
B) Structura statelor barbare 279
C) Problema ospitalităţii 281
CAPITOLUL VII
ASPECTE LOCALE 286
1) LUMEA MEDITERANEANĂ 286
A) Invaziile şi ruperea unităţii mediteraneene 286
B) Pentru o istorie comparată a statelor germanice în lumea mediteraneană 288

C) Despre goţi şi suevi 289
D) Problema izolării hispano-gotice 290
2) GALIA 292
A) Despre primele etape ale înaintării france 292
B) Războinicul franc şi asimilarea cuceririlor 293
C) Câteva probleme ale domniei lui Clovis 295
3) LUMEA ATLANTICĂ 297
A) Mituri şi fapte istorice în jurul originilor engleze 297
B) Structura politică şi socială a Angliei primitive 299
C) Supravieţuiri antice în Britania celtică 301
D) Despre problema bretonă 301

CONCLUZIE GENERALĂ 304
INDEX 305

Luminată şi îmbogăţită de certitudinea ultimelor cercetări, istoria invaziilor din primul mileniu al erei creştine este deosebit de instructivă. Aceasta ne învaţă că Europa nu a încetat niciodată să profite, prin sinteze novatoare, de tot ceea ce-i era oferit, chiar dacă prin constrângere. Aptitudinea de a absorbi modificând, de a scoate din ruine un element de înnoire traversează expunerea noastră ca un fir director. Aceasta este trăsătura distinctivă a civilizaţiei, în opoziţie cu acele culturi primitive, cărora, în pofida unor aparenţe, „barbarii" din Evul Mediu timpuriu nu le aparţin.

Lucien Musset

În curs de apariţie:

- *Mihai Viteazul*
  de P.P. Panaitescu
- *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*
  de Radu Rosetti

ISBN: 973-653-202-X
ISBN: 973-653-212-7
9 789736 532122